

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE
DE BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES
SCIENCES ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT
DES ETUDES BALKANIQUES

IX

BELGRADE 1978.

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

**МЕБУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА
БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ**

БАЛКАНИКА

**ГОДИШЊАК МЕБУАКАДЕМИЈСКОГ КООРДИНАЦИОНОГ
ОДБОРА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА**

IX

Уредник

Академик ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

**Председник Мебуакадемијског координационог одбора
за балканологију и директор Балканолошког института**

Секретар

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ

научни саветник

Балканолошког института САНУ

Редакциони одбор

**Из Југославије: ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ
БЕНАЦ, ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, МИХАИЛ ПЕ-
ТРУШЕВСКИ, НИКОЛА ТАСИЋ**

**Из иностранства: ИВАН ДУЈЧЕВ, Софија (Бугарска), HALIL INALCIK,
Анкара (Турска), JOZSEF PERENYI, Будимпешта (Мађарска)**

БЕОГРАД 1978.

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

**COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y. ET L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES**

BALCANICA

**ANNUAIRE DU COMITE INTERACADEMIQUE
DE BALKANOLOGIE DU CONSEIL DES ACADEMIES DES
SCIENCES ET DES ARTS DE LA R.S.F.Y. ET DE L'INSTITUT
DES ETUDES BALKANIQUES**

IX

Rédacteur

Académicien VASA ČUBRILOVIĆ

**Président du Comité Interacadémique de balkanologie
et Directeur de L'Institut des Etudes balkaniques**

Secrétaire

PETAR MILOSAVLJEVIĆ

Conseiller scientifique de l'Institut des Etudes balkaniques

Membres de la Rédaction

**De Yougoslavie: PETAR MILOSAVLJEVIĆ, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ
BENAC, VASA ČUBRILOVIĆ, MILUTIN GARASANIN, MIHAIL PE-
TRUŠEVSKI, NIKOLA TASIĆ**

**De l'étranger: IVAN DUJČEV, Sofia (Bulgarie), HALIL INALCIK,
Ankara (Turquie), JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)**

BELGRADE 1978.

Овај број часописа *Balkanica* штампан је захваљујући
финансијским средствима која је обезбедила
Заједница науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије
број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког
пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

<i>Васа Чубриловић</i> , Балкански народи у Источној кризи 1875—1878.	7
<i>А. Л. Нарочницкий</i> , Россия и югославянские народы в начале XIX в.	17
<i>Robert A. Kann</i> , Der russisch-türkische Krieg und die Interessen der Großmächte in westlicher Sicht	41
<i>Ю. А. Писарев</i> , Восточный кризис 1875—1878 г.г. и общественность России	57
<i>Constantin Jordan-Sima</i> , Building of the Romanian Unitary National State and the south-east European context	75
<i>Милорад Екмечић</i> , Српска војска у националним ратовима од 1876. до 1878.	97
<i>Петар Милосављевић</i> , Припреме Србије за рат са Турском 1876. год.	131
<i>Климент Цамбазовски</i> , Српска штампа о припремама и одржавању Берлинског конгреса	159
<i>Енвер Реџић</i> , Социјалисти западне и средње Европе и источно питање 1875—1878. године	193
<i>Богумил Храбак</i> , Први извештаји дипломата великих сила о Призренској лиги	235
<i>Борђе Микић</i> , Призренска лига и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и запоседање Новопазарског санџака (1878—1879. године)	291
<i>Лазар Пејић</i> , Утицај Берлинског конгреса на економску мисао Србије и Аустро-Угарске са посебним освртом на проблеме економске политике и привредног развоја Србије	333

Академик Васа ЧУБРИЛОВИЋ

Српска академија наука и уметности
Београд

БАЛКАНСКИ НАРОДИ У ИСТОЧНОЈ КРИЗИ 1875—1878.

Пре но што почнем своја излагања, желим да изразим задовољство што се у нашој Академији овим свечаним скупом обележава стогодишњица проглашења независности суседне и пријатељске Народне Републике Румуније.

Народна скупштина Румуније прогласила је независност своје земље 9/21. маја 1877, а Конгрес у Берлину потврдио је и признао ту независност уговором потписаним на том Конгресу 13. јула 1878. године.

Југословенски народи живе вековима поред румунског народа. Историја њихових односа пуна је доказа о њиховој међусобној сарадњи. То се нарочито односи на српски народ. Никад нисмо ратовали једни против других, а примери сарадње и међусобног културног и етничког прожимања сусрећу се у свим раздобљима наших односа. Тако је било и у XIX и у XX веку. Од првих дана устанка у Србији 1804. године до великих ратова у првој половини XX века, ако нисмо били савезници, нисмо били ни непријатељи. Тако су се развијали и односи између Србије и Румуније у току источне кризе 1875—1878. Зато сада заједнички и прослављамо у нашим највећим научним установама проглашење независности наших држава.

Балкански народи пред источном кризом 1875—1878.

Основно обележје историји Балкана и његових народа у XIX веку даје њихова борба против турске власти и њихови напори да на рупевинама те власти и њеног феудалног поретка изграде независне националне државе. Ова борба имала је различите видове и развијала се неуједначено код појединих балканских народа. Све је зависило од географског положаја појединог народа, степена његовог друштвеног развоја, развоја његове националне мисли и његових односа према другим народима и државама на Балкану и околн њега. Нису били једнаки ни услови

за борбу код појединих народа. Ови услови, објективног и субјективног карактера, некада су им омогућавали да организују сарадњу, некада су били различито усмерени, а било је и случајева кад су балкански народи заузимали један према другом и непријатељске ставове. Историјски гледано, све су те појаве биле разумљиве. Ипак, оно што их је спајало била је њихова јака жеља и тежња да се ослободе и уједине, ако су разједињени, по могућству у независне националне државе. Све те појаве у односима међу балканским народима могу се утврдити пре и у току источне кризе, 1875—1878.

Три моћна чиниоца дејствују у току XIX века на развој источног питања и чине његову суштину: 1. Распадање Турског царства у Европи као последица његове неспособности да војно-бирокаратски феудални поредак једне исламске државе прилагоди развоју цивилизације и културе Европе у XIX веку. 2. Тежња покорених народа Турског царства на Балкану да оборе његову власт и извојују своју независност. У исто време, ти народи се труде да, укидајући турски феудални поредак у својој средини, изграде буржоаска друштва и буржоаске државе, по утледу на друштва и државе у Европи XIX века. Трудиле су се да, јачањем културних веза са Европом XIX века, обнове те везе покидане турским освајањем њихових земаља. То је била суштина националних и културних препорода балканских народа у XIX веку, као и предуслов за стицање националне независности. 3. Тежње великих капиталистичких европских сила да, било из економских, било из политичких разлога, у појединим земљама Турског царства, било у Европи, Азији и Африци, замене својом влашћу.

Ова три чиниоца деловаће одлучујуће и на развој источне кризе 1875—1878. Они чине целину. Зато, када будемо говорили о напорима балканских народа тих година да оборе турску власт у својим земљама, имаћемо у виду и друга два чиниоца, јер се они непрестано преплићу, по важности један другог замењују и један на други утичу.

Све се то могло добро запазити кад се проучава историја Балкана и његових земаља у току и после кримског рата 1851—1855: велике западне силе, Велика Британија и Француска, сложиле су, у савезу са Турском, моћ Русије на предњем истоку и њен протекторат над хришћанским народима и њиховим државама. Париским миром 1856. све је то зајемчено и утврђено, али није осигурало одржавање Турског царства у Европи. Западне силе присиле су Царство на реформе, које су почеле да се уводе од Селима III, још 1791. године. Међутим, ове реформе, настављене после кримског рата 1856, разориле су стари војно-управни феудални систем власти у Царству без укидања феудалних аграрних односа на селу. Тиме су се само погоршали односи, а није се поправила управа и администрација. Али је

зато продор западноевропског капитала у привреду Царства вршио тај посао и разарао турско феудално друштво на Балкану. Кроз то су оживели промет и трговина, дали су подстицај развоју градова на Балкану. То су, пре свега, искористили трговци и занатлије немуслиманских народа у балканским земљама. Колико-толико осигурана је јавна безбедност и заштита хришћанског становништва од насиља, дата је могућност за оживљавање културног живота путем отварања школа, што је омогућило културне препоруке код појединих народа на Балкану. Све је то стварало услове за нове револуционарне покрете: устанке и буне код појединих балканских народа под турском влашћу у почетку друге половине XIX века.

Томе много доприносе већ слободне и полуслободне балканске државе. Оне су Париским миром 1856. дошле под заштиту сила које су потписале тај мир. Већ ојачале, у поном развоју свога грађанског друштва, помагале су устанке и буне својих сународника у земљама под Турцима. Те буне и устанци изазивали су њихове сукобе, па некада и ратове са Турским царством. То се нарочито тиче Црне Горе и Србије у вези са устанцима у Херцеговини и Босни. У то време почињу да се организују у јужнословенским земљама, у Румунији и Грчкој, револуционарни комитети. Они ће подстицати и помагати устанке, пре свега, у Бугарској и Босни и Херцеговини. Ти ће Комитети играти главну улогу и у устанцима на Балкану 1875—1878.

Велике силе, забављене у то доба ратовима за уједињење Италије и Немачке, 1858—1878, заузимале су понекад и повољније ставове према ослободилачким тежњама народа на Балкану. Под утицајем ових нових чиниоца у међународним односима у Европи и на Балкану, стицало се уверење и у озбиљним политичким круговима по балканским државама, пре свега код нас на словенском југу, да су балкански народи у својим слободним државама сами у стању да комбиновањем устанака и ратова слома Турско царство у Европи и да га путем договора, међусобно поделе. У том смислу правили су споразуме и савезе кнез Михаило Обреновић из Србије и Александар Куза из Влашке и Молдавије. Србија је између 1866. до 1868. године склопила савезе са Црном Гором и Грчком, и споразум са Бугарским комитетом у Румунији о стварању заједничке српско-бугарске државе.

Није било лако утврдити тежње и интересе балканских народа и њихових држава пред источну кризу 1875. године. Међународни услови, ослонац на Велике силе у Европи, нису били тако повољни како је то на први поглед изгледало. Зато је Балкан остао миран између 1858—1870, када су се водили ратови за уједињење у Италији и у Немачкој.

После француско-немачког рата 1870—1871. и уједињења Немачке, из темеља се мењају односи снага у Европи, па и ставови великих сила према источном питању уопште, а према осло-

бодилачким тежњама балканских народа посебно. У историји Европе са 1870. годином почиње доба империјализма, кад велике капиталистичке силе овог континента започињу борбе око освајања тржишта и стицања превласти свугде у свету, па и на Балкану. Све ће се то одразити и на ставове великих сила према решавању источног питања. Док су од револуције 1848. до немачког и италијанског уједињења 1870, при решавању источног питања европске силе рачунале и са балканским народима и њиховим тежњама, па, негде више — негде мање, и помагале те тежње, после 1870. више то не раде. Уместо тога, враћају се старим методама међусобних договарања и поделе интересних сфера у областима Турског царства уопште, па и на Балкану. У том смислу је створен 1872. и 1873. и тројецарски савез између Немачке, Русије и Аустро-Угарске. Русија и Аустро-Угарска су се споразумеле да ће договорно решавати источно питање, уколико се оно постави, у виду неког устанка и рата на Балкану. При том су више имале у виду, посебно Аустро-Угарска, задовољавање својих интереса, него тежње и интересе балканских народа о којима се радило. Под тако неповољним међународним условима, почела је источна криза устанком у Херцеговини у лето 1875. године.

После склапања тројецарског савеза, у престоницама балканских држава утврдило се сазнање да су дошли неповољни међународни услови за њихову борбу за независност. У Србији и Румунији доведене су на власт конзервативне владе, противне реформама у земљи, а још више револуционарним акцијама разних комитета који, спремајући буне и устанке у Бугарској, Босни и Херцеговини и другим покрајинама Турског царства на Балкану, покрећу у невреме источно питање. Али ови комитети нису слушали савете, нити су се покоравали наредбама влада у балканским престоницама. Они су наставили своју активност и, потпомогнути тешким положајем сељаштва под турском влашћу, изазвали су најпре устанак у Херцеговини и Босни у лето 1875. Овај устанак прихваћен је и помаган од свих југословенских земаља, од свих југословенских народа, били они у слободној Црној Гори или Србији, или под Хабзбуршком монархијом. Он је имао велики одјек и у другим балканским земаљама — Румунији и Грчкој а, пре свега, у онима које су се налазиле под непосредном турском влашћу: Бугарској, Македонији и Албанији.

Почетак источне кризе, покренуте устанком у Босни и Херцеговини, добијао је разне видове и изазивао разне тежње и стремљења код појединих балканских народа. Сви су тежили националној и културној самосвојности и борили се сваки на свој начин да извојују независност. Постојало је толико планова и програма колико је било народа и земаља. Србија и Црна Гора, највише заинтересоване за устанак у Босни и Херцеговини, биле су спремне да уђу у рат. Јавно мњење у тим земаљама јед-

нодушно је то захтевало. Владе у Београду и на Цетињу биле су на то спремне још у јесен 1875, уколико би постојали неки изгледи на успех. Такав рат давао је изгледа на успех само ако би се водио у савезу са осталим балканским народима и државама. Међутим, међународни услови нису били повољни за такав рат. Односи међу великим и малим државама у Европи и на Балкану нису стварали услове за један балкански савез против Турске. Такав савез, сличан оном за који су прављени планови у Србији у време друге владе кнеза Михаила, удруживањем устанака у Босни и Херцеговини, Бугарској, Македонији и Албанији, и заједничким ратним походом слободних балканских држава Србије и Црне Горе, Румуније и Грчке, срушио би Турско царство у Европи. У Румунији, доласком на владу принца Карла Хоенцолерна, 1866. године, тежиште је стављено на признавање независности од Турског царства, уз сарадњу и помоћ великих сила, а не балканских народа. Румунија није била територијално заинтересована на рушењу Турског царства. Њене националне претензије ишле су у правцу Трансилваније, а она је била под влашћу Аустро-Угарске. Краљевина Грчка, више везана у то доба за источно Средоземље него за Балканско копно, већ за време устанка на Криту 1866—1869. уверила се да јој само ослањање на балканске државе није довољно да би заштитила своје националне интересе. Зато је, и поред борбеног расположења овог јавног мњења и његових симпатија за устанке на Балкану, влада у Атини избегавала сукобе са Турским царством у то доба. Исто тако, одбијала је све понуде владе у Београду да обнове савез из 1868. и иду заједно у рат против Османског царства.

Тако се 1875. и 1876. борба против Турског царства ограничила на јужнословенске народе на Балкану. Устанци у Босни и Херцеговини придружили су се устанцима у Бугарској и Македонији 1876. У лето те године ступиле су у рат против Турског царства Србија и Црна Гора. Све је то било недовољно да би се сломила моћ Турског царства у Европи. Устанци у Босни и Херцеговини нису могли изаћи из оквира устаничког четовања у Босни и напора херцеговачких устаника да, помогнути црногорским одредима, ометају снабдевање појединих турских посада у утврђеним градовима. Устанак народа у Бугарској у пролеће 1876. савладан је турском војском. Христо Ботев и његови другови су изгинули, а европско јавно мњење је једнодушно устало против зверства Черкеза и турског башибозлука над бугарским становништвом. Нису боље прошли ни устанички покрети у Македонији у лето и јесен 1876. Ни Србија није боље прошла у рату против Турске 1876. Њена народна војска, слабије наоружана и још слабије обучена него редовна турска војска онога доба, била је поражена и на Тимоку и на Морави у лето и јесен 1876. Црногорска војска, очеличена у ратовима са Турцима последњих деценија, с успехом је ратовала и у Херцеговини и према Албани-

ји. Ипак, српски порази у долини Мораве одлучили су рат. Посредовањем великих сила да дође до примирја између српских кнежевина и Турске и сазивањем цариградске конференције амбасадора великих сила да расправљају о реформама у покрајинама Турског царства на Балкану, поново прелази у њихове руке иницијатива у решавању источне кризе.

У суштини, осећа се одлучујућа улога великих сила, пре свега, оних из тројецарског савеза, од почетка ове кризе у лето 1875, кад је почео устанак у Херцеговини.

Још у јануару 1875. једна тајна царска конференција у Бечу закључила је да треба искористити прве немире у Босни и Херцеговини да се те две земље припоје Хабзбуршком царству. На томе је радио, од почетка устанка у Херцеговини, аустријски министар иностраних дела, гроф Јулије Андраши. Ослањајући се на кнеза Бизмарка, канцелара Немачког рајха, он је омео све напоре руске дипломатије да се устанак у Босни и Херцеговини смири реформама и давањем аутономије овим турским покрајинама. То је безуспешно покушао да постигне на састанку трију царева у Берлину у пролеће 1876. године руски канцелар, књаз Горчаков. Кад је у лето те године требало да почне рат Србије и Црне Горе против Турске, на састанку руског и аустријског цара и њихових министара спољних послова, у Раихштагу јула 1876, Аустрија се осигурала споразумом са Русијом да неће доћи, у случају српске победе, до стварања велике југословенске државе, а Босну и Херцеговину Србија и Црна Гора ће морати да деле са Хабзбуршком монархијом. После неуспелог српског похода против Турака и склопљеног примирја, настављена је све оштрија борба између Аустрије и Русије око решавања источног питања. Што је добијао већи ослонац у Немачкој, тим упорнији је био аустријски министар иностраних дела у борби са руском дипломатијом око реформи, које је требало спроводити у Турском царству у Европи. На Цариградској конференцији, одржаној у децембру 1876. и јануару 1877, у игру се умешала и дипломатија Велике Британије. Пропали су сви предлози на тој конференцији о реформама и давању аутономије појединим покрајинама Турског царства у Европи. Царска влада у Петрограду, доведена у немогућ дипломатски положај и повучена расположењем свога јавног мњења, морала је ићи, у пролеће 1877. у рат против Турске. Пре тога, Аустро-Угарска се осигурала тајном конвенцијом у Бечу од 15. јануара 1877. да Русија неће помагати стварање једне велике југословенске државе на Балкану, а Аустрији се даје право да уђе у Босну и Херцеговину. У руско-турском рату, 1877—1878, балканске државе играле су и на бојном и на дипломатском пољу споредну улогу. Румунија је, истина, ступила у савез са Русијом и дозволила њеној војсци

пролаз преко њеног земљишта на Дунав за рат против турске војске у Бугарској. Румунска војска се тек доцније ангажује у рату.

Србија ће ступити у рат тек у децембру 1877. године. Црна Гора ратовала је од почетка у савезу са Русијом против Турске. Тако је и ратна страна источне кризе прешла 1877. у руке једне велике силе.

После низа неуспеха у почетку рата, руска војска је у јесен 1877. сломила турски отпор у северној Бугарској и продрла преко Балкан-планине долином Марице до пред капије самог Цариграда. Отоманска порта била је присиљена да 3. марта 1878. потпише у Сан-Стефану мир са Русијом. Тим миром готово се разбија Турско царство у Европи, али се тиме не решава источно питање. Миром су били задовољни само руски кругови у Петрограду и Бугари, јер је овај мир предвиђао стварање велике санстефанске Бугарске. Остали балкански народи, па и они чије су државе биле у савезу са Русијом у рату 1877, Србија, Црна Гора и Румунија, ни близу нису задовољни одредбама мира у Сан-Стефану. Само, они сами су били немоћни да ишта у томе промене.

Одредбама мира у Сан-Стефану биле су незадовољне и неке европске велике силе, пре свега Аустро-Угарска и Велика Британија. Помогнуте Немачким рајхом, ове две силе присиле су у пролеће 1878. владу у Петрограду, и иначе забринуту револуционарним немирима у земљи, да пристане на ревизију мира у Сан-Стефану. Ова ревизија је извршена на Конгресу великих сила у Берлину, одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. године.

Одредбама уговора у Берлину смањена је санстефанска Бугарска на Вазалну књажевину Бугарску и на Аутономну покрајину Румелију (јужна Бугарска). Румунији је призната независност и дат излазак на Црно море преко Добруце, у замену за Бесарабију, коју је поново узела Русија. Србији и Црној Гори призната је независност и дато проширење према јужним областима: Ниш, Пирот, Лесковац, Врање, Топлица и Косаница. Црна Гора се проширила на херцеговачка и брдска племена, Подгорицу са околином, и добила Улцињ и Бар на мору. Аустро-Угарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину и да држи војне посаде у неким градовима ново-пазарског санџака. Грчка, пошто није учествовала у устанцима и рату, тек коју годину после добиће, после устанка, Тесалију. Велика Британија окупирала је острво Кијар.

Тако се завршила, за балканске народе и њихову историју тако значајна источна криза, 1875—1878. Јавно мњење ових народа, пре свега наше, југословенско, није било задовољно како су на Берлинском конгресу решена многа питања, која су избила на површину у источној кризи. Стало се на пола пута у ослобађању балканских народа од турске власти. Мада окрњено одредбама уговора у Берлину, Турско царство је остало и нада-

ље највећа и најјача држава на Балкану. Врећала је понос и самоуверење балканских народа и њихових држава и сама чињеница да су велике силе решавале за њих животна питања без присуства њихових представника. За нас, Југословене, од посебног значаја је било давање мандата Аустро-Угарској монархији да може окупирати Босну и Херцеговину. Тим почиње доба последњег покушаја Хабзбуршке монархије да завлада западним делом Балканског полуострва, пре свега нашим земљама. Тако почиње и наша последња борба са том монархијом. Ова борба ће се завршити са првим светским ратом 1914—1918. и сломом Аустро-Угарске.

Нова империјалистичка политика великих сила према Балкану, која је почела источном кризом 1875—1878, не само да је довела у питање тежње балканских народа за уједињењем и независношћу, него је доводила у питање и већ стечену независност појединих држава на Полуострву. Одатле толико разочарења и песимизма кад се говорило и писало о резултатима појединих политичких покрета у борби за независност у време источне кризе 1875—1878.

Песимистичко расположење јавног мњења на Балкану после Берлинског конгреса било је само делимично оправдано. Истина, нису постигнути сви они циљеви, што су их себи постављали нараштаји из шездесетих и седамдесетих година XIX века, кад су се вршили национални препороди и улагали озбиљни напори да се властитим снагама постигне ослобођење од турске власти и изградне независне државе. Међутим, ипак се пошло велики корак напред. Балканске државе Србија, Црна Гора, Румунија, Грчка и Бугарска развиле су се до почетка XX века у релативно јаке и војнички снажне државе. Тако опремљене биле су у стању, повезане једним савезом Србија, Бугарска, Црна Гора и Грчка, да 1912. брзим ратним походом униште Турско царство у Европи.

После 1878. ојачава процес националног буђења код македонског и албанског народа. Они ће се, поступно, политички и културно осамостаљивати, тежећи да у заједници балканских народа изградне своју националну самосвојност. При том ће наићи на отпоре не само код страних освајача, као што су Турска, Аустро-Угарска, Италија, него и код хегемонистички и освајачки расположених буржоаских странака и покрета у осталим балканским народима и њиховим државама. Јер, не треба губити из вида чињеницу да у доба империјализма не постоје освајачке тежње и планови само код великих буржоаских сила у Европи. Има тога много и у редовима буржоазије малих народа и њихових држава на Балкану. Такве тежње и планове, кад је реч о односима међу балканским народима, може историчар да уочи већ у доба о коме говоримо. Жилаво су се одржавале и одржавају кроз све кризе и ратове, кроз све друштвене промене које они

народи проживљавају последњих стотину година. На жалост, понегде се јављају у југоисточној Европи и после другог светског рата, и после победе социјалистичких револуција у великом делу њених држава. Ипак, идеје о равноправности и узајамности међу народима овога простора, које су проповедали још оних година носиоци друштвеног прогреса као Светозар Марковић код Срба, Христо Ботев код Бугара, победили су и све више побеђују заостала и конзервативна гледања на међунационалне односе на Балканском полуострву. Будућност савременог света, па и Балкана и његових народа, лежи управо у овој идеји о равноправности и узајамности тих народа. Она је код нас у Југославији коначно победила у другом светском рату и социјалистичкој револуцији која му је следила. Ми, југословенски историчари, служимо тој идеји истражујући у историји односа међу балканским народима оно што их спаја и сједињује. У исто време, трудимо се да критички осмотримо и наше и туђе заблуде по овим питањима, да их растумачимо и тиме олакшамо напоре својих народа да не понове грешке у том смислу.

Пример сарадње наших народа и румунског народа, и у прошлости и у данашње време, најбоље доказује како се може гажити узајамност међу народима у југоисточној Европи. Зато заједно са њима прослављамо овде стогодишњицу независности румунске државе.

Академик А. Л. НАРОЧНИЦКИЙ

АН СССР
Москва

РОССИЯ И ЮГОСЛАВЯНСКИЕ НАРОДЫ В НАЧАЛЕ XIX В.

Современная славистика далеко вышла за пределы „славянской филологии” и включает в себя широчайший круг проблем истории, языка и культуры всех славянских народов.¹ Возрастает внимание не только к культурной, но и к политической истории славян². В судьбах их большую роль играла Россия. Вот почему связи ее с южными и западными славянами получают за последнее время все более широкое освещение в советской и мировой исторической науке.

Новейшие документальные публикации и исследования советских и других ученых намного расширили наши знания о политике России в отношении югославянских народов в начале XIX века. Издание огромного числа архивных материалов и появление множества специальных книг и статей поставили изучение этих проблем на строго документальную основу и показали несостоятельность ряда концепций, появляющихся нередко в исторической литературе и в настоящее время³. Первые итоги

---

¹ Имеются в виду главным образом сербы, а также черногорцы. О поддержке Россией болгар и русско-болгарском боевом содружестве в годы русско-турецкой войны потребовался бы специальный доклад. См. об этом фундаментальное исследование В. Д. Конобеева „Русско-болгарские отношения 1806—1812 гг.” (в. кн. „Из истории русско-болгарских отношений” Изд. АН СССР. М., 1957).

² См. „Методологические проблемы истории славистики”. М., 1978, с. 13, 27 и др.

³ „Внешняя политика России XIX и начала XX века”. Документы Российского министерства иностранных дел. Тт. I-X. М., 1960—1976. Публикуются Комиссией по изданию дипломатических документов при МИД СССР под председательством А. А. Громыко. Ответственный редактор томов А. Л. Нарочницкий; „Кутузов М. И.” (сб. документов). Под ред. д. и. н. Л. Г. Бескровного, тт. I-V. М., 1950—1956; Достян И. С. Основные этапы и особенности политики России на Балканах с последней трети XVIII в. до 1830 г. — Международные отношения на Балканах. М., 1974; она же. Особенности политики России в отношении отдельных балканских народов (конец XVIII — первая половина XIX в.) — Славяне в эпоху феодализма М., 1978; она же. Планы основания Славяно-Сербского государства с помощью

новых публикаций и исследований уже докладывались на разных международных встречах ученых⁴. В настоящее время силами югославских и советских специалистов готовится издание в нескольких томах документов первого сербского восстания, раскрывающих его внутреннюю историю и международные связи.

Предлагаемый доклад ставит целью коротко резюмировать важнейшие итоги изучения советскими историками политики России в отношении югославянских народов в первые два десятилетия XIX в., особенно в конце наполеоновских войн, а также во время Венского конгресса.

Отличительной чертой этой политики, как известно, была поддержка освободительной борьбы балканских народов против османского владычества. Россия оказала оружием, деньгами и своей дипломатией большую помощь первому сербскому восстанию 1804—1813 гг., которое Ф. Энгельс назвал „сербской революцией“⁵. Русская дипломатия препятствовала османской политике репрессий в отношении Сербии. Среди русского общества росло сочувствие к освободительной борьбе угнетенных Османской империей народов. В правительственных кругах разрабатывались различного рода проекты освобождения не только югославянских, но и других балканских народов, возрождения их государственности, расширения при их поддержке влияния России на Балканском полуострове.

Действия России в указанных направлениях были составной частью общего курса ее политики на Балканах и в юго-восточной Европе и находились в зависимости от развития борьбы с Наполеоновской империей и отношений России с Австрией и Турцией. Советские документальные публикации, в частности серия „Внешняя политика России XIX начала XX века“, подробно освещает агрессивные и реакционные цели Наполеоновской им-

---

России в начале XIX в. — Россия и славяне. М., 1972; она же. Проблема государственной организации Черногории в русско-черногорских политических связях начала XIX в. — Балканский исторический сборник, т. 4, Кишинев, 1974; она же. Россия и балканский вопрос. М., 1972; Евстигнеев И. В. К вопросу о целях внешней политики России в 1804—1805 гг. — Вопросы истории, 1962, № 5, Сироткин В. Г. Франко-русская дипломатическая борьба на Балканах и планы создания Славяно-Сербского государства в 1806—1807 гг. — Ученые записки Института славяноведения, т. 25. М., 1965; Станиславская А. М. Россия и Греция в конце XVIII — начале XIX века. М., 1976 и др.

⁴ Нарочницкий А. Л. Политика России на Балканах в 1801—1812 гг. в свете новой документальной публикации. М., 1966; Зеленин В. В. Русская политика в восточном вопросе и борьба сербского народа за автономию в конце XVIII — начале XIX в. — Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. М., 1963.

⁵ Энгельс Ф. Что будет с Европейской Турцией? К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 9, с. 32. О характере и целях восстания см. статью В. Чубриловича в журнале „Југославенски историјски часопис“ 1963, № 3.

перии, царской России, Англии, Австрии, султанской Турции и других государств. В то же время это издание показывает положительное для судеб балканских народов значение поддержки Россией их освободительной борьбы.

Несмотря на завоевательные цели и реакционность царизма и на сопротивление ряда государств, Россия оказывала серьезную помощь освободительной борьбе и национальному возрождению балканских народов, особенно в связи с русско-турецкими войнами того времени.

Разумеется, эта помощь не могла быть безграничной. Она оказывалась в той мере, в какой это отвечало собственным интересам Российской империи и реальным возможностям.

Надежды на Россию у славянских народов Балканского полуострова, особенно, болгар, сербов, черногорцев, опирались на глубоко осознанное чувство религиозной, исторической, национальной и культурной общности с русским народом и диктовались общей заинтересованностью в ослаблении османского владычества на Балканском полуострове. С конца XVIII в. Россия официально выступает гарантом прав христианского населения ряда областей Турецкой империи.

Поражения в войнах с Россией расшатывали и ослабляли военно-политическое могущество Османской империи и тем самым объективно создавали благоприятные условия для подъема борьбы балканских народов за свое освобождение. В то же время западные державы — Австрия, Англия и Франция и Османское господство на Балканах стали оплотом против России и национальных движений.

В середине XIX в. Ф. Энгельс писал, что пока западная дипломатия будет поддерживать самостоятельность Турции в ее нынешнем состоянии, девять десятых населения ее европейской части „будет видеть в России свою единственную опору, свою освободительницу, своего мессию”⁶. По словам В. Коларова, „Многие историки пренебрегают тем очевидным фактом, что царская Россия, независимо от целей, которые себе ставило русское правительство, с объективной точки зрения... фактически была союзницей восставших против турецкого рабства балканских народов”⁷.

Исследования советских ученых широко раскрыли связь этой политики России с завоеванием и освоением северного побережья Черного моря, освоением других земель путем оседлой сельскохозяйственной колонизации, развитием морской торговли на

⁶ Энгельс Ф. Что будет с Европейской Турцией? — К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 9 с. 31—32.

⁷ Коларов В. Освобождение на България от турско рабство. София, 1948, с. 10.

юге России. В трудах по этим вопросам показана невозможность такого хозяйственного освоения этих территорий при османском владычестве⁸.

Данные этих трудов убедительно говорят о закономерности политического курса России на поддержку балканских народов, показывают, что эта политика вытекала из объективного хода событий, фактов и что неправильно ее объяснять личными субъективными „взглядами” отдельных дипломатов, например, внушениями кн. А. Чарторыйского, одно время занимавшего пост товарища министра иностранных дел России, или мнениями его итальянского советника францисканца Пиаттоли, о чем еще и сейчас нередко пишут зарубежные авторы.

Разумеется, изучение взглядов тех или иных отдельных деятелей, осуществлявших внешнюю политику, необходимо. Взгляды их и те или иные их проекты имели важное значение. Но огромный комплекс опубликованных документов внешней политики России показывает, что ее министры иностранных дел в начале XIX в. назначались и увольнялись в зависимости от изменения объективной обстановки и того, в какой мере их взгляды, — „англофильства” или „франкофильства”, симпатии к балканским народам и т. д. совпадали или расходились с требованиями международной ситуации и реальными интересами российской политики.

Методология советской исторической школы, ее подход к раскрытию истоков и движущих пружин внешней политики, исходит из анализа социально-экономических и политических интересов государства, определяемых прежде всего его классовой структурой, выгодами господствующих классов и международной обстановкой. Этот подход, основанный на марксизме-ленинизме, на наш взгляд, позволяет гораздо глубже выяснить историю внешней политики, чем простая характеристика общественно-политических взглядов ее деятелей, что характерно для работ некоторых зарубежных авторов, не идущих в данном случае дальше характеристики взглядов дипломатов и правителей, как это делали еще либеральные историки XIX в.⁹

Проекты освобождения балканских народов и разных форм их политической организации (автономии, федерации и т. д.)

⁸ Дружинина Е. И. Кючук-Кайнадржийский мир 1774 г., М., 1955; она же. Южная Украина 1800—1825 гг. М., 1970; Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX в. М., 1963; Маркова О. П. Россия, Закавказье и международные отношения XVIII в. М., 1966; Фадеев А. В. О некоторых чертах внешней политики царской России в период разложения крепостнической системы. — Вопросы истории, 1958, № 1; он же. Очерки экономического развития степного Предкавказья в дореформенный период. М., 1957; он же. Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. М., 1958; он же. Россия и Кавказ первой трети XIX в. М., 1960.

⁹ См. P. Kennedy Grimsted. The Foreign Ministers of Alexander I. Berkeley and Los Angeles, 1969 и др.

выдвигались и частично проводились в жизнь многими российскими военными и политическими деятелями, особенно теми, кто был связан с южным направлением — М. И. Кутузовым, Ф. Ф. Ушаковым, Н. П. Румянцевым, А. Я. Италинским, А. А. Прозоровским, П. В. Чичаговым, П. А. Строгановым и др. Идеи освобождения югославянских народов и их федерации или автономии под покровительством России разрабатывались либерально настроенным чиновником Министерства иностранных дел теоретиком международного права В. Д. Малиновским. Однако полная картина отношения различных кругов русского общества к балканским проблемам в этот период еще не создана и требует дальнейшего изучения.

Бесчисленные проекты такого рода, просьбы о защите и покровительстве и даже предложения о принятии русского подданства (из Черногории и Сербии) представлялись в Российское министерство иностранных дел и царю от представителей освободительного движения, ориентировавшихся на Россию. Эти обращения и депутатии ярко отражают реальную близость интересов России и балканских народов в рассматриваемый период, показывают глубокие корни российской ориентации этих народов. Немало проектов создания федерации балканских народов и поддержки их Россией в 1805—1807 гг. выдвинул А. Чарторыйский. Его идеи опирались на огромный интерес к освободительному движению на Балканах в русских правительственных сферах и на проекты балканских деятелей обращавшихся к России¹⁰.

В серии „Внешняя политика России XIX и начала XX века” приведено множество текстов обращений и просьб о помощи, присланных из Сербии, Черногории, Дунайских княжеств, от болгар, ионических греков и т. д. Эти проекты и просьбы о помощи вовсе не были инспирированы какими-то „эmissарами” России, и ясно говорят о том, что сами деятели поднявшегося национально-освободительного движения на Балканах стремились использовать войны России и Турции и русско-турецкие противоречия в интересах своих народов.

Проекты и планы поддержки балканских народов разделялись в России многими выходцами с Балканского п-ва и других

¹⁰ Идея южнославянской федерации лишь в 20—30-х гг. приобрела у Чарторыйского антироссийское содержание, а в начале XIX в., он, по-видимому, имел в виду компенсировать созданием такой федерации Россию в случае восстановления Польши. Но проект восстановления Польши в 1804—1807 гг. не фигурировал в официальных документах российской политики. Он не был ясно сформулирован тогда и в личных бумагах А. Чарторыйского, а поражение под Аустерлицем и дальнейший союз России с Пруссией привели к отстранению его от управления Российским министерством иностранных дел. Поражение России 1807 г. в войне с Наполеоном и Тильзитский мир делали проекты А. Чарторыйского совершенно нереальными. См. E. Skowronek. *Antynapoleonskie koncepcje A. Czartoryjskiego*. Warszawa, 1969.

стран на русской службе — офицерами и генералами, дипломатическими чиновниками, другими деятелями балканского происхождения.

Новейшие данные позволяют дать характеристику методов и средств оказания Россией помощи балканским освободительным движениям. Важное значение имел опыт российской политики в Ионической республике. В настоящее время политика России на Ионических островах уже подробно исследована в связи с историей их конституции в начале XIX в.¹¹ Приемы этой политики распространены были в известной мере и на Сербию.

Поддержка освободительных стремлений балканских народов стала традицией русской политики на Балканах еще с XVIII в., но в рассматриваемый период она осуществлялась в новых условиях, уже после Великой французской революции, в обстановке наполеоновских войн и бурного подъема национальных и буржуазно-революционных движений в Европе, в ходе борьбы России не только с Турцией, но и с Наполеоновской империей. Против завоеваний Наполеона Россия действовала не только военным сопротивлением, но и методами компромисса, т. е. адаптации, или приспособления к новым веяниям, царское правительство вынуждено было поддерживать конституционные проекты на Ионических островах, конституционные проекты сербской автономии, конституцию в Финляндии, Польше и Литве, а затем в Польше, во Франции и южногерманских государствах. Все это, впрочем, не помешало утверждению внутри страны аракатеевского реакционного курса, особенно после Отечественной войны 1812 г.

В начале XIX в. поддержка национально-освободительных движений против Османской империи стала в российской политике более активной и отвечающей требованиям времени. Расширилось использование методов, уже испытанных в XVIII столетии, и появились новые. Широко применялась помощь балканским народам деньгами, военными инструкторами, оружием и военными действиями флота и войск против Турции, а затем и против Наполеона¹², осуществлялось привлечение черногорцев и боксцев, сербов, болгар, населения Дунайских княжеств к военным действиям, формирование отрядов из болгар и валахов, дипломатическое давление и заступничество перед Портой и перед французским императором в интересах балканских народов¹³, возросло значение для этого договорных актов, заключенных после войн с Османской империей, посылались специальные военные и политические миссии для противодействия политике

¹¹ Станиславская А. М. Россия и Греция . . ; она же. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья. М., 1962.

¹² Например, на Ионических островах и в Черногории.

¹³ В отношении боксцев (каторцев) и др.

Турции, Наполеоновской империи и Австрии, привлекались на русскую военную и дипломатическую службу выходцы из балканских стран, а дети их обучались в русских школах, развивались церковно-религиозные и культурно-просветительские связи, проводилось переселение сербов, черногорцев и болгар в Россию, начатое еще в XVIII в., поощрялась деятельность греческих поселенцев на юге страны и т. д.

В связи с окончанием русско-турецкой войны 1812 г. и турецкими репрессиями, грабежами и произволом в Сербии, велась разработка планов диверсии против Наполеона через Балканский полуостров на Адриатику. Имелось ввиду поднять балканские народы на освободительную войну накануне вторжения Наполеона в Россию, чтобы отвлечь силы Французской империи и Австрии. — Таков перечень важнейших средств и методов российской политики в отношении балканских народов в начале XIX века.

Примечательно, что захват Константинополя и проливов совершенно не входил в планы России, если не считать отдельных замыслов их военного занятия на короткое время без намерения осуществить их присоединение. Широкие переговоры о разделе Османской империи между Наполеоном и Александром I в 1808 г. служили для царя лишь средством зондажа о намерениях партнера¹⁴, а не реальной программой политики¹⁵. Этот вывод является одним из важнейших результатов советских документальных публикаций о внешней политике России того времени.

Территориальные притязания России не шли дальше Дунайских княжеств. В отношении югославянских народов они ограничивались установлением русского преобладающего влияния в Сербии и Черногории. Формальные просьбы о российском протекторате, исходившие от черногорского владыки и верховного вождя сербского народа Георгия Петровича, а также от бекзцев не получали санкции в Петербурге, однако Россия предпринимала меры против попыток подчинения Черногории французскому влиянию и захвата Котора войсками Наполеона и помогала сербам отклонять пожелания Австрии, обещая им свое покровительство.

История помощи России югославянским народам в их освободительной борьбе в рассматриваемый период полностью отвечает обрисованному выше общему направлению политики России на Балканах в начале XIX в.

¹⁴ Нарочницкий А. Л., Казаков Н. И. К истории восточного вопроса (О целях России и Франции на Балканах в 1807—1808 гг.) — Новая и новейшая история, 1969, № 6; ВПР, т. IV, прим. 14, стр. 558—562.

¹⁵ Никогда, видимо, не был такой программой и „греческий проект“ Екатерины II См. Маркова О. П. Статья о происхождении так называемого греческого проекта 80-е годы XVIII в. „История СССР“, 1958, № 4, с. 52—78.

Обратимся к важнейшим фактам их хронологической последовательности.

Сербский народ в борьбе против иноземных поработителей неоднократно взывал к помощи братского русского народа. „Народ сербский, — говорилось в одном из таких документов, — от древних даже времен истинное избавление свое от едиnorodной только и единоверной России ожидающий”¹⁶. В Сербии памятны были посольства в Москву при Борисе Годунове и Алексее Михайловиче, а также поддержка, оказанная Петром I борьбе черногорцев за независимость.

Во время войны России и Австрии с Турцией 1787—1791 гг.¹⁷ в Сербии созрела программа внутренней автономии, на зарождение которой повлияло право России покровительствовать христианским народам Турции, закрепленное Кючук-Кайнарджийским договором (1774 г.) и Ясским миром (1792 г.).

Хотя план сербской автономии, разработанный С. Йовановичем, остался в то время без последствий, он нашел свое отражение в ходе I сербского восстания 1804—1813 гг. Это восстание явилось, как известно, крупнейшим революционным и национально-освободительным выступлением на Балканском полуострове в начале XIX в.

Сербские повстанцы понимали роль российской политики на Востоке. Советский историк В. В. Зеленин пишет, что „примеры Молдавии, Валахии и Республики Семи Соединенных Островов... послужили отправным пунктом для составления” Памятной Записки Карловацкого митрополита Стефана Стратимировича Александру I (июль 1804 г.)¹⁸. Документ содержал „проект создания славяносербского государства под эгидой России”. Но „наиболее реальной, подтвержденной историческим опытом и признанной другими державами” формой государственного устройства для Балканских народов была автономия¹⁹.

В качестве образца автономии С. Йованович взял ту, которая была получена Молдавией и Валахией при содействии России.

Как известно, в 1799 г. в результате экспедиции в Средиземное море эскадры русских кораблей под командованием адмирала Ушакова на отобранных у французов и переданных Турции Ионических островах под протекторатом России и Турции была создана Республика Семи Соединенных Островов. Это событие

¹⁶ ВПР, т. II, прим. 121, стр. 670.

¹⁷ Австрия в 1790 г. вышла из войны и заключила Систовский мир с Турцией.

¹⁸ См. Зеленин В. В. Указ. соч., с. 374.

¹⁹ Позднее, в Бухарестском мирном договоре было отмечено, в частности, что Турция „дарует сербам по их просьбам те самые выгоды, коими пользуются подданные ее островов Архипелажских и других мест...”. Русско-турецкий мирный договор. Бухарест, 16 (28) мая 1812 г. — ВПР, т. VI, док. 164, с. 414.

получило большой отклик на Балканах, что отчетливо видно из главных документов повстанцев 1804 г.: прошения на имя султана и обращения к русскому посланнику в Константинополе А. Я. Италинскому²⁰. Так, в первом документе, определявшем права и обязанности верховного князя Сербии, должность которого просили учредить повстанцы, говорилось, что этот князь должен утверждаться фирманом, как это делается „в Морее”²¹.

В письме Италинскому, составленном на скупщине в Остружнице 3(15) мая 1804 г.²², ясно выражена мысль о предоставлении с помощью России автономии для Сербии по образцу Молдавии, Валахии и Республики Семи Соединенных Островов²³. Аналогичные мысли содержались и в письме сербов от 3(15) ноября 1804 г. на имя кн. А. Чарторыйского: „чтоб Сербия, под именем Сербского Правления, либо под иным сходным наименованием на пример Семи Островов Республики под прямым и непосредственным России защищением и покровительством в самостоятельное политическое состояние произвелася, нарушимо сохранения донешнее к султану обязательство принадлежащую ему умеренную дань отдавать и прибавляя к сему новое: на упорные ему ребеллы всегда воевать”²⁴.

Начало, в 1804 г., сербского восстания в Белградском паша-лыке побудило российское правительство развивать контакты с повстанцами, выработать позицию в отношении урегулирования серботурецкого конфликта и политического будущего сербских земель.

Выдвигавшееся в 1804 г. вождями восставших требование о предоставлении Сербии внутренней автономии под верховной властью Порты и покровительством России в основном представлялось приемлемым петербургскому двору, который рассчитывал, что в Сербии может быть создано княжество, аналогичное Молдавии и Валахии, во главе с князем, избранным самим сербами и принадлежащим к их нации²⁵.

²⁰ См. Вукићевич. Караборбе, кн. 1, Прилози. Београд, 1907, с. 402—406.

²¹ „Летопис Матице српске”, т. 94, с. 122. Под Мореей здесь, видимо, имелась в виду близкие к ней Ионические о-ва.

²² См. ВПР, т. II, прим. 38.

²³ „Мы ныне не имеем иныя помощи надежды разве под крыло трона Русиского прибегнути, чтоб Омфором святым нас бедня христиане, яко же и многая прочия провинции: Корфу, Валахию, Молдавию и прочия покрили, да не би нас число скоро 100 тысяч христиан у Сербии острою меча скоро поражены были”. Вукићевич. Указ. соч., с. 405.

²⁴ ВПР, т. II, прим. 121, с. 670. В этом же документе излагалась просьба „одного российского консула в Сербию немедленно и явно послать, который бы посредственником и гарантом мира, с добрыми турки деемого, бывал, а и народу сербскому важную утеху присутствием своим приносил бы”.

²⁵ ВПР, т. II, док. 56; Тов. мин. ин. дел А. А. Чарторыйский А. Я. Италинскому. 3(15) октября 1804 г. док. 56; Чарторыйский ген. конс. в Яссах И. Ф. Болкунуову. 17(29) декабря 1804 г. — там же, док. 82.

С самого начала Россия оказывала сербским повстанцам материальную помощь²⁶ и дипломатическую поддержку, в частности, через своего посланника в Константинополе А. Я. Италинского²⁷.

Но в условиях мира и союза с Турцией и надвигавшейся войны с Францией российское правительство избегало прямой военной помощи сербским повстанцам, не желая вступать в вооруженный конфликт с Турцией, с которой она была связана договором об оборонительном союзе. Чарторыйский рекомендовал Италинскому проявлять осторожность в переговорах относительно сербских повстанцев с тем, чтобы не вызывать подозрений. До овладения повстанцами Белградом, по мнению Чарторыйского, не следовало предпринимать активного дипломатического вмешательства в пользу сербов²⁸.

Вскоре в Петербург прибыли сербские депутаты П. Новакович, И. Протич и М. Стефанович просить у Александра I о помощи сербскому народу. Они заявляли, что сербское войско численностью в 20 тысяч человек осадило Белград, и, если бы у сербов было достаточно оружия и снаряжения, они могли бы выставить до 150 тысяч войска.

Российскому посланнику было предписано рассеять в Константинополе подозрения о том, что будто бы эти посланцы прибыли в Россию по наущению из Петербурга²⁹. Италинский должен был дать Порте совет „привлечь к себе” сербскую „нацию” и для этого предоставить ей „привилегии, избавляющие ее от

²⁶ ВПР, т. II, док. 56. Докладная записка Чарторыйского Александру I. Ноябрь 1804 г. — 74; Чарторыйский Италинскому. 17(29) декабря 1804 г. — док. 82.

²⁷ Там же, А. А. Чарторыйский А. Я. Италинскому. 13(25) августа 1804 г. — док. 43; Италинский Чарторыйскому. 17(29) августа 1804 г. — док. 44; Дополнительные замечания к секретной инструкции Александра I Н. Н. Новосильцеву. 11(23) сентября 1804 г. — там же, док. 51; Чарторыйский посланнику в Берлине М. М. Алопеусу. 27 сентября (9 октября) 1804 г. — Там же, док. 5.

²⁸ „Пока что, поскольку мы не можем оставаться равнодушными к судьбе этого народа, самое лучшее, что Вы можете сделать, — это идти тем путем, который Вы себе наметили, и при удобном случае, когда Вы будете уверены, что это Вас не скомпрометирует, устно сообщить им о наших добрых намерениях по отношению к ним; однако одновременно придется уведомить их о тех трудностях, которые препятствуют оказанию им помощи, посоветовать им использовать все средства для того, чтобы овладеть Белградом, дабы этим путем заставить Порту вступить в переговоры с ними, дать понять им, что лишь тогда мы могли бы выступить в их защиту с целью добиться выгодных условий и, предоставив им гарантию, получить право оказывать им в будущем защиту”. Чарторыйский Италинскому. 17(29) июля 1804 г. — ВПР, т. II, прим. 65, с. 663; см. также: Италинский Чарторыйскому. 3(15) июня 1804 г. — там же, док. 29.

²⁹ „Вы должны позаботиться о том, чтобы у турецкого министерства не осталось никаких подозрений, что наш двор якобы вмешивается во внутренние дела Турции или что у нас есть скрытые намерения на этот счет”. Чарторыйский Италинскому. 4(16) декабря 1804 г. — ВПР, т. II, прим. 130, с. 672.

тирании и гнета, от которых она страдает и по нынешнее время". Имелось ввиду избрание вождя и чиновников из местного населения по образцу Молдавии и Валахии. У условиях войны предполагалось обязать сербов „поставлять... войско пропорционально числу населения и финансовым возможностям их провинции”³⁰.

В декабре 1804 г. Чарторыйский сформулировал „привилегии”, которые Порты могла бы предоставить сербскому народу: отсутствие турецких военнослужащих на территории Сербии; собственный верховный правитель и судьи; уплата дани; содержание пятитысячного войска „как для охранения того края от набегов разных разбойнических партий, так и для действия противу врагов Порты”³¹. Подобные проекты высказывались весьма осторожно. Но учитывая сближение Турции с Наполеоновской империей и подготовку Порты к войне с Россией, решено было оказывать повстанцам помощь деньгами, оружием, боеприпасами³².

В депеше Чарторыйский высказывал опасение, что турецкие насилия над сербами могут подтолкнуть Сербию к французскому покровительству. Российскому посланнику предписано было ознакомить Порту с обращением представителей сербов Кара-Георгия и М. Ненадовича на имя Александра I с просьбами о заступничестве России³³.

Русское правительство считало, что в связи с предстоящей войной с Турцией (1806—1812) следует оказывать сербам поддержку и привлечь на сторону России недовольных Портой пашей, заверив их в том, что Россия, вводя свои войска в Молдавию и Валахию, не преследует завоевательных целей, а желает только заставить Порту выполнять существующие между нею и Россией договоры³⁴. В связи с этим сербам рекомендовано было не раздроблять свои силы с тем, чтобы они могли действовать совместно с русскими войсками³⁵.

В ноте турецкому правительству Италинский обращал „самое серьезное внимание” Порты на положение в Сербии. Нота подчеркивала, что вместо проводимых против сербов военных приготовлений Порты лучше бы сосредоточила все свои силы „в

³⁰ ВПР, т. II, прим. 130, с. 671—672.

³¹ Чарторыйский генеральному консулу в Яссах И. Ф. Болкунову. 17 (29) декабря 1804 г. — ВПР, т. II, док. 82, с. 248.

³² См. там же, док. 82 и докладная записка Чарторыйского Александру I, (от ноября) 1804 г., там же, док. 74.

³³ ВПР, т. III, прим. 70.

³⁴ К. К. Родофиникин главнокомандующему Молдавской армией И. И. Михельсону. Бухарест, 5(17) сентября 1806 г. Богшич В. Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия”. СПб., 1872, с. 72—74.

³⁵ Родофиникин Михельсону. Бухарест, 24 сентября (6 октября) 1806 г. — Богшич В. Указ. соч., с. 74—75.

местах, которым угрожают французы, таких как Босния, Албания и др." Далее отчетливо заявлялось о необходимости смены формы управления в Сербии³⁶. В письме султану Селиму III царь предостерегал от возможности обращения сербов за помощью к Наполеону и писал, что „строгие меры, готовящиеся против них, могут иметь наименее несчастнейшие последствия от соседства французов”³⁷.

До полного разрыва с Турцией российское правительство считало, что надо продолжать действовать осмотрительно и оказывать помощь повстанцам „в наивеличайшей тайне”. Но в то же время договорено было предоставить сербам оружие, денежную помощь, послать им на помощь военных инженеров и артиллерийских офицеров³⁸.

Обращаясь к русскому правительству за помощью, представители сербского народа чаще всего выражали желание находиться под покровительством и защитой российского правительства³⁹, но в отдельных случаях высказывалась даже готовность принять русское подданство. Возможно это говорилось из тактических соображений, чтобы показать готовность пойти на самое тесное сближение с Россией, или же под влиянием распространявшихся слухов о намерении Александра I добиваться территориальных приращений за счет турецких владений на Балканах⁴⁰.

Напомним, что документ с изложением просьб сербских уполномоченных о покровительстве России, подписанный ими в 1807 г. в Неготине после переговоров с полковником Пауллуччи, вовсе не означал установления протектората России над Сербией, и не содержал обещаний и обязательств русской стороны, т.е. не был двусторонней конвенцией⁴¹. В дальнейшем Александр I добивался для Сербии автономии с конституцией, гарантированной Россией, но не имелось ввиду сделать Сербию полностью независимой от Османской империи. О присоединении же Сербии и Черногории к России в то время в русской политике не было и речи. Известно, что русские моряки и сухопутные войска вместе с черногорцами, бокезцами и жителями г. Котора отражали нападения наполеоновской армии и что население этих мест горячо желало оставления там вооруженных

³⁶ Нота Итальянского турецкому правительству. 19(31) марта 1806 г. — ВПР, т. III, док. 32, с. 101—102.

³⁷ Александр I Селиму III. 30 апреля (12 мая) 1806 г. — Там же. док. 49, с. 144.

³⁸ Министр иностранных дел А. Я. Будберг И. И. Михельсону. 21 ноября (3 декабря) 1806 г. и 31 декабря 1806 г. (12 январ 1807 г.) — ВПР, т. III, док. 166 и 182, с. 402—403, 461.

³⁹ Записка Родофиникина. 26 апреля (8 мая) 1807 г. — Исторический архив 1960 г., № 1, с. 119; ВПР, т. III, прим. 394, 395.

⁴⁰ Достян И. С. Россия и Балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972, с. 65—66.

⁴¹ См. об этом: ВПР, т. IV, с. 11 и прим. 5, с. 553—554.

сил России. События эти запечатлены были и в русской поэзии. Пушкин писал:

„Дружным залпом отвечали
Мы французам. — „Это что? —
Удивясь, они сказали: —
Эхо, что ли? „Нет, не то!
Их полковник повалился.
С ним сто двадцать человек.
Весь отряд его смутился,
Кто, как мог, пустился в бег“.⁴²

Румянцев после Тильзита и передачи Божи Которской французам добился от Наполеона прекращения преследования жителей Котора и заступался за далматинцев⁴³.

Историкам еще предстоит тщательно подсчитать все денежные суммы, оружие, боеприпасы, которые были посланы сербам из России. В сентябре 1806 г. было решено отправить им 13 тысяч червонцев. В русскую Молдавскую армию было сообщено, что если Турция в ходе переговоров не удовлетворит требование России об „обеспечении спокойствия сербов“, то им будут направлены оружие и боеприпасы⁴⁴. Деньги были получены в том же месяце, передавались сербам они по частям⁴⁵.

О мерах по оказанию помощи сербским повстанцам и о подготовке совместных действий сербских и русских войск против Турции российский главнокомандующий генерал Михельсон сообщал в Петербург в начале 1807 г. Он просил разрешения „снабдить продовольствием сербский отряд под начальством Миленко“ и хотел, чтобы сербы отвлекли турецкие войска от нападения на Валахию. Зная, что „сербы претерпевают крайнюю нужду в продовольствии и в ружьях“, он обещал передать им еще 5 тысяч червонцев от валашского господаря Ипсиланти и считал „весьма справедливым, чтоб Валахия содействовала сербам“. В Петербург Михельсон переслал письмо Кара-Георгия с благодарностью за денежную помощь, сообщал об освобождении сербами Белграда 30 ноября 1806 г. и о намерении сербов

⁴² А. С. Пушкин. Собр. соч. в 10 томах, т. 2, М., 1954, с. 172 — стихотворение „Бонапарт и черногорцы“).

⁴³ Сб. РИО т. 89, с. 465. — Румянцев послу в Париже П. А. Толстому. 11(23) марта 1808 г.

⁴⁴ А. Я. Будберг И. И. Михельсону. 12(24) сентября 1806 г. — Исторический архив, 1960, № 1, с. 119.

И. И. Михельсон Будбергу. Тульчин. 12 сентября (4 октября) 1806 г. ВПР, т. III, док. 131.

⁴⁵ Михельсон — Кара-Георгию. Бухарест. 11(23) января 1807 г. — Там же, док. 192.

выступить против турок совместно с русскими⁴⁶. Намерения и действия Михельсона были царем полностью одобрены⁴⁷.

С началом войны между Россией и Турцией русское командование установило прямую связь с руководителями повстанческих отрядов и стало оказывать открытую военную поддержку восстанию деньгами, боеприпасами и военной силой.

По просьбе сербских депутатов в Белград был направлен в качестве русского представителя действительный статский советник К. К. Родофиникин⁴⁸. В инструкции ему главнокомандующий Молдавской армией предписывал точно выяснить истинное отношение сербов „к политическим видам... двора российского“, узнать, насколько сербы готовы к длительной войне с Турцией. Было передано письмо верховному предводителю сербов Кара-Георгию⁴⁹. Русскому представителю вменялось в обязанность „дать народу сему руководство к образованию внутреннего у них правления“, сообщить сведения о численности вооруженного и боеспособного населения, о причинах сербской „приверженности к России“, возможных связях сербов с Францией, потребности сербов в деньгах и оружии и возможности совместных действий русских и сербских войск. В инструкции содержались данные о дополнительно переводимых денежных суммах на приобретение повстанцами оружия и т. д.⁵⁰

Родофиникин воспользовался очередной скупщиной, чтобы внести ряд предложений о реорганизации системы внутреннего управления. При составлении проекта преобразования государственного строя Сербии Родофиникин исходил из того положения, что Сербия останется вассальной страной по отношению к Турции, но в то же время будет находиться под покровительством России, вследствие чего получит широкую автономию и новые границы. Верховная власть, согласно его соображениям, должна была разделяться между князем и Советом (Сенатом), председателем которого стал бы тот же князь, а заместителем и помощником — русский консул. Схема Родофиникина в основном была одобрена Александром I⁵¹. В предложениях Родофини-

⁴⁶ Михельсон Будбергу. 25 января (6 февраля) 1807 г. — См. ВПР, т. III, прим. 336, с. 734—735.

⁴⁷ Будберг Михельсону. 18 февраля (2 марта) 1807 г. — Там же, док. 211.

⁴⁸ Михельсон Родофиникину, 16(28) июня 1807 г. — Там же, док. 253; Михельсон — Кара-Георгию. 16(28) июня 1807 г. — Там же, док. 254.

⁴⁹ См. ВПР, т. III, док. 254.

⁵⁰ Михельсон Будбергу. Лагерь при Измаиле. 26 мая (7 июня) 1807 г. — Там же, док. 246, с. 594.

⁵¹ С учетом его советов Сербия была разбита на 12 округов; в Белграде и других городах назначены коменданты; в деревнях и сельских округах избирались кнезы; Совет был переименован в Сенат и объявлен главным органом управления; по всей стране была начата перепись населения с целью выяснения количества военнообязанных мужчин. Эти реформы имели некоторое прогрессивное значение для Сербии. Предложе-

кина имелись и несуразности, вызванные его желанием создать в Сербии нечто вроде дворянского сословия.

В 1808 г. Россия принимала энергичные меры против попыток навязать Сербии австрийский протекторат и даже присоединить ее к Австрии. Во время русско-турецкого перемирия в следующем году перед возобновлением военных действий в Сербии усилилось влияние сторонников австрийской ориентации и ощущался большой недостаток боеприпасов.

Русский главнокомандующий А. А. Прозоровский послал генералмайору Исаеву в Сербию 300 пуд. пороха, 50 пуд. свинца и 3 тыс. червонцев на покупку ядер, а также направил в Белград инженермайора Грамберга для улучшения крепости, врача и т. д. Русские офицеры были заняты устройством сербской артиллерии и обучением войск⁵². Действия Прозоровского были весьма своевременны, так как австрийские власти препятствовали покупке сербами оружия и боеприпасов в Австрии и хотели использовать их нехватку у сербов в своих интересах.

Прибывший в Землин австрийский начальник Славонско-сремской границы генерал Симбшен потребовал от сербских поглаварей прощения о принятии австрийского подданства и присылке в Белград эрцгерцога Карла с австрийским гарнизоном, пушками и деньгами⁵³.

На протесты русского посла в Вене А. Б. Куракина министр иностранных дел Стадион не постыдился объявить переписку Симбшена с сербами подложной, хотя инструкции последнему не оставляют сомнений в том, что требования, чтобы сербы просили об австрийском протекторате и вводе австрийских войск, были предъявлены⁵⁴.

Прозоровский писал сербам, чтобы они ни в коем случае не поддавались на австрийские предложения, а, если понадобится, то и оказали вооруженное сопротивление⁵⁵, ссылаясь на покровительство России. Возражения России и позиция Георгия Петровича вынудили австрийское правительство отказаться от при-

ния Родофиникина были поддержаны сербскими деятелями российской ориентации — Филипповичем и частью поглаварей. В то же время деятельность Родофиникина вызвала недовольство той группы правых сербских руководителей, которые в силу своих торговых и финансовых связей являлись сторонниками союза с Австрией.

⁵² ВПР, т. IV, дд. № 73, 80, 110 и прим. 112.

⁵³ ВПР, т. IV, Родофиникин — Прозоровскому. 14 (26) мая 1808 г. с. 265—266 и прим. 166, с. 611—612.

⁵⁴ Инструкции Симбшену опубликованы в кн. А. Beer. *Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774*. Prag—Leipzig. 1883, s. 790—796.

⁵⁵ ВПР, т. IV. Прозоровский — Правительствующему сенату народа сербского 19(31) мая 1808 г., док. 119, с. 269—270.

тязаний на Сербию и свалить все на якобы самовольные действия Симбшена и местных чиновников⁵⁶.

Российское правительство также воздержалось от удовлетворения просьбы верховного вождя сербского народа Георгия Петровича о введении в Белград русского гарнизона. Австрия готовилась в это время к войне с Францией и опасалась обострения отношений с Россией и Турцией, а царь не желал раздражать Наполеона.

Сербы, конечно, понимали, что помощь им со стороны России была гораздо более эффективной, чем посулы Австрии, которая боялась, что успехи сербского восстания вызовут волнения сербов в австрийских владениях. Георгий Петрович писал, что сербы готовы получить „дужные вещи от австрийцев“, но „естли хотят Сербию — ни под каким видом отдать не хотим никому без кровопролития“⁵⁷. Против торговли с Австрией и покупки через австрийскую границу оружия, боеприпасов и других товаров российское правительство никаких возражений не выдвигало.

В 1808 г., ведя переговоры с Наполеоном в Эрфурте, Александр I добивался, чтобы Сербия, „дпутем предоставления ей своего рода независимости“, была избавлена от турецких репрессий, но Наполеон считал возможным переход Сербии „под власть третьей державы“ — Австрии⁵⁸. В числе положений, выдвинутых Александром I уже тогда для включения в мирный договор с Турцией, было, в частности, условие: „Обеспечить спокойствие Сербии дозволением ей установить правление, желанию народа соответственное, под покровительством России“⁵⁹, т. е. предоставление Сербии конституции под русской гарантией.

Прозоровский советовал Георгию Петровичу соблюдать законы, чтобы никто в Сербии не был лишен жизни и имущества без решения избранного народом верховного правительства с по-

⁵⁶ Прозоровский доносил Румянцеву о „неприличном“ достоинстве Австрийской империи и ее связях с Россией поступке австрийцев, находя его „гнусным“, а „хитрость“ их низкой“. ВПР, т. IV. Прозоровский — Румянцеву 4(16) июля 1808 г., док. 133, с. 300—301. Ряд источников говорит о том, что Георгий Петрович и сам в 1808 г. просил Австрию о покровительстве, хотя данные, приведенные русским историком Н. Ф. Дубровиным, говорят против этого (см. „Русский вестник“, 1863, № 7, с. 158—159). Возможно, что Георгий Петрович маневрировал, чтобы выиграть время и вызвать протесты России против действий Австрии. (См. также В. В. Зеленин. Первое сербское восстание и Австрия. 1804—1807 гг. В сб. „Из истории общественных движений и международных отношений“. В память академика Е. В. Тарле. Изд. АН СССР, М., 1957, с. 349—350.

⁵⁷ Георгий Петрович — Родофиникину. 3(15) мая 1808 г. ВПР, т. IV, прим. 166, с. 611.

⁵⁸ Записка министра иностранных дел Н. П. Румянцева Александру I. Эрфурт, 17 (29) сентября 1808 г. ВПР, т. IV, док. 158.

⁵⁹ Румянцев — главнокомандующему Молдавской армией А. А. Прозоровскому, 4 (16) октября 1808 г. Веймар. Секретно. ВПР, т. IV док. 165.

следующим утверждением этих решений верховным вождем, т. е. лично Георгием Петровичем. Ожесточенные распри между сербскими поглаварями российской и австрийской ориентации делали эти пожелания весьма уместными. Российский главнокомандующий давал совет завести оспопрививание, обещал помощь и покровительство России, предостерегал сербов от происков австрийцев⁶⁰.

Широкие планы присоединения Дунайских княжеств, выдвинутые царем и Н. П. Румянцевым со времени Тильзитского мира, и действия России в Сербии вызывали сильнейшее недовольство в Австрии. Представителю России П. А. Шувалову, находившемуся в Вене со специальной миссией, было сказано, что Австрия не только заинтересована в свободе судоходства по Дунаю, но и желала бы договориться и о Сербии⁶¹. Австрийское правительство давало царю совет поскорее заключить мир с Турцией.

Александр I повел сложную и опасную дипломатическую игру, чтобы столкнуть Австрию с Наполеоном: в полной тайне даже от своих высших сановников он предложил Австрии план широких территориальных компенсаций на западе Балканского п-ва, но император Франц сразу увидел в этом ловушку и слишком боялся Наполеона, чтобы согласиться на эту сделку, которая скомпрометировала бы его перед Наполеоном⁶². Этот ход Александра I остался без последствий. Но стало ясно, что мир с Турцией надо заключать как можно быстрее, а значит нужна полная победа над османской армией.

Решающий этап в русско-турецкой войне наступил в 1811 г. Энергичные действия Кутузова по разгрому и окружению главных сил османской армии облегчались не только сербским восстанием, но и тем, что действия русских войск вызвали патриотический подъем и добровольческое движение в Дунайских княжествах и среди болгар в Румелии. За годы войны было создано много добровольческих отрядов, болгарских или смешанных по своему составу, включавших в себя и валахов, и сербов, и даже греков, и после роспуска некоторых из них в 1811 г. образовано было „земское войско“, сформированное в Валахии. Силы народного подъема были использованы российским командованием не полностью. Уход крестьян в добровольческие отряды даже с юга России и антифеодалная направленность народно-патриотического подъема побудили российское командование ограничивать доступ бедноты в добровольческие отряды, а затем распускать их, после чего, как уже говорилось выше, из части

⁶⁰ Прозоровский — Кара-Георгию, 13 (25) мая 1808 г., ВПР, т. IV, док. 110, с. 255—257.

⁶¹ Донесение Шувалова от 26 января (6 февраля) 1811 г. ВПР, т. VI, док. 14, с. 32.

⁶² Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с другими государствами, т. III, с. 78—79; А. Н. Попов. Отечественная война 1812 г. т. I, М., 1905, с. 470—472.

добровольцев было сформировано „земское войско“. Учитывалось и то, что проект условий мира с Турцией не предусматривал автономии болгар и какое-либо изменение статуса Румелии. Поэтому П. И. Багратион и М. И. Кутузов запрещали возбуждать болгар к поднятию оружия против османской армии, чтобы не сделать их жертвами беспощадной расправы после заключения мира. Но поддержка добровольцев и помощь населения были использованы. Многие действия болгарских отрядов были весьма успешными. Российское командование установило связь с идеологом болгарского просветительства и возрождения С. Врачанским. Но главной движущей силой болгарского патриотического движения были народные массы — крестьяне. В нем участвовала и нарождавшаяся буржуазия, интересы которой были очень близки С. Врачанскому, как это показывают его обращения к российскому правительству⁶³. Множество болгар, как известно, переселилось на левый берег Дуная, а затем в Россию. Они были расселены в Бессарабии и Новороссии.

На заключительном этапе войны в 1811 г. решающие успехи армии Кутузова и капитуляция крупных сил турок дали возможность заключить мир, необходимый для подготовки к отражению надвигавшегося нашествия Наполеона на Россию.

Приближение войны Наполеона с Россией грозило отвлечением ее сил с Балканского п-ва и, естественно, вызывало огромную тревогу в Сербии. Еще в ноябре 1811 г. Георгий Петрович обратился к царю с новыми мольбами о помощи. В Петербург был послан Яков Ненадович и другие сербские депутаты с просьбой выделить русский корпус в защиту сербов, так как Австрия прекратила пропуск к ним боеприпасов⁶⁴. Царь дал на это согласие, и сербам была послана новая их партия, 4 тыс. червонцев и канониры, прибывшие на место весной 1812 г.⁶⁵

Важной вехой в судьбах Сербии явился Бухарестский мир между Россией и Турцией 16(28) мая 1812 г. М. И. Кутузов имел предписание обеспечить в нем требования Сербии „сколь можно согласно с желанием сербской нации“⁶⁶. Но Кутузов нашел невозможным добиться сохранения за сербами Белградской крепости, зная, что турецкие уполномоченные ни за что на это не согласятся. Он опасался и того, что вследствие распри между сербскими воеводами в Белграде возьмут верх сторонники Австрии и впустят в цитадель ее войска⁶⁷.

⁶³ См. обо всем этом упомянутый труд В. Д. Конобеева, написанный на основе глубокого изучения русских архивных материалов.

⁶⁴ Кара-Георгий — царю, 27 ноября (9 декабря) 1811 г. ВПР, т. VI, прим. 396, с. 743—744.

⁶⁵ ВПР, т. VI, с. 312 и прим. 353.

⁶⁶ Румянцев — Кутузову, 30 сентября (12 октября) 1812 г., ВПР, т. VI, док. 71, с. 180.

⁶⁷ Кутузов — Румянцеву, 15(27) октября 1811 г. ВПР, т. VI, док. 82, с. 11.

Царь предписывал выговорить условие, чтобы османские войска не занимали другие сербские крепости, но и это не удалось сделать. В остальном же Бухарестский договор имел и для Сербии огромное положительное значение. Его VIII-я статья обязывала Порту обеспечить Сербам амнистию и безопасность. Турецкие укрепления, построенные в ходе войны, подлежали разрушению. Заняв Белградскую и другие старые крепости, турецкие гарнизоны не должны были притеснять сербов. Порта обязывалась предоставить сербам „управление внутренних дел их, определив меру их податей, получая оные из собственных рук, и она учредит, наконец, все сии предметы обще с народом сербским”⁶⁸. Военнопленные подлежали возвращению без выкупа. Таким образом, Сербии гарантирована была автономия при сохранении сюзеренитета султана и уплаты дани.

Специальная VIII-я статья о политическом статусе Сербии была включена в Бухарестский трактат несмотря на упорное сопротивление турецких уполномоченных. Но содержание ее не полностью соответствовало требованиям, выдвигаемым царским правительством. Обязательство Порты предоставить сербам права внутреннего самоуправления было фиксировано не вполне конкретно и недостаточно ясно гарантировано. Особенно неблагоприятным было условие о передаче городских крепостей в руки турецких гарнизонов, создававшее постоянную военную угрозу для Сербии, территория которой не была определена в договоре. Тем не менее постановления Бухарестского договора юридически упростили то бесправное и унижительное положение сербского народа, которое придавало особую тяжесть османскому игу. Бухарестским миром признавалось сербское правительство. Включение постановления о Сербии в международный договор ставило ее под защиту России, которая получала право наблюдать за точным выполнением этих пунктов и со временем его использовала.

Разумеется, такие условия не могли удовлетворить все чаяния сербов как союзников России. Но внесение в международный договор обязательства Порты предоставить им внутреннюю автономию сыграло в дальнейшем важную роль в их борьбе за создание автономного Сербского княжества. Статьи V и VIII о Дунайских княжествах и Сербии оставляли царскому правительству возможность для дальнейшего давления на султанское правительство с целью заставить его пойти на более значительные уступки в отношении самоуправления этих областей и время от времени заставляли Турцию умерять свои репрессии.

Как известно, царь во время бухарестских переговоров требовал, чтобы Кутузов добивался не только мира, но и союза с Турцией, что было совершенно нереально и могло даже приве-

⁶⁸ ВПР, т. VI, док. 164. с. 414.

сти к союзу Порты с Наполеоном. Кутузов отлично понимал эту опасность. По мере приближения наполеоновского нашествия эту угрозу стал яснее видеть и Александр I. Он уступил настояниям Кутузова ограничиться требованием границы по р. Прут⁶⁹. О союзе же с Турцией последовала инструкция, которая не отменяла прежних повелений царя, но давала возможность уклониться от их выполнения. Она позволяла или включить пункт о союзе в трактат в виде особой статьи или же, если того пожелают турецкие уполномоченные, „вслед за мирным трактатом заключить особым актом” оборонительный или даже оборонительный и наступательный союз⁷⁰.

Таким образом, Кутузов не превысил своих полномочий в этом вопросе, как ошибочно утверждают некоторые авторы, а просто искусно воспользовался приведенной инструкцией. Подписание Бухарестского договора было его выдающейся заслугой. Договор ослабил тенденцию к сближению Турции с Наполеоном и Австрией. Порта предпочитала, чтобы в предстоящей войне Россия и Франция ослабили друг друга и вообще не было победителей, но Наполеона и Австрии она боялась в тот момент еще больше, чем России.

Примерно в феврале 1812 г. во время мирных переговоров на почве тесных политических связей с Сербией и Черногорией — совместной с ними вооруженной борьбы с Турцией — и под влиянием сведений о нарастании освободительных стремлений среди славян и венгров Габсбургской монархии — союзницы Наполеона в правительственных кругах России возник план так называемой „Адриатической экспедиции” против Наполеона через Балканский п-ов.

Сторонником этой экспедиции был тщеславный и легкомысленный адмирал П. В. Чичагов, ненавидевший Кутузова и ставший с мая 1812 г. главнокомандующим Дунайской армией. Он надеялся „поддержать и возбудить против Австрии славянские народы, стараясь ввести их в сношения с недовольными венграми”⁷¹. Этот план интересен не столько своей несбыточностью и военным авантюризмом Чичагова накануне нашествия Наполеона на Россию, сколько готовностью использовать по сути революционные средства в борьбе с Наполеоном и с Австрией на Балканах. Можно не сомневаться, что в возникновении этого плана играли немалую роль обращения и призывы сербских и черногорских деятелей, опасавшихся, что все силы России будут направлены на ее западную границу и снабжавших Чичагова че-

⁶⁹ Александр I — Кутузову, 22 марта (3 апреля) 1812 г. — М. И. Кутузов, т. III, с. 850—852.

⁷⁰ Румянцев — Кутузову, 2(14) апреля 1812 г. — ВПР, т. VI, № 140, с. 355.

⁷¹ Инструкция Александра I — адмиралу П. В. Чичагову. 9(21) апреля 1812 г. ВПР, т. VI, док. 45.

рез находившихся в Сербии офицеров русской службы самыми обнадеживающими заверениями — посулами выставить 42 или 50, а затем 200 тыс. войск⁷², для чего, разумеется, никаких возможностей не было.

Наибольшая роль в планах Адриатической экспедиции и освобождении балканских народов отводилась Сербии. В проектах создания после победы над Наполеоном независимого Сербского государства предусматривали, что основой его станет Северная Сербия, освобожденная от власти Порты и находящаяся под управлением Георгия Петровича.

Приготовления к Адриатической экспедиции велись в апреле-июне 1812 г., во время переговоров в Сербию был послан с секретным поручением русский офицер А. Полев⁷³. Там он вступил в переговоры с Кара-Георгием и другими сербскими предводителями, обсуждал с ними план создания „славянского царства” и получил обещания выделить войско для военных действий против Наполеона⁷⁴. В конце июня в Белград прибыл отряд русских войск генерала О. К. Орурка, который должен был сосредоточить в своих руках все руководство военными приготовлениями в Сербии. Предполагалось, что этот отряд составит авангара Адриатической экспедиции⁷⁵.

Одновременно П. В. Чичагов надеялся использовать и „земское войско”, созданное в Валахии. Черногорский митрополит Негош готовил войско против Французов и расположил его на границе после того, как 7000 французский отряд разорил ряд селений, сжег монастырь и расстрелял его служителей⁷⁶.

Чичагов предпринял шаги к установлению связей с черногорским правителем Петром Негошем и с мятежными папами, недовольными Портой.

Пока Чичагов предавался обманчивым иллюзиям относительно Адриатической экспедиции, военный министр Барклая де Толли и царь все более ясно осознавали, что огромность армии Наполеона, втрое превышавшей силы России, требовала немедленного стягивания войск к западной границе.

Настояния Барклая де Толли полностью отрезвили царя⁷⁷. Чичагову даны были повеления двинуться на север на соедине-

⁷² Полев — Чичагову, 24 июня (6 июля) 1812 г. ВПР, т. VI, док. 185, с. 456—458.

⁷³ Инструкция Чичагову, 3(15) июля 1812 г. С. Горяинов. „1812”, СПб, 1912, с. 57—60.

⁷⁴ См. Подполковник А. Полев — главнокомандующему Дунайской армией П. В. Чичагову. Белград, 24 июня (6 июля) 1812 г. — Там же, док. 185.

⁷⁵ См. Инструкция главнокомандующего Дунайской армией П. В. Чичагова генерал-майору О. К. Орурку. Бухарест, 23 июня (5 июля) 1812 г. Секретно. — ВПР, т. VI, док. 184.

⁷⁶ ВПР, т. VI, прим. 489, с. 760.

⁷⁷ Александр I — Чичагову, 30 июня (12 июля) 1812 г., ВПР, т. VI, с. 79.

ние с армией Тормасова. Орурк получил приказание вывести свой отряд в Россию, снабдив сербов, чем можно, и посоветовать им осторожность и сохранение мира с Портою⁷⁸. В письме к Георгию Петровичу Чичагов так объяснял эти меры, приведшие сербов в величайшее уныние: „... когда неприятель устремляется на разорение России, когда грозит он проникнуть даже в сердце ее, то необходимость заставляет соединить против него все наши силы и поспешить противопоставить ему оные. В таком случае негодование народов сербских, яко приверженных к нам, было бы неосновательно. Самое благоразумие велит принять надежные меры к отражению врага, чего без совокупления всех войск наших сделать невозможно. От успехов наших на главном месте военных действий зависит и самое благосостояние Сербии. Не одержав преимущества над неприятелем, мы не в состоянии будем оказать ей вспомоществование”. Сербам посланы были 8000 флоринов и русские военные ордена⁷⁹, а в Белград был направлен генерал Ивелич для разъяснения сербам политики России. Он дал совет прежде всего добиться от Порты писменного акта об условиях вступления турецких войск в крепость и выиграть время⁸⁰.

В сложившейся ситуации окончание войны России с Турцией не привело к длительному урегулированию взаимоотношений между двумя государствами. Султанское правительство пыталось добиться ревизии Бухарестского договора, рассчитывая вернуть себе не только потерянные в войне 1806—1812 гг. территории на Кавказе, но и вынудить Россию отказаться от добровольно вошедших в ее состав Грузии и Абхазии и от покровительства дунайским княжествам и Сербии. Спеша использовать неустойчивую международную обстановку и отвлечение России войнами с наполеоновской Францией, Порты не собиралась щадить сербов и в мае 1813 г. официально известила Россию о намерении покорить их силою оружия. Ее войска заняли сербские крепости и после жестокой расправы с населением восстановили османское владычество. Многие сербские деятели с семьями перешли в Австрию, опасаясь истребления. Австрийские власти конфисковали имущество сербов, Георгий Петрович был заключен в Петроварадинскую крепость, а затем с другими поглаварями переехал в Россия. Часть населения бежала в Австрию и стремилась переселиться в Россию.

В Сербии усиливалось влияние Австрии, пытавшейся распространить его и на Черногорию, лишив ее выхода к морю. В 1813 г. российское правительство вынуждено было дать согласие на передачу Котора Австрии. Это была одна из уступок в ее

⁷⁸ Чичагов — Орурку, 15(27) июля 1812 г. ВПР, т. VI, № 214, с. 511—512.

⁷⁹ Чичагов — Георгию Петровичу, 25 июля (6 августа) 1812 г., ВПР, т. VI, № 222, с. 528—529.

⁸⁰ „Споменик“. Београд, 1900, XXVII, друга разряд 33 с. 141—143.

пользу за участие в войне с Наполеоном. Черногорский митрополит Петр Негош писал командиру отряда черногорцев и кортцев о готовности народа отразить силою австрийцев и истребить их сторонников, „до такой степени сей народ привержен к России и к славе ее оружия”. Котор был передан австрийцам только после письменной просьбы царя об этом Петру Негошу⁸¹. На основании докладов Барклая де Толли царем было принято решение о переселении сербов в Россию. Георгий Петрович и другие поглавари прибыли в Хотин. Много сербов и черногорцев в 1815 г. размещены были в Новороссии⁸².

На Венском конгрессе выявилось стремление Англии, Австрии и Франции добиться согласия России на включение Турции в систему европейских гарантий. Россия же по просьбе сербов пыталась поставить на конгрессе сербский вопрос и добиться совместного демарша великих держав для прекращения турецких репрессий в Сербии и обеспечения ее автономии. Закулисная дипломатическая борьба по этим вопросам была прервана известием о возвращении Наполеона во Францию. Попытки Александра I договориться о коллективном демарше в пользу сербов не имели успеха, натолкнувшись на противодействие Австрии. В дальнейшем безрезультатными оказались и усилия английских и австрийских дипломатов склонить Порту удовлетворить русские требования даже ценою провозглашения в международном акте гарантии целостности и неприкосновенности турецких владений⁸³.

Весной 1815 г. сербы, доведенные до отчаяния непрекращавшимися актами насилия со стороны турецких властей, поднялись на второе восстание. Они одержали несколько побед⁸⁴, но конечный успех их представлялся сомнительным, ибо Порта стягивала к сербским границам крупные военные части. Исход битвы при Ватерлоо заставил, однако, султана Махмуда II опасаться военного вмешательства России и умерить репрессии в Сербии. Сербии.

С сентября 1815 г. русская дипломатия, отвергнувшая теперь всякое посредничество в урегулировании отношений с Портой, отказалась от расчетов на согласованные действия европейских

⁸¹ ВПР, т. VIII, прим. 11 и 332.

⁸² ВПР, т. VII, №№ 7, 195, 203, 109, 178, прим. 231, 246; т. VIII, №№ 7, 55, 221; История Югославии, т. I, М., 1963, с. 321—324; М. Ненадовић. Жизнь и дела великого Борба Петровића Караборба, кн. 1, Беч, 1883, с. 301.

⁸³ ВПР, т. VIII, №№ 79, 80; И. С. Достян. „Балканский вопрос в период Венского конгресса 1814—1815 гг.” — „Etudes balcaniques” София, 1971, № 1.

⁸⁴ Успехам сербов в военном деле содействовало обучение сербских войск русскими офицерами в предыдущие годы. Первый сербский военный устав 1813 г. был составлен на основе русских военных уставов и наставлений. См.: Н. И. Казаков. Кутузов и освободительное движение народов Балкан. — В кн.: Полководец М. И. Кутузов. М., 1955, с. 166.

правительств в сербском вопросе и начала более настойчиво требовать выполнения ст. VIII Бухарестского мира о Сербии⁸⁵. Давление России способствовало успеху сербов. Порта воздержалась от издания акта о внутренней автономии Сербии, но пошла на устное соглашение с новым вождем сербов Милошем Обреновичем о предоставлении бывшему Белградскому пашалыку хотя и очень урезанных, но автономных прав⁸⁶. Это было шагом к решению сербского вопроса дипломатическим путем при непосредственной поддержке интересов сербов в Стамбуле русским посланником в Константинополе, опиравшимся на право гарантии Россией сербской автономии, зафиксированное в условиях Бухарестского мира.

Усиление реакционного курса царского правительства в период подавления европейских революций 20-х годов силами Священного Союза лишь затрудняло активную поддержку Сербии Россией, но дипломатическое заступничество в ее пользу не прекращалось даже в годы самой крайней реакции. Это важный вывод из советских документальных публикаций.

В заключение можно сказать, что события начала XIX в. привели к расширению и углублению политических связей России с югославянскими народами, а помощь России их освободительной борьбе оказала ей большое содействие.

---

⁸⁵ Нота А. Я. Итальянского Порте 18(30) сентября 1815 г. указывала, что отступления от Бухарестского договора делались в то время, когда „можно было предположить, что Россия не захочет заниматься вопросом о соблюдении условий, постановленных в ее пользу“, но теперь он должен „представить быстрое умиротворение Сербии, как самое надежное средство избежать в будущем нежелательных спадов“ по поводу выполнения Бухарестского мира. ВПР, т. VIII, № 239, с. 531.

⁸⁶ Гаврилович М. Милош Обренович, кн. 1, Београд, 1908, с. 226, 235—236.

Robert A. KANN

Institut für osteuropäische Geschichte
und Südostforschung der Universität Wien

DER RUSSISCH-TÜRKISCHE KRIEG UND DIE INTERESSEN DER GROßMÄCHTE IN WESTLICHER SICHT

Die folgenden Überlegungen sind notwendigerweise sachlich eng begrenzt. Die Fülle des zu bewältigenden Stoffes zwingt selbst in einem bloßen Überblick eine enge Auswahl zu treffen. Wenn man die diplomatischen Interessen der europäischen Großmächte am russisch-türkischen Krieg in einem Aufsatz behandelt, so wird es zunächst notwendig sein, auf Details der diplomatischen Verhandlungen vom bosnischen Aufstand im Jahr 1875 bis zum Abschluß des Kongresses von Berlin überhaupt zu verzichten. Noch bedauerlicher ist die Unmöglichkeit, im Rahmen der diesem Aufsatz gesteckten Grenzen die sozialen und ideologischen Gründe für den Ausbruch des Krieges und insbesondere der serbisch-montenegrinischen und bulgarischen Erhebungen zu untersuchen. Erfreulicherweise sind diese Ereignisse in der Literatur häufig von erstklassigen Fachleuten bearbeitet worden. Ich kann daher meine Betrachtungen auf einige sehr allgemein gehaltene Fragen beschränken, die in Bezug auf die einzelnen Großmächte beleuchtet werden. Aus dem Ergebnis sollen dann entsprechende Schlüsse gezogen werden.

Es handelt sich bei diesen Fragen zunächst um die hauptsächlichen politischen und wirtschaftlichen Interessen der in die Orientkrise von 1875—1878 verwickelten Großmächte. Mehr spezifisch ist dann das Interesse dieser Mächte an der bosnisch-serbischen Erhebung von 1875/76 und am russisch-türkischen Krieg von 1877/78 und seinem Ausgang zu untersuchen und daraufhin an dritter Stelle diese Interessen, wie sie durch den Ausgang der Kämpfe umgestaltet wurden, mit den Ergebnissen der Beratungen des Berliner Kongresses von 1878 zu konfrontieren.

Die Reihenfolge in der diese Überlegungen angestellt werden sollen, ist die folgende: Zunächst Rußland als den aktiv Hauptbeteiligten der europäischen Mächte, Europa hier mit Ausschluß des Osmanischen Reiches verstanden. Es folgt dann die Betrachtung der beiden Hauptgegenspieler der russischen Politik, in erster Linie Großbritannien und erst in zweiter Österreich-Ungarn. Die übrigen

Mächte — natürlich mit Ausschluß der Türkei —, waren weit weniger engagiert als die vorgenannten. Hier kommt eigentlich nur Deutschland eine verhältnismäßig wichtigere Rolle zu, die aber, wenn man von Bismarcks angeblicher ehrlicher Maklertätigkeit am Kongreß von Berlin absieht, meist überschätzt wird. Frankreich und Italien haben in der Orientkrise der Siebzigerjahre überhaupt nur sekundäre Rollen gespielt, wobei die Frankreichs im Rückblick nur insofern wichtiger war, als seine Interessen als allfälliger späterer Bundesgenosse von Großbritannien oder Rußland schon eine gewisse Rolle in den Erwägungen der Staatsmänner dieser Zeit gespielt haben. Für Italien traf das auf Grund seiner geringeren weltpolitischen Bedeutung nicht in gleichem Maße zu, obwohl es schon mehr als ein Jahrzehnt vor Frankreich ein Bündnis mit anderen Großmächten eingehen konnte.

Was die Türkei betrifft, so steht sie gewissermaßen außerhalb des Rahmens dieser Untersuchung. Sie war viel mehr Objekt als Subjekt der Orientkrise. Zwar hat sie es mit bemerkenswerter Geschicklichkeit verstanden, der Intervention eines Konzerts der Großmächte die Spitze abzuberechen, ihre militärischen Leistungen waren bedeutend, die Fähigkeit ihrer Diplomatie wird häufig unterschätzt; aber die grundsätzliche Haltung des Osmanischen Reiches war vom Anfang bis zum Ende der Krise in viel höherem Maße voraussehbar als die der anderen Mächte und seine politische Manövrierfähigkeit daher weit beschränkter.

Was zunächst Rußland angeht, so wird man hier eine klare Unterscheidung zwischen den Interessen des Absolutismus des zaristischen Regierungssystems, der Panslavismus, in dessen reiche Gedankenwelt ich hier leider nicht eingehen kann, und zwischen denen der religiösen Orthodoxie machen müssen. Das nationale Prinzip, das zur Befreiung der Balkanvölker so entscheidend beitrug, entsprang dem slawischen Volkswillen, wie er in Rußland von den weitesten Schichten der Bevölkerung unterstützt wurde. Als Ausdruck dieses Volkswillens stand aber das Nationalitätenprinzip in schroffem Gegensatz zu dem autokratischen Charakter der russischen Monarchie wie nicht minder des türkischen Sultanats und, was im Verlauf der Orientkrise gleichfalls eine wesentliche Rolle Monarchie.

Komplizierter lagen die Dinge mit der griechischen Orthodoxie, deren Interessen sich in gewissem Maße mit denen des konservativen Flügels des Panslavismus überschneiden, aber gleichzeitig vom Zarismus als Stütze des bestehenden Systems angesehen wurden. Im ganzen wird man wohl annehmen können, daß die Orthodoxie eher die Interessen des Zarismus als die des nationalen Prinzips vertrat. Dazu kommt noch der Umstand, daß die Orthodoxie mit Geschick an das Solidaritätsgefühl der Slawen im Osmanischen Reich appellieren konnte, nicht aber an das der überwiegend katholischen oder unierten Slawen der Habsburgermo-

narchie und noch weniger an das der Polen im russischen Reiche selbst.

Was die wirtschaftlichen Interessen des Zarismus betrifft, so wird im Zusammenhang mit der Orientkrise vielleicht das russische Interesse an der Öffnung der Dardanellen überschätzt. Hier, im Hauptgebiet des Gegensatzes zwischen Rußland und Großbritannien, wird man von einem sehr aktiven und direkten Anliegen des englische Imperialismus im östlichen Mittelmeer sprechen müssen, während die russischen Interessen nur potentiell und ganz entfernt eine Bedrohung des Seeweges nach Indien bedeuteten. Ein wesentlicherer Umstand, der von der Forschung vielleicht zu wenig berücksichtigt aber von dem bulgarischen Historiker P. K. Fortunatow und dem amerikanischen William Langer mit Recht hervorgehoben wird, ist das Vordringen Rußlands nach Süden in Zentralasien in den zwei Jahrzehnten seit dem Krimkrieg, durch das die sich ausweitenden englischen Interessen in Persien, Afghanistan und möglicherweise sogar Turkestan empfindlich berührt wurden. Dieser Kampf um wirtschaftliche und politischen Herrschaftsphären stand außerhalb des Forderungsprogramms des Panslawismus im eigentlichen Sinn.¹

In Bezug auf Großbritannien, muß man zwischen zwei Richtungen der englische Politik unterscheiden, jene der konservativen Regierung Beaconsfield (Disraeli) und die der liberalen Opposition unter Gladstone. Die Gladstone'sche Opposition vertrat bis zu einem gewissen Grade die Belange des Nationalitätenprinzips im türkische Reich, freilich nur so weit sie mit den Interessen der christlichen Orthodoxie übereinstimmten. In diesem Sinne war die Politik Gladstones anti-türkisch, ohne darum — und das ist wichtig festzuhalten — pro-russisch zu sein.

Die Regierung Beaconsfield, die eine viel ausgeprägtere imperialistische Politik vertrat, war hingegen scharf antirussisch eingestellt, wobei der Premierminister Lord Beaconsfield den extremen Standpunkt vertrat. Er wurde hierin seit 1877 von dem neuen Außenminister Lord Salisbury, noch nicht aber von dessen Vorgänger Lord Derby weitgehend unterstützt. Es sollte hier festgehalten werden, daß eine antirussische Politik natürlich mittelbar eine Unterstützung der Türkei bedeutete, daß ihr aber auch seitens der konservativen Regierungspartei keinerlei pro-türkische Sympathien zugrunde lagen. Hingegen konnte sich der extreme Nationalismus der englischen Politik an sich, der sogenannte Jingoismus, auf Sympathien insbesondere im Kleinbürgertum stützen.

Schließlich sei in diesem Zusammenhang noch ein häufig zu wenig gewürdigter Umstand hervorgehoben, die Unterstützung der

¹ William L. Langer, *European alliances and alignments, 1871—1890* (New York 1931) 59 ff., 68 f.; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870—1880* (Oxford 1937) 35 ff., 56 ff.; A. Fischel, *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg* (Stuttgart 1919) 412 ff.; P. K. Fortunatow, *Der Krieg von 1877/78 und die Befreiung Bulgariens* (Berlin 1953) 31.

Regierung Beaconsfield durch Königin Victoria, die aus der traditionell der Krone bestimmten Reserve hervortrat und den radikal anti-russischen Kurs der britischen Politik kräftig unterstützte. Das kommt mit iendrucksvoller Klarheit in einem Schreiben der Königin an Beaconsfield zum Ausdruck, in dem sie im April 1877 schreibt: »It is not a question of upholding Turkey; it is a question of Russian or British supremacy in the world.«² Klarer können die Interessen des damaligen britischen Imperialismus kaum zum Ausdruck gebracht werden. Sie bezogen sich primär auf seine Pläne mit Ägypten, sehr bald auch im Sudan, dem Seeweg nach Indien und der Ausweitung der britischen Hoheitsphäre an der Nordgrenze Indiens. Die Meerengenfrage und die der internationalen Stellung Konstantinopels, des Einflusses der russischen Orthoxie auf dem Balkan, und des siegreichen Vordringens der Ideologie eines russisch gelenkten Panslawismus daselbst, waren für Großbritannien nur Mittel zum Zweck, um einen Gegner zurückzudrängen, welcher der britischen Flotte über das Mittelmeer hinaus nach Süden und Osten in Afrika und Asien gefährlich werden konnte.

In diesem Sinne schrieb Königin Victoria am 10. Jänner 1878 wieder an den Premierminister: »She the Queen feels she cannot remain sovereign of a country that is letting itself down to kiss the feet of the great barbarians, the retarders of all liberty and all civilization that exists . . . Oh, if the Queen were a man, she would like to go and give those Russians whose word one cannot believe, such a beating! We shall never be friends again til we have it out. This the Queen feels sure of.«³

P. K. Fortunatow kommt auf Grund derartiger Tatsachen zu dem Schluß, daß »von den Großmächten Westeuropas England der Hauptgegner einer Befreiung der Slawen vom türkischen Joch« war, eine Auffassung, die schon von Lenin vertreten wurde.⁴ Ich bin nun durchaus nicht der Meinung, daß England ein primäres Interesse an der Unterdrückung der Slawen und insbesondere der Bulgaren im Ottomanischen Reich hatte, für die im Sinner der Gladstone-schen Politik sogar gewisse puritanischreligiöse Sympathien in England bestanden. Ich würde aber Fortunatow durchaus bestimmen, daß die englische Regierungspolitik jederzeit bereit war, die Interessen der Balkanstaaten der Erhaltung der territorialen Integrität der Türkei als einer Art von britischem Satellitenstaat zu opfern.⁵

Der Punkt ist von wesentlicher Bedeutung, weil er zu verstehen hilft, warum die bulgarische und nicht die serbische Frage im Mit-

² W. L. Langer, ebenda 122, 132.

³ W. L. Langer, ebenda 132.

⁴ P. K. Fortunatow, a.a.O. 33 f.

⁵ W. L. Langer, a.a.O. 76 ff.; R. T. Shannon, Gladstone and the Bulgarian agitation 1876 (London 1963) 24 ff.; P. K. Fortunatow, 22 f.

telpunkt der großen Orientkrise stand, obwohl die serbische Erhebung gegen das Ottomanische Reich eben so wohlbegründet war wie die bulgarische und weiters im Hinblick darauf, daß die Serben als erste und mit viel geringerer Unterstützung einen noch opferreicheren Kampf begannen. Doch stießen die Interessen der Serben direkt nur mit denen einer Großmacht zweiten Ranges zusammen, Österreich-Ungarns, die der Bulgaren mit denen einer Weltmacht, Großbritanniens. Das ist der Hauptgrund, weshalb der bulgarische Konflikt, an dem Rußland und Großbritannien in erster Linie interessiert waren, im Mittelpunkt der großen Orientkrise stand, während die serbische Frage von den Großmächten primär bloß für Österreich-Ungarn und nur sehr mittelbar für Rußland und Großbritannien und Italien von Bedeutung war.

Das habsburgische Reich war wirtschaftlich und damit mittelbar auch militärisch, vor allem in einem Kampf der sich größtenteils zur See abspielen mußte, sehr viel schwächer als Großbritannien und als Nationalitätenreich, in dem keine nationale Gruppe eine absolute Mehrheit besaß, die Slawen aber ungefähr die Hälfte der Gesamtbevölkerung darstellten, außen- und innenpolitisch viel verwundbarer als das Vereinigte Königreich. Die Interessen des Habsburgerreiches, die territoriale Integrität der Türkei zu bewahren, waren allerdings auf Grund dieser Schwäche noch größer als die Großbritanniens. Jedes Vordringen in Hinkunft völlig unabhängiger slawischer Staaten am westlichen Balkan, jede auch nur mittelbare Stärkung des Zerenreiches, mußten die Interessen des habsburgischen Kaiserstaates weit empfindlicher bedrohen als die Schaffung eines Großbulgariens die britischen tangierte, und dies aus zwei Gründen. Einmal war die habsburgische Großmachtstellung nach den verlorenen Kriegen von 1859 und vor allem 1866 gefährdet. Die Donaumonarchie glaubte es sich nicht leisten zu können, im Machtkampf mit Rußland, aber auch mit anderen Staaten, noch mehr Grund zu verlieren. Zum zweiten und noch wesentlicher war der Umstand, daß das von Österreich-Ungarn angestrebte Ziel, das bestehende Kräfteverhältnis mit Rußland zu bewahren, durch Erhaltung des status quo, d. h. des türkischen Besitzstandes am Balkan nicht mehr möglich wahr. Dies machte, wie man glaubte, die Erwerbung Bosniens und der Herzegowina notwendig, sei es in Form einer Annexion oder einer zeitlich nicht begrenzten Okkupation, obwohl die eine wie die andere Zielsetzung die habsburgische Monarchie auf lange Sicht eigentlich noch mehr schwächen mußte. Der Zuwachs von Südslawen in der österreichisch-ungarischen Monarchie mußte die deutsch-magyarische Vorherrschaft, auf welcher der Ausgleich von 1867 beruhte, ernsthaft bedrohen, der Verzicht auf ihn, ganz abgesehen von Prestigesverlust im Konkurrenzkampf der Großmächte, die maritimen Provinzen des Habsburgerreiches ihres Hinterlandes berauben. In dieser hoffnungslosen Lage war die Bewahrung der territorialen Integrität der Türkei ein vordringliches Interesse Österreich-Ungarns. Die Bemühungen um die Erwerbung

von Bosnien-Herzegowina müssen dieser Sachlage gegenüber als eine Art subsidiärer Imperialismus verstanden werden. Die Bestrebungen, durch die militärische Besetzung des gesamten Sanjaks von Novipazar eine Verbindung mit Saloniki und dem Ägäischen Meer zu erreichen, gingen freilich über diese defensive Zeilsetzung hinaus, doch war ihre Verfolgung so schwächlich, daß diesem Umstand keine große Bedeutung zukommt. Man kann in Bezug auf Österreich-Ungarn im Vergleich zu Großbritannien in seinen Motiven vielleicht von einer Art defensivem Imperialismus gegenüber einem höchst aktiven sprechen.⁶

Was die Stellung Deutschlands betrifft, so glaube ich, daß Bismarck tatsächlich an der Vermeidung eines Krieges zwischen den europäischen Großmächten interessiert war. Dafür gab es mehrere Gründe. Zunächst hatte Deutschland keine unmittelbaren imperialistischen Interessen, weder am Balkan noch in der östlichen Mittelmeerzone.⁷ Der deutsche Imperialismus war noch vorwiegend westlich und nach der Orientkrise zunehmend nach Süden, in die Richtung zu erwerbender afrikanischer Kolonialgebiete orientiert. Diese Politik hatte keinerlei primäre Interessen, die territoriale Integrität der Türkei zu bewahren. Im Gegenteil, die Teilung der europäischen Türkei ergab ein für Bismarck praktisches Mittel, die Interessen aller an der Orientkrise beteiligten Großmächte zu befriedigen und damit einen Krieg zwischen zwei potentiellen Bundesgenossen, Rußland und Österreich-Ungarn, zu verhindern. Dieser Ansicht gab er wiederholt in nur wenig, diplomatisch verschleierte Form Ausdruck. Aus Gründen der monarchischen Solidarität der drei Österreiche, deren weitgehend feudale Struktur Bismarcks innenpolitischen Idealvorstellungen entsprach, wünschte er aber auch keinen Krieg zwischen Großbritannien und Rußland, der die Erhaltung des Zerenreiches in seinem bestehenden Charakter ernsthaft bedrohen mußte. Noch wichtiger war für ihn der Umstand, daß freundliche Beziehungen zu Rußland die beste Garantie gegen die Möglichkeit eines russischen Bündnisses mit Frankreich, für Bismarck der Träger der Ideen der französischen Revolution, bieten sollten. Bismarck wünschte aber natürlich noch weniger einen russischen Konflikt mit Österreich, den die Donaumonarchie vielleicht nicht überlebt hätte. Im Falle ihrer Auflösung wäre der weitaus größere Teil ihres Gebietes und ihrer Bevölkerung in die russische Interessensphäre gefallen. Bismarcks bekannte Antwort auf die Anfrage Kaiser Alexanders II. im Jahre 1876, wie sich Deutschland im Falle

⁶ W. L. Langer, ebenda, 59 ff., 91 ff., 121 ff.; F. R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo. The foreign policy of Austria-Hungary, 1866—1914* (London 1972) 73 ff.; H. W. Temperley, *History of Serbia* (New York 1969) 265 ff.; M. B. Petrovich, *A history of modern Serbia, 1804—1918* (New York 1976) Bd. I, 383 ff.; Emile Haumant, *La formation de la Yougoslavie* (Paris 1930) 410 ff.

⁷ Dagegen P. K. Fortunatow, 31 f.; siehe weiters A. Hajek, *Bulgariens Befreiung und staatliche Entwicklung unter seinem ersten Fürsten* (München 1939) 3 ff.

eines russisch-österreichischen Krieges verhalten würde, daß nämlich Deutschland ruhig zusehen könne, wenn seine Freunde Schlachten verlieren, nicht aber wenn einer von ihnen seine Großmachtstellung verliere, war eindeutig. Nachdem Österreich-Ungarn zweifellos schwächer als Rußland war, warnte er den Zaren mit dieser Erklärung, daß Deutschland einer völligen Niederlage Österreich-Ungarns nicht tatenlos zusehen könne. Die Vermeidung des Risikos eines russisch-britischen oder russisch-österreichischen Krieges auf Kosten der Türkei lag also im deutschen Interesse, wie es Bismarck verstand, d. h. vor Beginn der neuen Orientpolitik unter Wilhelm II. Es ist fast unnötig hinzuzufügen, daß die anti-ottomanische Balkanpolitik Bismarcks nichts mit Sympathien für den Befreiungskampf der Balkanvölker zu tun hatte.⁸

Was Frankreich angeht, so war das Hauptziel seiner Politik nach der militärischen Niederlage von 1871 und der von monarchistischen Strömungen noch immer verunsicherten Innenpolitik der französischen Republik, außenpolitischen Konflikten nach Möglichkeit aus dem Wege zu gehen. Das bedeutete einerseits, sich die Möglichkeit eines künftigen Bündnisses mit Rußland nicht zu verbauen, andererseits freundliche Beziehungen mit England und nach Tunlichkeit auch mit Deutschland zu pflegen, um die Unterstützung beider Mächte im Falle der Etablierung eines Protektorates über Tunis gegenüber Italien zu gewinnen. Der französische Imperialismus sah sich genötigt, nach Afrika auszuweichen. Traditionelle Interessen am Balkan und im Mittelosten, die im Namen des Schutzes der christlichen Orthodoxie von französischer Seite bestanden hatten, mußten geopfert werden.⁹

Italien sah, daß seine Wünsche an der Ostküste der Adria, in Albanien, die es auf Grund seiner militärischen Schwäche im Alleingang niemals hätte durchsetzen können, durch die Schaffung eines um das gesamte Westmazedonien erweiterte Großbulgariens, ebenso wie durch Österreichs Festsetzung in Bosnien-Herzegowina zumindest nicht gefördert würden. Es konnte sich also weder der einen noch der anderen Seite anschließen, hoffte aber seine Aktionsfreiheit dadurch zu bewahren, daß es eher der Politik seines unmittelbaren Rivalen Österreich-Ungarn entgegentrat. Das bedeutete, die bloße Okkupation Bosniens der Annexion als kleineres Übel vorzuziehen und der Annexion selbst Schwierigkeiten zu bereiten.¹⁰

In Bezug auf die Türkei wäre es gewiss ein Fehler, ihre Haltung in der Orientkrise ausschließlich als die eines archaischen Feudalismus und Absolutismus anzusehen, der im Aufbruch befindli-

⁸ W. L. Langer, 97 f., 121 ff.; Fortunatow 35 ff.; Otto v. Bismarck, Gedanken und Erinnerungen (Stuttgart 1919), Kapitel 28, 500—503; S. B. Fay, The origins of the world war (New York 1938) 59—67.

⁹ Langer a.a.O. 121 ff.; Sumner a.a.O. 164 f.

¹⁰ Sumner, *ibid.* 138, 164 f., 242 f.; 459, 509; J. A. R. Marriott, The Eastern question (Oxford 1951) 389 f.

chen nationalen Kräften hilflos gegenüberstand. Man muß sogar von zwei Arten von Reformbestrebungen im Ottomanischen Reich sprechen: eine, die jungtürkische, welche nach dem Muster der französischen Revolution von 1789 ein modernes zentralistisches System schaffen wollte und eine zweite, die den Christen am Balkan Autonomie zu gewähren bereit war. Die erste Bewegung war wohl von Midhat Pascha, keineswegs aber von Sultan Abdul Hamid ernst gemeint. Die zweite richtete sich letztlich gegen das türkische Reich selbst. Man darf aber nicht übersehen, daß die jungtürkische Bewegung mit der Unterstützung einer aktiven, zum Teil im Westen oder doch durch den Westen gebildeten Schicht der jüngeren Generation, und hier von allem der jüngeren Offiziere, rechnen konnte. Auch waren die Forderungen der christlichen Balkanvölker nach Autonomie nicht ausschließlich als Vorstufen der Unabhangigkeitsbewegung anzusehen. Nicht unbeträchtliche traditionelle Kräfte, insbesondere, aber durchaus nicht bloß solche der Griechen und Armenier unter türkischer Herrschaft, waren von der Vorstellung eines administrativ reorganisierten aber territorial ungeschmälernten türkischen Reiches mit beeinflußt, worauf ja auch die Haltung der ottomanischen Würdenträger bei der Tagung des großen Diwans vom 18. Jänner 1877 hindeutet.

Gewiß spielten der Druck der Regimes und Manipulationen aller Art eine Rolle. Ohne Unterstützung durch die Kräfte der historischen Tradition, christliche zum Teil mitinbegriffen, vor allem aber natürlich die des religiösen Eifers des Islams in Verbindung mit der zentralistischen jungtürkischen Reformidee wäre aber der weit über Erwarten harte türkische Widerstand im Krieg von 1877 unerklärlich gewesen. In wirtschaftlicher Hinsicht hatte das Ottomanische Reich das Stadium des Imperialismus gewiß noch nicht erreicht. In der Außenpolitik beruhte seine Unterstützung durch europäische Mächte nicht nur vorwiegend sondern ausschließlich auf den Selbstinteressen dieser Mächte. Das heißt, daß Motive wie ethnische Verbundenheit, religiöse Gemeinschaft, Interessen dynastischer Verwandtschaft usw., die in den Bündnissen der europäischen Großmächte zumindest subsidiär eine Rolle spielten, hier überhaupt nicht in Frage kamen.¹¹

Hinsichtlich des Ausbruchs des russisch-türkischen Krieges muß man die Wirkung der tiefgehenden pro-serbischen Sympathien in Rußland, die Begeisterung für die opfermutige serbische Erhebung gegen die Türkei im Juni 1876 seitens der russischen Slawop-

¹¹ Langer, *ibid.* 107; W. N. *Medlicott*, *The Congress of Berlin and after* (London 1938) 21 f.; E. *Haumant* a.a.O. 298 ff.; H. W. *Temperley*, a.a.O. 265 f.; Charles *Jelavich*, *Tsarist Russia and Balkan nationalism* (Berkeley 1958) 162 ff., 205 ff.; S. J. *Shaw* and E. K. *Shaw*, *History, of the Ottoman empire and modern Turkey* (Cambridge 1977) Bd. II. 172—191; B. *Lewis*, *The emergence of modern Turkey* (London 1961) 162—164, 167—169; N. *Lamouche*, *Histoire de la Turquie* (Paris 1934) 305—313.

nilen und die Sorge wegen des Prestigeverlustes durch die serbischen Niederlagen vermutlich sehr hoch einschätzen. Das gilt für die öffentliche Meinung in Rußland, keineswegs aber uneingeschränkt für den Zarismus. Es ist klar, daß die Regierung den Krieg gegen die Türkei im April 1877 wollte, beziehungsweise, wenn man die Sachlage vom Standpunkt Alexanders II. sieht, wollen mußte. Der Zar hatre kriegerische Absichten in einer öffentlichen Erklärung in Moskau im November 1876 verneint, eine Willensäußerung, die von dem Führer der Slawophilen, Konstantin Aksakow, bewußt als Bekenntnis zum panslawischen Programm interpretiert wurde. Wieviel Glauben der Erklärung des Zaren beizumessen war, mag dahingestellt bleiben. Aber es ist wahrscheinlich, daß dem romantischen Wesen Alexanders die Vorstellung eines Kreuzzugs der christlichen Mächte unter Führung Rußlands weit sympathischer war als ein isolierter russischer Krieg gegen die Türken ohne Garantie der Nichtintervention Großbritanniens und vielleicht trotz des Reichstadtabkommens von 1876 einschließlich der Budapester Konventionen von 1877 mangelnder Sicherheit hinsichtlich der Nichtintervention Österreich-Ungarns. Von den prominenten russischen Diplomaten haben weder Gortschakow noch der ihm geistig weit überlegene Peter Schuwalow zunächst den Krieg befürwortet, den nur General Ignatiew als annehmbare Lösung ansah, da er für ihn ein Mittel war, den Panslavismus durch den Zarismus in ein autokratisch-konservatives Bett lenken zu können.

Inwieweit der Regierungskurs durch die öffentliche Meinung bestimmt oder doch beeinflußt war, läßt sich natürlich in einem autokratischen System nicht eindeutig feststellen. Ich möchte in diesem Zusammenhang die Auffassung zweier bedeutender Historiker, eines west- und eines osteuropäischen, zitieren, deren Meinungen sich gewiss nicht völlig decken, die aber doch sehr viele Berührungspunkte haben.

B. H. Sumner schreibt:

»The ordinary feelings of traditional patriotism could be tapped much more effectively than during the sixties... when the framing and working out of 'the great reforms' were all-absorbing. War was not made with Turkey in order to distract attention from the internal front; but if there had to be war, then a victorious conclusion would be an incalculable asset to Tsardom at home: failure would mean a terrifying question mark.«¹²

Fortunatow äußert sich zu derselben Frage wie folgt:

»Eine große Rolle... spielte auch der Umstand, daß die Militärkreise des russischen Reiches hofften, im Falle eines Krieges mit der Türkei den früheren Ruhm der russischen Streitkräfte, der im Krimkrieg eine empfindliche Einbuße

¹² B. H. Sumner, a.a.O., 22, 28.

erlitten hatte, wiederherzustellen . . . Einen ähnlichen egoistischen Standpunkt vertrat auch die Zarenregierung selbst, die annahm, daß ein leichter, unter der Losung des Schutzes der slawischen Brüder errungener Sieg über die Türken die Position des Hauses Romanow festigen und die revolutionäre Stimmung der russischen Gesellschaft entspannen würde.« Fortunatow fügt hinzu: »Ein nachhaltiges Echo fanden die Ereignisse auf dem Balkan in der russischen Gesellschaft. Während die Propaganda zur Unterstützung der Slawen, die von den reaktionären panslawistischen (darunter auch slawophilen) Kreisen der russischen Gesellschaft ausging, sich als maskierte Wahrung der Interessen des Adels und besonders der Getreideexporteure herausstellte, waren unter den russischen revolutionären Demokraten die Aufrufe zur Hilfe für die Befreiungsbewegungen auf dem Balkan bar aller eigennützigen Bestrebungen.«¹³

Diese Schlußfolgerung stellt eine höchst wichtige Erweiterung des Problems dar, geht aber über die diesem Aufsatz eingangs gesteckten Grenzen hinaus. Jedenfalls kann man feststellen, daß sich Sumner und Fortunatow hinsichtlich des Interesses des Zarismus an dem Ausgang des Konflikts einig sind und daß ein Unterschied nur dahingehend besteht, daß der Ausbruch des Konflikts selbst für Sumner nur eine sekundäre Alternative darstellt.¹⁴

Wir haben bereits den britischen Konflikt zwischen dem liberalen Lager der Opposition unter der Führung Gladstones und dem konservativen der Regierung Beaconsfield berührt, wobei das Regierungslager aber hinsichtlich der Frage der Kriegspolitik nicht einig war. Der scharfe Kurs Beaconsfields, der durch die Königin unterstützt wurde, hatte sich erst Mitte Februar 1878 völlig durchgesetzt, als die Flotte ohne Einwilligung des durch die Russen eingeschüchterten Sultans in Konstantinopel landete. Von diesem Zeitpunkt an kann nicht bezweifelt werden, daß Großbritannien zu einer militärischen Intervention gegen Rußland entschlossen war, sofern es zur Einnahme Konstantinopels durch russische Truppe kommen sollte. Obwohl der Vorfrieden von San Stefano gemeinhin als eigentliche Herausforderung des Vereinigten Königreichs angesehen wird, war zu diesem Zeitpunkt die unmittelbare Kriegsgefahr vermutlich bereits gebannt. Der Abschluß des Vorfriedens am 3. Mai in San Stefano und nicht, wie es damals militärisch möglich gewesen wäre, in Konstantinopel selbst, war ein deutliches Zeichen, daß Rußland es nicht auf einen Krieg mit Großbritannien ankommen lassen wollte. Das im Mai durch Graf Peter Schuwalow, den fähigsten und gemäßigsten der damaligen russischen Diplomaten, vorbereitete

¹³ P. K. Fortunatow, a.a.O. 35.

¹⁴ B. H. Sumner, a.a.O. 68 f.; E. Haumant, a.a.O. 419—422; W. L. Langer, a.a.O. 91—116, 125, 132, 139—149.

Abkommen mit Großbritannien, das allerdings völlig auf Kosten Bulgariens ging, hat dann die Kriegsgefahr endgültig gebannt.

Vom Stadtpunkt der Friedenssicherung war den auch der Berliner Kongreß nicht mehr von entscheidender Wichtigkeit. Hier liegt eine bemerkenswerte Parallele mit dem Wiener Kongreß von 1814/15 vor. Das entscheidende Übereinkommen war im Mai 1814 in Paris bereits vor dem Zusammentritt des Kongresses abgeschlossen worden. Im Jahr 1878 waren Rußland und England schon im Mai in London zu einer Einigung gelangt, also vor Eröffnung des Berliner Kongresses. In Wien wie in Berlin hatte eine geschickte, wenn auch gewiß nicht von hohen Idealen getragene Diplomatie es verstanden, die Kongreßführung gegen friedensgefährdende Überraschungen abzusichern. Die noch zu lösenden Fragen waren für die Balkanvölker in ihrem berechtigten Freiheitsstreben gewiß von entscheidender Wichtigkeit, für die Großmächte und die Frage des gesamteuropäischen Friedens handelte es sich aber eigentlich nur mehr um Interessen sekundärer Natur.¹⁵

Ein wesentlicher Grund weshalb Großbritannien, das als einzige Großmacht vor einem Krieg gegen eine andere Großmacht nicht zurückscheute, von diesem schließlich doch abstand, war die Haltung Österreich-Ungarns. Die habsburgische Monarchie war an der Dardanellenfrage nicht sehr interessiert, umso mehr allerdings an der Verhinderung des Erwerbs Westmazedoniens durch ein mit Rußland verbündetes Großbulgarien. Der entscheidende Unterschied in der britischen und österreichischen Haltung bestand aber darin, daß Großbritannien allenfalls bereit war, seine Ansprüche in einem Krieg durchzusetzen, die habsburgische Monarchie aber nicht. Wie schon während des Krimkrieges lehnte Österreich es ab, die Rolle des englischen Degens auf dem Kontinent zu spielen, eine Situation in der Österreich-Ungarn das Hauptrisiko und die Hauptverluste hätte tragen müssen. Man schreibt das Verdienst an dem verhältnismäßig gemäßigten Kurs der Monarchie dem magyarischen Außenminister Graf Andrassy zu, der der Gewinnung slawischer Gebiete für die Donaumonarchie mit großem Vorbehalt gegenüberstand. Hier sind aber zwei noch wesentlichere Umstände hinzuzufügen. Es erschien dem dualistischen deutsch-magyarischen System in Österreich-Ungarn höchst unliebsam, neue slawische Untertanen zu gewinnen; noch weit gefährlicher war es aber, einen Krieg mit der überlegenen slawischen Vormacht Rußland, insbesondere in einer Angelegenheit zu führen, die kein wirklich lebenswichtiges Interesse des Habsburgerreiches betraf, aber eine Herzenssache zumindest für die große Mehrheit aller Südslawen bedeutete. Man konnte hier des Verhaltens der slawischen Bewohner Österreich-Ungarns eben so wenig sicher sein, wie der Unterstützung durch Deutschland. Ein

¹⁵ W. L. Langer, ebenda 17, 125 ff.; 148 f.; W. N. Medlicott, a.a.O. 137—146; Barbara Jelavich, *The Ottoman empire, the Great Powers and the Strait question* (Bloomington 1973) 94—124.

weiterer mitentscheidender Umstand war, daß die Generalität nicht glaubte, einem Krieg mit Rußland gewachsen zu sein, in dem man noch keineswegs mit Sicherheit auf deutsche Unterstützung rechnen konnte.¹⁶

W. Langer, gewiss ein hervorragender diplomatischer Historiker, vertritt die Ansicht, daß Bismarck schließlich vermutlich froh war, daß es zum russisch-türkischen Krieg kam, da dadurch der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches beschleunigt und der Weg für seine Teilung geebnet würde, was Bismarck als annehmbarste Lösung der orientalischen Frage ansah.¹⁷ Diese Ansicht erscheint mir falsch, obwohl der hier angenommene Zynismus Bismarcks dem deutschen Reichskanzler ohne weiters zuzutrauen war. Gegen diese Auffassung sprachen zunächst die bereits angeführten Beweggründe: Bewahrung des Prinzips der monarchischen Solidarität und die befürchtete Bedrohung Deutschlands im Falle der erwarteten österreichischen Niederlage in einem Krieg mit Rußland. Darüber hinaus hatte sich Bismarck schon im Mai 1877 um ein englisch-russisches Abkommen bemüht, wobei er England freie Hand in Ägypten zuzüglich der Erwerbung Zyperns und Rußland völlige Kontrolle des Schwarzen Meeres sichern wollte. Eine solche Regelung hätte zwar nicht alle Spannungen zwischen Großbritannien und Rußland beseitigen können, aber sie hätte Deutschland eine Schiedsrichterrolle zwischen zwei Weltmächten eingeräumt.¹⁸

Hinsichtlich der Rolle Frankreichs und Italiens in den späteren Stadien der Orientkrise wird man keine wesentlichen neuen Entwicklungen feststellen können. Was die Türkei betrifft, so hatte sich der Nationalismus der Türken zweifellos zunehmend verhärtet und wenn man so sagen darf modernisiert. Vom Panslawismus bedroht und durch Großbritannien nur unter immer drückender werdenden Bedingungen geschützt, stand sie sozusagen mit dem Rücken gegen die Wand.

In der folgenden kurzen Gegenüberstellung der Erwartungen, mit denen die Mächte an den Berliner Kongreß herantraten, und den Ergebnissen des Kongresses selbst ist natürlich nicht beabsichtigt, über den Verhandlungsausgang zu berichten oder die komplizierte Kongreßakte zu interpretieren. Beides ist oft in durchaus zufriedenstellender Weise geschehen. Es handelt sich in dieser Untersuchung einfach um eine bloße Wertung wichtiger Ereignisse. Daß gerade die allerwesentlichsten für das Schicksal der Balkanvölker, und vor allem Serbiens und Bulgariens, im Rahmen dieses

¹⁶ W. L. Langer, ebenda 125—132, 133 f.; W. N. Medlicott, ebenda, 71 ff., 147 ff.; E. Haumant a.a.O. 410—426; M. B. Petrovich a.a.O. II, 389—401; F. R. Bridge, a.a.O. 83—91.

¹⁷ W. L. Langer, ebenda 117.

¹⁸ W. L. Langer, ebenda 123 f.; B. H. Sumner, a.a.O. 20; P. K. Fortuntow, a.a.O. 40.

Aufsatzes, der auf die Interessen der Großmächte abgestellt ist, nicht hinreichend kommentiert werden können, wurde bereits bedauernd erwähnt.

In Bezug auf die Bewertung des Ausganges der Orientkrise vom Standpunkt russischer Interessen aus betrachtet bestehen einige Unstimmigkeiten. Langer spricht von einer eklatanten russischen Niederlage. Die Hoffnung des Zarismus auf die Solidarität der drei östlichen Kaisermächte habe sich nicht bewährt. Der Zar gab dem Panslawismus nach dieser Auffassung zu viel nach und schätzte die Macht und Kriegsbereitschaft Großbritanniens zu gering ein. Rußland habe für England und Österreich gekämpft, die beide ohne eigene Verluste als unverdiente Kriegsgewinner aus dem Konflikt hervorgingen. Aber nicht nur der Zarismus, sondern auch der Panslawismus waren insofern geschlagen, als das Bulgarien von Berlin räumlich nur etwa drei Fünftel gegenüber dem von San Stefano betrug.¹⁹

Medlicott erklärt, daß das offizielle Rußland den Ausgang der Orientkrise als offensichtliche Erniedrigung auffaßte. Dem gegenüber weist er allerdings darauf hin, daß Rußland abgesehen vom Mißerfolg hinsichtlich seines Hauptzieles, der Meerengenfrage, dank der geschickten Politik Schuwalows aber auch Gortschakows, doch beträchtliche Erfolge erzielt habe. Ein wesentliches Verdienst an dem glimpflichen Abschneiden Rußlands schreibt er Bismarcks Intervention auf dem Berliner Kongreß zu. Novotny sieht die Politik der russischen Regierung als geschickt an, insofern sie die Verkettung der Interessen kleiner Völker als Vorspann für die eigenen Interessen des Regimes ausnützte.²⁰ Dem gegenüber sagt Fortunatow: »Die neue Lösung der Orientfrage war zweifellos eine diplomatische Niederlage Rußlands. Sein Prestige am Balkan mußte zwangsläufig darunter leiden, und gleichzeitig wurde das Problem der Meerengen nicht nach Wunsch gelöst.«²¹

Zieht man die Bilanz, so muß anerkannt werden, daß weder Rußland noch die Balkanstaaten, Serbien, Montenegro, Bulgarien und Rumänien erhielten, worauf sie auf Grund ihrer Einsatzbereitschaft oder der Enderfolge ihrer Waffen im Kriege von 1877/78 rechnen zu dürfen glaubten. Gleichzeitig weist Fortunatow mit Recht darauf hin, daß Bulgarien praktisch ein selbständiger Staat geworden war, daß die Abhängigkeit vom Sultan bloß formell bis 1908 andauerte und die Trennung Ostrumeliens von Bulgarien de facto nur bis 1885.²²

¹⁹ W. L. Langer, ebenda 162 f.

²⁰ A. Novotny, Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878 (Graz-Köln 1957) 44 f.; W. N. Medlicott, a.a.O. 126 ff., 148; W. L. Langer, a.a.O. 106, 162 ff.

²¹ P. K. Fortunatow, a.a.O. 189 ff.

²² P. K. Fortunatow, ebenda.

Die Erklärung für die verschiedene Beurteilung des Erfolges oder Mißerfolges Rußlands liegt weitgehend in der Verschiedenheit des Standpunktes der Betrachter. Vom Gesichtspunkt des zaristischen Rußland und seines Imperialismus aus gesehen, der vorallem auf die Meerengenfrage abgestellt war, muß man den unmittelbaren Ausgang der Orientkrise im Jahr 1878 überwiegend als russischen Mißerfolg ansehen; vom Gesichtspunkt des Interesses der Balkanvölker und des Panslawismus doch viel eher als einen Erfolg, wenn auch gewiß als keinen vollständigen.

Daß der englische Imperialismus durch die Verhinderung der Neuregelung der Meerengenfrage und die Erwerbung Zyperns auf verhältnismäßig billige Weise einen Erfolg erzielte, steht außer Frage. Das gilt auch noch für die nähere Zukunft, für das zunächst erfolgreiche Hervortreten aus der Politik der splendid isolation und der Intervention in kontinentalen Affären. Es gilt aber eben nur für die nähere Zukunft. Als bleibend haben sich die Erfolge Großbritanniens weder im östlichen Mittelmeer noch in Bezug auf den Seeweg nach Indien als Teil des britischen Imperiums erwiesen. Wirkliche Interessen der Völker unter britischer Herrschaft standen eben nicht hinter der britischen Politik.²³

Osterreich-Ungarn konnte durch die Orientkrise auf lange Sicht hin nur verlieren, gleichgültig ob es Bosnien-Herzegowina erwarb oder nicht, und doppelt gleichgültig ob durch Okkupation oder Annexion, deren Durchführung im Jahre 1908 als Overture zum ersten Weltkrieg angesehen werden kann. Das Vordringen Bulgariens fast bis zur Adria mußte die Donaumonarchie ebenso schwächen wie die Erwerbung Bosniens und der Herzegowina, die das Habsburgerreich in einen unlösbaren Konflikt mit Serbien und damit mit Rußland brachte. Die Frage einer geschickten oder weniger geschickten Diplomatie in der Orientkrise war in diesem Falle letzten Endes von sekundärer Bedeutung. Auch der fähigste österreichisch-ungarische Diplomat, und Andrassy war gewiß nicht unfähig, konnte die Probleme des Vielvölkerreiches ohne absolute nationale Mehrheit nicht lösen. Die war letzten Endes für Osterreich-Ungarn die entscheidende Frage.²⁴

Das Bismarck'sche Deutschland hatte dadurch, daß es einen Krieg zwischen europäischen Großmächten zu verhindern half, zweifellos im eigenen Interesse erfolgreich gehandelt. Trotzdem ging es aus der Krise nicht ungeschädigt hervor. Zum ersten Mal entstanden durch die deutschen Bindungen an Osterreich ernsthafte Spannungen zwischen Deutschland und Rußland, die den Ab-

²³ W. N. Medlicott, a.a.O. 126; P. K. Fortunatow, a.a.O. 189; A. Novotny, a.a.O. 44 f.

²⁴ R. A. Kann, *Geschichte des Habsburgerreiches 1526—1918* (Wien-Köln 1977) 257—260, 372—375; F. R. Bridge, a.a.O. 89—95; S. B. Fay, a.a.O. I. 59—67, 368—406; E. Haumant, a.a.O. 410—424; H. W. Temperley, a.a.O. 261—272; M. E. Petrovich, a.a.O. II, 399—401.

schluß eines russisch-französischen Bündnisses zu beschleunigen halfen. Ungünstiger noch war der Umstand, daß Deutschland durch die Entwicklung seit dem Berliner Kongreß immer mehr in die Balkanprobleme Österreich-Ungarns hinneingezogen wurde, ein Umstand, der — gewiß nicht ohne Verschulden der deutschen Politik — mit zum Ausbruch des ersten Weltkrieges führte.²⁵

Frankreich hat zweifellos eine geschickte Politik in der Orientkrise geführt, nicht so sehr weil sie ihm unmittelbar zum Protektorat über Tunis verhalf, sondern vor allem weil es gefährliche Spannungen mit Deutschland vermeiden konnte und sich gleichzeitig den Weg zu einem engeren künftigen Verhältnis mit Rußland und England nicht versperrte. Italien hat wegen seiner Absichten auf Albanien russisches und bulgarisches Mißtrauen hervorgerufen und durch seine Haltung in der bosnischen Frage die Beziehungen zu Österreich-Ungarn nicht verbessert.²⁶ Überhaupt begegnete man der italienischen Haltung im Jahre 1878 auf Grund seiner Politik in den Jahren seit 1859 mit allgemeinen Mißtrauen. Im Gegensatz zum Vielvölkerreich Österreich-Ungarn, das unmöglich einen allseits populären außenpolitischen Kurs steuern konnte, muß man andererseits einräumen, daß die Politik des italienischen Nationalstaates den nationalen Interessen des Landes entsprach.

Daß dem Ottomanischen Reich die Intervention Großbritanniens und Österreich-Ungarn auf lange Sicht nichts einbrachte, ist offenkundig. Hier ist zu bedenken, ob ein Zurückweichen der Türkei im Jahre 1877 ihr die Balkankriege und vielleicht sogar die Teilnahme am ersten Weltkrieg hätte ersparen können.²⁷

Zum Abschluß dieser kurzen Betrachtung möchte ich auf einige wesentliche Momente hinweisen, die vorallem die Balkanvölker selbst betreffen. Einmal liegt hier die Tatsache vor, daß bei der Regelung der Orientkrise die Interessen kleinerer Nationen vom gesamteuropäischen Standpunkt aus zum ersten Mal, freilich noch lange nicht hinreichend, berücksichtigt wurden.²⁸ In diesem Sinne unterscheidet sich der Kongreß von Berlin trotz der offensichtlichen schwerwiegenden Mängel seiner Lösungen, oder richtiger Lösungsversuche, eher vorteilhaft vom Wiener Kongreß von 1814/15 und vom Pariser Kongreß von 1856, obwohl auch in Berlin die Gebräuche des Kuhhandels der traditionellen Diplomatie reichlich mit im Spiele waren.

Darüber hinaus geht aber ein Gedanke des englischen Historikers Medlicott, der nicht in die Vergangenheit, sondern in die Zukunft weist: »All the powers were dominated by conventional ideas as to the character of the Eastern question, and in devising the settlement they based their work on assumptions which were rapidly

²⁵ W. L. Langer, a.a.O. 149—165; W. N. Medlicott, a.a.O. 128 f., 130 ff.

²⁶ A. Novotny, a.a.O. 44 ff.

²⁷ S. J. Shaw and E. K. Shaw, a.a.O. II, 190 f.

²⁸ A. Novotny, a.a.O. 44 f.

ceasing to be applicable. Of these the most serious was the belief that the Balkan states would continue to be as primitive and puny, and as defenseless a prey to their powerful neighbours as they had been in the past. So much had been said and for so many years, about the emancipation of the Christians that their helplessness was taken too much for granted, and although the Congress secured for them certain advantages it also ignored their interests without compunction whenever they clashed with those of the [Great] powers. When this happened the result was an astonishing amount of trouble.²⁹

Ich würde mich durchaus nicht unkritisch dieser Anschauung anschließen. Die Balkanvölker waren auch vor Beginn der Orientkrise von 1875 nicht schwach und unfähig sich zu verteidigen. Ihre Geschichte beweist das Gegenteil. Aber so viel ist durchaus richtig, daß die Ignorierung der Interessen der Balkanvölker durch die Mehrzahl der Großmächte in der Krise sich auf längere Sicht hin unheilvoll für den europäischen, ja den Weltfrieden auswirkte. In der, allerdings viel zu langsam um sich greifenden Erkenntnis dieser Tatsache kann man daher den geschichtlichen Fortschritt im Verlauf der Orientkrise von 1875 bis 1878 sehen. Dieser Fortschritt wurde freilich mit großen Opfern, insbesondere von Seiten der Balkanvölker und hier vor allem Bulgariens und Serbiens bezahlt. Während aber der Ausgang des russisch-türkischen Krieges zwar nicht die volle Unabhängigkeit Bulgariens, aber weitgehend doch die unter den gegebenen Umständen wichtigere nationale Einigung mit sich brachte, ergab sich hinsichtlich Serbiens der umgekehrte Vorgang. Die Unabhängigkeit wurde wohl am Kongreß von Berlin erreicht. Sie hätte aber vermutlich, wie im Falle Bulgariens, kampflos innerhalb kurzer Zeit auf jeden Fall erzielt werden können. Das größere Ziel der nationalen Einigung aber wurde den unmittelbaren Interessen der habsburgischen Monarchie und den mittelbaren der übrigen Mächte geopfert, da sie durchaus bereit waren, einem Kompromiß im wesentlichen auf Kosten Serbiens zuzustimmen. Es bedurfte Ströme von Blut einer späteren Generation, nicht allein Serbiens, sondern aller Mächte, die an dem Ausgleich von 1878 beteiligt waren, um seine Folgen zu bereinigen.

So jedenfalls wurden der Ausgang der grossen Orientkrise und ihre Folgen von den Serben empfunden. Dass sie begreiflicherweise vom Standpunkt Österreich-Ungarns, mit gewissen graduellen Unterschieden aber auch seitens der übrigen Grossmächte, anders aufgefasst wurde, sollte in dieser Studie skizziert werden.

²⁹ W. N. Medlicott, a.a.O. 135.

Ю. А. ПИСАРЕВ

Институт славяноведения и балканистики АН СССР
Москва

ВОСТОЧНЫЙ КРИЗИС 1875—1878 Г.Г. И ОБЩЕСТВЕННОСТЬ РОССИИ

В семидесятые годы XIX века внимание русского общества было приковано к Балканам, где происходили бурные события: в 1875—1878 г.г. — восстание против Османской империи в Герцеговине и Боснии, в 1876 г. — антитурецкое восстание в Болгарии, в 1876—1877 г.г. сербо-турецкая и черногоро-турецкая война, в 1877—1878 г.г. русско-турецкая и румыно-турецкая войны¹. В их итоге, особенно в результате русско-турецкой войны², на Балканах произошли важные изменения: народы освободились от пятивекового османского ига, Болгария стала независимым автономным княжеством³, Сербия, Черногория и Румыния обрели государственную суверенитет⁴.

Большой интерес русской общественности вызывали также международные отношения, резко обострившиеся в тот период. Всех волновал один и тот же вопрос — какую позицию в восточном кризисе займут державы Запада, сохранят ли они нейтралитет в войне России с Турцией или дело дойдет до их поддержки последней.

Публика с жадностью читала газеты, ловила известия из-за границы, живо реагировала на происходившее. „Петербург страшно шумел, — писал современник революционный народник Д. А. Клеменц. — Некоторые, како например, покойный

¹ „Освобождение Болгарии от турецкого ига”, т. т. 1—3, М., 1961—1967.

² Беляев Н. И. Русско-турецкая война 1877—1878 г. г. М., 1956 Колюбаев В. Д. Русско-болгарское боевое содружество в русско-турецкой войне 1877—1878 г. г. М., 1953; Фортунагов П. К. Война 1877—1878 г. г. и освобождение Болгарии. М., 1950.

³ Никитин С. А. Россия и освобождение Болгарии. „Вопросы истории”, 1978, № 7.

⁴ Проску В. Я., Чертан Е. Е. Россия и формирование Румынского независимого государства. М., 1969; „История Румынии”, т. II, М., 1971; „История Югославии”, т. I, М., 1963.

адвокат Ольхин, бегали по городу с газетами в руках и читали на улицах и площадях телеграммы... Правительство может думать како угодно, но народ сам идет на защиту христиан. Мы считаем славян турецких своими братьями и пойдем защищать их..."⁵. Другой русский революционер П. А. Кропоткин писал в воспоминаниях: „Повсюду судьба славян вызывала большие симпатии. Многие верили также, что после войны за освобождение последуют реформы в самой России”⁶.

Для народных масс „борьба против турка”, в защиту братьев-славян, приобретала — по большей части еще неосознанно-социальное значение. Крестьяне и городской люд царской России нередко ассоциировали с „турком” крепостника-помещика не только балканского, но и российского. Испытывая большую нужду, они тем не менее готовы были отдать последнюю копейку, чтобы помочь таким же труженикам. Некоторые, оставив свое хозяйство и свою семью, уезжали на далекие Балканы и с оружием в руках воевали вместе с сербами и болгарами. „Простой народ у нас в Петербурге, — констатировал член Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества М. Чистяков, — толкует только о том, что надобно идти бить турка. О религии не имеют понятия, именем духовенства ругаются, во время обедни сидят около церкви или в кабаке, а между тем всех охватил какой-то смутный фанатизм... Газеты расхватываются с жадностью: сады, харчевни, кабаки, улицы превратились в читальни”⁷.

Народник Н. К. Михайловский, рассказывая о размахе движения в поддержку славян, писал: „Донской казак, самарский мужик, приказчик из зеленой лавки Андреевского рынка, уехавшие волонтерами в Сербию и бросившие для этого дом и семью, старуха, занимающая трешник на славян, молодница, снимающая с себя с той же целью платок — весь этот темный люд не спекулирует, не играет „величием страны” и „интересами наций”, ни слов у них нет таких, ни понятий. Для них одна задача — выгнать турку”⁸.

За один только 1877 г. в фонд помощи балканским народам было собрано добровольных пожертвований на 14 млн. рублей⁹. Подавляющее большинство этих взносов делали трудящиеся. Пожертвования по общественной лестнице шли в обратном прогрессии: чем выше, чем богаче, тем относительно слабее и скуднее” — констатировал лидер славянофилов И. С. Аксаков¹⁰.

⁵ Клеменц Д. А. Из прошлого — „Русские ведомости”, 9. X. 1910.

⁶ Кропоткин П. А. Записки революционера. М.-Л., 1933, с. 269.

⁷ Цит. по кн.: Никитин С. А. Славянские комитеты в России. М., 1960, с. 321.

⁸ Михайловский Н. К. Записки профана. Соч., т. 3, СПб, 1897, с. 854.

⁹ Яковлев Н. Н. Участие русского народа в освободительной борьбе балканских славян в 1876—1878 г. г. Автореферат докт. дисс., М., 1964, с. 4.

¹⁰ Аксаков И. С. Славянский вопрос. 1860—1886. М., 1886, с. 228.

Та же картина наблюдалась и при формировании отрядов волонтеров. Добровольческое движение было сложным по своему характеру и пестрым по социальному составу, но основу движения составляли все же идейно убежденные люди, представляющие самые широкие круги русского общества.¹¹

„Когда в семидесятых годах прошлого века, — сказал Л. И. Брежнев в речи 20 сентября 1962 г. на митинге в г. Сплите, — восстали жители Боснии и Герцеговины и вспыхнула сербо-турецкая война, тысячи лучших сынов России — рабочих, крестьян, профессиональных революционеров, врачей, учащихся, добровольно отправились на Балканы, чтобы с оружием в руках помочь справедливому делу национального освобождения своих братьев”¹².

Среди волонтеров и участников русско-турецкой войны были выдающиеся представители литературы, искусства, науки и культуры — писатели Г. И. Успенский, В. М. Гаршин и С. М. Степняк-Кравчинский; художники В. В. Верещагин и В. Д. Поленов; врачи — П. И. Пирогов, С. П. Боткин, И. В. Склифасовский, В. М. Бехтерев и многие другие¹³.

Собираясь поехать на Балканы и великий русский писатель Л. Н. Толстой. Об этом говорит следующая интересная запись беседы корреспондента журнала „Новое время” Ксюнина с супругой Толстого в Ясной Поляне 10 декабря 1910 г. Софья Андреевна, вспоминая о намерениях Л. Н. Толстого пойти добровольцем на фронт, сказала: „Вы, вероятно, не знаете, что Лев Николаевич хотел идти в ряды армии в турецкую войну. — „Вся Россия там и я должен идти...” Каких только трудов стоило уговорить его, объяснить, что своим пером он может принести большую пользу”¹⁴.

Русское общество, многогранное и сложное с точки зрения политической ориентации отдельных его течений, проявляло, однако, единство или сходство взглядов в вопросе об оказании поддержки борющимся славянским народам, считая освобождение Балкан важной задачей России.

В то же время каждое из трех основных направлений российской общественности — демократическое, либеральное и кон-

¹¹ Орлик В. В. Представители прогрессивной интеллигенции России — участники русско-турецкой войны 1877—1878 годов. „Вопросы истории”, 1978, № 4, с. 79—95.

¹² „Правда”, 21. IX-1962.

¹³ Орлик О. В. Представители прогрессивной интеллигенции России — участники русско-турецкой войны 1877—1878 годов. „Вопросы истории”, 1978, № 4, стр. 79—98.

¹⁴ „Новое время”, 10. XII-1910, № 12 и 82.

сервативное — имело свою собственную программу решения восточного вопроса¹⁵.

На левом фланге радикальной части русского общества находились революционные демократы и революционные народники¹⁶. Они имели давние революционные традиции и унаследовали многие идеи от своих предшественников шестидесятников¹⁷ — революционных демократов Н. Г. Чернышевского, А. И. Герцена, Н. П. Огарева, Д. И. Писарева и других, а также от М. А. Бакунина и его сподвижников из русской эмигрантской газеты „Работник”. Последние еще в 1872 г. планировали организацию всенародного восстания на Балканах, которое должно было сочетаться с крестьянской войной в России¹⁸. Между революционерами балканских стран и России задолго до восточного кризиса существовали прочные связи, что способствовало взаимному распространению революционной мысли¹⁹.

Значительная часть революционеров-семидесятников с энтузиазмом встретила известие о восстании в Герцеговине и других революционных событиях на Балканах. „На Востоке, — писал Н. К. Михайловский, — опять пожары, кровь и пушечные выстрелы. Бог знает, в который раз поднимается измученное славянское население Турции и пробует добиться элементарных прав человеческого существования. Мы находимся накануне великого исторического события...”²⁰.

Демократические журналы „Дело” и „Отечественные записки” в России, а также органы революционной русской эмиграции в Швейцарии журналы „Начело” и „Община”, высоко оценивая освободительную борьбу балканских народов, призывали

¹⁵ См. подробнее: Адо В. И. Либеральная пресса в России об итогах Берлинского конгресса, „Ученые записки Казанского Государственного университета”. Общеуниверситетский сборник. (Гуманитарные науки). Казань, 1957, т. 117, кн. 9, стр. 47—52, его же: Берлинский конгресс и помещичье-буржуазное общественное мнение в России. „Исторические записки”, 1961, т. 69.

¹⁶ Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. Народнические кружки и „хождение в народ” в 70-х годах XIX в. М., 1968; Горячкина М. Художественная проза народничества. М., 1970.

¹⁷ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения, т. IV, М., 1958, с. 637; Гросул В. Я. Российские революционеры в Юго-Восточной Европе. Кишинев, 1973.

¹⁸ Хевролина В. М. Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах в 1875—76 г. г. — „Славянское возрождение”, М., 1966.

¹⁹ Карасев В. Г., Конобеев В. Д. О связях русских, сербских и болгарских революционеров в 60—70 г. г. XIX в. — „Первый конгресс балканских исследований”, М., 1966; Козьменко И. В. Русское общество и Апрельское болгарское восстание в 1876 г. — „ВИ”, 1947, № 5; Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-русских революционных связей. Кишинев, 1972; Улунян А. А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877—78 г. г. М., 1971.

²⁰ Михайловский Н. К. Указ. соч., с. 788.

общественность России и Европы к ее поддержке²¹. Так, в июне 1876 г. в журнале „Отечественные записки“ была опубликована статья „Воевать или не воевать?“, в которой говорилось, что в случае, если России не удастся добиться расширения прав неравноправных славянских народов Османской империи мирным путем, тогда она должна в их защиту обнажить свой меч. „Если одна сила правды не поможет, тогда что? — спрашивал автор статьи, редактор внутриполитического отдела журнала Г. З. Елисеев и отвечал — Тогда раздумывать нечего. Тогда зажжем пламя войны во всей Европе, сольемся со всем миром, будем драться по-герцеговински, ... дадим обет не положить оружия, пока не добудем свободы для всего славянского мира, для славян не только турецких, но и австрийских“²².

Революционные народники, не ограничившись моральной поддержкой балканских повстанцев, приступили к оказанию им практической помощи. Осенью 1875 г., сразу после получения в Одессе первых известий о восстании в Герцеговине, „Южнороссийский союз“, которым руководил известный народоволец Андрей Желябов и группа революционных народников из Ростова-на-Дону и Кишинева начали к сбору оружия для отправки его на Балканы²³.

Немало русских революционеров приняло непосредственное участие в добровольческом движении в Сербии и Болгарии. „Мои лучшие друзья — Сергей Степняк, Дмитрий К. и многие другие, — писал П. Н. Кропоткин, — отправились на Балканы, чтобы присоединиться к инсургентам“²⁴.

Интересные данные о влиянии балканских событий на развитие революционной мысли среди народников в России привел в своих воспоминаниях один из представителей революционного народничества В. Дебаторий-Мокриевич. Он писал, что народники, восприняв опыт балканских повстанцев, отказались от пассивной тактики „хождения в народ“ и взяли на вооружение более активную тактику политической борьбы. „Ко времени русско-турецкой войны, — писал он, — скептицизмом были заражены все, по крайней мере, южные народники. Деревня, ранее манящая к себе, отодвинулась на второй план. Революционеры стали скопляться по городам. Среди нас послышались голоса в пользу политической свободы, к которой раньше все относились отрицательно“²⁵.

²¹ Богучарский В. Активное народничество семидесятых годов. М., 1912, с. 262—265.

²² „Отечественные записки“, 1876, № 6, с. 346.

²³ Драгоманов М. П. Автобиография. М., 1925, с. 38.

²⁴ Корнилов А. А. Общественное движение при Александре II. (1855—1881 г. г.) М., 1909, с. 230.

²⁵ Дебаторий-Мокриевич В. Воспоминания. СПб, 1906, с. 311.

Писатель-народоволец С. М. Степняк-Кравчинский, отправившийся добровольцем в Боснию, писал, что он поехал на Балканы не только за тем, чтобы помочь повстанцам, но и чтобы набраться опыта вооруженной борьбы, который позже может применить в царской России для организации социальной революции. „Они (добровольцы — Ю. П.), — писал С. М. Кравчинский, — будут знать, что тогда не за перья для писания, а за ножи нужно хвататься”²⁶. Сходные взгляды высказывал М. П. Сажин (Арман Росс) — участник Парижской коммуны 1871 г. он также приехал в Сербию с этой целью²⁷.

Революционные демократы — выдающийся русский писатель Г. И. Успенский²⁸ и великий сатирик М. Е. Салтыков-Щедрин²⁹, — горячо поддерживая освободительную борьбу славянских народов, не забывали и актуальные задачи демократизации государственной жизни в самой России.

Г. И. Успенский в 1876 г. отправился добровольцем в Сербию и, находясь там, постоянно обращался к думе о родине”. „Я невольно раздумывал о родине, — писал он в корреспонденциях „Письма из Сербии”, которые публиковались в журнале „Отечественные записки”³⁰. Г. И. Успенский внимательно следил за соотечественниками-добровольцами, остро критиковал тех из них, кто не выполнял своей миссии и выражал надежду, что лучшая часть волонтеров почерпившая на Балканах опыт борьбы за дело свободы. Оценивая с этой точки зрения сербо-турецкую войну 1876—1877 г.г. и участие в ней русских добровольцев, Г. И. Успенский писал: „Мысль простого русского человека несомненно возбуждена, а такой урок, как сербская война (против Турции — Ю. П.) вернет в Россию много сильно и глубоко пробужденных народных умов”³¹. Писатель в более поздних произведениях неоднократно возвращался к этой же теме, связывая освободительную борьбу на Балканах с внутренними задачами российской демократии.³²

Еще резче этот вопрос поднимал М. Е. Салтыков-Щедрин. Солидаризуясь с освободительной борьбой балканских народов, поддержку которой он называл „кровным вопросом” революци-

²⁶ Кушева Е. И. Из истории русско-сербских революционных связей. 70-х т. г. — Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. I, М., 1959, с. 352.

²⁷ Сажин М. Б. (Арман Росс). Воспоминания 1860—1880. М., 1925.

²⁸ Базанова В. И. Глеб Успенский и славянский вопрос. — Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук, Л., 1958, 43.

²⁹ Горький М. С. Сатира Щедрина и русская демократическая литература 60—80-х годов XIX в. М., 1977.

³⁰ Успенский Г. И. Соч., т. IV, С. 394.

³¹ „Отечественные записки”, 1876, № 12, с. 176.

³² Успенский Г. И. Очерки „Люди и нравы” (1877), рассказ „Голодная смерть. Орывок из памятной крижки” (1877).

онной России³³, писатель гневно обрушивался на Россию реакционную. Реакция, предупреждал он, пользуется „всяким удобным случаем (будь это даже кровный вопрос, как нынешний славянский), чтобы кому-то зажать рот, перервать горло, согнуть в бараний рог”.³⁴

Ту же мысль подчеркнул писатель В. Г. Короленко. Допустимо ли, спрашивал он, обращаясь к русской интеллигенции, „примирение с внутренним порабощением, хотя бы временное, хотя бы во имя внешнего освободительного лозунга? И не следует ли те же чувства.. обратить на дело борьбы за освобождение собственного народа?”³⁵

Весьма актуальной задачей для идеологов демократического направления была борьба с шовинизмом и теми, кто, распространяя „ура-патриотические” лозунги, по существу стоял на охранительских позициях.

Журнал „Отечественные записки”, редактируемый Н. А. Некрасовым (до конца 1877 г.) и М. Е. Салтыковым-Щедриным (с 1878 г. — ответственный редактор) опубликовал ряд критических материалов, направленных против и тех, кто пытался использовать славянский вопрос для разжигания шовинизма или в карьеристских целях. Так, в очерке „Тряпичкины — очевидцы” М. Е. Салтыков-Щедрин разоблачил „Подхалимовых” — приспособленцев „А мы с тобой все-таки свиньи, — сказал Подхалимов I Подхалимову II-му. Это почему? То есть не мы одни, а вообще... Сидим в укромном месте, гададим: агу его! Ребятюшки! Не выйдите! Гнусно, любезный друг”³⁶. „Подхалимовым” писатель противопоставлял простого русского солдата, который „не долгоязычничает, сидя на печи не критикует, не побеждает, а прямо несет свою голову навстречу смерти”, оказывая действительную помощь борющимся славянам.³⁷ Гнилых либералов, сотрудничавших с панславистами, сатирик называл „курлыкающими панегиристами хищничества”. „Это тоже хищник, но в более скромных размерах”, — писал он³⁸.

Большой интерес представляют взгляды демократической печати на русско-турецкую войну³⁹. Когда она началась, „Отечественные записки” и другие легальные демократические органы печати поддерживали идею активного вмешательства России в балканские дела, видя в этом возможность оказать помощь славянам. В таком духе, в частности, писал упоминавшийся обо-

³³ Щедрин Н. (Салтыков М. Е.). Полное собр. соч., т. XIX, М., 1939, с. 80.

³⁴ Там же.

³⁵ Короленко В. Г. Собр. соч., т. 8, М., 1955, с. 220.

³⁶ „Отечественные записки”, 1877, № 9, с. 533—570.

³⁷ Щедрин Н. (Салтыков М. Е.). Полн. собр. соч., т. XIX, М., 1939, с. 80.

³⁸ Там же, т. X, М., 1941, с. 533, 552.

³⁹ Бялый Г. А. В. М. Гаршин и литературная борьба восьмидесятых годов. М.-Л., 1937, с. 28—32.

зреватель журнала Г. З. Елисеев в ежемесячной „Внутренней хронике” и других статьях и очерках.

Однако постепенно журнал стал давать более дифференцированную оценку внешней политики России, проводя грань между объективно прогрессивным характером ее мероприятий, направленных на поддержку освободительных движений славянских народов, и своекорыстными целями царизма. Кроме того, журнал начал более решительно, чем раньше, акцентировать внимание общества на осуществление не только внешнеполитических, но и внутренних задач России, противопоставляя свои взгляды славянофилам, которые пытались увлечь население лозунгом социального мира во имя „славянского единства”. Уже в октябрьском номере „Отечественных записок” Г. З. Елисеев поставил вопрос об опасности забвения задачи демократизации общественной жизни в самой России⁴⁰.

В сходном ключе писали Г. И. Успенский и известный прогрессивный публицист Е. И. Утин. Успенский резко критиковал „просвещенное общество”, игнорировавшее внутренние задачи России⁴¹, Утин призывал общественность возглавить движение за прогрессивные реформы в России. „Прежде всего и скорее всего Россия должна поработать у себя и для себя”, — писал он⁴².

В мае 1877 г. журнал „Отечественные записки” поместил редакционную статью, дав классовую оценку русско-турецкой войны. Он писал, что все тяготы войны легли на народные массы и последние вправе надеяться на удовлетворение их требований. Народ, писал журнал, „... желает, чтобы успех войны был более или менее рассчитан, чтобы ему не пришлось лить кровь без всякой пользы для себя и для своих братьев”⁴³.

В апреле 1878 г., после подписания Сан-Стефанского preliminary мира, журнал снова поднял этот вопрос. „Русский мужик, — писал журнал, — проявил себя на войне. О нем надо было бы позаботиться, но этого нет. Он задавлен поборами, забытый и невежественный”. Его положение „не продвинулось вперед против того, что было до крестьянской реформы”⁴⁴. Журнал высказывался за наделение крестьян землей и отмену многочисленных повинностей.

„Отечественные записки” предостерегали командование царской армии от ошибочных способов ведения войны, когда, например, военные действия приурочивались ко дню тезоименитства царя, указывал на многочисленные случаи бессмысленных жертв среди солдат по вине генералитета. „Мрет русский му-

⁴⁰ „Отечественные записки”, 1876, № 10.

⁴¹ Успенский Г. И. Голодные люди. Отрывок из памятной книжки. 1877.

⁴² Утин Е. И. Письма из Болгарии. Спб, 1879.

⁴³ „Отечественные записки”, 1877, № 5, с. 110.

⁴⁴ Там же, 1878, № 4, с. 309—312.

жик, мужик, одевшийся в солдатскую форму, мрет поилец-кормилец русской земли!" — с болью писал М. Е. Салтыков-Щедрин в очерке „На досуге“⁴⁵

В то же время журнал выступал в поддержку славянских народов, обращая внимание на необходимость защиты национальных интересов населения Балканских стран. Обращаясь к правительству с требованием уважения принципа самоопределения народов, „Отечественные записки“ предупреждали, что при заключении мира необходимо учитывать „самостоятельные политические стремления“ в таких маленьких землях, как Балканы⁴⁶.

Аналогичные взгляды высказывал другой демократический журнал „Дело“. Он также отмечал героический подвиг русских солдат, освободивших Балканы от чужеземного ига, указывая, что они заслужили уважения их социальных требований. „Нечего и говорить, что наши войска выдержали экзамен блистательно — они дрались, как львы, оказывали чудеса храбрости, самоотвержения и терпения, как в свое время оказывали те же достоинства и крымские солдаты; но каковы результаты того же экзамена по отношению к нашему общественному развитию?“⁴⁷

Журнал призывал правительство осуществить внутренние реформы, продолжая оказывать поддержку балканским народам⁴⁸. В ноябре 1878 г. журнал, говоря об итогах Берлинского конгресса, резко критиковал двуличную политику Бисмарка, который, называя себя „честным маклером“, на деле предал интересы Болгарии и других балканских стран. Журнал образно сравнивал решения Берлинского конгресса о Болгарии с шитьем „Гришкина кафтана“⁴⁹.

„Отечественные записки“, помимо Бисмарка, критиковали лицемерную позицию Дизраэли. В апреле 1878 г. журнал опубликовал статью о внешней политике Англии, указав, что Дизраэли, заявляя о поддержке Турции, в сущности печется об интересах капиталистической Англии, которая готова разжечь новую войну⁵⁰.

Идеолог народничества И. К. Михайловский в политическом памфлете „Записки профана“ писал, что буржуазная Англия и ее союзники на Берлинском конгрессе меньше всего заботились об интересах балканских народов. „Что Литва, что Русь ли, что ту-

⁴⁵ Цит. по кн.: Бялый Г. А. Указ. соч., с. 36.

⁴⁶ „Отечественные записки“, 1878, № 4, с. 247.

⁴⁷ „Дело. Журнал литературно-политический“. СПб, 1876, № 6, с. 126.

⁴⁸ Серебряникова В. Г. Демократический журнал „Дело“ в годы общественного подъема (конец 70-х — начало 80-х г. г. XIX в.). — „История СССР“, 1961, № 1.

⁴⁹ „Дело“, 1878, № 11, с. 230—232.

⁵⁰ „Отечественные записки“, 1878, № 4, с. 309—312.

рок, что серб — ей (Англии — Ю. П.) все равно, если за ней останется рынок, если сырье Балканского полуострова будет по-прежнему направляться к ней и отлавить обратно в виде обрабатываемых продуктов⁵¹.

Те же мысли Н. К. Михайловский высказал в статье „Житейские и художественные драмы“, написанной в 1879 г.⁵²

Нам осталось рассмотреть отношение к восточному вопросу той части российского революционного течения 70-х годов, которая с самого начала была противницей активного вмешательства России в балканские дела, ошибочно аргументируя это неподготовленностью славянских народов к освободительному движению, во-первых, и опасностью отвращения революционных сил России от внутренних задач, во-вторых. Основными идеологами этого направления были народники П. А. Лавров и П. Н. Ткачев, которые выражали главным образом взгляды русской революционной эмиграции. Их деятельность освещена в работах советских историков⁵³, что освобождает нас от необходимости останавливаться на этом вопросе.

Значительным влиянием в России в период восточного кризиса, особенно в его начале, пользовались славянофилы и либералы, между которыми, однако, существовали разногласия в оценке внешней политики правительства и его отношения к восточному вопросу. „Все взрость“ — так характеризовал разницей во взглядах „просвещенного общества“ Ф. М. Достоевский.

Славянофилы исходили из концепции собирания славянских земель вокруг России⁵⁴. „Восточный вопрос для России прост и ясен, — заявлял И. С. Аксаков. — Это вопрос собственного нашего бытия, наш собственный, русский, а не западноевропейский вопрос. Ибо христианский Восток — область христианства восточного, во главе которого мы стоим и иным быть не может. Россия и все славяне Балканского полуострова — это целый особый мир православно-славянский, все оторванные его члены должны быть возвращены этому миру“⁵⁵.

Однако объективно поддержка славянофилами балканских народов имела немалое значение. Созданные ими многочисленные общества и комитеты организовывали сбор добровольных

⁵¹ Михайловский Н. К. Указ. соч., с. 841.

⁵² „Отечественные записки“, 1879, № 2, с. 261—270.

⁵³ Просул В. Я. Революционная Россия и освободительное движение на Балканах в 70-х годах XIX в. — „Новая и новейшая история“, 1978, № 2; Итенберг Б. С. Движение революционного народничества, М., 1965; Твардовская В. А. Социалистическая мысль России на рубеже 1870—80 г. г., М., 1969; Хевролина В. М. Об авторстве некоторых анонимных материалов русской революционной печати по славянскому вопросу (1875—1877) — Сб. „Славяне и Россия“, М., 1972.

⁵⁴ См. Киреев А. А. Славянофильство и национализм. СПб. 1890; Его же: Спор с западниками. СПб, 1894.

⁵⁵ Речь И. С. Аксакова, произнесенная 22 июля 1878 г. в Московском славянском благотворительном обществе“, Берлин, 1878.

пожертвований в фонд помощи зарубежным славянам, посылали на балканский фронт медико-санитарные отряды, защищали „дело славян“ перед лицом Европы, подталкивали русское правительство к активным действиям на Балканах⁵⁶.

Консервативное течение выражало интересы правящих кругов Российской империи, монархистов-дворян и крупной буржуазии, стремящихся подтолкнуть царизм на осуществление экспансионистской политики на Балканах и с реакционных позиций относившихся к восточному вопросу. Одновременно идеологи реакции надеялись, что во время русско-турецкой войны правительство, используя конъюнктуру, подавит революционное движение в России, и, как выражался издатель „Московских ведомостей“ М. Н. Катков, „освежит атмосферу, даст здоровое направление умам, положит конец революционной агитации“⁵⁷.

Консервативный лагерь, который представляли также панслависты и правая часть славянофилов, критиковал правительство справа, заявляя, что Россия в войне с Турцией не сумела добиться стоявших перед ней целей и не смогла стать твордой ногой на Балканах⁵⁸. „Результат войны разочаровал всех, возлагавших на нее самые радужные надежды“ — утверждал реакционный публицист Е. М. Феоктистов⁵⁹. Орган панславистов журнал „Русский мир“ считал, что Россия „проиграла в дележе добычи“⁶⁰, а издатель журнала М. Н. Катков сетовал на то, что на Балканах Россию потеснили Англия и Австро-Венгрия.

Катков резко отрицательно оценил итоги Берлинского конгресса. Уже во время его заседаний он писал: „Подавляющие известия сыплются одно за другим. Слово замирает и перо выпадает из рук. Под гнетом подобных впечатлений лучше не отзываться, достойнее молчать“⁶¹. Другой идеолог крайней реакции, князь В. П. Мещерский, утверждал, что решения Берлинского конгресса явились поражением русской дипломатии и победой Бисмарка. Берлинский конгресс, заявил он, создал „подножье и ореол для нового торжества Бисмарка“⁶². Лидер славянофилов И. С. Аксаков выступил еще резче. В речи 22 июня 1878 г. в Московском славянском обществе он заявил, что западные державы на конгрессе посадили „Русь-победительницу на скамью подсудимых“, а вместо победного венца ее представителям была

⁵⁶ См. Никитин С. А. Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1876 г. — Очерки об истории южных славян. М., 1970 г.

⁵⁷ Цит. по кн.: „Воспоминания Е. М. Феоктистова. За кулисами политики и литературы, 1846—1896“. Лондон, 1929, с. 383.

⁵⁸ Адо В. И. Берлинский конгресс 1878 г. и помещичье-буржуазное мнение России. — „Исторические записки“, т. 69, М., 1961, с. 101—141.

⁵⁹ „Воспоминания Е. М. Феоктистова“, с. 382.

⁶⁰ „Русский мир“, 4(16). VII. 1878.

⁶¹ „Московские ведомости“, 16. VI. 1878.

⁶² В. П. Мещерский. Мои Воспоминания, ч. 2 (1865—1881), Спб, 1898, с. 388.

предложена „шутовская шапка с погремушками“⁶³. Правительство, оскорбленное этим выступлением И. С. Аксакова, выслало его из Москвы в деревню.

Консервативные круги и близкие к их взглядам правые либералы во главе с издателем журнала „Новое время“ А. С. Сувориным призывали к пересмотру решения Берлинского конгресса, заявляя, что Россия не должна останавливаться перед перспективой войны, даже если бы ее пришлось вести с объединенной Европой. „Если кровь... пролилась уже широкой рекой и должна будет вновь литься, то может быть, так и должно быть“ — писал панславист В. А. Панаев⁶⁴. Реакционная газета „Санкт-Петербургские ведомости“, ратовала за войну во избежание народной революции. „Лучше война, чем деморализация“ — писала она 13 июня 1878 г.⁶⁵

С этими требованиями были несогласны умеренные либералы, а также та часть консервативных кругов, которая хотя и была недовольна решениями Берлинского конгресса, выступала против его ревизии при помощи войны.

Их взгляды выражали органы печати: либеральные — „Голос“, „Вестник Европы“, „Одесский вестник“, „Биржевая ведомости“, орган консервативных кругов журнал „Гражданин“ и смыкавшийся с ними в этом вопросе орган либерального народного журнала „Неделя“⁶⁶. Между ними, однако не было полного единства. Так, журнал „Гражданин“, в отличие от других упомянутых органов печати, резко осудил Берлинский трактат и сильно критиковал русскую дипломатию за неудачу. Но журнал вместе с тем не требовал пересмотра трактата при помощи войны, считая ее опасной для России. В номере от 10 ноября 1878 г. „Гражданин“ писал: „Мы скорбим по поводу итогов войны, но это не значит, что война — в интересах России“⁶⁷

„Вестник Европы“ занял более определенную антивоенную позицию. Отражая взгляды промышленной буржуазии, заинтересованной в развитии мирных экономических отношений, журнал выдвигал задачу проникновения товаров русской индустрии на балканский рынок, заявляя, что война может помешать этому. Журнал возлагал надежду на русскую дипломатию. По мнению журнала, лучшим выходом из положения было бы создание федерации балканских государств под эгидой России⁶⁸.

Учредитель и секретарь одесского славянского общества имени Кирилла и Мефодия, отражавшего интересы буржуазных

⁶³ Речь И. С. Аксакова, произнесенная 22. VI. 1878 в Московском славянском обществе, Берлин, 1878, с. 8—9.

⁶⁴ „Восточный вопрос. Сборник статей В. А. Панаева“, Спб, 1878, с. 168.

⁶⁵ „Санкт-Петербургские ведомости“, 13(25). VI. 1878.

⁶⁶ Адо В. И. Берлинский конгресс 1878 г. и помещичье-буржуазное мнение России. — „Исторические записки“, т. 69, М., 1961, с. 124—128.

⁶⁷ „Гражданин“, 10. XI. 1878.

⁶⁸ „Вестник Европы“, 1878, № 11, статья Л. Полоцкого.

кругов юга России, Г. А. Евзеров в статье „Восточный вопрос и условия мира с Турцией” выдвигал идею образования на южных границах Австрии и России „от Черного моря до Адриатического ряда независимых славянских государств”⁶⁹, не прибегая при этом к войне. „России, — писал Г. А. Евзеров, — следует положить в основу своего союза с Англией и Францией решительный и безоговорочный отказ от каких-либо земельных приобретений в Европе, в том числе и от Константинополя с Босфором”⁷⁰. Орган общества, журнал „Одесский вестник”, полемизируя с князем В. П. Мещерским, который обрушился на представителей России на Берлинском конгрессе за их уступки Бисмарку, писал, что, напротив, Шувалову и Горчакову надо объявить благодарность за предотвращение угрозы войны со всей Европой.

Журнал утверждал, что русско-турецкая война сыграла положительную роль в истории международных отношений. Важным фактом, по мнению редакции журнала, было то, что Берлинский конгресс закрепил суверенитет ранее вассальных государств — Румынии и Сербии, признал независимость Черногории, основал четырехмиллионное болгарское княжество и даровал права армянскому народу⁷¹.

Отношение либералов к русско-турецкой войне и Берлинскому конгрессу было сформулировано в записке на высочайшее имя, составленной одним из их лидеров профессором истории и права Московского императорского университета Б. Н. Чичериным. Этот документ под названием „Берлинский мир перед русским общественным мнением” был впервые опубликован в 1934 г., а в свое время был известен только небольшому кругу лиц, близких ко двору. Б. Н. Чичерин написал записку лично для императрицы Александры Михайловны и цесаревича Александра — руководителей военной партии, чтобы убедить их в нецелесообразности ревизии Берлинского трактата при помощи войны⁷². Записка Б. Н. Чичерина представляет значительный интерес. В ней сравнительно подробно анализируется позиция той части российского общества, которая была противником русско-турецкой войны. Б. Н. Чичерин писал, что она привела к усилению международной изоляции России, чем воспользовалась Англия, сколачившая против России коалицию враждебных ей государств. Б. Н. Чичерин поставил под сомнение сами цели войны „во имя освобождения христиан”. Пролить кровь из благотворительных целей, во имя евангелия, есть чистейшая нелепость”, — заявлял Б. Н. Чичерин. Говоря о планах захвата Константинополя,

⁶⁹ Евзеров Г. А. Восточный вопрос и условия мира с Турцией, Спб, 1911, с. 43.

⁷⁰ Там же, с. 52.

⁷¹ „Одесский вестник”, 1878, №№ 144, 145.

⁷² Воспоминания Бориса Николаевича Чичерина. Земство и Московская дума. М., 1934, с. 80—84.

он утверждал, что это только ослабило бы Россию, а война с Турцией уже привела к тому, что „вместо слабого соседа мы приобрели сильных противников”, имея в виду укрепление позиции Англии и Франции в Османской империи⁷³. Б. Н. Чичерин положительно оценил Берлинский мир. „Я и Берлинский мир встретил, как единственно возможный исход из положения, в который мы затесались зря, не зная, куда мы идем”, — писал он⁷⁴.

Идентичную точку зрения высказал профессор того же университета академик В. И. Ломанский, ранее близкий к славянофилам, но затем отошедший от них. Он считал Россию неподготовленной к активной политике на Балканах, утверждая, что она еще не оправилась от последствий Крымской войны и должна вначале консолидировать внутренние силы⁷⁵. В. И. Ломанский составил целый ряд записок по восточному вопросу, хранящихся в Архиве Академии наук СССР⁷⁶.

Балканская проблема находилась в центре внимания и правящих кругов России. Важным документом, раскрывающим позицию, является записка на высочайшее имя „Берлинский конгресс перед русским общественным мнением”, составленная, по версии видного советского историка академика С. Д. Сказкина, в 1800 г. одним из чиновников министерства иностранных дел по поручению канцлера А. М. Горчакова⁷⁷. Эта записка в ретроспективном плане проанализирует деятельность царской дипломатии в период Восточного кризиса и дела обобщает вывод о пагубности политики военных авантюр. На полях документа стоят пометы Александра II, который выразил свое согласие с его выводами⁷⁸.

Антивоенной позиции придерживались также военный министр Д. А. Милютин, начальник генерального штаба генерал Н. Н. Обручев и министр финансов барон Рейтерн. В феврале 1877 г. военное министерство направило царю доклад о состоянии вооруженных сил страны⁷⁹, указывая на неподготовленность России к войне. После Берлинского конгресса эта группа заняла еще более активную антивоенную позицию⁸⁰.

⁷³ „Воспоминания Бориса Николаевича Чичерина”, с. 80—84.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ „Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества”, 1887, № 9.

⁷⁶ Архив Академии наук СССР, ф. 35, оп. 2, д. 153, 155.

⁷⁷ Сказкин С. Д. Дипломатия А. М. Горчакова в последние годы его канцлерства. — Сб. Международные отношения. Политика, дипломатия XXI—XX веков. М., 1964, с. 417—424.

⁷⁸ Архив внешней политики России, ф. Секретный архив, оп. 467, д. 50/5445, л. л. 52—68.

⁷⁹ Записка военного министра Д. А. Милютина от 7 февраля 1877 г., составленная Н. Н. Обручевым — М. А. Газенкампом. Мой дневник 1877—1878 г. СПб., 1908, приложение № 3, с. 2.

⁸⁰ Милютин Д. А. Дневник, т. III, 1878—1880. М., 1950, с. 68—69.

Ей противостояла так называемая группа „Аничкина дворца“, в которую входили императрица, цесаревич Александр, член государственного совета К. П. Победоносцев, бывший посол в Константинополе граф Н. П. Игнатьев, генерал М. Д. Скобелев и некоторые другие представители двора и придворной камарильи⁸¹. Резко осуждая деятельность русской дипломатии на Берлинском конгрессе, эта группа выступала за ревизию его решений, считая, что во имя реванша не надо останавливаться перед новой войной⁸².

Расхождения в правящих кругах были проявлением „кризиса верхов“, что являлось одним из признаков назревающей в России революционной ситуации⁸³.

Решения Берлинского конгресса вызывали критику не только справа, но и слева, со стороны демократической общественности, которая была неудовлетворена внутренней политикой царизма, ничего не сделавшего для демократизации общественной жизни, и деятельности российской дипломатии в Берлине.

„Война с Турцией, — писал народник В. А. Дебагорий-Мокриевич, — многим открыла глаза“⁸⁴. По словам известной революционерки-народовольца писательницы Веры Фигнер, после русско-турецкой войны в России усилилось движение за конституционные свободы⁸⁵. П. Н. Кропоткин сообщал в „Записках революционера“, что война и Берлинский конгресс способствовали „отрезвлению масс“. Он писал, что пересмотр итогов войны руководителями великих держав в Берлине вызвал всеобщее недовольство среди самых широких слоев русского общества⁸⁶.

Подпольный революционный журнал „Начало“ в статье „Внутренняя хроника“, говоря об итогах восточной войны, предсказывал неизбежное усиление в России революционного движения. „Трудно сказать, каким итогом закончится 1878 год., однако, судя по всем признакам, он будет играть весьма важную роль в истории накопления революционных сил в народе. Пропать, отделяющая правительство от народа, становится ясной для каждого“⁸⁷.

⁸¹ К. П. Победоносцев и его корреспонденты, т. 1, М.-Пг., 1923, с. 93; Карцов Ю. Семь лет на Ближнем Востоке. 1879—1886. СПб., 1906, с. 18—21.

⁸² Граф П. Валугев в 1881—1883 г. Исторический сборник „О минувшем“, СПб., 1909, с. 233—234.

⁸³ См. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 20, с. 326.

⁸⁴ Дебагорий-Мокриевич В. Л. От бунтарства к терроризму. Кн. 1, М.-Л., 1930, с. 360.

⁸⁵ Фигнер В. Запечатленный труд. Соч., т. 1, М., 1932, с. 199—200.

⁸⁶ Кропоткин П. Л. Записки революционера. М.-Л., 1933, с. 269.

⁸⁷ „Начало. Орган русских революционеров“, 1878, № 1. Цит. по кн.: Русская журналистика семидесятих годов, „Русская историческая библиотека“, № 7, Ростов-на-Дону, б/г, с. 5.

Говоря об экономическом положении страны и настроениях трудящихся масс, журнал констатировал: „Война положила... основание анархии: с одной стороны, народ доведен до крайнего истощения и отчаяния, с другой — финансы очутились в безвыходном положении... Народ... будет выведен этим за пределы терпения и начнется целый ряд восстаний”⁸⁸.

Журнал „Дело” остановился на внешнеполитической стороне вопроса, указав, что решения Берлинского конгресса самым отрицательным образом будут встречены балканскими народами и окажут негативное влияние на развитие международных отношений. „Созданный Берлинским конгрессом порядок едва ли возможно считать нормальным... Он приведет в скором времени к новым политическим осложнениям и столкновениям. Гордиев узел Восточного вопроса и не развязан и не разрублен до конца”⁸⁹.

С момента русско-турецкой войны и Берлинского конгресса минуло целое столетие, — продолжают привлекать к себе внимание общественности нашей страны. О Восточном кризисе 1875—1878 гг. написана огромная литература⁹⁰. Начело изучению этой проблемы было положено еще современниками. Общественные, военные и государственные деятели 70-х годов XIX в. оставили о том периоде многочисленные воспоминания, дневники, записки. Восточный кризис нашел отражение в отечественной исторической науке, литературе, живописи, искусстве. Художник-баталист В. В. Верещагин запечатлел на полотне картины из русско-турецкой войны. Ее участники Г. И. Успенский, В. М. Гаршин, Е. И. Утин, В. И. Немирович-Данченко, Ф. А. Василевский и многие другие писатели и публицисты отображали балканские события в своих произведениях⁹¹.

Большую историческую ценность имеют сочинения и высказывания по восточному вопросу Ф. М. Достоевского и Л. Н. Толстого. В 1876—1881 г.г. в „Дневнике писателя” Достоевский поместил ряд заметок, посвященных этой теме („Восточный вопрос”, „Политическое конимание истории”, „Одно совсем особое словцо о славянах, которое мне давно хотелось бы сказать”⁹². Поддерживая борьбу славянских народов за освобождение писатель призывал Россию поднять свой меч в их защиту и оказывать им моральную поддержку. В заметке „Восточный вопрос” он предупреждал русскую общественность об опасности вмешательства в балканские дела Западной Европы, указывая, что по-

⁸⁸ Там же.

⁸⁹ „Дело”, 1878, № II, с. 229—230.

⁹⁰ Нарочницкий А. Л. Балканский кризис 1875—1878 г. г. и великие державы. — „Вопросы истории”, 1976, № II.

⁹¹ Писарев Ю. А. Восстание в Боснии и Герцеговине в освещении русской и советской литературы — „Балканика”, Београд, 1976, т. VII, с. 153—164.

⁹² Достоевский Ф. М. Дневник писателя. М.-Л. 1929, с. 213—216.

следняя может поддерживать реакционную Османскую империю. „Если бог пошлет славянам успех, то до какого предела в успехе Европа допустит? Позволит ли стащить с постели большого человека (Османскую империю — Ю. П.) совсем долой? Не решил ли, напротив, после нового и торжественного консилиума опять лечить его?“⁹³.

Другой великий русокий писатель А. Н. Толстой также ставил перед общественностью России задачу оказания моральной помощи поработанным балканским народам.

В 1908 г., после аннексии Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины, он выступил в защиту славян против немецко-австрийской агрессии, написав брошюру „Как освободиться народам от порабощения“⁹⁴. В 1909 г. это произведение А. И. Толстого было опубликовано в Берлине под заголовком „О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии“⁹⁵ получило широкое распространение за границей.

В 1913 г. о восточном вопросе интересную статью в журнале „Русская мысль“ опубликовал пролетарский писатель Валерий Брюсов, сравнивая первую балканскую войну 1912—1913 г.г. о русско-турецкой войной 1877—1878 г.г., он писал, что обе войны преследовали одни и те же цели — освобождение балканских народов от чужеземного Османского гнета⁹⁶. Важные данные о связях русских революционеров с балканскими социалистами в годы восточного кризиса приведены участником добровольного движения П. С. Поливановым в журнале „Минувшие годы“ в 1908 г.⁹⁷ В 1915 г. журнал „Голос минувшего“ опубликовал статью Чехихина-Ветринского „Глеб Успенский и его переписка“, в которой приводились материалы о русских добровольцах на Балканах⁹⁸.

Ряд писателей, сочинения которых были запрещены царской цензурой, так и остался в неизвестности, и их литературное наследство, в котором нашли отражение события на Балканах и Берлинский конгресс, находится в архивах. Советский исследователь Т. Г. Снытко в работе „Из истории народных движений в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость“⁹⁹ впервые назвал имена поэтов и писателей: Круглова, В.

⁹³ Там же, стр. 213.

⁹⁴ Толстой А. Н. Как освободиться народам от порабощения. М., 1908.

⁹⁵ Толстой А. Н. О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии. Берлин, 1909.

⁹⁶ Валерий Брюсов. Новая эпоха всемирной истории. По поводу балканской войны. „Русская мысль“. Москва-Петербург, 1913, № 4, стр. 94—105.

⁹⁷ Саратовский семидесятник. Из записок саратовца — „Минувшие годы“, 1908, № 1.

⁹⁸ „Голос минувшего“, 1915, № 2.

⁹⁹ Снытко Т. Г. Из истории народных движений в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость — Очерки по истории южных славян. М. 1970.

Казарина, Я. Полонецкого, Ведрова, публициста М. Протопопова, описавших в своих произведениях отношение русского общества к восточному вопросу.

Историки и литературоведы многих республик многонационального Советского Союза — РСФСР, Украины, Белоруссии, Молдавии, Армении, Эстонии — немало сделали для объективного изучения этой проблемы. Только за последние 20 лет в СССР написано более 50 работ непосредственно об откликах русского общества на события 70-х годов на Балканах, не считая трудов, в которых так или иначе затрагивается восточный вопрос.

Ценным источником по этой теме является публикация „Освобождение Болгарии от турецкого ига”, изданная Институтом славяноведения АН СССР в 1961 г. В настоящее время тем же учреждением и Институтом истории СССР АН СССР подготавливается к печати ряд работ об отношении России к освободительной борьбе балканских народов.

Все это свидетельствует о неослабевающем интересе советских ученых к событиям, столетний юбилей которых мы отмечаем сегодня.

Constantin JORDAN-SIMA

Institute of South-East European Studies
Bucharest

BUILDING OF THE ROMANIAN UNITARY NATIONAL STATE AND THE SOUTH-EAST EUROPEAN CONTEXT

The formation of the Romanian national unitary state — a historical process completed through the Union of Transylvania and Romania on December 1, 1918 — meant the attainment of the aspirations and the victory of the fight the Romanian people fought for centuries, to unite within the borders of the same country, to get free from the foreign domination imposed on them for centuries.

The formation of the Romanian unitary national state has been the legitimate result of a long development process of the Romanian society in the heart of the old Gaeto-Dacian land — the space between the Carpathians, the Danube and Pontus Euxinus —, unified for the first time almost 2050 years ago by king Burebista of the Dacians »the first and the greatest kings of Thrace«.¹ »The seal of Rome« — as the great historian Nicolae Iorga so suggestively put it — underlay the creative Daco-Roman synthesis which enabled the crystallization of the Romanian ethnicity. In spite of the many hardships that did not spare them all along their existence, the Romanian people asserted their vitality, their will and ability for an interrupted existence, for creating material and spiritual assets unanimously appreciated not only in the respective period but also afterwards.

The union of all the Romanians in an independent and sovereign state² asserted itself as an idea-force, historically deeply

---

¹ Vasile Pârvan, *Getica. O preistorie a Daciei* (Getica. A prehistory of Dacia), Bucharest, 1926, p. 79.

² See analysis of the whole process in G. I. Brătianu *Origines et formation de l'unité roumaine*, Bucarest, 1943, p.; cf. Stefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia — încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român* (The Great National Assembly of Alba Iulia — crowning of the idea, tendencies and fight for unity of the Romanian people), Cluj, 1968, 499 p. *Unirea Transilvaniei cu România. 1 decembrie 1918*. (The Union of Transylvania and Romania. December 1, 1918), Second edition, under supervision of Ion Popescu-Puțuri and Augustin Deac, Bucharest, 1972, 758 p.

rooted in the Romanian spirituality.³ The restoring of the unity of old Dacia took shape ever more pregnantly as a work equally necessary and possible. The first political union of the Romanians achieved under Michael the Brave — »Restitutor Daciae« — of 1600⁴ demonstrated the force of this option. This great act in the history of the Romanians at the end of the 16th century and the beginning of the 17th century enabled the crystallization of the doctrine of Daco-Romania world whose value in establishing the national programme of the Romanians' fight for social and national emancipation, for unity, in the modern epoch, was overwhelming.

The bourgeois-democratic revolution of 1848 explicitly set forth in its programme-documents the ideal of unity of the Romanian people; over 40,000 Romanians who gathered on the Blaj Plain in Transylvania, in May 1848, voiced their unflinching will — »We want to united with the country«.⁵ The great thinker, the ideologist of the revolution, the visionary patriot that was Nicolae Bălcescu prophetically noted in 1850 that the Romanians have still to make »further two revolutions: one for *national unity* and, later on, for *national independence* so that the nation should regain fully its natural rights«.⁶

The union of the Romanian Principalities — Moldavia and Wallachia — of 1859, unanimously hailed by the Romanians under foreign domination, accounted for a progressive act with deep-going consequences in the economic, political and cultural development of the Romanian society, gave impetus to fight for national liberation and unity, was the decisive and necessary step for the success of the efforts aimed at winning Romania's state independence. Proclaimed in 1877, on May 9, and imposed by the human and material sacrifices of the entire nation — the presence in the battles fought in the south of the Danube of numerous Romanian volunteers come from the territories under Austro-Hungarian domination confirm this affirmation — in the 1877—1878 war and acknowledged upon the European plane at the Berlin Congress, Romania's state independence opened up new prospects and gave fresh impetus to the fight for the union of all the Romanians, for the formation of the unitary national state. In spite of the accentuation of the policy of oppression promoted against the Romanians in Transylvania by the

³ See Eugen Stănescu, *Geneza noțiunii »România«. Evoluția conștiinței de unitate teritorială în lumina documentelor interne* (The Genesis of the notion of »Romania«. The evolution of the awareness of territorial unity in the light of internal documents) in »Unity and continuity in the history of the Romanian peoples«, Bucharest, 1968, pp. 237—254; id. *L'Unité du territoire roumain à la lumière de mentions extérieures. Le nom »de Valachie« et ses sens*, in »Revue Roumaine d'Histoire, VII, 1968, 6, pp. 877—898.

⁴ See Stefan Ștefănescu, *Michel le Brave »Restitutor Daciae«*, in »Revue Roumaine d'Histoire«, VII, 1968, pp. 899—913.

⁵ See Nicolae Bălcescu *Opere* (Works), I, Bucharest, 1953, p. 335.

⁶ Letter to A. C. Golescu, in Nicolae Bălcescu, *Opere* (Works), IV, *Correspondență* (Letters), edition C. Zane, Bucharest, 1964, p. 277.

Vienna and Budapest authorities, the motto of the »Tribuna« review of Sibiu — »It is in Bucharest that our sun rises« — worked as a catalyst on the will of the Romanians of Transylvania, on their fight for the attainment of the national ideal, the union with independent Romania.

At the beginning of the 20th century, on the eve of the First World War, the carrying through of the national programme of the Romanians turned into a must, into a *sine qua non* of the general progress of the Romanian society. The accomplishment of the unity of the Romanians took shape as the most stringent problem of the reflection and action of the advanced political forces of the nation, as an objective necessity, as a historic process with law-like value. Other peoples, too, in the central and south-east Europe, living in quasi-similar conditions, nurtured the same aspirations. Grasping the significance of the objective process of building national states in the perspective of historical development, Lenin wrote in 1913 that »throughout eastern Europe (Austria and the Balkans) and in Asia, that is in the neighbouring countries of Russia, the bourgeois-democratic transformation of the states — which, throughout the world has led, to a greater or lesser extent, to the formation of independent national states or of states formed of nationalities very closed to each other — either did not conclude or is only at the beginning«. ⁷

The outbreak of the First World War in the summer of 1914 by the aggression of Austro-Hungary against Serbia, the invasion aims of the two rival political and military blocs — the Entente and the Central Powers — clearly brought to the fore the imperialist character of the greatest military confrontation known until then in the history.⁸ Having European and even world implications, only one month after the outbreak (Japan declares war on Germany on August 23, 1914, and two days later Austro-Hungary declares war on Japan), the conflagration spotlighted the deep economic, social and national contradictions which existed then in the world, the evils of the policy of domination, the fragility of the multinational empires (Hapsburg, Tsarist and Ottoman), worked as a catalyst on the élan of the movements for national emancipation and renewal of the society.

The imperialist war did not stop the evolution of the process of building national states. As a matter of fact, in 1913 Vladimir Ilitch Lenin wrote that »throughout Eastern Europe (Austria and the Balkans) and Asia, i. e. in the countries neighbouring Russia, the bourgeois — democratic transformation of the states (which all over the world, to a greater or smaller extent, led to the formation

⁷ V. I. Lenin, *Teze în legătură, cu problema națională*, (Theses on the national question), in »Opere complete« (Complete Works), Bucharest, 1964, vol. 23, p. 333.

⁸ See Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales*, T VII, *Les crises du XX-e siècle*, I, De 1914 à 1929, Paris, Hachette, 1969, pp. 10—23.

of national independent states or to states formed of nationalities related to one another) did not come to an end or is only beginning to take place.⁹ Several years later, in January 1917, V. I. Lenin estimated that »very many Romanians and Serbians (as compared with the total number of the Romanians and the Serbians) live outside their borders« and »in general the formation of the states in the bourgeois — democratic direction did not come to an end in the Balkans«.

Very complex conditions put a number of states, Romania included,¹⁰ which were neutral when the war started, in face of options decisive for the destiny of the respective nations. For the Romanians, both those living in Romania and those under foreign domination, the possibility appeared to attain the national ideal of unity and full independence. It was not fortuitous that Romania's period of neutrality (1914—1916)¹¹ coincided with the fight to win international acknowledgement of the correctness of the national programme, of the legitimacy to form the Romanian unitary national state.

The moment when the Bucharest government declared its neutrality (August 3, 1914)¹², its significance being the *de jure* denunciation of the treaty of alliance with Austro-Hungary, of 1883, by rejecting the obligation of *casus foederis* after the attack against Serbia¹³, the Romanian-Russian agreement of favourable neutrality (October 1, 1914)¹⁴ clearly showing the direction of action of the

⁹ V. I. Lenin, *Opere complete* (Complete Works), Vol. 26, p. 318.

¹⁰ For the vast Romanian historiography concerning the First World War, see *România în primul război mondial. Contribuții bibliografice* (Romania in the First World War, Bibliographical Contributions), edition co-ordinator colonel Gheorghe Stoean, Bucharest the Military Publishing House, 1975, p. 355; further on, we shall refer primarily to more recent contributions; see, for instance, the chapter *Romania's Participating in World War I and the Problem of Achieving National Unity*, in »The independence of Romania«, edited by Prof. Stefan Pascu, Bucharest, 1977, pp. 174—187.

¹¹ See Constantin Nuțu *România în anii neutralității 1914—1916* (Romania in the years of neutrality 1914—1916), Bucharest, Scientific Publishing House, 1972, p. 345; Vasile Vesa, *România și Franța la începutul secolului al XX-lea (1900—1916). Pagini de istorie diplomatică* (Romania and France at the beginning of the 20th century (1900—1906). Pages of diplomatic history), Cluj-Napoca, Dacia, 1975, pp. 75 et sq.

¹² See Anastasie Iordache, *La déclaration de neutralité de la Roumanie au commencement de la première guerre mondiale*, in »Revue Roumaine d'histoire«, XIII, 1974, 1, pp. 131—151.

¹³ For Romania's relations with the Triple Alliance, see Serban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță la începutul secolului al XX-lea, 1900—1914* (Romania and the Triple Alliance at the beginning of the 20th century, 1900—1914), Bucharest, 1977, p. 187.

¹⁴ See the text in Nicolae Dașcovici, *Interesele și drepturile României în texte de drept internațional public* (The Interests and Rights of Romania in texts of public international law), Jassy, 1936, pp. 8—9; Anastasie Iordache, *Incheierea acordului româno-rus din 18 sept./1 octombrie 1914. Însemnăta-rea și consecințele sale* (The conclusion of the Romanian-Russian agreement of September 18/October 1, 1914. Its significance and consequences), in »Revista de istorie« (Review of History), t. 29, 1976, 1, pp. 49—62.

Romanian foreign policy — the liberation of the conationals living under the Double-Monarchy, as well as the provisions of the treaty of alliance between Romania and the Entente (August 17, 1916)¹⁵, all this pregnantly spotlight the causes and the objectives of Romania's joining the war. The cause of the entire Romanian nation was the attainment of the profound aspirations for freedom and unity; the decision to take part in the conflagration was taken only after the acknowledgement of these aspirations and was dictated by the interests of all the Romanians, alien to any intention of annexation or direct influence which were so obvious in the plans and the military and diplomatic actions of the big imperialist powers. As a matter of fact, the prospect of carrying through the national programme created the necessary psychological framework to successfully overcome the dramatic moments the nation experienced in the autumn of 1916 and later on, when two thirds of the Romanian territory was temporarily occupied militarily by the Central Powers.¹⁶

For Serbia, the first victim of the imperialist war, the essential problem was, at the beginning, the defence of the national territory; in a short lapse of time, explicitly adding to this objective of the Serbian people's fight was another one, with deep significance; the ideal of setting up a state of the Slavs in the south-west by the union of all Serbians, Croats and Slovenians. The *Yugoslav idea*, set forth in the circular letter the Serbian Premier Nikola Pašić sent to diplomatic missions in the allied states (September 4, 1914) turned into the official programme of fight of Serbia after the declaration in the Niš Assembly (December 7, 1914).¹⁷

The joining of the First World War by the Ottoman Empire alongside of the Central Powers — officially in early November

¹⁵ The text in N. Daşcovici, *op. cit.*, pp. 9—12; see also Sherman David Spector, *Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the diplomacy of Ioan I. C. Brătianu*, New York, Bookman Associates Inc., 1962, pp. 35 et sqq.; V. Vesa, *op. cit.*, pp. 147 et sqq.; Glenn E. Torrey, *Rumania's Decision to intervene; Brătianu and the Entente, June-July 1916*, in »Rumanian Studies«, vol. II (1972—1973), pp. 17 et sqq.; idem, *Romania and the Belligerents, August 1916*, in »Revue Roumaine d'histoire« XIV, 1975, 1, pp. 55—67; Ion Popescu-Puțuri, *Pentru o cauză dreaptă. Intrarea României în război în august 1916* (For a just cause Romania's joining the war in August 1916), in »Anale de istorie« (Annals of history), XXIII, 1977, 6, pp. 7—23 and XXIV, 1978, 2, pp. 3—16; Ion Bulei, *1916. Zile de vară* (1916. Summer days), Bucharest, 1978, p. 262.

¹⁶ See Augustin Deac, Ion Toacă, *Lupta poporului român împotriva cotropitorilor 1916—1918* (The Romanian people's fight against the invaders), Bucharest, Military Publishing House, 1978, p. 345.

¹⁷ For the general situation in the Balkans, see Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804—1920*, Univ. of Washington Press, Seattle and London, 1977, chapter 17; a general view of the Yugoslav peoples' participation in the World War I, see Vladimir Deđijer, Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, *History of Yugoslavia*, McGraw-Hill Book Company, 1974, pp. 467 et sqq.; for Serbia at the beginning of the war, see the analysis of Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915 godine* (Serbia and the Yugoslav problem in the

1914 and unofficially already in August —, the secret anti-Russian alliance between Turkey and Germany, and the »Goeben« and »Breslau« affair, all this was the consequence of the pro-German policy promoted by the leader of this trend, the Minister of War, Enver Pasha.¹⁸ Joining the Central Powers, the Ottoman government irremediably linked the fate of the empire to goals alien to the Turkish people. The evolution of the conflict on a military plane, the crisis caused by the spectre of the defeat will spotlight the anachronism of the policy and institutions of that time, will determine decisive confrontations for the destiny of the Turkish nation.

In their turn, the monarchist authorities from Sofia turned to Germany and Austro-Hungary; this political direction made known only in the autumn of 1915, but existing unofficially already at the beginning of the conflict, represented in fact the option of a very small political minority. The Bulgarian nation was hostile to war. It was not fortuitous that realistic considerations determined the leaders of the official political opposition — from agrarians to socialists — to oppose Bulgaria's joining the conflict and to ask the Tsar to give up this idea. The only solution the authorities found against the energetic protest of the leader of the Agrarian Union, Aleksandar Stamboliiski, who represented the stand against war of the Bulgarian peasantry — which formed the basis of the army strength, was the prison.¹⁹ In this context, Bulgaria's participation in the conflict was evidently anti-popular in character; the initial gap between the official line and the real state of mind of the people grew in depth during the war, when the nefarious consequences of Bulgaria's participation in the war which were conspicuous in all the compartments of the life of the Bulgarian society, outlined a national catastrophe.

During the first three years of the war, Greece was faced with frequent and strong internal disputes²⁰; the fundamental conflict

1914—1915 years), Beograd, 1973, p. 572; for specific problems of Macedonia — then incorporated into the Serbian kingdom — see Petar Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna 1912—1918* (Macedonia in the time of the Balkan wars and the World War I 1912—1918), Skopje, 1969, p. 447.

¹⁸ See Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent, Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance 1914—1918*, Cornell Univ. Press, Ithaca and London, 1970, p. 284.

¹⁹ See Aleksandar Stamboliiski, *Dve srești s car Ferdinand* (Two meetings with Tsar Ferdinand), Sofia, 1919, p. 40; cf. Kânjo Kozuharov, *Aleksandar Stamboliiski*, Biograficna ocerk (Aleksandar Stamboliiski. Biographical Sketch), Sofia, 1968, pp. 30 eto sqq.; John D. Bell, *Peasants in Power Stamboliiski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899—1923*, Princeton, 1967, pp. 119 et sqq.

²⁰ See Christos Theodoulou, *Greece and the Entente, August 11, 1914 — September 25, 1916*, Thessaloniki, 1971, p. 372; Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770—1923*, London 1972, pp. 201 et sqq.; George B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914—1917*, Thessaloniki, 1974, p. 521; id. *King Constantine's Policy in Exile and the Central Powers 1917—1918*, in »Essays in

opposed king Constantin, brother-in-law of the Kaiser, a supporter of the idea of neutrality which was indirectly favourable to the Central Powers, to Eleftherios Venizelos, the unquestionable leader of the Liberal Party — permanently holding the majority in the Parliament —, who was an ardent partisan of the idea of joining the war on the side of the Entente. In his opinion this was the sole guarantee of defending national unity, he was equally confident in the possibility to achieve »The Great Idea«.²¹ In a short lapse of time, this conflict was no longer a dispute between the king and the liberal leader; it divided irreconcilably the Greek policy, and caused a genuine national schism; from August 1916 to June 1917, Greece had practically two governments. The intervention of the Allies, which strategically were keenly interested in using the human and material resources of Greece, her geographical position, proved decisive in creating this special situation in the Balkans, greatly influencing the Greek political life.

Even after the departure of King Constantin and the transfer of the »National Defence« government of Venizelos from Salonika to Athens and the official adherence of Greece to the Entente (June 1917), the nation continued to be divided, the later on evolution of developments in Athens stood proof, although the Greek army made an important contribution to the allied military effort in the Balkans, in the ensuing year.

For the young Albania, independent only from 1912, the beginning of the hostilities marked the commencement of an extremely complex period with dramatic situations which more than once threatened the very existence of the state. The disappearance of the acknowledged central authority by the departure of Prince Wilhelm of Wied (September 1914), after only six months of governing, the outbreak of uprisings in the country, the alternating or concomitant presence in various regions of the country of foreign occupation troops belonging to both belligerent sides, the stipulations of the London treaty which practically annulled the independence of Albania, all this prove the existence of a particularly precarious situation. Even if it was difficult to specify then what annexionist ten-

---

memory of Basil Laourdas», Thessaloniki, 1975, pp. 495—536; Thanos Veremis, *Oi Epemvaseis tou stratou stin elliniki politiki 1916—1936* (Interventions of the army in the Greek policy 1916—1936), Athena, 1977, pp. 47 et sqq.; *Istoria tou ellinikou ethnous. Neoterou ellinismos apo 1913 of 1941* (History of the Greek nation). Contemporary Hellenism from 1913 to 1941, Athina, 1978, pp. 15 et. sqq.

²¹ For the evolution of this concept see Stephen G. Xydis, *Modern Greek Nationalism*, in »Nationalism in Eastern Europe«, edited by Peter F. Sugar and Ivo J. Lederer, Univ. of Washington Press, Seattle and London, 1969, pp. 207—258.

dencies coming from foreign countries had to be satisfied, the great victim of the war years was only the Albanian people.²³

The history of the year 1917 recorded moments with deep-going significance for the evolution of the world conflict. The Russian revolution of February, marking the collapse of tsarism, the joining of the war by the USA (April) which put a huge and also decisive economic and military potential in the service of the Entente, the victory of the Great October Socialist Revolution and the setting forth of Soviet Russia's willingness for peace the Decree on Peace was drawn up by V. I. Lenin himself created the propitious framework for the strong assertion of the new dimensions of fundamental historic processes: the inevitability of the dismemberment of the multinational empires and the scope, still unknown at that time, of the oppressed peoples' fight for national emancipation, for independence and unity. The assertion of the peoples' right to self-determination, a principle clearly proclaimed by the Soviets and then even by the US President, strengthened the confidence of the progressive public opinion all over the world in the legitimacy of the attainment of the aspirations for freedom and unity, modified the conceptions of politicians within the cabinets of the Entente who still were reluctant to the idea of the Dual Monarchy's disappearance, pointed out the fact that the process of building unitary national states on the ruins of the agonizing big empires cannot be stopped.

The political value and the practical significance of the principle of the peoples' self-determination were conspicuous; already in 1916, Lenin considered the Dual Monarchy »a frail union of several clique of social parasites«, underscoring that »the liquidation of Austro-Hungary is, from the historical viewpoint, a continuation of Turkey's dismemberment being, the same as the latter, a necessity of the historical process of development«.²⁴

The US President's Message to the Congress of January 8, 1918 (»Fourteen points«) explicitly underscored the peoples' right to self-determination, the granting of liberty to the oppressed nations in Austro-Hungary, however, by the maintenance of the Dual Monarchy.²⁵ Woodrow Wilson repeated, in fact, an idea expressed

²³ See Kristo Frasheri, *Histoire d'Albanie (Bref Aperçu)*, Tirana, 1964, pp. 204 et sqq.; T. Zavalani, *Albanian Nationalism*, in »Nationalism in Eastern Europe«, pp. 55–92; Muin Cami, *La lutte de Vlora — lutte de tout le peuple albanais*, in »Studia albanica«, Tirana, VIII, 1971, 1, pp. 79–90; idem, *Le Mouvement patriotique dans la région de Korçe 1916–1920. Ses victoires, son caractère et sa portée* in »Studia albanica« XIV, 1977, 1, pp. 57–77.

²⁴ V. I. Lenin, *Opere complete (Complete Works)*, vol 30, p. 8.

²⁵ Point X. »The peoples of Austria-Hungary whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured, should be accorded the freest opportunity of autonomous development«; cf. *Documents of American History*, ninth edition, volume II, *Since 1898*, edited by Henry Steele Commager, Prentice-Hall Inc., New Jersey, 1973, p. 138.

already on December 8, 1917, and then stated again by the British Premier Lloyd George in his address before the Trade Union leaders, on January 5, 1918; therefore, self-determination within Austro-Hungary.²⁶ It was the period of attempts for a separate peace with the diplomatists of Vienna. The failure of these preliminary negotiations, the élan of the national movements in the Empire, the change in the balance of the military forces determined, later on, a reconsideration of this viewpoint; the politicians of the Entente had to accept the idea of the inevitable disappearance of Austro-Hungary and of the formation of independent and unitary national states.

Under these circumstances, the correctness of the national programme of the Romanians received new confirmations internationally and its translation into life entered the decisive stage. The attainment of the national aspirations required huge sacrifice on behalf of the people, the epos of the summer of 1917 when the Romanian troops stopped the offensive of the Central Powers in Moldova and defeated the occupying troops in the heroic battles of Mărăști, Mărășești and Oituz²⁷, giving proof of an unflinching will of freedom and unity.

The victory of the Great October Socialist Revolution broke the unity of the military forces of the Entente. »From the day when Russia withdrew from the war« — Pierre Renouvin wrote — »the situation of Romania become desperate«. ²⁸ After the conclusion of the Brest-Litovsk treaty (March 3, 1918), to avoid the total occupation of the country and to maintain the possibility to reenter the conflict at the proper moment, Romania had to accept, with the agreement of the allies, the dictate conditions of peace with the Central Powers. The Treaty of Bucharest (May 7, 1918) meant serious territorial amputations and heavy economic conditions for Romania. Re-entering the war next autumn after the offensive of the allies in Salonika, the Romanians observed their pledge.

In that particularly difficult period for the destiny of the Romanian nation, the effervescence of the fight waged by the Romanians under the foreign domination for freedom and unity got more marked. Already in April 1917, the Transylvanian soldiers in the Austro-Hungarian army, prisoners in Russia, adopted, in Darnitza, the famous *Proclamation*, a genuine political programme: »Today, when we, the Romanians, the same as the other subjugated

²⁶ »We are not fighting a war of aggression against the German people (...) Nor are we fighting to destroy Austria-Hungary...« apud A. J. P. Taylor, *English History 1914—1945*, Pelican Books, 1973, p. 137.

²⁷ See Ion Cușa, *Arma română în campaniile din anii 1916—1917* (The Romanian army in the 1916—1917 campaigns), Bucharest, 1967, p. 342; *Mărăști, Mărășești, Oituz*. Documente militare (Mărăști, Mărășești, Oituz. Military documents), Bucharest, 1977, p. 452.

²⁸ Pierre Renouvin, *La crise européenne et la Grande Guerre (1904—1918)*, Paris, Alcan, 1939, p. 493.

peoples, got convinced that it is no longer possible for us, as Romanians, to exist within the framework of the Austro-Hungarian state, and that in our ethnical and political being we form a single and inseparable body with all the other constitutive parts of the Romanian nation, we ask, with unflinching will, our incorporation into the free Romania, so as to form together with She, a single Romanian National State, which we will build on the bases of the most advanced democracy. We firmly believe that the future happy, national and democratic states, will include also Romania of all Romanians«. ²⁹

Within the general upsurge of the national liberation movements of the peoples oppressed in the Dual Monarchy, which was ever more evident in the course of 1918, the fight waged by the Romanian people for its national unitary state was an important component contributign to bringing near the pitiful failure of the Dual Empire. In April 1918, in Rome, the Congress of the oppressed nationalities of Austro-Hungary clearly defined the programme and the objectives of the common fight: the formation of the independent and unitary national states by annulling the imperial authority. ³⁰ Supported by the whole public opinion in Romania, by the activity of the Romanians who emigrated in the West and over the Atlantic, by the realistic European political circles and by numerous intellectuals in foreign countries, the fight of the Romanians pursued the attainment of the national ideal; the restoration of the unity of ancient Dacia by the union of Transylvania with Romania. On April 30, 1918, the National Committee of the Transylvanian Romanians was set up in Paris and later, on May 26, 1918, the Romanian officers and soldiers in Italy asked the Romanians and the Czechs of the Austro-Hungarian army to cease the fight; stating that the »Austro-Hungarian monarchy is shaken from all parts« the appeal also stated: »The Serbians, the Croatians, the Slovians, the Slovacks, the Czechs, the Poles, the Italians, in a word, all the oppressed peoples ask, by appeals, public meetings and manifestations, their liberation from the Austro-Hungarian yoke and their organization in national states«. ³¹

In these exceptional circumstances, the need for concerted actions of all the political forces was stringently evident. Thus, by the end of September 1918, the Executive Committee of the Romanian National Party of Transylvania and the Central Committee of the Romanian section of the Social-Democratic Party decided,

²⁹ *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul 1918—1928*, vol. I, Bucharest, 1929, pp. 121—122.

³⁰ See Miron Constantinescu, *L'Union de la Transylvanie et de la Roumanie, partie intégrante des grands mouvements de libération sociale et nationale des peuples du monde entier*, Bucharest, 1970, p. 75.

³¹ Apus Stefan Pascu, Liviu Maior, *Culegere de texte pentru istoria României* (Selection of texts for Romania's history), vol. I, Bucharest, 1977, p. 296.

each of them separately, to resume the mutual relations. On October 6, the leaders of the two parties of the Romanians in Transylvania reached an agreement on the collaboration in the fight for the accomplishment of the Union with Romania, within a National Council. On October 12, in Oradea, the Executive Committee of the Romanian National Party adopted the declaration on principle concerning the self-determination of the Romanians, set forth by Alexandru Vaida in the Budapest parliament six days later. »Based on the natural ground« — the declaration underlined — »according to which each and every nation can decide by itself and freely its fate — a right which is now recognized also by the Magyar government by the Monarchy's proposal of truce — the Romanian nation wishes to exercise this right and, consequently, claims for herself the right to decide, free from any foreign influence, its position among the free nations. (. . .) The Romanian nation, which lives in the Austro-Hungarian monarchy, expects and asks, after many and century-old sufferings, the assertion and implementation of its unflinching and inalienable rights to full national life«. ³² The Declaration meant the assertion of a programme of action of maximum importance, theoretically and practically, for the evolution of the national fight in its decisive stage.

On October 25, 1918, the Magyar National Council was set up, while on October 31, the Central Romanian National Council was founded — the sole representative of the Romanian people's will; its composition included six delegates of the Social-Democratic Party and 6 of the Romanian National Party. Regional and local national councils and national guards were set up throughout Transylvania, as bodies of the bourgeois-democratic movement subordinated to the Romanian National Council. The wide, popular character of the new bodies powerfully spotlighted once more the fact that liberation and the union with Romania was the cause of all Romanians under the Austro-Hungarian domination.

In the 1917—1918 period, the evolution of the general political and military situation left its imprint also on the events in the south-east European space.

Living the tragedy of the military occupation by the enemy of the whole national territory, having a brave army on the battlefield but destroyed by typhus and the cold winter of 1915—1916 and heroically resisting the sufferings of the withdrawal to the Adriatic Sea and Corfu, led by a government in exile, the Serbian people had not lost its hope in victory. The objective of setting up the Yugoslav state came nearer following the signing of the well-known Corfu declaration of July 20, 1917, at the end of the conference which brought together, for the first time, the representatives of

---

³² *Marea Unire de la 1 decembrie 1918* (The Great Union of December 1, 1918), Bucharest, 1934, pp. 24—25.

the Serbian government at head with Nikola Pašić and the delegates of the Yugoslav Committee at head with dr. Ante Trumbić. The agreement reached on the bases of the future common Yugoslav state, to which also the Montenegro Committee of Paris acceded militating for the unconditional union with Serbia³³, the bringing of the Yugoslav problem before Europe — its »internationalization«, as it was termed³⁴ —, were important steps towards concerted efforts for the attainment of the aspirations for unity. Naturally, there still were many obstacles, first of all the external ones: the opposition of Italy which claimed satisfaction of the promises made through the London treaty, made public after Soviet Russia's withdrawal from the war, the reserve of the governments of the Entente and of the USA vis-a-vis the idea of Austro-Hungary's disappearance, but also internal difficulties: the persistence of suspicion among the parties signatory to the Corfu Declaration³⁵ — caused also by the attempts of the Allies for a separate peace with Austro-Hungary —, the ignoring of the Slovenian people's problem.³⁶

After the victory of the Great October Socialist Revolution and the setting forth of the Wilsonian principles, the fight of the southern Slavs of the Dual Monarchy for social and national emancipation grew in scope and strength. Over 35,000 Yugoslav prisoners in Russia enrolled in the Red Army, forming even a communist Yugoslav regiment. In February 1918, the revolt of the sailors in Boka Kotorska, was an unprecedented uprising; the Austrian authorities made over 800 arrests. In Slovenia, numerous death sentences were passed; as many as 470 people were sentenced to death in 1918 alone. Adding to the strikes of the workers and of miners were the uprisings of the Slovenian soldiers in Judenburg, Murau and Radogna.

³³ For the problems of Montenegro see Novica Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914—1918* (Montenegro in the World War I 1914—1918), Cetinje, 1969, p. 479; cf. Dragoljub Živojinović, *Velika Britanija i problem Crne Gore 1914—1918 godine* (The Great Britain and the problem of Montenegro in the years 1914—1918), in *Balkanica*, Belgrade, 1977, pp. 503—518.

³⁴ See the fundamental work of Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917 godine* (The Yugoslav question and the Corfu Declaration of 1917), Beograd, 1967, p. 517.

³⁵ See, also, Ferdo Culinović, *Jugoslavija između dva rata* (Yugoslavia between the two world wars), I. Zagreb, 1961, pp. 40 et sqq.; Ivo J. Lederer, *La Jugoslavia dalla Conferenza della pace al trattato di Rapallo 1919—1920*, introduzione di Angelo Tamborra, traduzione di Mario Picchi, Milano, 1966, pp. 50 et sqq.; Dragan R. Živojnović, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917—1919)*. New York, 1972, 338 p.

³⁶ For the situation of Slovenia, see Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921. Od Majska deklaracija do Vidovdanskog ustava* (The Slovenian populist party and the Yugoslav unity 1917—1921. From the May Declaration to the Vidovdan Constitution), Beograd, 1973, p. 516.

In the forests of Croatia and Srem, over 50,000 soldiers who deserted the Austro-Hungarian army, formed the so-called *Green Army* and attacked the big landowners. The unrest spread over Bosna and Herzegovina, and military uprising broke out in Mostar and Kragujevac.³⁷

In the same period, the efforts of the Yugoslav Committee to obtain the acknowledgement by Italy of the legitimacy of the Yugoslav aspirations for national and territorial integrity materialized in the Rome pact, signed during the Congress of the nationalities (April 1918) by dr. Ante Trumbić and dr. Andrea Torre, chairman of the Italian parliamentary delegation with the agreement of the Italian Premier, Orlando. The Yugoslav concept, however, further met the stubborn refusal of baron Sidney Sonnino, the Italian Minister of Foreign Affairs, who although had admitted in 1918 the inevitability of the Southern Slavs unification, stubbornly fought to obtain the materialization of the advantages promised to Italy by the famous London treaty.³⁸

In the conditions of the failures Austro-Hungary registered at the beginning of 1918 autumn, the Croatian and Slovenian political leaders in the country set up the National Council (Narodno Vijeće) in Zagreb, on October 29, 1918, a revolutionary government that proclaimed the interruption of all links with the Empire, the independence of the Slovenians, Croats and Serbians of the Dual Monarchy and their union in a state. Besides, the Serbian Committee was set up in September 1918 in Novi Sad, inspired by the radical leader Jaša Tomić; the Committee was a central organization for Banat, Bačka and Baranya, whose platform of action pursued the separation from Austro-Hungary, the union of Vojvodina with Serbia and, thereby, with the other Yugoslav peoples.³⁹ The set up People's Council, headed by dr. Pero Čingrija, and the people's guard, assumed the responsibility, on October 29, in Dubrovnik, to lead the fight for the union with the future Yugoslavia.⁴⁰ By these acts of will, the problem of the Yugoslav unity come nearer to its final solution.

For Bulgaria, the outcome of the participation in the world conflagration against the will of the people, was tragic. The economic situation of the country was disastrous, the social unrests ever more frequent, the troops moral conditions were very bad; the Bulgarian army registered over 100,000 dead and 300,000 wounded —

³⁷ See *History of Yugoslavia*, pp. 497 et sqq.

³⁸ See Ivo J. Lederer, *Op. cit.*, pp. 38 et sqq.

³⁹ See Ljubinka Čirić-Bogetić, *Stavovi i držanje prvaka Srpske narodne stranke u Vojvodini u vreme prvog svetskog rata* (The stands and attitudes of leaders of the Serbian National Party of Vojvodina during the World War I), »Istorija XX veka. Zbornik radova«, XII, Beograd, 1972, pp. 174—196.

⁴⁰ See Milan Ž. Živanović, *Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908—1918* (Dubrovnik in the fight for union 1908—1918), Beograd, 1962, p. 349.

adding to which were also the victims of the Balkan wars —, from a population of some five million.⁴¹ The relations between the Radoslavov government with its allies were marked by ever more marked divergencies; the territorial claims, whose satisfaction conditioned the joining of the war, were not satisfied, in the conditions of the temporary military successes in the winter and spring of 1918, either.⁴² This situation was another proof of the short-sightedness of the Sofia political and military leading circles, the result of a policy of adventure, running counter the real interests of the nation.

The unleashing of the allied offensive in Salonika, on September 15, 1918, and the breach at Dobropolje spotlighted the weakness of the Bulgarian front, contouring the spectre of the national catastrophe. The proclamation, within only a few days, of the Radomir Republic and the offensive of the insurgents towards Sofia speaks of the state of mind in the Bulgarian society. The sole escape for the dynasty and the bourgeois institutions from the enthusiastic revolutionary forces was the surrender, which was accepted by general Franchet d'Espérey on September 29, 1918.

The breaking of the Balkan front by the capitulation of Bulgaria drew the Ottoman Empire's withdrawal from the war. The danger of an allied offensive against the Constantinople was imminent. The authority of the Young Turks government was since long weak. Already at the beginning of the year, during a visit the Crown Prince Vahdettin paid on the Keiser, general Mustapha Kemal, the future founder of modern Turkey, who accompanied him, grasped the fate of the war: »The last impression I had then confirmed the one I expressed already on entering this war. The essence of the idea was that the German army and clique to which it was linked were doomed to defeat.«⁴³ In the critical circumstances of the autumn of 1918, the government of Izzet Pasha, formed on October 7, had but one objective — to avoid the collapse. The provisional solution found was the request of armistice set forth to Great Britain only. Signing its surrender in Mudros (October 30), the Ottoman Empire acknowledged officially the military defeat.

Contributing to the successes the allies won in the Balkans, the autumn of 1918, the Greek army offered new arguments to the Greek premier in favour of a diplomatic campaign for satisfaction of the territorial claims. Already prior the signing of the Mudros armistice but also afterwards, Venizelos carried on an intense activity trying to persuade the British political circles, and later the

⁴¹ See *Istorija na Bălgarija* (History of Bulgaria), T. III, Sofia, 1964, pp. 14 et sqq.

⁴² See Genco Kamburov, *Raznoglasija v Cetvornija Săiuz pri pregovore v Brest-Litovski i Bukurest prez 1918* (Divergencies Bucharest negotiations of 1918), in »Istoriceski pregled«, Sofia, XXVII, 1971, pp. 47—58.

⁴³ Apud *Atatürk*. Commission Nationale Turque pour l'UNESCO, 1963, p. 33.

French ones as well, to acknowledge the legitimacy of the claims of Greece. The difficult negotiations during the peace Conference were accompanied by the landing of the Hellenic troops in Minor Asia. It was the prelude of vanishing »the Ionic vision«⁴⁴; the Kemal movemet turned, in 1922, the initial victories of Greece — consecrated by the Sèvres treaty — into a national catastrophe with deep-going consequences for the Greek people.

In the autumn of 1918, without a government fully acknowledged either at home or abroad, the fate of Albania was uncertain in spite of the efforts made by the revolutionary elements to win assertion. Even after the withdrawal of the Austrian troops, Italy was among the winning powers and the London treaty potentially ensured it a preponderant position on the other bank of the Otranto channel. In this critical situation, the Albanian authentical patriotic forces tried, in the ensuing period, to save the independence of Albania. The national Congress met in Lushnjë (January 1920) created the frame for a constitutional government, and the Conference of Ambassadors recognized on November 9, 1921, the individuality of the Albanian state, which became a member of the League of the Nations.⁴⁵

After the withdrawal of Bulgaria and the Ottoman Empire from the war, following the successes the Allies won on the Balkan front, the complete defeat of the Central Powers followed. On November 1, 1918, Belgrade was released, and two days later, Austro-Hungary signed the Villa Giusti armistice; Germany did the same at Rethondes (November 11).

The political end of the Dual Monarchy, accompanying the military one, was no longer doubted by anybody. The revolutionary crisis of the Austro-Hungarian empire grew in depth with every passing day. The outburst of the revolution was imminent. The compromise of 1867, based on an anachronical state conception — the union of the dominant classes of two nations against all the other peoples — was on the verge of bankruptcy. In the last days of October, Vienna was proctically under the control of the insurgents. The Lammasch government, formed on October 27, was not able to stop the wave of the revolution. The council of workers and soldiers asked not only the conclusion of peace but also the proclamation of the republic.

On October 28, on learning that the Austrian Government accepted the peace conditions of President Wilson, the National Committee of Prague proclaimed the state independence. Two days

---

⁴⁴ See Harry J. Psomiades, *The Eastern Question: the Last Phase. A Study in Greek-Turkish diplomacy*, Thessaloniki, 1968, p. 145; Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919 - 1922*, London, 1973, p. 401.

⁴⁵ See Muin Cami, *Le mouvement national albanais et la politique italienne a la fin de la premiere guerre mondiale*, in »Studia albanica«, Tirana, III, 1966, I, pp. 67—79; cf. T. Zavalani, *Op. cit.*, pp. 76—83.

later, the Slovak National Council took the decision to unite Slovakia with the Czech territories. The separation of Czechoslovakia from the agonizing empire was the first act of the dismemberment of the two-headed monarchy.

In the north-east of the former monarchy, the Poles continued to fight for an independent national state, bourgeois in character. The liquidation commission, with headquarters in Cracow, announced the union with the Polish state, reborn at the beginning of October.

On October 30, the provisional National Assembly was convened in Vienna; in its composition were representatives of the bourgeois and social-democratic parties. The Assembly granted the executive power to a State Council (Staatsrat) to the end of curbing the revolutionary élan of the masses of the people. Nevertheless, under the pressure of the revolutionary spirit, the provisional National Assembly proclaimed the Republic of Austria on November 12, after deciding the abolition of monarchy.

In Hungary, the bourgeois-democratic revolution grew in scope. On October 31, a new Magyar government came into being, formed of representatives of the parties in the Magyar National Council led by count Károly Mihály. The national question was the most topical but the necessary solution was not found, because already in the previous period the negotiations the Magyar National Council conducted with the representatives of the nationalities in Budapest, invariably maintained the position of keeping the territorial integrity of Great Hungary, which was an unacceptable condition for the leaders of the national movements in the non-Magyar territories, in spite of the rights and reforms that were promised to them. On November 14, 1918, King Carol IV signed a declaration stating his consent to the future form of the Hungarian state. Two days later, the independent Hungarian Republic was proclaimed in the hall of the Budapest parliament. This act meant the annulment of dualism. By the disappearance of the Austro-Hungarian Empire, any »right« or »mandate« over Transylvania either belonging to Austria or Hungary and deriving from the division of the authority in 1867, became void of any power.⁴⁶

After the Villa Giusti armistice, the Romanian National Council of Transylvania summoned the Magyar authorities, on November 10, to accept the taking over of power in the Romanian territories, under the right to self-determination. The negotiations between the delegations of the Romanian National Council and of the Magyar National Council in Arad (November 13—14) pointed out the reluctant position of the Magyar authorities which, in fact, wanted to maintain the foreign territories under the domination of Hungary. The thesis by virtue of which the Transylvanian problem

---

⁴⁶ See Miron Constantinescu, *op. cit.*, pp. 84 et sqq.

would be solved definitely at the peace Conference, replaced — after the refusal of the Romanian delegation — with proposals referring to wide autonomy, was energetically rejected by the representatives of the Romanians who did not accept dilatory manoeuvres on the fundamental principle of self-determination.

The failure of the Arad negotiations determined the Romanian National Council to resort (November 15) to plebiscit, to the people's option.⁴⁷ It was from that moment that the preparations for the Alba Iulia Great National Assembly, convened on December 1, started. »On behalf of the eternal justice and of the principle of the nations' self-determination« — the convening paper of November 7/20 showed — »a principle consecrated now by the evolution of history, the Romanian nation of Hungary and Transylvania wishes to decide by itself its fate henceforth. All nations in our vicinity have determined their future by decisions in harmony with their national being. The Romanian nation in Hungary and Transylvania must have its decisive say on its fate and this say should be observed by the whole world . . .«.⁴⁸ In its turn, the National Council of Blaj called the Romanians living »in the Bălgrad of Michael the Brave« to »come and swear that undivided we shall live and united we shall remain henceforth with our brothers throughout the Romanian land under one and undivided leadership, as the elected delegates of our nation also stated recently in a letter sent delegates of our nation also stated recently in a letter sent to the world peoples:

*The Romanian nation of Hungary and Transylvania hopes and expects that, in its aspirations for liberty, it will be supported by the whole Romanian nation with which will be one and a single whole henceforth, for good and all«.*⁴⁹

The election of delegates to the Great National Assembly took place in an atmosphere of great uplift; in this period, the Romanian National Council had the opportunity to intensify its links with the people's masses. Elections took place throughout Transylvania, based on the principles of franchise for all. Besides the mandates they gave to the delegates, the participants in the election meetings also expressed, in written form, their will to see Transylvania united with Romania. The mandate given to the delegates specified that they are »authorized to participate, with a decisive vote, in the Romanian Great National Assembly that will be con-

---

⁴⁷ The historiography of the Union is immense; see *Contribuții bibliografice privind Unirea Transilvaniei cu România* (Bibliographical contributions concerning the Union of Transylvania and Romania), Bucharest, 1969, p. 624; in any case, see Stefan Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia* (The Great National Assembly of Alba Iulia), Cluj, 1968, p. 499.

⁴⁸ »Telegraful Român« (The Romanian Telegraph), LXVI, no. 122 of November 7/20, 1918.

⁴⁹ Apud Stefan Pascu, *op. cit.*, p. 308.

vened by the Central Romanian National Council, on behalf of all the Romanians in this constituency, and also in other great Romanian national assemblies that will be eventually convened this year or next year. Giving their vote, they should contribute to the decision that will determine the future fate of the Romanian nation in Transylvania, Hungary and Timiș Banat». ⁵⁰

The election of the delegates to the Alba Iulia Council was an opportunity to express the will of the people's masses for the union of Transylvania and Romania. The participation of the peasants in the rural centres meetings was impressive. After the elections, hundreds of peasants expressed their wish to directly take part in the Great Assembly of Alba Iulia.

Worthy of mention is the fact that, in the same period, the Magyar and German people's masses as well as people of other nationality in Transylvania were receptive to the fundamental social and political problems cropping up at the end of the First World War, to the national aspirations of the Romanians. The Magyar National Council from Tîrgu Mureș, for instance, made up, in majority, of representatives of the radical intellectuals and of the working-class movement, and led by Professor Antalffy Endre, an open-minded orientalist, who openly upheld »the right to self-determination of the non-Magyar peoples in Hungary«. Magyar and Romanian-Magyar national councils were set up in various other localities.

Likewise, on the eve of the Alba Iulia Assembly, Heinrich Fabricius, a representative of the Magyar nationality, made the following commentary on the great event: »Tomorrow, hundreds of thousands of Romanians, representatives of all the regions inhabited by Romanians, will meet in the Mures Valley, in Alba Iulia. The seat of the Prince of Transylvania, the old Bălgrad, will be the witness of a touching awakening of a vigorous people, awoken by the idea of freedom . . . The dream of a bright future, of a national assertion, of a union of all Romanians in a single homeland, comes true tomorrow«. ⁵¹

Thus, on Decembr 1, 1918, in Alba-Iulia (the ancient Apulum), the 1228 delegates and the over 100,000 people — workers peasants, intellectuals, craftsmen met to do the great act marking the conclusion of the process of building the Romanian unitary national state. As reported by the eye-witnesses of the event, it was with in an atmosphere of great uplift that the decision on the union was unanimously approved, decision read out before the Great Council of the Country by Vasile Goldiș, a prominent personality of the Romanian National Party, whose political ideas of a high theoretic-

⁵⁰ Apus Miron Constantinescu, *op. cit.*, p. 129.

⁵¹ See *Desăvîrșirea unificării statului național român* (The completion of the unification of the Romanian national state), Bucharest, 1968, pp. 434 et. sqq.

tical and practical value set forth six years ago in the famous work *About the nationalities problem* underlay the historic decisions taken in Alba Iulia.⁵² The first item of the decision stated: »The National Assembly of all the Romanians in Transylvania, Banat and the Hungarian Country, met through their representatives in Alba Iulia on November 18/December 1, 1918, decrees the union of these Romanians and of all the territories they inhabit with Romania«.⁵³

Thus, after century-old fights waged by the most advanced forces of the Romanian people, by the most enlightened minds of the Romanian culture, the Romanian unitary national state became a vivid reality. The act of December 1, 1918, was the work of the entire Romanian nation, firmly convinced already then that the Great Union »with the mother country is decided for all the centuries to come«.⁵⁴ In this respect President Nicolae Ceaușescu said that »the course of historical events categorically demonstrates that the Union was not an accident, the fruit of favourable circumstances or of accords reached at the negotiation table, but the result of the determined struggle of the widest masses of the people, an act of profound national justice, the achievement of an objective concordance between an objective reality and the inalienable rights of the people on the one hand, and the national setting forcefully demanded by these realities on the other hand. The peace treaty concluded later on did no more than confirm a fact already, a situation created as a result of the struggle waged by the mass of the people in Romania and Transylvania, the struggle waged by our entire peoples«.⁵⁵

In January 1919, the representatives of the German nationality of Transylvania, gathered in Mediaș, unanimously decided to acknowledge the union of Transylvania and Romania. A Manifesto announced the Saxon population about this decision and extended to the Romanian people »its fraternal salute together with cordial wishes for the attainment of its national ideals«.⁵⁶ The same attitude favourable to the union with Romania was adopted also by the Swabians of Banat who, gathered in the Timișoara Congress of

⁵² Vasile Goldiș, *Despre problema naționalităților* (About the problem of the nationalities), Preface by Academician Stefan Oțetea; Introductory survey by Hajos Jozsef, Bucharest, 1976, p. 149.

⁵³ Românu, VI, no. 20 of November 20/December 3, 1918.

⁵⁴ Ion Clopoțel, *Revoluția de la 1918 și Unirea Ardealului cu România* (The Revolution of 1918 and the Union of Transylvania and Romania), Cluj, 1926, p. 123.

⁵⁵ See Nicolae Ceaușescu, *Expunerea la Sesiunea solemnă comună a CC al PCR, Consiliului Național al Frontului Unității Socialiste și Marri Adunări Naționale, dedicată sărbătoririi împlinirii a 60 de ani de la formarea statului unitar național român* (Exposition to the Joint Solemn Session of Central (Committee of Romanian Communist Party, Socialist Unity Front National Council and Grand National Assembly, on the celebration of 60 years since the foundation of the unitary national romanian state), Scnteia, XXXVI, nr. 10607, p. 1.

August 1918, considered that the Alba Iulia decision was a guarantee for their ethnical and cultural development.⁵⁷ In January 1919, the Jewish population of Transylvania also expressed its accession to the decision for union of Transylvania and Romania.⁵⁸

The community of aspirations for liberty and unity of the Romanians and Southern Slavs had the same result: the conclusion of the process of building the Yugoslav state, formed in the same period. In spite of the existence of different opinions as to the distribution of the authority in the future state, the Geneva agreement (November 9, 1918) between the representatives of the Serbian government, of the Zagreb National Council and of the Yugoslav Committee, established the procedure of the union of the Serbians, Croats and Slovenians in a single, indivisible state entity. On November 24, 1918, Narodno Vijeće of Zagreb proclaimed the union of the southern Slavs of the former Austro-Hungarian empire with Serbia and Montenegro. Similar decisions were taken in Novi Sad for Vojvodina, and in Podgorica for Montenegro.

On December 1, 1918, within a festive ceremony attended by the delegates of all the political forces of the southern Slavs, regeat Alexandru proclaimed the Kingdom of the Serbians, Croats and Slovenians (since 1929 Yugoslavia).⁵⁹ The formation of the Yugoslav state, after numerous endeavours and huge sacrifice, was the natural outcome of an objective historical process, the outcome of the legitimate aspirations for independence and unity of the southern Slavs.

The formation of the Romanian unitary national state, the new geographical and political framework established following the union of Transylvania and Romania, encouraged the development of the productive forces, enabled the homogenization of the economy at the level of the whole country, the acceleration of the rate of growth of the industrial output. Conditions were also provided for a numerical growth of the working class, a phenomenon with favourable effects on the organization and mobilization possibilities. The proletariat asserted itself as the most active ferment of the fight for deep-going transformations in the social and political life of Romania. The propitious framework was thus created for the intensification of the revolutionary working-class movement, of the activity of all the progressive forces of the society.

In spite of all this, the bourgeois political parties and the governments that led the destinies of Romania in the interwar period

⁵⁶ I. Lupaş, *Lecturi din izvoarele istoriei române* (Reading from the sources of the Romanian history), Bucharest, 1929, p. 212.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 293.

⁵⁸ Stefan Pascu, *op. cit.*, p. 387.

⁵⁹ See D. Šepić, *The Question of Yugoslav Union in 1918* in »Journal of Contemporary History«, 1968, 4, pp. 29—43; Fr. Zwitter, *La formation de l'Etat yougoslave*, in »Revue d'histoire moderne et contemporaine«, XVI, 1969, pp. 114—124.

did not take into account the fact that the defence of the country's fundamental interests, of the territorial integrity and of the independence of the unitary national state built in 1918 were conditioned decisively by the action of the people's masses, by the establishment of a democratic political régime, apt to mobilize the defence capacity and the energy of the entire Romanian people in the organization of the national resistance. Concerned with their class positions and interests, the bourgeois political circles had forbidden the legal activity of the working-class revolutionary organizations, had promoted a policy of oppression against the most active democratic elements of national quarrelling. This situation facilitated the action of Nazi Germany and of fascist Italy to impose on Romania the Vienna Dictate of August 1940, through which a part of Transylvania was invaded by Horthyst fascists.

In the same period, the working class and socialist movement did not cease the fight for social freedom, for the independence and sovereignty of Romania, mobilizing wide social and political forces in important class struggle. Taking over and amplifying the traditions of the old working-class, socialist movement, the Romanian Communist Party militated, in the conditions of underground activity, for the unity of action of the workers and peasants, of all the democratic forces of the Romanian people and of the cohabiting nationalities against exploitation, for democratic rights and liberties, for the defence of the country's integrity.

In the period of ascension of the totalitarian states, when it was clear that the expansion of Nazi Germany threatened the territorial integrity and the national existence of Romania, a wide reverberation in the ranks of the broad people's mass had the firm position of the Romanian Communist Party, its initiatives with a view to achieve a broad coalition of all the democratic, patriotic forces against fascism, in defence of the integrity, of the national independence and sovereignty of the homeland. The working people of Magyar and German nationality have fought on side of the Romanian working people, and the revolutionary forces from among these nationalities have directly acted within the Romanian Communist Party.

The experience gained in the actions and movements of an anti-fascist people's front, which brought still closer the communist party to the broad masses of working people, led to the conclusion of understandings and alliances with various political groups and politicians having a patriotic, democratic orientation; this experience was fruitfully used in the antifascist resistance movement, in the fight for smashing the fascist-military dictatorship and for Romania's turning to the anti-Hitlerite coalition, for the reconquering of the national independence and sovereignty of the Romanian state.

The victory of the anti-fascist and anti-imperialist national armed insurrection of August 1944 — a brilliant crowning of the

heroic revolutionary fight of the people's masses, of the progressive forces at head with the Romanian Communist Party — meant a radical turning point in the home and foreign policy of the country, marked the beginning of the revolutionary process which led to the coming into being of socialist Romania.

It was on the Romanian Communist Party, on the socialist system that devolved the historic mission to solve the fundamental issues of the Romanian society in the interest of the whole people, to build the new society, to inaugurate an era of deep-going renewing change in the Romanian society, to ensure the fulfilment of the ideals of social and national justice.

All citizens of the country have been afforded broad democratic rights and freedoms, actually participating in governing the state, in running the society. The national question found just solutioning, with the elimination of any national discrimination, and the securing of fully equal rights and the possibility of plenary affirmation in social life of all citizens, irrespective of nationality.

Present-day Romania shows the image of a socialist country in full upsurge. The national economy develops at a high rate, historical successes are being scored in the socialist industrialization of the country, in modernizing agriculture, in building a new technical-material base for the society. Education, science and culture assert themselves as outstanding factors of the general progress, continuously add new values to the spiritual patrimony of the people. The steady development of socialist democracy, the ensuring of the permanent participation of the entire people in running economic and social affairs stimulate the creative power of the large masses of people, in the interest of the country's advance to new stages of civilization.

On an external plane, relations are continuously being expanded with all socialist countries, with the developing countries, with all states of the world, regardless of their social system. Socialist Romania grounds her entire international activity on the principles of national independence and sovereignty, noninterference in internal affairs, equal rights, renunciation of threat or use of force in inter-state relations, principles that are asserting themselves as the only ones able to ensure peace, security and cooperation among nations, being ever more widely recognized in the world.

The materialization of the foreign policy of the Party and State is dedicated to peace and progress in the world, for building a better and juster world on our planet, apt to ensure the progress and prosperity of all peoples.

Милорад ЕКМЕЧИЋ

Филозофски факултет
Сарајево

СРПСКА ВОЈСКА У НАЦИОНАЛНИМ РАТОВИМА ОД 1876. ДО 1878.*

Улога војске у ослободилачким ратовима 1876—1878. је значајна двоструко: сама за себе, војска је била фактор од битног утицаја у свим националним борбама, а осим тога играла је посредну улогу у дугорочном процесу интегрисања националног покрета у цијелом прошлом вијеку, па је у тим ратовима њена улога дошла до самог врхунца. Концепт ослободилачког рата је сам по себи стављао војску на прво мјесто и није случајно да је најумнија глава народа онда, Доситеј Обрадовић, 1806. говорио побуњеним Србима да је војска „перво и најважније”, да је основ „до којему све стројеније ваља да вам иде”.¹ Касније ће се заиста сматрати да је управо војска најзначајнија институција српског народа. „Кад сте видели војску једнога народа, можете рећи да сте видели тај народ у најкраснијој и најмуљавенијој појави његовој”, вели Стојан Новаковић.² Он није био једини међу југословенским научницима прошлог и овога вијека који су војсци и рату одређивали одлучујућу улогу у формирању модерног српског народа: „Многе су угодне прилике помагале, да српски народ дође до свога сталнога државнога средишта, до стожера своје народне и државне екзистенције али су у трудима народа српског да Србију створи, један од главних задатака извршили војска и војевање.”³ Ова дефиниција може бити крајње варљива, јер управо је српска ис-

---

* Овај чланак представља незнатно проширену верзију реферата који је аутор поднио на међународном научном скупу „War and Society in East Central Europe During the 18th and 19th Centuries” 14. марта 1978. Скуп је организован у „The Graduate School and University Center of the City University of New York”. Оригинални наслов реферата је био „The Serbian Army in the Wars 1876—1878: National Liability or Asset”.

¹ Никола Радојчић: Доситијево писмо о уређењу и просвећењу Србије. „Летопис Матице Српске”, 300, стр. 24.

² Стојан Новаковић: Стара српска војска. Историјске скице из дела „Народ и земља у старој српској држави”, Београд, 1893, стр. 5.

³ Исто, стр. 3.

торија XIX вијека подручје гдје се најмање може одговорити на питање шта је војска и каква је њена улога у друштвеном и општем националном развоју. Професионална војска је створана доста касно. Тек након ратова 1878. она ће постати стална институција скројена по војном обрасцу европских држава, а до тада је била слабо организована и запуштена народна милиција. И као таква, она на балканској сцени значи нешто тек након новог уређења иза 1861. У том погледу је задатак овог чланка да прикаже структуру и реални učinак српске армије у ратовима 1876 — 1878. и да даде кратку оцјену значаја овог учинка у историјском успону српског народа.

Година 1878. је преломна тачка у историји српске војске. Од октобра те године, умјесто дотадашње народне милиције показује се неопходна потреба да се пређе на редовну војну структуру, а тај ће процес дефинитивно побједити 1883. Сама хитност овог прелаза показује колико је идеја о његовој неминовности теоретски већ дуго сазријевала. Иако одјељења сталне гарнизонске војске постоје у Србији од 1808, њена је стварна улога у развоју самосталне државе после ослобођења минорна и углавном везана за кнежевски двор, пограничну службу, док је у спољној политици она само симболичан фактор и показује једва видљиво присуство. У том облику она ће трајати све до ратова 1876, а тада ће се утопити у народној војсци, да би у другом рату 1877/78. поново била дијелом организована као самостална формација. Тада ће показивати једва видљиву улогу. Цијели терет судбоносних ратова у источној кризи 1876 — 1878. носила је народна војска.

За њу се погрешно вјерује да је била плод укрштених историјских фактора — српске историјске традиције и европског духа тог времена, кад су Гарибалдински добровољци у борбама за уједињење Италије показали практичне предности овакве војне врсте.⁴ Тешко да се може одржати убјеђење да је народна војска у Србији после стварања 1861. била „сасвим нова установа у нас”.⁵ У вријеме кад се та војска стварала, живјело се у убјеђењу да је управо таква институција у српској народној традицији, па је према томе она једини прави облик војног организовања и за будућност. „Право наше развијање — вели се 1866. — почеће тек онда, кад све наше установе буду на српскоме темељу.”⁶ Војна снага која се ствара у Србији не може бити копија туђих система, него „треба да је у самом народу”, кад сељак прихвати пушку исто као плут и ведрицу. При томе се позивало на једну упутну дефиницију у том смислу код Клау-

⁴ Гргур Јакшић и Војислав Вучковић: Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први Балкански савез. Београд, 1963, стр. 50.

⁵ Слободан Јовановић: Друга влада Милоша и Михаила. Београд, 1933, стр. 280, 281.

⁶ Драгашевић: Мисли о српској народној војсци. „Војин. Лист за војне науке, вештине и новости”, за 1866, бр. 2, Београд, 1867, стр. 40.

зевица,⁷ једнако као и на славјанофилско „Србљима посланије из Москве” године 1860. Рачунало се да је тако заснована војска десет пута мање финансијски оптерећивала народ него 20.000 стајаће војске.⁸ Овај финансијски аргуменат имао је у виду кнез Милош кад 1860. вели француском представнику да се „не могу правити велике ствари са малим средствима, а ми имамо само мала средства”.⁹ Стога је у Србији тога времена узимана за узор швајцарска народна војска, који је модел „уопште препоручљив за сваку мању земљу, којој треба многобројна војска а која располаже са слабиим финансијама”.¹⁰ Бриљантна црногорска победа на Грахову са сличном војном формацијом 1858. без сумње је била најглавнији аргуменат за прелаз на стварање оваквог војног механизма, који је већ у сировом и неразрађеном стању постојао у српској историји.

У ствари, све је то могло бити само оправдање интелектуалаца и оног дијела јавног мњења које чита новине. У стварању војног система након 1860. Србија нема избора: народна војска је њена традиција и једино таква војска, уз симболично присуство гарнизонног војинства, постоји готово у континуитету од почетка националне револуције 1804. И тада је стварана не по теоретском прорачуну, него по очуваној свијести и обичајима војног организовања још од средњег вијека. Караборбев систем војне организације по земљишту (нахије, кнежине, војводства) у принципу је био исти као војни систем у средњовјековној Србији краља Милутина,¹¹ (1282 — 1321), а он је био очуван и у рудиментарном војном животу народа под турском влашћу касније. У другом српском устанку војска се организује као и у првом, па је та пракса пренета и у државу под кнезом Милошем након победе 1815. „Сав народ српски јесте под оружјем и војник”, било је кнежево начело,¹² које му је омогућавало да 1829. рачуна да може подићи армију од 50 до 70 хиљада војника, на 600 до 700 хиљада укупног броја становника, што је значило да је сваки десети грађанин ишао под оружје. Наравно, по потреби која се никад није указала тај се број могао знатно увећати. Свака таква војна формација постаје врло осјетљив инструмент општих друштвених борби, а не само гола војна формација. Њу није лако водити, и да би своје војнике наговорио да одсјеку традиционални перчин, морао је сам кнез да

⁷ Исто, бр. 3, стр. 69.

⁸ Исто, стр. 71.

⁹ T. W. Riker: *Michael of Serbia and the Turkish Occupation*, „*The Slavonic and East European Review*”, XII, № 34, стр. 138.

¹⁰ Сава Грујић: *Војна организација Србије с кратким прегледом војне организације старих и нових народа*. Крагујевац, 1874, стр. 61.

¹¹ Стојан Новаковић: о. с., стр. 59.

¹² Радосав Марковић: *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*. Београд, 1957, стр. 165.

пред њиховим стројем одсјече свој.¹³ Символично ће такво стање остати док год такав војни систем буде постојао у Србији.

Тај систем територијалне организације наоружаног народа био је потпуно природан у условима кад је цијели народ био наоружан. До године 1848. у том погледу нема разлике између српског народа у ослобођеној кнежевини и онога који је још живио под турском влашћу. Срби су подједнако свуда уз своју народну ношњу носили и оружје. Од 1848. стање се мијења у толико што у самој Србији престаје обичај да народ уз ношњу носи оружје. Тако се и могло десити да систем народне војске, кад се ствара законима и државним прописима 1861, изгледао као потпуно нова ствар. Још 1851. забиљежено је у Босанској Крајини да „не само потурице но и раја увек носе оружје за појасом, с пушком и путују и на њиви раде“.¹⁴ Раније је било слично и у Србији, па се 1876. М. Милићевић жалио да „има људи који говоре да је наш сељак сада осиротео и оголео. Да је осиротео према пређашњем, ја не знам без тачнијег упоређења, али сам готов да верујем да је 'оголео'. Пређе сељак, обучен, наоружан на коњу, с дугом пушком о рамену, с пиштољем за појасом, а о јабуци с паром везених рукавица, — беше слика на којој се оку било мило уставити се.“¹⁵ Вриједи забиљежити да се систем територијалне мобилизације цијелог народа кодификовао, теоретски разрађивао и претварао у установљену државну институцију управо онда када ишчезава обичај свакодневнoг и сталног ношења оружја. Та два процеса су један с другим у вези и историјски се условљавају.

Након пада Обреновића и успостављања владе уставобранитеља 1842, стари систем општенородне мобилизације, па према томе и систем народне војске, није посебно његован, али је увијек узиман у обзир као нужност у случају да друштво буде споља угрожено. Уставобранитељи су били створили један систем војске који није био довољно јасан, а ни упадљив. Септембра 1848. Гарашанин је једном француском изасланику изјавио да би Србија „могла доброг војинства 150 иљада за један час скупити, осим што би у случају нужде, народ могла на оружје подићи, ког би и преко 200 иљада изишло“.¹⁶ Из тога се види да систем територијалног организовања народне војске стварно постоји у животу, иако у државној пракси нигдје није био уведен. Тај је систем зависио од спољних околности и предвиђања нових обавеза Србије. Од страха да руско-турски рат 1853. може довести до нежељених компликација, наредне године је донето

¹³ Пуковник П. Б(орисављевић): Кратки преглед организације наше војске. „Ратник“, 1887, I, стр. 44.

¹⁴ Тома Ковачевић: Опис Босне и Херцеговине. Београд, 1879, стр. 68.

¹⁵ М. Б. Милићевић: Кнежевина Србија. Београд, 1876, I, стр. 117.

¹⁶ Гарашанин — Кнезу Александру Караборђевићу, 21/15 септембра 1848. Државна Архива Србије, Фонд Илије Гарашанина.

једно „Наставленије за обучавање и формирање народне војске” у 36 тачака.¹⁷ Војска је подијељена на пјешадију, артиљерију и коњицу, а дијелила се у „роте” (чете), ескадроне и батерије. До краја је заступљен територијални принцип: „При састављању компанија имају се узимати у једну компанију војници из оближњи села, како би се ради учења лакше скупљати могли.”¹⁸ Општина формира чету, а срез батаљон. Војници су се окупљали на вјежбање три дана, по три сата изјутра, недељно. Окружни начелник је усаглашавао јединице по срезовима, али виша јединица од батаљона није стварана. Исто тако, није било официрских чиновна, него су за учитеље у вјежбању узимани испужени подофицири редовне војске. „И почам у свим частима народне војске неће бити виши чиновна, то се сва места виши и нижи чиновна с капларима попунити имају.”¹⁹

Овај је систем из 1854. био основа на којој је изграђиван сличан војни систем након 1860. Заједнички су им били традиција, територијални принцип скупљања војника у јединице, наставници умјесто сталних официра, узимање народних старјешина, административних функционера и отреситијих људи уопште да буду командни кадар умјесто сталног официрског кора. Разлика је постојала и она се читовала у духу дефанзивности цијелог система из 1854. и духу офанзивности из године 1861, броју родова војске и постојању официрских чиновна након поновног доласка Обреновића.

Није ни важно колико је до 1860. Србија могла подићи војника по овом систему народне војске која није подизана, нити икада темељитије организована, јер са престанком кримског рата 1856. престају и околности ради којих се дозивала у живот. Србија је тада имала један систем барутана, тополивницу и војну академију. Број војника који је понекад навођен, а и онај који је Гарашанин саопштио Французима 1848, мора да је узет идеално, урачунавајући све што је могло носити пушку. Толико је војника подизала тек 20 година касније, када је била ојачала и економски и у броју становништва, а и тада је тај број тешко постизан. Без обзира на то, Србија је управо због тога уживала одређене опште вриједности — сматрана је, осим Турске, најјачом војничком снагом на Балкану и једином која је била кадра да води озбиљне војне акције.

Али, без обзира на питање каквог је историјског поријекла био војни систем с којим ће Србија водити ратове 1876 — 1878, као и то каква је њена војничка снага била, треба рећи да се тај систем наново уводи и учвршћује, као да никад прије тога није постојао, управо након поновног доласка Обреновића на власт. Већ Народна скупштина 1859 („Малогоспојинска скупшти-

¹⁷ Марта 1854, потписани Херкаловић и Ненадовић.

¹⁸ Исто, члан 6.

¹⁹ Исто, члан 33.

на”), која је сматрана наставком Светоандрејске скупштине 1858. предлаже „да се што пре предузме нужни преображај наше војске, који ће потребама наше земље и напретку времена одговарати”.²⁰ Образложење за нови војни поредак дао је мајор Јован Белимарковић, који је „показао основе, на којима би се то према нашем стању, са одвећ незнатном повишицом војног буџета удејствовати могло”.²¹

Тако се од 1859. изграђује војни систем који је за Србију предвиђао два војна модела: стајаћу војску, коју је она и раније имала у незнатном броју, и народну војску, коју је имала само у својој традицији. Стална војска, организована као „Гарнизонско војство” већ је 1859. реорганизована. Створена је Главна војена управа, непосредно под влашћу српског кнеза и издвојена од управе полиције, под којом је раније била. Затим је њен рок службе смањен од 4 на 3 године, а и бројчано је била ојачана, па је сачињавала 4 батаљона пјешадије, два ескадрона коњице, двије батерије топова и једну пионирску чету. По укупном броју војника (3.529 људи), она је ипак остајала споредна војна формација намјењена за стражарења, параде и повремене домаће немире.

За велике циљеве ослобођења српског народа и стварања Балканског савеза које су Обреновићи имали у виду, била је потребна једна моћна војна формација, кадра за велике подухвате у рату против Турске. Она је добијена тек кад је 30/17. августа 1861. проглашено увођење закона о „Устројенију Народне војске”.²² Тај ће се војни систем касније дограђивати и поправљати. У његово довршење уградиће се двије деценије енергичних напора, па ће се с њим ући и у ратове 1876. године.

Та је војска била „састављена од свију Срба без разлике”, од 20 до закључно 50 година старости, а дијелила се у почетку само на двије класе. У прву класу су спадали обвезници од 20 до 35 година старости, и она је предвиђана да буде „одма готова за кретање”. У другу класу су спадали обвезници од 35 до 50 година старости, а предвиђено је „да се може тек доцније кретати”. Предвиђено је да се може прикупити и трећа класа обвезника у случајевима потребе, при чему је сваки округ давао по батаљон војске треће класе. „Само свештена лица, и они, за које се признало да су сасвим неспособни за војничку службу због слабости састава телесног, изузимају се од ове обвезности да притичу у одбрану земље.”²³

²⁰ Жив. Живановић: Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, I, 1858—1875. Београд, 1923, стр. 53.

²¹ Исто.

²² Милутин Степановић: Регистар свију закона, указа, расписа, решења, објашњења итд., која су штампана у војним зборницима и службеним војним листовима од 1858. па до 1882 год. закључно, а имају трајне или историјске важности за војску. Београд, 1883, стр. 75.

²³ Исто, члан 2. закона о народној војсци.

Народна војска је имала четири рода, род више него слична војна формација из 1854, пјешадију, коњицу, артиљерију и пионире. Задњи род открива офанзивну усмјереност ове војске, за разлику од народне војске која је раније стварана за одбрану и за мале локалне покрете. Стварни и највећи значај су ипак и даље имали углавном пјешаци и артиљерија, пјешаци по бројној снази, а артиљерија по државној бризи за усавршавање оружја, као и теоријска убјеђења да је она одлучујућа. Иако је била заступљена, коњица је и сада као и раније била слаба страна српске војске (на 46.000 пјешака долази 2.500 коњаника), из једноставног разлога што друштво малопарцелних сељака Србије није било у стању да одржава бројне ергеле изван непосредне сеоске производње. Издвојена од сељака, коњица би оптерећивала војни буџет. Народна војска је и овога пута била организована на традиционалној територијалној основи у чете („роте“) од обвезника исте општине, батаљони истог среза и пукове од обвезника истог округа. Коњица је била састављена од среских рота и окружних ескадрона. Пионири на окружна одјељења, а артиљеријске јединице су давале само вароши Београд и Крагујевац. Предвиђано је у почетку да укупна бројчана снага војске износи 50.500 људи.²⁴

Војском је управљало пет великих територијалних команди, које су обухватале од два до пет округа (Дринско-Савски, Јужно-Моравски, Тимочки, Источно-Моравски и Западно-Моравски). Поред српског кнеза, који је на челу цијеле војске, постоји и једно војно министарство. У почетку га води један француски инжењер, док ће се Генералштаб, као посебна институција, увести тек у јануару 1876. Његов недостатак се осјећао и он је надомјештан различитим неуспјелим замјенама.

Слаба страна народне војске до краја њене историјске егзистенције ће бити официрски кадар. Било је врло мало образованих официра, а како се имало претјерано много повјерења у народне старјешине које се у великим бунама против Турака почетком вијека, у рату против Мабара 1848/49. и у свим црногорским ратовима показаше као добар надомјестак и израз демократске оријентације цијеле заједнице, нико се нарочито и не жури да што прије ствара професионални официрски кор. Војна академија, основана 1850, давала је само десетак готових официра годишње. У рату 1876. ће се њихов недостатак показати фаталним. Говорило се да у том рату српска војска располаже са само 77 официра. Могло их је бити и више и мање, с обзиром на разубојност критерија по којем се одређује шта је то образовани официр, с обзиром на праксу да се образованим људима уопште признају официрски чинови. Према војном шематизму из 1874, у Србији је било 317 официра, од тога све-

²⁴ Жив. Живановић: о. с., стр. 76.

га 5 пуковника и 20 мајора. Одјек одлуке из 1854. да српска војска неће имати виших официра још се осјећао. У рату 1876. број официра ће нарасти на 460, а да они нису окосница војне снаге види се по томе што тада у војсци има близу 700 руских официра.²⁵ У главном српском штабу, као и у доста штабова мањих јединица, говорило се тада руски, а не српски. Негдје је чак и француски био прије српског језика. У рату се показало да има доста батаљона без иједног активног официра. Непосредно пред рат, најстарији у српском официрском кору био је Фрањо Зах, а најмлађи Миливој Блазнавац.²⁶

Један је закон из 1867. дозвољавао и странцима да могу постати српски официри, али је њихово присуство било видљивије у вишем него у нижем саставу, између осталог и због тога што обични сељаци у војсци немају повјерења у официра из друге државе, макар то били и Срби из аустријске Војне границе. За цијеле владе Михаила Обреновића није било у војсци више од 200 образованих официра, а од 1855. до 1866. из војне академије је изишло укупно 77 официра.²⁷ Сила инерције у старом механизму какав је без сумње била Народна војска и тако их гура у страну као непожељно тијело. Образовани официри се смјештају углавном уз пет територијалних команди као штабни официри („штабс-официри“). Подофицири и официри до чина капетана у војсци су постављали окружни начелници, а батаљонске и ескадронске командире постављао је војни министар, док је пуковнике наименовао сам кнез. У недостатку школованог кадра, узимани су стари, ислужени војници и способнији сељаци да командују јединицама.

Једна руска војна мисија под вођством пуковника Лера, позвана у Србију 1863. да оцијени њену војну спрему, као главну слабост — међу многим другим — навест ће слабу обуку војника од недовољног и нестручног старјешинског кадра. Војници нису били научени основној ствари — да слушају команду.²⁸ То није било усамљено мишљење, па је у марту 1867. један пруски изасланик оцјењивао да српска војска „изгледа неспремна због потпуног недостатка правих официра и војних уређаја“. Чак је и српски кнез тада помишљао да у Србију доведе више, генералштабне официре „из неке Србије наклоњене велике силе, а прије свега најрађе из Пруске“.²⁹ Временом ће се показати да

²⁵ Слободан Јовановић: *Влада Милана Обреновића*, Београд, 1934, II, стр. 69. Тачан број руских добровољаца биће наведен касније.

²⁶ Václav Žáček: *František A. Zach*. Praha, 1977, стр. 236.

²⁷ Новица Б. Ракочевић: *Ратни планови Србије против Турске од Војда Караборћа до Краља Петра*. Београд, (1933), стр. 75.

²⁸ Сава Грујић: *Операција Тимочко-Моравске војске*. Београд, (?), I, стр. 6, 7.

²⁹ J. Albrecht von Reischwitz: *Belgrad—Berlin. Berlin—Belgrad, 1866—1871*. München, 1936, стр. 85—86. Hermann Wendel: *Bismarck und Serbien im Jahre 1866*. Berlin, 1927, стр. 35. Наводи податке о српској војсци.

је то стално присутна мисао у српском државном вођству и да је једино Русија у стању да испуни тај захтјев. Она је једина била заинтересована за овај вид сарадње.

Што се тиче обичних војника у народној војсци, ствари нису стајале много боље, осим што се од њих није тражила никаква стручна спрема као од официра. У почетку, кад се мобилише у војску, сељак је давао све што је једном војнику било потребно, укључујући ту и наоружање. По закону,³⁰ обука војника је, за разлику од народне војске установљене 1854, могла да буде организована „само недјељом и празником“, а већи пуковски маневри и вјежбања здружених формација тек на јесен, кад се заврше пољски радови и регрут не буде обавезан да ради на њиви. Због тога су овакви подухвати права ријеткост и представљају значајне друштвене догађаје, који се памте као мали ратови. Тек 1866. одржани су већи војни маневри (9 батаљона пјешадије, 4 ескадрона коњице и батерија топова).

У оваквом војном систему вршене су измјене, али у недостатку квалитетне и радикалне измјене, свака промјена се доима као промјена на горе, а не на боље.³¹ Временом су укинута штабови при великим командама, а при окружним начелништвима стварају се војна одјељења, па полицијски органи постају војне старјешине. То је задовољавање рутинских потреба администрације, а не усавршавање војске. Вођство се понашало као да са таквом војском никада неће водити ратове, што су вјероватно у основи и мислили. У почетку је војник сам себе опремао, па је у марту 1862. било законом прописано да су „сви војници народни, а нарочито они прве класе, чим се у народну војску упишу, дужни бити себе сами по пропису спремни, т. ј. одело, оружје и остале војене потребе себи набавити, па то све увек исправно у готовости држати за случај, кад се у своје чете ради упражњења службеног употребљења позову. Војници народни морају не само себе подпуно са свима потребама војним спремити, него такође себи добра и прописана коња и сву опрему за јашење набавити, и то све увек у исправности држати“.³²

Тек ће накнадно опремање војске постати брига државе. Најприје се влада почела старати да војнике снабдије новим оружјем, а и онда у нади да ће државне радионице произвести савршенију пушку која се пунила острага и која је сматрана као ефикаснији новитет. За такву пушку сељак сам није знао. Кад се позове на вјежбање, сељак је сам морао понијети храну за себе, што је команду обавезивало да га држи што је могуће

³⁰ Милутин Степановић: о. с., стр. 81, члан 33 закона.

³¹ Слободан Јовановић: о. с., стр. 281.

³² Члан 37 „Правилника о образовању главни штабова за народну војску и о њеној послености“, Милутин Степановић, о. с., стр. 130.

краће, јер то је одмах повлачило за собом сјасет питања опреме, снабдијевања и транспорта, што није било регулисано.

Кад је уведена заједничка униформа, прва класа народне војске је била униформисана на основу једног новог пореза („општи народни прирез“). Додуше, прописи о одјевању постоје од самог почетка, али је само дато упутство какво одијело сељак мора у војску да понесе и како мора да буде скројено. Прописи о униформисању војске доносе се 1864. Међутим, ни онда закон није предвиђао да војник увијек носи униформу, него само приликом вјежбања, на паради, црквеним празницима „и кад се који жени — за време своје свадбе“.³³ Униформа је, дакле, сматрана за свечано одијело, па ће једна од посљедица бити да ће она постепено истиснути стару српску народну ношњу. Обућу је и даље сваки војник доносио од куће. Војници друге класе добивали су само шињел, а и капа им је остала по старом начину да је сваки војник скроји од јагњеће коже, „на подобје народњег калпака“. Ето како је из српских села нестала стара атрактивна народна ношња, са фесом, бијелим чакширама и дугом доламицом, као код грчких сељака. Кад турска војска преузме фес као дио своје униформе, то ће бити вријеме да га српски сељаци почну одбацити.

Наоружање војске је изискивало више енергије него само њено организовање. Србија је била сељачка земља, без готово икакве модерне индустрије. Штавише, сељак је био више сточар него пољопривредник. С друге стране, држава нема слободних пролаза за довоз страног оружја и једно вријеме свака војна пошиљка је контролисана од стране аустријских пограничних органа. У почетку је предвиђано да сваки пјешак мора имати „дугу пушку са ножем или бајонетом и по један пиштољ“, јатаган уколико се могао набавити и 60 „фишека бојевих“ муниције. То није био мали издатак, поготову што је народни обичај и потреба да се носи оружје историјски управо тада ишчезавао.

С друге стране, оружје које је сељак у земљи могао да набави било је застарјело и није га било довољно. То је вријеме кад већина армија у свијету прелази на систем пушке који се пуни страга, а не сприједа. Пруска пobjеда над аустријском војском 1866. биће знак за узбуну на балканским поприштима, једнако као и на оним у осталим немирним дијеловима свијета.

У прво вријеме се (1862) могло толерисати да половина војника позваних у јединице не носи пушке. На залихама није било више од 7.000 пушака. Од 1863. држава ће се бринути да војнике снабдије пушкама и муницијом. Русија је те године била поклонила 70.000 пушака, али се у Србију успјева пребацити

³³ Правила о раздавању, употреби, чувању и осматрању одела народне војске“; Милутин Степановић: о. с., стр. 234.

нешто око половине и 3.000 сабљи. И оне су, међутим, биле застарјелог модела са глатким, а не изолученим цијевима, па их је у српским радионицама требало преуређивати. Тада је усавршен државни војни завод у Крагујевцу, па је могао да производи 500 нових и 5.000 прерађених пушака, као и једну батерију од шест топова мјесечно.³⁴ Године 1866. набављене су машине за производњу пет батерија топова мјесечно.³⁵ За балканске прилике тога времена, тај је војни завод био добро уређен и италијански конзул, који га посјеђује 1863, налази да је чак „у бољем стању него што је био онај у Торину 1848. године”.³⁶ Мора да је то више говорило о slabим својствима италијанске, него о добрим српске војне индустрије. Једна шестина радника у овом српском заводу су били странци, а укупно их је било 1.500. Радило се даноноћно и није чудо да ће ускоро ту почети и прве социјалне борбе индустријског радништва, за које је земља у цјелини била потпуно незрела. Од четири парне машине 1863, само је једна имала 30 коњских снага, док су остале биле неупоредиво слабије. Поред завода је била и једна занатлијска школа. Бакар за потребе тополивнице је топљен у Мајданпеку. Већину узима војна фабрика, а један мали дио се продаје.³⁷ Завод се снабђевао угљем из околице, па је на тај начин представљао прво гнијездо за потоњу индустријализацију земље. Још након 1918. у свим новооткривеним фабрикама наћи ће се понеки стари металац који је пекао занат у овом индустријском расаднику.

На тај начин Србија је била на добром путу да сама себе наоружава, али за још дуги низ година она неће бити спремна да сама опрема војску каква јој је била потребна за ратовање против Турске. Тек ће 1867. изградити услове за опрему војске од 100.000 људи.³⁸ Али и тада је над одређеним стварима требало зажмурити. Возарско одјељење за транспорт било је формирано тек 1864, а први зачетак санитетског одјељења тек 1865.³⁹ Наравно, цијели транспорт је био заснован на воловској вучи.

Пруска пobjеда над аустријском војском 1866. ставила је српску команду на нове мукe. Усвојен је модел Пибоди и он

³⁴ Јакшић-Вучковић: о. с., стр. 188; О дипломатским споровима око превоза оружја в. Радослав Перовић: Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862. године преко Румуније. („Годишњица Николе Чупића”, XLVIII, 1939.)

³⁵ Јакшић-Вучковић: исто.

³⁶ Раде Петровић: Сарадња Крагујевца и Торина. Часопис „Итал-Југ”, VII, № 2. Рома, 1977, стр. 23.

³⁷ Извјештај министра војног Блазнавца Народној скупштини 16/3. октобра 1867. „Протоколи редовне Народне скупштине држане о Миољудне 1867. године у Крагујевцу”, Београд, 1868, стр. 243.

³⁸ Нил Попов: Србија и Турска од године 1861. до 1867. године. Београд, 1879, стр. 118.

³⁹ Др Владан Борбевић: Историја српског војног санитета, I, Београд, 1879, стр. 205.

је у Србији био хваљен као најбоље изабрано оружје које се производио у домаћим фабрикама. Касније ће се видјети да је далеко слабији од модела Мартин-Хенри којим је била наоружана турска армија.⁴⁰ Незгода је с том пушком била одвећ широк калибар. Тим моделом је била наоружана само прва класа, и то у недовољној мјери. Друга класа народне војске била је снабђена пушком типа Грин, најгорим новим моделом у употреби. „Гриновача“ је постала извор сталних кукања, а и узрок доста војних пораза у рату након 1876, јер након 7—8 испалених метака толико би се у цијеви накупило „чађи и бубрета“ да војник није био у стању да у цијев утисне нови метак.⁴¹ Не једанпут показало се у рату да је то био разлог масовног таласа малодушности и разлог паничног бјежања цијелих батаљона.

Поред свега напретка који је Србија учинила у односу на стање прије 1860, ово ипак није било довољно да би се Србија могла мјерити са реформисаном Турском. Своју нову војску Турска је опремала и по бољим европским моделима, са више финансијских извора, са бољом технологијом и вођством. Са своје стране, она једино није имала перспективу држања својих хришћанских народа под султановом влашћу и заостали феудални механизам који је стално изазивао социјалне револуције сељаштва. Турска је Србију сматрала најјачим војничким фактором на Балкану и за њу се одраније војнички спремао. Још 1827. велики везир је процјењивао да муслиманско становништво европског дијела Турске може само да даде 300.000 људи под оружје, рачунајући једног војника на петнаест душа.⁴² Једна нова војна реформа у Турској је обавезивала све муслиманске становнике од 20 до 29 година да служе у оружаним снагама. Хришћани су били ослобођени и зато су плаћали одређени порез. Турска војска је била подијељена на 3 дијела: редовну војску (низам), резерву (редиф) и добровољачке трупе (мустахфиз). Тада је само низам имао 210.000 људи, од тога 150.000 на сталној служби. Резерва је располагала са 192.000 војника, а добровољачке формације са 300.000 људи.⁴³ У Србији се рачунало 1867. да само Албанци по традиционалном систему скупљања добровољаца могу дати 150.000 бораца.⁴⁴ Уз то је било на располагању и 14.000 полицијских формација (запти).⁴⁵ Већ само ови бро-

⁴⁰ Јован Ристић: Једно Намесништво 1868—1872. Београд, 1894, стр. 25, вели да је Peabody пушка била „једна од најсавршенијих у Европи“.

⁴¹ Мита Петровић: Ратне белешке 1876, 1877 и 1878. I, Чачак, 1955, стр. 227.

⁴² F. E. Bailey: British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1826—1853. Cambridge, 1942, стр. 7; Јован Петров: Зборник разни полезни предмета. Београд, 1843, рачуна да Турска има 180.000 војника.

⁴³ „Русско-Турецкај война 1877—1878. Под редакцией И. И. Ростунова. Москва, 1977, стр. 49.

⁴⁴ Јакшић-Вучковић: о. с., стр. 341.

⁴⁵ Ракочевић: о. с., стр. 95.

јеву упућују на то да Турској главни, урачунљив противник на Балкану нити је могла бити Србија сама, нити удружене војске балканских народа.

Поред тога, турска војска се од почетка снабђевала новим и бољим моделима оружја него српска војска. Није била присиљена да се снабдијева само из својих радионица гдје би прерађивала старе европске моделе, као што се радило у Србији. Модерну пушку је увела 1866. Њихова коњица је била снабдијевана пушком типа Винчестер. У рату након 1876. таквих су пушача Турци имали 39.000 комада.⁴⁶ Са 18 испаљених метака у једну минуту, сматрана је најубојитијим оружјем којим је свијет тада располагао. Ватрена моћ српске пушке била је више него половицу слабија, а и кад се радило о добрим моделима, потреба њихове дорадбе или прераде („на турски начин“) траљаво и без система је погоршавала овај однос ватрене моћи. У току рата након 1876. Турци ће располагати топовима Крупове израде (504 комада), а сви су били пуњени страга.⁴⁷ Сви су се српски топови пунили сприједа, за разлику од турских острага на који су били неупоредиво савременији. Турска војна академија, која је основана по моделу француске академије у Сен-Сиру 1830, била је утемељена на модернијим основама него српске војне школе и била је у стању да избацује 100 нових официра годишње.⁴⁸

Сталним промјенама српска народна војска се приближавала систему редовне војске по броју, одијелу и дјелимично наоружању, али је по војном моралу, схватању војних задатака, дисциплини и способностима за колективне и систематске подухвате та војска још увијек била гомила на брзину скупљених сељака који воде невешти државни чиновници, а не образован официрски кадар. Исто егзерцирна правила била су уведена и за народну и за стајаћу војску 1867. „Сада дакле нема разлике између народне и стајаће војске ни у правилима, као што је нема ни у поверењу господарском.“⁴⁹ Уредбом о устројству команди и штабова стајаће и народне војске 1874. учвршћена је официрска хијерархија. Формиране су биле бригадне команде за све трупе одговарајућег округа.

Дисциплина у народној војсци је била увијек проблем. Онако како није био научио да се слијепо покорава државном ауторитету и својој администрацији, сељак се једва савијао и пред својим војним старјешинама. Батинање војника је била једна од три предвиђене казне, а дозвољавана је употреба тог средства кад друге мјере нису помагале. Ни тада закон није дозво-

⁴⁶ „Сборник турецкихъ документовъ о последней войнѣ“, под редакцијей Ахмедъ-Мидхатъ Эфенди. С. Петербург, 1879, стр. 11.

⁴⁷ Ракочевић, о. с., стр. 113.

⁴⁸ М. А. Ubicini: *Lettres sur la Turquie*... I, Paris, 1853, стр. 470.

⁴⁹ „Протоколи редовне Народне скупштине... 1867; стр. 242.

љавао да „бој сме прећи 30 удараца”.⁵⁰ У децембру 1873. и та је казна била укинута, али је касније обновљена и примјењивана. У рату 1876. је био уведен пријеки суд, па одмах укинут, да би се 1877. поново обновио.⁵¹ Неодазивање на дужности, дезертерство чак и масовних размјера, било је обична појава, која ће у рату добити забрињавајуће размјере. Саморањавање се спомиње готово у свим ратним извјештајима. Корупција виших војних команди, била је присутна, па је 1874. Народна скупштина данима водила исцрпне расправе о финансијским проневијерама министра војног.⁵²

Очигледно је да за рат са Турском Србија није била историјски дорасла и једино јој је стварно остајао на располагању герилски рат у случају турске инвазије. Овај несклад могућности и потреба је изазивао одређене неспоразуме политичких и војних теоретичара. Снаге које су браниле систем народне војске, као једине војне формације која је Србији потребна за остварење њених историјских тежњи, и снаге које су мислиле да је земља дорасла да пређе на систем сталне војне силе, нису биле сасвим јасне и видљиве. Дошле су до израза у два значајна теоретска дјела 1874. и 1875. Најприје је пуковник Сава Грујић у књизи „Војна организација Србије”⁵³ доказивао предности постојеће организације. Критика Грујићеве књиге, а с њоме и цијеле званичне концепције војне организације, појавила се годину дана касније у књизи Паје Путника.⁵⁴ Није без значаја околност да је та критика штампана на аустро-угарском земљишту. По пруском узору, Путник је акценат стављао на пјешадију, а не на артиљерију. Био је против конзеквентно проведеног територијалног принципа армије, јер је такав систем својствен примитивним заједницама, а Србија је већ била „здрово удаљена од примитивности”. Србији је била потребна регуларна војска, а не народна милиција. Она је морала бити бројно јача, имати јачи официрски кадар („стабла”) и бити оспособљена за велике „тактичке задатке”. Требало је јасно разликовати герилски рат од „горштакког рата у брдима”.⁵⁵ Тачност ове Путникове критике постојећег војног устројства Србије показат ће се у рату 1876, па кад ускоро дође до мијењања, мијењаће се по његовим савјетима.

⁵⁰ „Закон о војничкој дисциплини. Обшти основи подчињености”, 16/3. новембра 1862, Милутин Степановић, о. с., стр. 176. То је потврђено наређењем министарским од 14/27. марта 1864, исто, стр. 227.

⁵¹ „Зборник закона и уредаба изданих у књажевству Србији”, XXIX, стр. 634—643; XXXII, стр. 144.

⁵² „Протоколи ванредне народне скупштине која је држана у Крагујевцу 1874”, Београд, 1874.

⁵³ Крагујевац, 1874. Поред њега и Четник Синиша (Богдановић Симеун): Војена снага Турске, Србије и Црне Горе, Нови Сад, 1872.

⁵⁴ Паја Путник: Мисли о војеној организацији Србије. Панчево, 1875.

⁵⁵ Исто, стр. 5, 54.

Немогуће је одговорити на питање да ли је рат 1876. дошао Србији прекасно, или прерано. За тако замишљен рат она није била војнички спремна, а за рат у коме би против Турске дјеловала само Србија она није уопште могла бити спремна. Политички је рат био неприпремљен и дипломатски већ унапријед изгледао као хазардерски подухват. Фактори на које је она увијек рачунала да ће учествовати у рату и око рата, пред догађаје 1876. измијенили су се и пред њом стајали у друкчијем поретку него је она икада очекивала. Умјесто једног активног савеза балканских држава и народа који би дјелимично паралисао утицај и доминацију великих сила, појавиле су се Русија и Аустро-Угарска као господари дипломатске сцене. Умјесто да се устанак као турском подручју покрене, води и контролише из Србије, он је 1875. избио спонтано на турској страни и прије времена покренуто источно питање и тако Србију увукао у акцију. Тако Србија више није била господар догађаја, они су њоме господарили. Устанак се ограничио на Херцеговину и Босну, док је Бугарска остала још годину дана да мирује. Кад се видјело да Србија помаже ову буну на турској страни, Турска је од Видина до Новог Пазара истурила 65.000 редовних војника, а поред тога према Србији концентрисала и резерву у снази од 50.000 људи.⁵⁶ Једини прави ратни савезник била је Црна Гора. С њом је склопљен ратни савез 4. јуна 1876. у Венецији. Према преговорима који су вођени од марта 1876, Србија је била обавезна да мобилише 120.000 људи, укључујући ту и резерву. Предвиђено је било да обе стране раде сагласно и да главна попришта буду на југу Србије. Још у ранијим преговорима о савезу од септембра 1866. предвиђано је да ће црногорски кнез водити ратне операције по војном плану из Србије.⁵⁷ Кад је до рата дошло, тај дух сарадње и јединствених војних планова био је још само историјска формалност. Стварно су се водила два издвојена рата у којима је два савезника зближавао заједнички непријатељ, више него заједнички циљеви на фронту. Да он није постојао, види се по убјеђењу српског кнеза „да Црна Гора води игру с Турцима. Они се шетају у Херцеговини, где нема Турака, уместо да умарширају са својом војском у долину Лима и Дрине на Фочу, да би заједнички са Србијом водили“.⁵⁸ Од савезништва је још била преостала стара морална спрега.

С друге стране, Србија је ушла у рат под притиском догађаја који су изгледали да нужно морају увести Русију у рат. Руски посланик у Цариграду, Игњатијев, као и доста других руских славјанофила, радили су на томе да уласком у рат Србија

⁵⁶ Влад. Ј. Белић: Ратови српског народа у XIX веку (1785—1918). Београд, с. а., стр. 75.

⁵⁷ Члан XI уговора од 5. октобра 1866. Јакшић-Вучковић, о. с., стр. 488.

⁵⁸ Јеврем Грујић: „Записи“, књ. III. („Друга влада Обреновића и Турски ратови“) Београд, 1923, стр. 195.

изазове улазак Русије у рат. Он је чак поручивао да је то тајна царава жеља. „Што би ви хтјели, да вам господар отворено каже своју тајну жељу? Разумије се да он то не може. А ја вам понављам: чим објавите рат, Русија ће одмах за вама.”⁵⁹ Званично, Русија заиста Србију није гурала у рат, али славјанофилски рад у том смјеру је био несумњиво присутан и пресудан за српске одлуке. Потреба да се Русија споразумије са Аустро-Угарском на рачун препуштања Босне и Херцеговине, већ унапријед је захтијевала српске политичке жртве и сваки рат унапријед доводила на ивицу националног пораза.

Умјесто званичне Русије, Србији су помогли руски добровољци које су организовали и у Србију одашиљали славјанофилски комитети. На српска ратишта отишло је мање од 3.000 руских добровољаца.⁶⁰ У недостатку српских виших официра, они су попунили војне штабове, некада у искључиво руском саставу, а некад мијешано са српским официрима и страним добровољцима из других земаља. Било је случајева егзотичне комбинације да руски командант у српском штабу за свог абуџанта има једног Енглеца.⁶¹

Априла 1876. био је образован Ратни савјет, а на чело му је био постављен шеф Генералштаба и бивши управник Војне академије, Фрањо Зах. Тек 1875. био је унапређен у чин генерала,⁶² пошто је избијање устанка у Херцеговини и Босни било створило психозу скорог рата. Ускоро се показао као неспособан официр, којег су раније теоретске припреме и организација српске војске одредили за ово мјесто, а не војничка умјешност и практичан дар. Појединим сједницама овог савјета предсједавао је сам српски кнез, а како некада на сједницама учествују и чланови владе, политичка рјешења ће носити превагу над војним. У рату ће Генералштаб бити претворен у Врховну команду српске војске.

Циљ рата који је Србија објавила Турској 30. јуна 1876. био је да се ослободе земље у којима је живио српски народ, те да се тако оствари његово уједињење у јединствену националну државу. Ту се углавном мислило на Босну и Херцеговину, те на оне дијелове на југу који су сматрани Старом Србијом, али њихова граница према Албанији и у Македонији није била јасно одређена. Ипак, главне офанзивне операције биле су управљене на југ према Нишу, због стратешког убјеђења да ће према искуству наполеоновских ратова, након побједе на главном ратишту, остале области падати саме од себе, а да не морају бити и вој-

⁵⁹ В. М. Н. Покровский: *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*. Москва, 1924, стр. 259. Цитира дневник генерала Газенкамфа.

⁶⁰ Васиљ Поповић: *Берлински конгрес*. „Братство”, XXII, стр. 7.

⁶¹ Dorothy Anderson: *The Balkan Volunteers*. London, 1968, стр. 24.

⁶² J. Z. Rr. Zuborić: *General Frant. A. Zach. Životopisný nástin*. Praha, 1898, стр. 36. Доноси и Захов проглас војсци.

нички посједнуте. Због тога је српска војска, иако бројчано слабија према турској војсци у цјелини, на ударним тачкама и у одлучујућим биткама морала да буде бројчано јача.

На истоку, правац удара се рачвао на Ниш и Видин, при чему би пут од Ниша омогућавао даље маршевање и ка Софији и према Македонији и Косову. Стварно није била јасна граница између Срба и Бугара. План рата је предвиђао да би покретање бугарског устанка под српском контролом и у сарадњи с њом створило претпоставке за споразумјевање два народа. Како то никада није остварено, разграничење ће се постићи под утицајем великих сила, а не споразумом народа. Једна војна конвенција, међутим, између Србије и Црне Горе унапријед је одредила разграничење, при чему су Босна и Херцеговина подијељене по ријеци Неретви. Тако је Србија због природе рата, који мора водити у строго фиксираним и стратешки оправданим правцу, отуђила своје војне акције од главног устаничког подручја у Босни и Херцеговини, које је било под њеним директним утицајем, и везала их за несигурно подручје Бугарске, гдје устанка великог нема и гдје је он под већим утицајем Русије, него Србије. Тај политички губитак је одређивао и судбину њеног националног рата.

У финансијском погледу, Србија је била једва кадра да сама покрива трошкове за тако велики напор. Средства за вођење рата је подмиривала принудним зајмом од народа, исцрпљујућим реквизицијама, смањивањем плаћа и одгодом исплата, као и једним зајмом од Русије у висини од 5 милиона динара. Њен ће укупни ратни дуг износити 27 милиона динара. Већина ратних трошкова покривена је реквизицијама из народа. У току рата 1876. Србија је подигла војску у снази од 220.000 људи („рачунајући ту све“), а од тога је „било у најмању руку 180.000 бораца“. Од њих ће у рату изгубити 21.500 војника (погибије, рањавање, нестанак). Од 325 ангажованих официра изгубила је 79,⁶³ што значи да је укупно избачен из строја сваки десети војник и сваки четврти официр. Непосредно након избијања рата Турци су имали под уружњем војску у снази од 494.397 војника, од тога 186.000 у Бугарској и 107.000 у Босни и Херцеговини, те сјеверној Албанији.⁶⁴ У самом рату су ти бројеви варирали због присуства резервних група, издвајања јединица и губитака. Почетна мобилизација у Србији је била скупила 124.000 људи, без треће класе, са 22.000 коња и 6.000 волова. За малу земљу од 1.300.000 становника то су били изузетно велики напори.

Цијела војска била је подијељена у „нападну“ и „одбрамбену“, активну и резервну, са 28 батаљона опште резерве. Поред

⁶³ А. Ј. М. Кратак преглед свих бојева у другом рату 1877/78. год. „Узданица. Војнички лист за поуку, неговање војничких врлина и витешку забаву“, октобар 1902, св. IV, 4, стр. 315.

⁶⁴ Ахмед-Мидхат Ефенди: Сборник турецких докумендова... стр. 11.

старе организације, у току рата ће се увести још и корпус. Одрама од почетка рата престала је да постоји стајаћа војска као издвојена формација и она је утопљена у јединице народне војске, док се у другом рату 1877. неке јединице стајаће војске задржавају као посебне формације изван народне војске. Било је мобилисано 6 дивизија (36 бригада и 18 батаљона). Уз српску војску, а некада у њеним јединицама, борило се и неколико хиљада страних добровољаца, највише Руса, Бугара и Италијана.

Цијели српски фронт био је подијељен у четири дијела, од којих су два сматрана офанзивним, а два дефанзивним. Иако политички слабо исплатив, главни офанзивни правац је био према Нишу („Моравска војска“) и ту је концентрисана главнина од 68.000 војника, а са додатком и „Књажевачког одреда“ — 75.000 војника. На другом офанзивном правцу је била „Ибарска војска“, која је с почетка имала само 12.500 људи, а њоме је командовао генерал Фрањо Зах, најспособнији војни теоретичар у Србији тога времена. Задатак Моравске војске је био да у првој одлучној бици заузме Ниш са значајном тврђавом, да послје тога гони противника и да затим, у другој главној бици, извојује одлучујућу побједу у рату. То би се требало десити негде на југу („без сумње око Косова“).⁶⁵ Ту би се српски кнез прогласио краљем, па би у исто вријеме било проглашено уједињење Срба са Косова и из Босне и Херцеговине са Србијом у једну националну државу. То је био план којег се, осим његовог војничко дијела, нису придржавали, па је уједињење Босне и Херцеговине, као и проглашење краљевства, извршено раније.

Друга два правца су била дефанзивна. „Источна војска“ на Тимоку је имала 25.000 војника, а „Западна војска“ на Дрини 20.000 људи. Задатак тих формација је био да штите главни удар на југу према Софији и да у исто вријеме упадима преко ријеке Дрине организују устанак народа у источној Босни, да би онда уз помоћ добровољачких формација напредовали према Сарајеву. Тако би се створила политичка основа за уједињење Босне и Херцеговине са Србијом.

У овом стратешком распоређивању војних снага били су у пракси напуштени неки раније усвојени принципи. Најглавнији, да на мјесту одлучујућег удара српска војна снага буде бројчано јача од противника је нарушен, јер на главни правац није груписано двије трећине укупне војске, него само 53% људства. Пред сам почетак рата и то је ослабљено, повлачењем цијеле једне дивизије, а затим прегрупацијом у више слабо повезаних група које су биле развучене на фронту дугом 100 километара, „што је већ у себи носило клнцу неуспеха“.⁶⁶ Политичари у Ратном савјету иначе нису вјеровали у офанзивне способности срп-

⁶⁵ Ракочевић, о. с., стр. 188. За рат Ибарске војске в. Др Стеван Игњић: Ужице и околнина 1862—1914. Ужице, 1967, стр. 37—49.

⁶⁶ Исто, стр. 128.

ске народне војске, а то је имало последица и на њено стратешко груписање пред избијање рата и у самом његовом току.

Насупрот томе, турска је војска била укупно бројнија, али разбијена у више групација него српска војска. На главном, нишком удару, било је концентрисано у почетку 35.000 војника са групацијом резервних снага од 25.000 људи, развучених од Тракије до Софије. Укупно је против Србије саме Турска могла да баца 133.000 војника и 20.000 башибозлука, састављених од Черкеза, Албанаца и локалног муслиманског становништва. Са турском војском према Нишу био је и један мали број јеврејских добровољаца.⁶⁷ Српски заступник у Цариграду је још у августу 1875. јављао да ће Турска на српску границу избацити војску од 160.000 војника.⁶⁸ Узето у цјелини, турска војска у овом рату је била боље организована, опремљена и вођена него српска војска. Она је имала и дужу ратну традицију. Расположење за борбу је код турске војске далеко надмашивало борбена расположења српске војске. „Турци су фанатизовани”, вели генерал Фрањо Зах.⁶⁹ Руски анархиста Кравчињскиј-Степњак биће изненађен да чак у Херцеговини устаници воде рат „без љубави и мржње”.⁷⁰ Британска је штампа извјештавала да у српским јуришима руски официри гоне војнике пиштољима.⁷¹ Страх од слабијег оружја, а нарочито страх од заробљавања натјерује на бијег српске сељаке. „Што је најгоре од свега, то је што војници бегају испред непријатеља. Било је случајева где су читави батаљони бегали пред 30 или 40 Турака, или Черкеза”,⁷² вели Јеврем Грујић. Обистинило се предвиђање Омер-паше Латаса, кад је десетак година раније посматрајући вјежбе српске сељачке војске рекао да ће се у рату та маса одмах разбјежати.⁷³ Да је неки необавјештен посматрач у рату 1876. требало да одговори на питање коју војску носи револуционарни дух националног ослобођења, он би без сумње показао на турску, а не на српску страну.

Поред тога, било је одређених стратешких слабости друге природе. Снабдијевање ратним материјалом, и уопште транспорт, су били јако спори. Не зна се још у Србији шта је жељезница, без обзира на дуге расправе какве би користи војска имала од њеног увођења, па савремене гравире показују како се у српској војсци тада топови вуку закачени за воловска кола пуна сијена. У случају неуспјеха, није предвиђано организовано

⁶⁷ Сава Грујић: Битка на Бунису. XI прилог за историју српско-турског рата 1876 године. Београд, 1898, стр. 21.

⁶⁸ Слободан Јовановић: Влада Милана Обреновића, I, Београд, 1934, стр. 443.

⁶⁹ Václav Žáček: о. с., стр. 253.

⁷⁰ Јован Јовановић: Сергеј Михајловић Кравчинскиј — Степњак. Учесник у Херцеговачком устанку 1875. године. „Годишњак Друштва историчара БиХ”, XIX, 1973, стр. 273.

⁷¹ Dorothy Anderson, о. с., стр. 24.

⁷² Јеврем Грујић: „Записи”, III, стр. 194.

⁷³ Слободан Јовановић: Друга влада Милоша и Михајла, стр. 287.

повлачење, што је без сумње био главни узрок за масовна бјежања у паници и неред у након првих ратних неуспјеха. Показало се у рату да су Турци нападали управо оном линијом за коју су Срби раније мислили да је не треба штитити, па је нису устврђивали.⁷⁴

Командни кадар српски је био неспреман. Чинови су се добијали раније по стажу у војним установама и по годинама, као код чиновника у администрацији. У недостатку бољих српских официра, тежина командног пословања је пала на руске добровољце које су славјанофилски одбори слали у Србију. Они су од почетка цијелом рату наметнули своје политичке циљеве, или боље рећи српске националне циљеве прилагодили и подредили руском ратном програму у источном питању. За руске славјанофиле то је представљало огромне предности, ослобађало је руску владу одговорности за развој прилика у српском рату и остављало јој отворене руке да са Аустро-Угарском може правити погодбе које би биле противне српским националним циљевима ослобођења Босне и Херцеговине. Ту је и проблем језичког разумјевања у командама. Српски образовани официри су знали стране језике, па су се лако споразумјевали са руским старјешинама и колегама, али је био проблем писмених наредби и порука, а у току рата 1876. било је одаслао 116.000 различитих депеша.

Руска команда над српском народном војском 1876/77. је отворила велики политички проблем. Она је одредила политичке циљеве рата и усмјерила их у правцу Бугарске и Цариграда. Рат је био потпуно неприпремљен са политичке и дипломатске тачке гледишта, препуштен ризику руског уласка у рат, чиме би се онда у оквиру источног питања и односа великих сила рјешавало и српско национално питање. У том погледу, није незанимљиво поближе објаснити долазак и значај дјелатности главнокомандујућег на ударном фронту, генерала Черњајева.

М. Г. Черњајев је одраније био познат у славјанофилским круговима Русије. У чину пуковника је на челу руске војске ушао у Ташкент, па незадовољан што није био унапријеђен у чин генерала, дошао је у конфликт са министарством војним. Пензионисан са правом да носи генералску униформу, остао је „опозиционо расположен”.⁷⁵ Био је уредник славјанофилског гласила „Рускиј мир”. Тај лист је био једини у Русији који је заступао тезу да помоћ Русије Србији, након избијања устанка 1875, не треба да остане само на одашиљању новчаних пошљика.⁷⁶ Још 1867. сматрали су га „једним од највећих пријатеља

⁷⁴ Сава Грујић, о. с., стр. 2.

⁷⁵ А. Н. Хвостов: Русские и Сербы въ войну 1876 года за независимость христиане. Общий критический обзор. С. Петербургъ; 1877, стр. 25.

⁷⁶ С. А. Никитин: Славянские комитеты в России. Москва, 1960, стр. 273.

српских у Русији".⁷⁷ Био је изразита невојничка појава, па су једино увијени бркови и сабља одавали војника.

Године 1875. славјанофили су одлучили да га пошаљу у Србију с намјером „да покрену Русију у рат с Турцима у циљу да се заштите Бугари”.⁷⁸ Славјанофили су га били упутили „са тако небратским рачуном . . . да он на лицу места салети наше државнике да се Србија увуче у рат”.⁷⁹ Иако у почетку није било свим јасно зашто је дошао, српска влада је 24. маја 1876. била рјешила „да се бивши Бенерал руски Черњајев прими за српског заштићеника, па онда за грађанина, а потом у државну службу с чином Бенерала. Све ово да се изврши сутра”, само у једном дану.⁸⁰ Наравно, српска влада то није радила из необавјештености. Једна непопуларна и неспособна администрација није имала избора. Она се у вријеме избијања устанака у Херцеговини и Босни налазила пред могућношћу избијања једне националне револуције, и једва је дочекала да јој се јави могућност увлачења Русије у рат, па макар по страшну цијену ризика једног изгубљеног рата.

Сам Черњајев је олако вјровао у могућност да ће изазвати устанак у Бугарској и проширити онај у Босни и Херцеговини.⁸¹ Руски цар није био дао сагласност за ово његово ступање у српску државну службу, и то у часу кад је Черњајев већ стајао на челу 40.000 војника. Генерал Сава Грујић је био присутан у тре-

⁷⁷ Др Владан Борбевих: Српско-турски рат. Успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године. I, Београд, 1907, стр. 2, 3.

⁷⁸ Светозар Магдаленић: Сlike из наших ратова са Турцима и Бугарима 1876, 1877—78 и 1885—1886 године. II, Београд, 1910, Чланак „Бенерал Черњајев”, стр. 28. О доласку Черњајева и руско-бугарским добровољцима види и Сава Грујић: Операција Тимочко-Моравске војске, IV, Београд, 1902, стр. 148—173; што се тиче руске помоћи у новцу и добровољцима, интересантно је било становиште председника Московског Славјанског комитета да је то био догађај који се раније није десио ни у чијој другој историји: „общество вело войну, помимо своего правительства и без всякой государственной организации, в чуждом государстве”. Накануе нашеј последнеј войны. „Русский архив”, XXXV, № 6 Москва, 1897, стр. 259. Званична руска влада није одобравала улазак Србије у рат. В. С. И. Бочкарова: Русско-Сербские отношения в связи с Сербско-Турецкой войной 1876. года. „Международни научни skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini . . .” Sarajevo, 1977, I, str. 355. Руска је политика у томе била подијелена. Barbara Jelavich: The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870—1887. Blooming ton, 1973, стр. 90. Ипак је помоћ „испод руке” од стране владе допуштана. Из ранијег цитираног писма Московског Славјанског комитета се види да је влада давала новац за те сврхе Керцову. О том раду владе в. Т. Г. Снытко: „Из истории народного движения в России в поддержку борьбы Южных Славян за свою независимости в 1875—1876. г.” Сборник „Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии”, Москва, 1957, стр. 81.

⁷⁹ Светозар Магдаленић: о. с., стр. 29.

⁸⁰ Др Никола Шкеровић: Записници седница Министарског савета Србије 1862—1898. Београд, 1952, стр. 174.

⁸¹ А. Н. Хвостов, о. с., стр. 27.

нутку кад је Черњајев примио ово царско наређење и ради тога био „веома смућен, али... се храбрио надом, да ће се после првих ратних успеха цар одобровољити па и ордене му послати”.⁸² Кад су му рекли да српска војска није способна за офанзиван рат, он је одговорио: „Којешта... још ни сами не знате шта имате!... Још само неколико стотина руских официра и лекара, што ћете добити одмах по објави рата, па ће у вашој војсци бити — све пуно као око. Ја се надам у име Бога да створим један пример који до данас у свету није ни чувен ни виђен био, са српским сељацима ја ћу у прах и пепео да смрвим трулу турску царевину, ону исту царевину, која је некада задавала страх и трепет целој Европи”.⁸³ Можда претјерују они који га оптужују да је вјеровао да ће за 15 дана бити у Цариграду, а да у исто вријеме није знао колико је далеко Софија од српске границе. У свом штабу он је имао 60 официра, а од тога само 7—8 Срба, а остало су све били Руси.⁸⁴ Официрска му је трпезарија личила „на вашар”, гдје за вечером увијек сједе до 30 људи, „од којих се ни двојица међу собом не познају”.⁸⁵ Сам он је показивао „невиђену осорљивост”. Српски официри су кришом откидали комадиће зидних тапета којим је био облијепио зидове трпезарије. Имао је уз свој штаб и једну „Словенску гарду”, која му је чувала страже. Била је састављена од различитих представника словенских народа, одјевених у народне ношње. Ту се однекуд нашао и представник Албанаца.⁸⁶

Учинила би се неправда кад би се рекло да Черњајева нису сматрали најспособнијим официром у Србији, што је он без сумње тада и био. Иако се „он много предавао машти и оптимизму, ипак је све официре, и српске и руске на бојном пољу, надмашао својом војничком спремом и својим искуством.”⁸⁷

Черњајев је у Србији 1876. био више него први војник. Историчари га називају „привременим диктатором Србије” тога времена.⁸⁸ Био је окружен руским официрима. Кад долазе 1876. они истискују из Србије први талас руских добровољаца који су љети 1875. почели долазити с намјером да стекну „навике оружане партизанске борбе неопходне за припреме устанка у Русији”.⁸⁹ Говорило се популарним жаргоном да су долазили да науче ме-

⁸² Сава Грујић: Бугарски добровољци у српско-турском рату 1876 године. Београд, 1892, стр. 10.

⁸³ Магдаленић: о. с., стр. 31—32.

⁸⁴ Исто, 3, чланак „Штаб Бенерала Черњајева”, стр. 62.

⁸⁵ Исто, св. 5, чланак „Несрећне жртве осорљиве нарави Бенерала Черњајева”, стр. 103.

⁸⁶ Др Владан Борђевић: о. с., стр. 464.

⁸⁷ Јован Ристић: Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878. I, Београд, 1896, стр. 147.

⁸⁸ Слободан Јовановић: Влада Милана Обреновића, II, стр. 71.

⁸⁹ В. М. Хевролина: Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах 1875—1867 гг. „Славянское возрождение”, Москва, 1966, стр. 67.

ханику револуционарних борби. Кад 1876. долазе славјанофилски представници у Србију, они доносе дух аристократске Русије тако далек српском сељаку. Њихови штабови су били претворени у племићка гнијезда. Неки од њих су били ниских квалификација и неспособни за функције коју су преузели, па један енглески посматрач вели да би се неки од њих „сматрали срећним да у некој другој земљи заузму мјеста маркера и менаџера у билијардским салонима”.⁹⁰ Док сједе за столовима, српски сељаци би иза леђа махали гранчицама да не дозволе мухама да падају по тањирима.

Страх да би одласком Черњајева из Србије војска остала обезглављена и без официра, натјерује српску владу да му у свему попусти, па чак и смјењује министре у кабинету. Србија је изгледала као „област уступљена Черњајеву”.⁹¹ А он сам је за једини оправдан циљ у овом српском рату сматрао држање отвореног фронта док Русија не уђе у рат и преузме ствар у своје руке и тако одлучи судбину балканских Словена. Тако је цијели рат програмиран у циљу подржавања једне велике силе, која званично није давала одобрење да Србија ступа у рат. Тако један национални рат постаје инструмент свјетске дипломатије, а не прави национални подухват.

Главна критика војних способности генерала Черњајева долазила је из круга руских официра. Неки су га сматрали дораслим да командује само дивизијом.⁹² Неки, који се пали у турско заробљеништво, замјерали су му да је на српским лединама механички копирао Молткеову стратегију против Меца и Париза 1870.⁹³ Прије рата није предвиђао могућности пораза и није дозвољавао да се разради одступница.⁹⁴ Противници су му се ругали да је у Русији био издавач новина, а не професионални војник. Гардијски пуковник Деспотовић, поријеклом Србин у руској служби, јавно му је у „логору пред великим штабом скресао у очи, како ће он својим незнањем и нередом одма у почетку рата погубити Србију”.⁹⁵

С Черњајевим је дошло и око 3.000 добровољаца. Није се увијек знао тачно њихов укупан број, као што се увијек није знало колико је међу њима било Руса. У октобру 1876. српска је влада њихов број процјењивала на „свега до три хиљаде”, од чега је било 2.400 војника и 600 официра.⁹⁶ У својој аутобиографији је Черњајев рачунао да је у Србији било 2.645 људи, иако

⁹⁰ Dorothy Anderson: о. с., стр. 30.

⁹¹ Слободан Јовановић: о. с., стр. 73.

⁹² Новица Б. Ракочев: о. с., стр. 114.

⁹³ Сава Грујић: Битка на Бунису, стр. 8.

⁹⁴ Сава Грујић: Борбе за одбрану источне границе 1876 године. У прилог за историју српско-турског рата те године. Београд, 1898, стр. 23.

⁹⁵ Исто, стр. 12.

⁹⁶ Шкерковић: о. с., стр. 323.

их је у октобру 1876. процјењивао на 2.844, од чега 644 официра.⁹⁷ Сава Грујић, његов замјеник, који је тврдио да има списак тих добровољаца, вели да их није било више од 2.400. И тај је број на другим мјестима смањиван, па је број добровољаца у четири батаљона (два руска и два бугарска) својен на 2.000.⁹⁸ Октобра 1876. руска је влада била ријешила да се створи бугарско ополченије, који ће постати „први регуларни дио нове бугарске армије”.⁹⁹ Они ће у Србији бити сврстани у формације заједно са руским добровољцима, а већ на јесен 1876. један њихов дио ће напустити Србију и отићи у Румунију ради организовања нових одреда.¹⁰⁰ С почетка је бугарске добровољце у Србији организовао руски чиновник из Кишињева, Бугарин поријеклом И. С. Иванов. Он је касније тврдио да је у Србију послао 5.000 добровољаца, што се са српске стране није могло доказати.¹⁰¹

Врло се брзо показало да руски официри нису били у стању да од српске војске створе офанзивну формацију. У општем расулу морала и њих је захватио дух бјежања из Србије, и то бјежања „одмах без одлагања, јер Срби се не могу и не желе да боре”.¹⁰² Са српске стране је процјењивано да је било само 200 Руса који су били словенски „чисти идеалисти”,¹⁰³ поред њих још 500 корисних, а остало је било незаинтересована маса. Било их је који су дошли из дангубе, због провода и „просто због разузданог и небрижног живота”, или што су били плаћени да иду у Србију.¹⁰⁴ Неки нису ни знали гдје је Србија, мјешајући је за неку перзијску покрајину. Војни неуспјеси су допринијели порасту узајамног неповјерења између Срба и Руса. Забиљежена је и пародија говора српског кнеза руским добровољцима: „Браћо Руси, ми вас љубимо, само идите кући молим вас, церемонијалним маршом! Право в Русију!”¹⁰⁵

Још у самом почетку војних операција направљена је тактичка грешка. На основу једне непровјерене вијести о кретању турске војске, главна је српска војска одређена да напредује

⁹⁷ Никитин: Славјанские комитети... стр. 319; Никитин: Русское общество и национально освободительная борьба южных Славян в 1875—1876 г. „Общественно-политические и культурные связи...” стр. 65. Октобра 1876. генерал П. А. Фабеев је тражио да се формира 15.000 бугарских и 5.000 руских добровољаца. И. В. Козьменко: Из истории болгарского ополчения (1876—1877). „Славянский сборник. Славянский вопрос и русское общество в 1867—1878 годах”, Москва, 1948, стр. 121.

⁹⁸ Сава Грујић: Операције Тимочко-Моравске војске, IV, Београд, 1902, 85.

⁹⁹ А. А. Улунян: Участие болгарского народа в Русско-Турецкой войне 1877—1878 гг. „Славянское возрождение”, Москва, 1966, стр. 222.

¹⁰⁰ Георги Язаров: Формиране на българското ополчение. „Русско-Турската освободителна война 1877—1878”, София, 1977, стр. 69.

¹⁰¹ Сава Грујић: Бугарски добровољци... стр. 32.

¹⁰² Хвостов: о. с., стр. 8.

¹⁰³ Магдаленић: о. с., чланак „Руски добровољци”, стр. 3.

¹⁰⁴ Хвостов: о. с., стр. 9, 10.

¹⁰⁵ Андра С. Книћанин: Ратни дневник, I, Београд, 1881, стр. 168.

према Нишу раздијелена у више дијелова, па она 1876. „не улази у акцију као једна органска целина”.¹⁰⁶ Она ће се као једна војска појавити тек кад је Турци натјерају на дефанзиву. Тако је остављено непријатељу „по вољи да провали наш кордонски ланац гдегод је хтео и чинио је то гдегод је већом снагом ударио”.¹⁰⁷ Тако је замишљени план напада у правцу Ниша и Пирота одмах у почетку и пропао. Умјесто да напада, српска се војска морала бранити.

Било је и других грешака у организовању рата. У току стратегијског развоја извршене су измјене у српској војсци. У нападу према Нишу формиране су четири колоне,¹⁰⁸ а умјесто дивизија касније створени корпуси, што се због планинског ратишта показало као погрешно.¹⁰⁹ Све четири колоне су се, чим су пошле у напад и угледале Ниш, истог дана вратиле на полазне позиције. Није постојала координација међу њима. Побједа Књажевачке војске на Бабиној Глави није искоришћена. Турци су угрозили Зајечар, а напад на Белу Паланку је траљаво вођен и на крају упропашћен. Потиснута Тимочка војска препустила је Турцима Велики Извор. Покушај да се одбаце Турци са српског лијевог крила условио је да на главном Соравском фронту Срби прелазе у дефанзиву. Кад су се осигурали од могућности народног устанка у Бугарској, Турци су довлачили појачања из Тракије и настојали да офанзивом кроз Моравску долину потисну Србе. У томе су имали успјеха. Ускоро су заузели и Зајечар и Књажевац, па након једног петнаестодневног затишја промијенили правац дејства и напад управили на Алексинац. На прилазима Алексинцу организује се жесток српски отпор у мјесецу августу, али значајна побједа на Шуматовцу није искоришћена. Они немају ни повјерења у себе, нити довољно снаге да организују гоњење. То оставља могућност Турцима да почетком септембра поново почну офанзиву. У међувремену, влада је од великих сила испословала примирје 15. септембра.

У том тренутку, Черњајев је у војсци прогласио кнеза Милана краљем, али је сам кнез ту прокламацију одбио. Послије војничког, дошао је и један морални пораз Србије. Пошто Црна Гора није била прихватила примирје, оно ни на српском фронту није трајало дуже од 10 дана. Успјешнији продор ће Турци предузети тек 19. октобра побједом на Шиљеговцу. Десет дана касније они нападају на Бунис, којег брзо заузимају. Једини ура-

¹⁰⁶ Сава Грујић: *Наша офанзива 1876 године*. IV прилог за историју српско-турског рата те године. Београд, 1898, стр. 10.

¹⁰⁷ „Грађа за историју српско-турског рата 1876 године”, *„Ратник*. Лист за војне науке, новости и књижевност”, XXXIII, 3, марта 1895, 348, 9.

¹⁰⁸ Петар Опачић: *Војне операције у српско-турском рату 1876 године*. Зборник „Међународни научни скуп...” II, стр. 288.

¹⁰⁹ Петар Пешић: *Наш рат са Турском 1876/77 године*. Критичка студија 1912 године. Београд, 1925, стр. 184, 185.

чунљив отпор дали су руски добровољци. То је изазвало општу панику. Јављало се како су сви Руси изгинули, а сви Срби побегли. На ултиматум руске владе, Турци су пристали на двомјесечно примирје 31. октобра, што се онда отегло до закључења мира 28. фебруара 1877. под условом „*Status quo ante bellum*”.

На осталим фронтovima је било слично стање. Послије покушаја напада на истоку, српска се војска повукла. Тај напад је погрешно и предузиман.¹¹⁰ На Тимоку је држан фронт другоразредног значаја. На Дрини је српска војска најприје продрла у Босну, али се онда морала вратити, након неуспјелог покушаја да заузме Бјељину. Алимпић, који је том војском командовао, вели да није имао „довољно поверења у своје војнике”.¹¹¹ Напад према Сјеници је одмах у почетку заустављен.¹¹² Ту се показало да генерал Зах није био дорастао задатку.

Ове почетне операције показале су да српска војска није била кадра да сама води рат против Турске на њеном главном фронту. Она је имала страховито велике губитке и до примирја батаљони су се сводили по броју преосталих на чете. И оно мало морала што је војска имала, брзо се изгубило. „Већ продире у војску то, да смо сами у борби спроћу турака, нарочито пак упливише на наше људе што у Бугарској нема устанка, а поглавито што се Срби у Турској не дижу на оружје”.¹¹³ Један дио Срба ће чак ићи и са Турцима и међу 2.215 заробљених турских војника 1878. у списку је било преко 20 српских имена.¹¹⁴ Пуцање савременије израђених турских топова, „који су својим звуком и својим далеким терањем и тачним погађањем све надмашивали”,¹¹⁵ изазива расипање цијелих батаљона. Повлачење у нереду кроз шумовите предјеле изазива масовно дезертирање. Појаве заморањавања да би се избјегло учешће у борбама биле су врло честе. Најгоре од свега је било неповјерење које је избило између руских официра и српске сељачке војске. У рату 1876. Руси су сачињавали двије трећине официрског кора, а већ у октобру је обустављен њихов долазак. Наречење Черњајева да се послије губитка Буниса руски официри повуку са фронта било је оцијенено као издаја.¹¹⁶ Сам се Черњајев правдао да не би изгубио рат

¹¹⁰ Исто, стр. 22.

¹¹¹ Драга Вуксановић-Анић: Дневник француског војног изасланика из 1877. „Политика”, Београд, 29. јуна 1977. Податак из дневника капетана Е. d'Ormessony „*Vingt deux jours en charette à travers la Serbie*”, 2. децембра 1877; Стеван Игњић: Догађаји на Дрини 1876 године. „Војноисторијски гласник”, бр. 2—3, 1973; Милева Алимпић: Живот и рад генерала Ранка Алимпића у сизи са догађајима из најновије српске историје. Београд, 1892.

¹¹² Václav Žáček: о. с.

¹¹³ Шкерковић: о. с., стр. 211, сједница владе 19. августа 1876.

¹¹⁴ „Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—1878. године”, издала „Врховна команда српске војске”, Београд, 1879, стр. 271—308.

¹¹⁵ Исто, стр. 73.

¹¹⁶ Петар Пешић: Наш рат с Турцима... стр. 177.

„да се Русија у своје време одазвала са довољно заузимљивости”.¹¹⁷ То јест, сматрао је да је рат изгубљен, јер његова основна намјера да испровоцира улазак Русије у рат није успјела. То ипак није била цијела истина. Рат је био изгубљен, прије свега због тога што српска војска за њега није била историјски дорасла. Откривене су слабости, не понашања и пукотина у рату, него слабости цијелог система какав је стваран 1861. и даље. Ослонац на стране официре као командни кадар селџачке армије показао се као фатална омашка. И Руси према Нишу, као и Гарибалдинци на Дрини¹¹⁸ уносили су одређене живости, али не и одговарајућег ефекта. Страни су се добровољци занимали својом политиком, Руси славјанофилским програмима, а Италијани отварањем масонске ложе у Београду. Због тога чак ни Главни штаб Черњајеву на фронту није функционисао како треба. „Једно је желео главнокомандујући, друго је налагао шеф главног штаба, треће разне пришибелдије”.¹¹⁹ Кад се ускоро почне разматрати план измјена у српској војсци оне су изреда биле усмјерене на напуштање система народне војске и стварање професионалне стајаће армије. У њу је улагано повјерење цијеле поражене српске нације.

Други рат против Турске био је за Србију срећнији од првога. Он је отпочео по истом плану и вођен истим путевима као изгубљени рат 1876.¹²⁰ И политички и војнички, он би био боље припремљен, па је по томе он представљао успјелију верзију првог рата. У политичком погледу, Србија није журила да уђе у рат, нити је имала славјанофилско официрско вођство да ствара ратну атмосферу. Тражила је најприје одређене гаранције. Споразум Русије и Аустро-Угарске јој више није дозвољавао да рачуна на Босну и Херцеговину као на главни циљ рата. Кад је аустро-угарски представник опоменуо владу да би офанзивно држање према Босни и Херцеговини и потпиривање устанка тамо у Бечу сматрало као „повреду својих интереса” и да би се према Србији могле предузети и одговарајуће мере, српска влада је одлучила да се „не дају никаква обећања, из којих би изгледало, као да се Србија одриче Босне или да је уступа”.¹²¹ Још почетком новембра 1876. влади је било јасно да ће Србија поново ратовати само под условом да Русија ступи у рат, ако добије у изглед присаједињење Босне (и Херцеговине Црној Гори) и Ста-

¹¹⁷ Сава Грујић: Операције Тимочко-Моравске војске, IV, стр. 172.

¹¹⁸ Бузепе Барбанги Бродано: Гарибалдинци на Дрини 1876. Београд, 1958. Никша Стипчевић: Марко Антонио Канини и Србија. „Југословенски историјски часопис”, 3—4, 1976, стр. 132, вели да је у Србији 1876. било 30—40 Гарибалдинаца.

¹¹⁹ Ст. Бинички: Одломци из ратних бележака 1876 г. Београд, 1891, стр. 4.

¹²⁰ М. М. Магдаленић: Грађа за историју рата Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—78 године. Београд, 1894, стр. 2.

¹²¹ Шкерковић: о. с., стр. 325.

ре Србије. У том случају, мислило се да Србија може подићи 50 батаљона „одабране пешадије“ и 25 батерија „добре артиљерије“.¹²² Ипак је прећутно узето на знање да Србија не рачуна на Босну и Херцеговину, а у том погледу је и држање Русије било крајње обесхрабрујуће. Да је био у питању цијели концепт уједињења српског народа у једну државу, види се по томе што је Аустро-Угарска у своју зону рачунала и новопазарски санџак.

У војничком погледу, рат на ослабљеном турском крилу је одговарао стварној снази српске војске. Колико год она била слаба, Турци су се бојали њеног учешћа, па је у вријеме избијања рата са Русијом султан говорио: „Појава непријатеља код Софије са стране Србије и Балкана, од чега нас спаси Боже, представљало би велику опасност и открило би слободан пут за освајања“.¹²³ Управо туда је, преко Ниша, дјеловала српска армија у овом рату. Због рата са Русијом Турци су били присиљени „да посаду Ниша редукују готово на немогући минимум“, а тај губитак су надокнађивали појачаним фортификацијама.¹²⁴

Русија је ушла у рат 24. априла 1877, па је због слабих изгледа да на вријеме заузме Плевну позвала и Србију да уђе у рат. Њено оклијевање и улазак у рат тек 25. децембра 1877, по паду Плевне, није јој била добра политичка препорука код Русије, а било је и главни разлог што није ослободила Скопље и изишла на Косово, него се прије тога зауставила. За овај рат Србија је реорганизовала и попунила стару армију, подигла је 82.000 људи (124 батаљона, 24 ескадрона и 232 топа).¹²⁵ Због изузетних финансијских издатака око вођења рата, због штете од 12 до 15 милиона дуката коју су Турци учинили пустошећи подручје гдје су дошли, као и због издржавања 200.000 људи пострадалих у рату, са „више хиљада пребеглих породица“,¹²⁶ била је исцрпљена у првом рату.

У новом рату је српска војска укупно водила 22 мања и већа боја, а изгубила је 5.410 људи, од чега 510 нижих официра и подофицира.¹²⁷ Она је врло брзо ослободила Ниш, Пирот, Врање (области које су прије 502 године пале под Турке за владе кнеза Лазара), одакле су кренули „на крваво поље Косово“.¹²⁸ Књижевник Милош Милојевић и архимандрит Нићифор Дучић су са својим добровољцима ослободили одређена подручја у Новом Пазару.¹²⁹ Свршетак рата 31. јануара 1877. је обавезивао и Србију

¹²² Исто, стр. 237, сједница владе 5. новембра 1877.

¹²³ Ахмед-Мидхат Ефенди: о. с., стр. 38.

¹²⁴ М. М. Магдаленић: Граба за ... стр. 30.

¹²⁵ Влад. Ј. Белић: о. с., стр. 86.

¹²⁶ Шкерковић: о. с., стр. 238, 241.

¹²⁷ А. Ј. М. Кратки преглед свих бојева у другом рату 1877/78. „Узданица“, IV, 4, октобар 1902; Исти: Бројни преглед губитака српске војске у рату 1877. и 1878. по коровима“.

¹²⁸ Магдаленић: о. с., стр. 119.

¹²⁹ Жив. Живановић: о. с., стр. 380.

на примирје и одређивање демаркационе линије. Склапање мира је било у знаку руског фаворизовања Бугарске, што врло рано изазива избијање незадовољстава у Србији. Непосредно послје рата, српски се народ „у неком скученом стању налазио... као да је нека мора на српски народ пала”, вели Полит-Десанчић.¹³⁰ То је било тим теже што је владало опште убјеђење да је једини успјех у српском рату било то што је испровоциран руски улазак у рат против Турака. Фаворизовање Бугарске је онда схваћено као казна Србији која је у рату поднијела свјесну националну жртву и тако наведена на историјски пораз.

На понашање народне војске у великој ратној проби 1876—78. утицала је и чињеница да је она била ближе друштву из којег је никла, него регуларне армије тога времена. Војска у опанцима разликовала се од гомиле обичних сељака по томе што је носила оружје. „Само су гомиле укштених пушака, озбиљност гаравих топова и неколико чета стајаће војске” тој гомили која личи на племе из сеобе народа¹³¹ давали војнички изглед. Због тога је српска војска и у рату и у миру била осјетљив барометар друштвених кретања. Већ првих дана мобилизације проблем је да ли ће се сељак одвојити од пољских радова. Поучени искуством овога рата, дипломати ће још 1914. питати да ли ће Србија бити у стању да мобилише војску у току лета. А кад ступи у војску, сељак се осјећа незапослен, он неће да губи драгоцјено вријеме и хтјео би да се борба што прије почне и што прије оконча. Вјежбања доживљава као сувишна, а њима је испуњено цијело слободно вријеме: „сваки дан од раног јутра, па до подне, а по подне габање у нишан, теорија и томе подобно”.¹³² Обично, вјежба се од 5 до 12 часова сваког дана. Сељачка војска са славјанофилском командом која је од ње одвојена и од ње отуђена, не види великих циљева у рату, а посебно је хлади перспектива да ратује само зато што би Русија требало да уђе у рат због рјешавања бугарског питања. Ту војску више грије мишао о новом Косову у којој га идеологији не треба одгајати.

Да се војска умири и покажу јој се велики циљеви, проглашена је 1876. краљевина. Тако је „извршен акт, који истина није ни од владоца примљен нити је имао какве користи за земљу, али је бар у неколико подстакао у војсци дух, да не клоне од умора, а пред навалом непријатељском”.¹³³ То је дјеловало за кратко. Готово сва народна интелигенција је била освојена демократском идејом о самоуправи друштва. Демонстрације са црвеним барјаком у Крагујевцу 1876. је епизода у томе. Изразит је расцјеп између интелигенције и вођства војске. „Сви 'отмјени’

¹³⁰ Полит-Десанчић: Политичке беседе, I део, стр. 378.

¹³¹ Слободан Јовановић: Влада Милана Обреновића, II, стр. 39. Цитира дневник Пера Тодоровића са горњом формулацијом.

¹³² Андра С. Книћанин: Ратни дневник, стр. 12.

¹³³ „Граба за историју српско-турског рата 1876 године”, „Ратник”, XXXIII, 4. октобар 1895, стр. 485.

извукоше се и пришљамчише кујни и комори, а интелигенција, она што виче на официре и војску, та пискарачка, сплеткашка и стрампутицом до масне плате долазећа, високоучена на министарске столице мислећа банда”,¹³⁴ не иде на фронт. Најпопуларнији српски пјесник Змај Јова Јовановић је због неспоразума око признања официрског чина отишао из Србије. Због пародија и политичког ругања је Бура Јакшић долазио у неприлике. Говорило се да је на фронту било само 5 интелектуалаца. Непријатан је утисак професионалних војника о београдским посијелима и забавама, „где царује глупост и недри цивилизација и креће оволико Србо-Цинцарски публицум”,¹³⁵ са богатим дјевојкама које носе „ботаничку башту” у коси и уопште о свијету градова. Ехо тог неспоразума трајаће годинама и појава једне сатиричне пјесме о официрима 1881. изазива револт у официрском кору.¹³⁶

У самој Србији било је доста људи који нису хтјели никаквог рата за уједињење српског народа. „Нама не требају херцеговачки кршеви, нити нам треба голо камење Босне убоге, због чије би сиротиње и Србија осиротела и пропала”.¹³⁷ Чак се понегдје исповједала неминовност да Србија падне под Аустро-Угарску. Један је француски емисар тврдио да и међу српским официрима 1877. има људи који су заступали идеју о тријалистичком преуређењу Аустро-Угарске у коју би ушла и Србија.¹³⁸

С друге стране, припреме за рат и његово вођење су зауставиле политички развој Србије на полудеспотском режиму, који је предузимао неопходне реформе да умири јавно мишљење, а не због стварних потреба друштва. „Побу ли реформе одоздо — вели Јован Ристић — оне врло лако могу прећи у неред и изазвати потресе за које се никада не може знати где ће се зауставити”.¹³⁹ Један од ранијих градитеља српског политичког система, Илија Гарашанин, мислио је да се спољна политика Србије ојачава унутрашњим миром због рушилачких тенденција српског народа који му је лично „на веома искварену децу”. Рат с Турском се може са успјехом остварити само уз одржање унутрашње стеге, „јер још за дуго не можемо од нашега народа Енглезе учинити”.¹⁴⁰

¹³⁴ Андра С. Книћанин: У одбрану наших официра. Београд, 1881, стр. 6.

¹³⁵ Исти: Ратни дневник, I, стр. 159.

¹³⁶ Пјесма неког „Јокљ.” из Ваљева под насловом „Јун(а)цима”. „Боса за шалу и збиљу. Сувремени сликар нашег јавног живота”, I, бр. 22, Београд, 1881. („Само у боју против тирана, ви нисте никад допали рана.”)

¹³⁷ Милева Алимпић: Живот и рад генерала Ранка Алимпића, стр. 523, 524.

¹³⁸ Драга Вуксановић-Анић: о. с., наставак 8. јула 1977.

¹³⁹ Бранко Петровић: Јован Ристић. Биографске и мемоарске белешке. Београд, 1912, стр. 36.

¹⁴⁰ Јакшић — Вучковић: о. с., стр. 212.

Таква се атмосфера осјећала и у војсци у току рата. Непосредно пред други рат, 8. децембра 1877, дошло је до војничке побуне на Становљанској пољани код Крагујевца. Војници лепенског батаљона су одбили да положе заклетву српском кнезу и побјегли у Тополу, гдје су се затворили у Караборбев „град“, престоницу из доба Српске револуције.¹⁴¹ У неколико срезова је било проглашено ванредно стање и пријеки суд,¹⁴² а Караборбева утврда је била сравњена са земљом путем општенородног кулука. Показало се да та побуна није била „без интелектуалних узроковача“,¹⁴³ па је неколико угледних имена (Адам Чумић, Јеврем Марковић) било оптужено за уроту, кажњено дугогодишњим затвором, или осуђено на смрт. Ова веза радикалске опозиције и војничке побуне није била доказана.

Та је побуна одгодила улазак Србије у рат против Турске и била разлог што војска није продрла у Македонију. Она је била симболичан израз отуђености сељачке масе у војсци и политичког вођства рата.

Касније ће српска војна наука извући конструктивне поуке из искустава у ратовима 1876—78, при чему је избјегавала да све кривце за неуспјехе свали на погрешне политичке циљеве. Та је критика без сумње придонијела да се у Балканске ратове 1912. уђе са друкчијом спремом и другом војском него је била она из 1861. Није чудо да је главна критика рата 1876. објављена управо 1912.¹⁴⁴ Због прихваћене девизе да су „после рата сви Бенерали паметни“, та је критика била блажа него је требало да буде. У двадесет кључних поука из рата нађено је да је само „уређење позадине“ у рату 1876. било добро. Ништа друго се није дало искористити за будућност.

У рату 1876. је заказивало све оно што је било везано за социјалну структуру друштва и питање сељака. Посебно је заказивала коњица, с којом се „не може предузети никакво самостално решително бојно предузеће“.¹⁴⁵ У коњицу је узиман сељак који је био у стању да у њој одржава свог сопственог коња. Артиљерија и инжењерија, које нису зависиле од сељака, показале су се добрим. Панична бјежања су била ствар и организације и политике у рату. У току другог рата, гдје се сељак није осјећао сам против цијеле Турске, „у току целог рата десио се само један случај панике“.¹⁴⁶

¹⁴¹ Жив. Живановић: о. с., стр. 363.

¹⁴² „Решење књаза Милана“, 10. децембра 1877. „Зборник закона и уредаба изданих у књажевству Србији“, XXXII, Београд, 1878, стр. 124—130.

¹⁴³ Жив. Живановић: о. с.

¹⁴⁴ Петар Пешић: о. с., стр. 183—194.

¹⁴⁵ Јеврем Марковић: „Упут за тактичку употребу коњице у рату“, 1877. Драга Вуксановић-Анић: о. с., наставак 14. јула 1977.

¹⁴⁶ Саво Скоко: Преглед операција српске војске у Српско-турском рату 1877—1878. „Мединагодни научни skup...“ II, Сарајево, 1977, стр. 277. Никола Илић: Ослобођење Јужне Србије 1877—1878. Београд, 1977, наводи примјере панике код противника и страх од српске војске, стр. 152—153.

Поред свега, ратови 1876—78. имали су судбоносну улогу у развоју српског друштва. Осим српске револуције 1804—1815. ни један други догађај није ангажовао толико народа као овај. У исто вријеме, то је једини национални рат у Европи XIX вијека чију идеологију не води национална интелигенција и гдје је она у толиком степену била отуђена. С друге стране, то је типичан рат који води буржоазија XIX вијека која отуђује сељаштво од себе не поштујући његове циљеве. Основно што су српски сељаци у Босни и Херцеговини тражили, и што би тражили да је до њихове побуне дошло на некој другој страни, било је рјешење аграрног питања. Српска влада одмах од почетка признаје сва права муслиманске аристократије. Штавише, у преговорима генерала Алимпића и црногорског књаза Николе долази до изражаја мисао да у могућем отварању питања насљедног права српског пријестоло могу узети учешћа и муслимански феудалци Босне.¹⁴⁷ Масовно примање славјанофилских официра у војску је зарана потрло могућности да народна војска у ратовима 1876—1878. буде конструктивнији инструмент у националном покрету српског народа. То је само допринијело овом расцјепу од интелигенције и сељаштва, без којих ниједан национални покрет у Европи XIX вијека није могао да рачуна на успех. Било је веома ризично са тако несавршеним инструментом као што је била народна војска ући у савез са великим силама. Са таквом војском Србија би постигла далеко више да је прихватила тактику руских славјанофила на Балкану: у одсуству државног ангажовања водити рат друштва на туђем територију, одапињањем добровољаца и помоћи устаницима у Босни, Херцеговини и неослобођеним дијеловима Србије на истоку и југу. Са мање војничких пораза, више би имала дипломатских изгледа који су јој и на Санстефанском и на Берлинском мировном скупу недостајали.

Са војничке тачке гледишта, пораз у ратовима 1876—1878. имао је конструктивних посљедица за будућност. Открио је војничке и политичке слабости друштва, које је историјски постало зрелије да прихвати савременије европске моделе. Слаба је тачка у томе што је са регуларном армијом порасло и присуство војске у политици, што је увијек морало ићи на рачун демократскијих рјешења. Након 1864. војска је прва створила индустријску конфекцију у држави, што ће имати посљедице у стварању разлика између традиционалног фолклора сусједних области и новог начина одјевања у Србији. Никада у краће вријеме није учињена видљивија разлика него тада. Примјећено је, након завршетка рата 1878, да сељачки народ понегдје има више повјерења у војне него у грађанске судове. Лагана индустријализација, у којој ће војне потребе надомјестити улогу органског про-

¹⁴⁷ Милева Алимпић: о. с., стр. 532.

падања старог руралног поретка, који се историјски још није био иживио, без сумње ће оставити трагова у будућности. У томе смислу остаје сумња у становиште Стојана Новаковића о конструктивној улози војске и војевања у стварању модерне српске државе. Историја не даје могућност накнадног избора, да би се видјела друкчија остварења. Инструктивна је била опомена Вука Караџића: тешко оном владару који држи војску да га чува од његова народа.¹⁴⁸

---

¹⁴⁸ Вук Караџић о унутрашњој политици Кнеза Милоша. Његово писмо кнезу од 12. априла 1832. г. Београд, 1923, стр. 23.

Петар МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ПРИПРЕМЕ СРБИЈЕ ЗА РАТ СА ТУРСКОМ 1876. ГОДИНЕ (За време влада Љубомира Каљевића и Стевче Михаиловића)

О српско-турском рату 1876. године у нашој историографији постоји доста радова. Овај догађај проучаван је и са политичког, и са дипломатског и са војног становишта. Мање-више, осветљена су сва важнија питања, која су у вези са овим ратом постављена пред историјском науком. Па ипак, чини нам се потребним да се још једном, ма и у општим цртама, задржимо на неким мерама, које су у Србији за време министарстава Љубомира Каљевића (26. IX 1875 — 24. IV 1876) и Стевче Михаиловића (24. IV — 7. XII 1876) предузимане у оквиру спремања за предстојећи рат са Турском.

Одмах треба рећи, да се поменуте мере првенствено крећу у домену привредне и финансијске политике земље, снабдевања и организације српске војске, прикупљања података о положају у суседним областима, законодавстава, пропаганде и неким другим делатностима обеју влада у данима пред српско-турски рат. Значи, из сфере наших разматрања отпали су политички и дипломатски аспекти припрема Србије за рат 1876. године, јер, као што рекосмо, њима су посвећена бројна дела наше историографије.¹ Исто важи и за сам ток војних операција, планова који су им претходили, исхода појединих операција и рата у целини.²

Додајмо, да су се међу мерама, предузиманим од стране влада Каљевића и Михаиловића, налазиле како оне већ добро

¹ О овим проблемима писали су: С. Јовановић. Влада Милана Обреновић, I—III, Београд, 1934; Јован Ристић. Дипломатска историја Србије, I—II; Исто. Спољашњи одношаји Србије, III; Живан Живановић. Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, I—IV, Београд, 1920—1925; Јеврем Грујић. Записи, III; Љубомир Каљевић. Моје успомене, 1908 и др.

² Са војног становишта, српско-турски рат 1876. године обрађен је у више дела, а међу њима и у следећим: Петар Пешић. Наш рат са Турцима. Београд, 1925; Владан Борбенић. Српско-турски рат; Сава Грујић. Операције моравско-тимочке војске; Новица Ракочевић. Ратни планови Србије против Турске. 1934. и др.

познате, тако и оне, које су остале у сенци ових првих, али које, сагледане и проучене, умногоме употпуњују слику напора чињеног у Србији у оквиру ратних припрема. Више од тога, указује на оно што догле на плану ратних припрема није чињено или је чињено недовољно, а што у крајњој линији треба да помогне у сагледавању реалног стања у припремама Србије за рат са Турском, степена стварне српске припремљености за такав рат крајем шездесетих и почетком седамдесетих година прошлог века и, најзад, шанси за успешно окончање таквог рата. Уз све то, осврт на ратне припреме Србије у јесен 1875. и у пролеће 1876. године, треба да скрене пажњу и на потребу даљег проучавања у оквирима утврђивања чињеница битних за неке одлучујуће спољно-политичке потезе кнеза Михаила Обреновића крајем његове владавине, потезе који ни до данас, по нашем мишљењу, нису добили своје право тумачење.

*
*   *
*

Располагање довољним количинама финансијских средстава, посебно стабилност њихових унутрашњих или спољних извора, представљали су одувек један од битних елемената, како у припремању, тако и у вођењу рата. Међутим, у периоду 1875—1876. године, финансијски положај Србије био је више него лош.

Још је прво акционо министарство Стевче Михаиловића у времену своје краткотрајне владавине (19. VIII — 26. IX 1875), припремајући се за предстојећи рат и схватајући тежину и слабост финансијског положаја Србије, предузимало низ мера у циљу финансијског обезбеђења вођења рата и акција које су му претходиле или га пратиле. У том погледу, акционо министарство је Народној скупштини поднело предлог о расписивању зајма у висини од 36 милиона динара. Скупштина је овај предлог усвојила са 67 против 39 гласова. Нешто касније, 16. октобра 1875. године, либерално министарство Љубомира Каљевића смањило је првобитну суму зајма на 24 милиона динара и од Скупштине добило овлашћење да поменути износ зајма може реализовати било у земљи, било на страни.³ Код доношења овакве одлуке, првенствено се мислило на закључење зајма у иностранству, јер се унапред знало да га је због опште оскудице у земљи тешко реализовати, па је у том циљу, а на предлог министра финансија Милована Јанковића, влада на својој седници од 24. октобра 1875. године донела одлуку, да се секретар министарства финансија — Владимир Јовановић, као и директор београдског кредитног завода — Мирковић, упуте у Париз и Беч ради претходних преговора о закључивању уговора о зајму.⁴ Нешто касније, 31. ја-

³ Милорад Недељковић. Историја српских државних дугова. Бгд. 1909.

⁴ Записници са седница Министарског савета Србије. 1862—1898. (У даљем тексту: „Записници...“) Приредио др Никола Шкерковић, Београд, 1952, 143. Седница 24. октобра 1875. године.

нуара 1876. године, са истим циљем у Холандију је упућен Живко Карабиберовић.⁵

Преговори, које су ове делегације водиле са иностраним банкама и финансијским групама, нису обећавали ништа добро. У таквој ситуацији, а пошто је у државној каси било само 70 хиљада дуката, што је било недовољно за подмирење свих потреба за вођење рата, влада је покушала са закључењем једног унутрашњег зајма, иначе познатог под називом „добровољни патриотски зајам”. У ствари, влада је преко својих истомишљеника, пре свега либерала, у многим окрузима покренула акцију чији је циљ био да се држави пружи новчана помоћ. У том смислу, надлежним полицијским властима било је препоручено да такву новчану помоћ примају, издајући зајмодавцима привремене облигације, оверене печатом и потписом окружног начелника и казначеја. Међутим, без обзира на све напоре власти да обезбеде прилив новчаних средстава у државну касу, на име овог зајма прикупљено је само 1.224.976 динара или око 35 хиљада дуката.⁶

Нешто повољније текли су тих дана преговори са париским банкарком Ројнахом, са којим су чак били утврђени и претходни услови о закључењу уговора о зајму, па је влада на својој седници од 27. марта донела одлуку, да се ради даљих преговора Ројнах позове у Београд.⁷ Али, како ни преговори са Ројнахом, због интервенције француске владе, нису дали позитивне резултате,⁸ то је влада на седници од 28—30. априла 1876, а на предлог министра финансија, одлучила да се приступи извршењу законодавне одлуке од 19. јануара 1876. у погледу реализације како добровољног, тако и принудног зајма, односно, да се распише „Српски народни зајам”.⁹

По поменутој скупштинској законодавној одлуци, влада је овлашћена да може да распише зајам у износу од 18 милиона динара, али се она у првом моменту задовољила расписивањем зајма од 12 милиона динара.¹⁰ Истовремено са расписивањем зајма донете су и бројне одлуке, које су имале да обезбеде његово спровођење и реализацију. Међу њима био је и указ о формирању посебног одељења при министарству финансија, под називом „Управа српског народног зајма”. За управника овог одељења постављен је Милован Јанковић. Истовремено, усвојена су правила за извршење одлуке о зајму, као и упутство за извршење поменутих правила.¹¹

⁵ „Записници...” 146. Седница 31. јануара 1876.

⁶ „Записници...” 167; Седница 28, 29, 30. априла 1876; Сл. Јовановић. Влада Милана Обреновића, II, 24.

⁷ „Записници...” 159. Седница 27. марта 1876.

⁸ Чедомир Попов. Француска и Србија. 1871—1878. Београд, 1974, 281.

⁹ „Записници...” 166. Седница 28, 29, 30. априла 1876.

¹⁰ Исто.

¹¹ „Новине Српске”, 10. мај 1876.

У ствари, овај зајам није био ништа друго, него ванредни ратни порез. Распоред суме зајма на округе, срезове и општине, препуштао се скупштинском одбору, док су разрез зајма на појединце вршили општински одбори с одобрењем министра финансија. Од полицијских власти влада је захтевала да предузму све могуће мере ради што потпунијег и што бржег прикупљања средстава по расписаном зајму.¹² Израђени су били и обрасци привремених и правих признаница и каматних упутница, а чињени су напори да се што пре набаве хартија и опрема за њихово штампање. Али, без обзира на сва залагања, папир (25 риса хартије) и потребна опрема стигли су у земљу тек крајем августа месеца 1876. године и за њих је из државне касе исплаћено: за хартију 187 форинти и 50 круна аустријских, а за опрему 3.294 француских франака.¹³

Надзор над штампањем признаница и обвезница са каматним упутницама, вршио је контролни одбор у који су именовани Гаврило Јеремић и Живко Давидовић, саветници у пензији.¹⁴

И поред свих настојања, реализација овог зајма није донела очекиване резултате. До краја јула месеца 1876. године било је прикупљено само 3.705.829 динара, што је представљало отприлике једну четвртину расписане суме.¹⁵ У таквој ситуацији, влада је нашла за сходно, да обвезнице не штампа на целокупну вредност зајма, већ само за половину расписане суме зајма. У пракси то је значило не 240 хиљада, него само 120 хиљада обвезница са номиналном вредношћу сваке од њих од 50 динара.¹⁶

Без обзира на расписани унутрашњи зајам, влада Стевче Михаиловића је и даље покушавала да део средстава обезбеди његовом реализацијом у иностранству. У том циљу, посланик српске владе у Бечу — Џукић, ступио је у преговоре са представницима фирме Спри.

Према упутствима добијеним од владе из Београда, Џукић је могао да са поменутом фирмом склопи уговор о зајму у висини од два милиона динара, али под условом да интерес на ефективну суму зајма не буде већи од десет процената, рачунајући ту и сав трошак око зајма. Уз то, отплата по овом зајму није смела бити већа од два одсто, а имала је да почне пет година након добијања зајма.¹⁷ Како ови услови нису одговарали власницима фирме Спри, то до склапања уговора о зајму није ни дошло.

Законском одлуком од 19. јануара 1876. године, поред осталог, предвиђена је и могућност штампања папирног новца. Тиме

¹² „Записници . . .” 166. Седница 28, 29, 30. априла 1876.

¹³ „Записници . . .” Седница 2. септембра 1876.

¹⁴ „Записници . . .” 172. Седница 8. маја 1876.

¹⁵ Сл. Јовановић. Влада Милана Обреновића, II, 25.

¹⁶ „Записници . . .” Седница 16. септембра 1876.

¹⁷ „Записници . . .” 175—176. Седница 20. маја 1876.

се, у ствари, ишло за обезбеђењем потребних финансијских средстава која на други начин нису могла да се обезбеде. Једанаестог маја, позивајући се на поменуту одлуку, влада је решила да се предузму мере, како би се у потребном тренутку могло штампати 24 милиона динара папирног новца, и то у апоенима од једног, пет, десет, педесет и сто динара. Ради набавке одговарајућег папира и неопходних справа за штампање папирног новца, у Париз је упућен С. Рајичевић, управник државне штампарије, а на располагање му је стављено хиљаду дуката.¹⁸

Неуспех са покушајима да се зајам за покриће ратних припрема обезбеди у западним земљама, приморао је владу да се окрене руском новчаном тржишту, као и да помоћ потражи међу сународницима у Аустро-Угарској. У том циљу, маја 1876. године, у Русију је послат Милосав Протић, судија касационог суда, а у Аустро-Угарску Милован Јанковић.¹⁹

Као што је познато, још марта 1862. године, Русија је Србији за ванредне потребе одобрила кредит од 300 хиљада дуката.²⁰ Међутим, као протест због обарања са власти Илије Гарашанина, Русија је, пошто је Србији исплатила другу рату зајма у износу од сто хиљада дуката, отказала обавезу о даљем извршењу зајма.²¹ У тренутку када се српска влада одлучила да са реализацијом народног зајма покуша и у Русији, расположење званичне Русије није било повољно за српску владу. Званично, Русија није одобравала ујурбане припреме Србије за рат. У Србији се то знало, али се рачунало на наклоност руског јавног мњења према Србији. И заиста, у почетку руска влада није одобрила својим банкарима да са Србијом закључују уговоре о зајму. Такво одобрење дато је тек почетком јула месеца 1876. године, о чему је српску владу обавестио Милисав Протић. Разматрајући Протићев извештај, влада је на седници, одржаној 2. јула 1876, затражила од Протића да послове око зајма убрза.²² Нешто касније, 15. јула, одлучено је да се у Русију пошаље митрополит Мијаило, који би, поред осталих послова, тражио зајам од руске владе.²³ Некако у исто време, тачније 16. јула, у Београд је стигао нови Протићев телеграм, у коме он обавештава владу да је склапање уговора о зајму са руским банкама немогућа ствар, али да ће руска влада дискретно подражти акцију око прикупљања зајма међу руским становништвом. Истовремено, Протић је обавештавао да једна група Руса тражи одобре-

¹⁸ „Записници ...” 173. Седница 11. маја 1876.

¹⁹ „Записници ...” 176. Седница 28. маја 1876.

²⁰ Грегур Јакшић и Војислав Ј. Вучковић. Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Београд, 1963, 382.

²¹ С. Ловчевић. Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, II, Зборник САНУ, Београд, 1931, 214—216; Милорад Недељковић. Историја српских државних дугова, 12.

²² „Записници ...” 200. Седница 2. јула 1876.

²³ „Записници ...” 204. Седница 14. и 15. јула 1876.

ње да у име српске владе распише у Русији зајам од милион дуката, али под условом да им се одобри провизија од два посто и рок дужи од пет година. Овај предлог наишао је на одобравање српске владе, па су из Петрограда затражене потпуније информације.²⁴ Двадесет петог јула, Протић је у писму извештавао владу, да је по овлашћењу које му је дато, ступио у везу са представницима најпознатијих новчаних завода у Русији и да су они предложили следеће услове под којима би српској влади одобрили тражени зајам:

1. да се у Русији отвори јавна сускрипција за српски зајам;
2. главница зајма да износи 3.750.000 рубаља;
3. интерес на зајам да износи 6% годишње, а отплата 2%. Уз то да српска влада својим повериоцима сваке године на име интереса и отплате зајма уплаћује по 300 хиљада рубаља;
4. плаћање интереса и отплата главнице почиње 1. новембра 1876;
5. цео зајам био би враћен за 23 и по године.

Ако јој то одговара, српска влада зајам може отплатити и пре поменутог рока.

6. зајам се прима у руском папирном новцу по важећем курсу, па ће се плаћање интереса и отплата главнице вршити под истим условима;
7. зајам ће се примати на основу привремених признаница које ће издати и својим потписом оверити пуномоћник српске владе у Петрограду, с тим што ће српска влада у року од једне године припремити своје обвезнице, којима ће се приликом плаћања првог интереса и прве отплате заменити привремене признанице на којима ће се зајам примати;
8. ако би влада пристала на услове, који су напред изложени, предлагачи би били у стању, да за рачун зајма унапред исплате пола милиона рубаља.²⁵

Понуђени услови за добијање зајма разликовали су се од оних у законодавној одлуци од 19. јануара 1876, којом је предвиђена и могућност закључивања зајма само у томе што је по одлуци отплата зајма имала да почне тек пет година после потписивања зајма, док је по руском предлогу отплата почињала већ 1. новембра 1876. године. Међутим, како нарасле државне потребе и стање државне благајне нису допуштали никакво одлагање, то је, без обзира на постојеће разлике у роковима почетка отплате зајма, а на предлог министра финансија, влада донела одлуку да се одмах сазове скупштински одбор, како би се у споразуму са њим усвојили услови под којима се нуди за

²⁴ „Зависници . . .” 205—206. Седница 16. јула 1876.

²⁵ Исто, 207—208.

јам. Истовремено, Протићу је дато овлашћење да, као пуномоћник српске владе, започне у Русији јавну кампању у корист српског зајма. Најзад, због ванредних државних потреба које ни су трпеле никакво одлагање, Протић је телеграмом овлашћен да одмах подигне оних пола милиона рубаља што су руски посредници нудили и одмах их, макар и лично, пребаци у Србију.²⁶

Већ трећег августа влада је била обавештена да се скупштински одбор сагласио са њеним предлогом од 30. јула у погледу прихватања услова поменутог зајма.²⁷ Два дана касније, 5. августа, стигло је саопштење да руска влада, свакако због повољног исхода око закључења зајма, не сматра потребним да митрополит Мијаило дође у Русију.²⁸

У међувремену, тридестог јула, значи оног истог дана, када је српска влада пројект уговора о зајму упутила скупштинском одбору и не чекајући његову сагласност, Протић је у име српске владе са представницима руских банака (С. — Петроградске, Међународне трговачке, Руске за спољну трговину и неким другим) потписао уговор, који је, између осталог, садржавао и следеће одредбе:

- а) обавезу представника српске владе — Протића, да у року од шест недеља, рачунајући од дана потписивања уговора, достави 250.000 признаница по 15 рубаља свака, што износи 3.750.000 кредитних рубаља, а што и представља српски 6% зајам 1876. године;
- б) поменуте признанице имају силу оригиналних обвезница овог зајма, а да је српска влада дужна да до 1. августа 1877. године поменуте признанице замени правим оригиналним обвезницама;
- в) да је српска влада дужна, да сваке године благовремено и ни у ком случају после 15. јуна по старом календару, предаје зајмодавцима, све до потпуног одужења зајма, по 300 хиљада кредитних рубаља годишње на исплату интереса и смањивања главнице зајма;
- г) напред поменуте банке узимају на себе обавезу комисионог продавања признаница или обвезница поменутог зајма;
- д) изражену спремност руске стране, да на захтев Протића, а за рачун српске владе, доставе истом предужам у висини до једног милиона кредитних рубаља, али да зато имају право, да се за овај предужам намире из суме, које се одбију од правих продатих признаница или обвезница;
- ђ) продаја признаница или обвезница по њиховој номиналној вредности, не узимајући при томе у рачун проценте по текућем купону, поверава се поменутим руским банкама;
- е) српска влада задржава за себе право да у свако време захтева натраг признанице или обвезнице, које банке не би распродале,

²⁶ Исто.

²⁷ „Записници ...” 209. Седница 3. августа 1876.

²⁸ „Записници ...” 209—210. Седница 5. августа 1876.

али са исплатом банкама свега што би оне издале на рачун реализовања зајма;

- ж) за предујам и реализовање зајма, руске банке не траже никаквих процената или комисионих трошкова, осим неопходних трошкова који се исплаћују из суме добијене продајом признаница или обвезница.²⁹

На седници владе, одржаној 9. августа, уговор о закључењу зајма је прихваћен и о томе одмах издат указ, потписан од стране кнеза и свих министара.³⁰

Занимљиво је да је влада, на седници од 16. септембра, закључила да министар финансија строго води рачуна о износу наплаћених сума оба зајма, оног у земљи и оног у иностранству, како не би дошло до прекорачења опште суме одређене на 24 милиона динара. Уколико би се зајам расписан у иностранству реализовао више од предвиђене суме, онда да се за ту исту суму смањи висина унутрашњег зајма.³¹ У ситуацији тешког оптерећења народне привреде и сваког појединца понаособ, изазваног ратом, ово је било потпуно разумљиво и оправдано. Истовремено, то је говорило о оптимизму који је влада међу члановима српске владе у погледу успешног остварења зајма.

И заиста, у почетку реализација зајма ишла је врло добро, али је већ почетком септембра дошло до наглог застоја. Наиме, девог септембра, Протић је обавестио министра иностраних дела — Јована Ристића, да је ситуација са зајмом таква, да се руски банкари боје да неће моћи повратити новац, који су у Србију послали на рачун закљученог зајма.³² Претпостављало се да узрок оваквом стању лежи у гласовима о предстојећем закључењу примирја између Србије и Турске. Неоспорно, у томе је било много истине. Но, било како било, може се констатовати, а то је учинила и српска влада, да зајам у Русији није био реализован. Уместо предвиђених 3.750.000 примљено је свега 2.130.000 рубаља или 6.816.000 динара или 482.972 дуката.³³

На основу извештаја министра финансија од 8. децембра 1876. године, види се да је од добровољног зајма изван Србије примљено свега — 18.162 дуката и 6 динара.³⁴

Ако се узме у обзир да је у самој Србији, од добровољног и принудног зајма, прикупљено 322.567 дуката и 5 динара и узимајући у обзир своту добијену од зајма у Русији, тада произилази да је у државну касу, на име зајма, током 1876. године приспело укупно 823.717 дуката.³⁵ Према томе, може се рећи да је

²⁹ „Записници ...” 213—214. Седница 30. јула 1876.

³⁰ Исто.

³¹ „Записници ...” 229. Седница 16. септембра 1876.

³² „Записници ...” 225. Седница 9. септембра 1876.

³³ „Записници ...” 252—253. Седница 8. децембра 1876.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

Србија, како од унутрашњег, тако и од спољашњег зајма, добила нешто мало више од десет милиона динара, значи ни половину суме од 24 милиона динара, предвиђене у скупштинском овлашћењу од 16. октобра 1875. године.

Имајући у виду горњу чињеницу, поставља се питање, на који је начин српска држава обезбедила средства за вођење рата 1876. године.

Пре свега, према скупштинском овлашћењу од 19. јануара 1876, влада је за набавку потребне ратне спреме могла употребити готовину државне касе и све депозите који су се по закону о Управи фондова сливали у њену касу.

Као што је речено, државна готовина износила је 70 хиљада дуката. Од тога 40 хиљада дуката исплаћено је Црној Гори на основу члана VIII уговора закљученог између Србије и Црне Горе 28. маја 1876. године.³⁶ Остатак од 30 хиљада дуката утрошен је за ратне припреме и током самог рата.

Са државном готовином утрошени су и приватни депозити у висини од 2.469.045 динара.

Ради покрића трошкова, влада се на основу скупштинског овлашћења од 13. октобра 1875. и закона од 17. јуна 1876. године служила и реквизицијом.³⁷ Вредност извршене реквизиције износила је 7.746.591 динара.

Војне набавке влада је вршила и на кредит. Њена задуженост по том основу износила је 1.731.380 динара. Извесна средства добијена су и смањењем чиновничких плата.

Када се све то има у виду, долази се до закључка да је целокупни ратни дуг српске владе износио око двадесет седам и по милиона динара.³⁸ Ако се из поменутој суме изузме оних 6.818.000 динара добијених од зајма из Русије, произилази да је Србија из својих властитих средстава покрила више од четири петине (81,6% целокупних ратних трошкова.

*
*   *
*

Врло важно место у припремама за предстојећи рат имали су проблеми везани за наоружање и опрему српске војске.

Као што је познато, још 1867. године, на позив српске владе, група руских официра проверавала је спремност српске војске. Том приликом констатовано је да српска ратна спрема није

³⁶ „Записници...“ 180. Седница 28. маја 1876.

³⁷ „Записници...“ 191—192. Седница 19. јуна 1876; „Српске новине“, 20. јун 1876.

³⁸ У ову суму урачунато је и оно, што је после свршетка рата из 1876. године наплаћено на име принудног зајма, јер је наплата принудног зајма продужавана све до фебруара 1881. године.

била још довршена, а да план по коме се радило није ваљао. Посебно се указивало да српска војска није имала довољно ни артиљерије, мада јој је у последње време поклањана највећа пажња, ни пушака. Пионирске јединице постојале су само на папиру; од медицинских јединица није било ни трага; магацини за људску и сточну храну нису били спремљени; путеви су се налазили у жалосном стању; није било тачне карте будуће ратне позорнице; официрски кадар готово да није постојао; генералштаб није био устројен. Било је пропуста и друге врсте, али су и наведени недвосмислено говорили да треба још много напора како би се српска војска оспособила за извршење оних задатака, који су пред њом стајали у оквиру извршења ослободилачке мисије Србије на Балкану.

Да би се одстранили поменути недостаци, влада је преко министра војног предузимала све могуће мере, мада се и у њеним круговима говорило да све донде, док се на челу војног министарства буде налазио Миливоје Блазнавац, српска војска неће бити спремна за рат. Било је у тој тврдњи доста истине, као што је било истине и у чињеници, да је и у деценији пред избијање српско-турског рата на припреми српске војске не мало учињено. Али, прави преокрет у припремама српске војске за рат са Турском наступио је у години непосредно пред избијање сукоба.

Треба одмах рећи да су, у годинама после убиства кнеза Михаила Обреновића, војни расходи још увек били на првом месту и да су непрекидно расли, достигавши суму од десет милиона гроша пореских. Томе треба додати и суму од неколико милиона гроша, добијену путем ванредних кредита. Општи је утисак, да је недостатак новчаних средстава у периоду 1867 — 1876. године представљао озбиљну сметњу за брже опремање српске војске. Обустава руске војне помоћи и изостанак прилива средстава са имања кнеза Михаила, негативно су се одразили на припрему српске војске, посебно на њено наоружање и техничку опремљеност.

Па ипак, у посматраном периоду, поред осталог, остварена су два веома значајна циља. Прво, пушке гриновог система замењене су пушкама пибодијевог система и, друго, уместо самоснабдевања српских војника, наоружање и униформисање војске преузела је на себе држава. До почетка рата 1876. године сви војници стајаће војске и прве класе народне војске били су униформисани и наоружани пушкама острагушама. Доста је урађено на организацији појединих родова војске и на њиховом опремању неопходним инструментима и приборима; настојало се на изградњи сопствене војне индустрије, а постојећи капацитети говорили су да се Србија налазила на путу да сама подмири своје основне војне потребе; не мало је учињено у погледу припреме официрског кадра.

Овом приликом покушаћемо да макар у главним цртама покажемо шта је све у погледу опремања српске војске учињено непосредно пре избијања рата.

Познато је да се још за време владавине кнеза Михаила много чинило ради проширења капацитета крагујевачког арсенала. Таква политика настављена је и у деценији после његове погибије, тако да је арсенал у Крагујевцу располагао машинама које су у току месеца могле да произведу једну батерију од шест топова и две хаубице са лафетима, затим 500 нових и 5.000 прерађених пушака, око 5.000 топовских граната, пола милиона пушчанинш зрна и милион каписла. Поред тога, у арсеналу је израђивана и друга војна опрема.

Колика се важност придавала нормалној делатности арсенала сведочи и чињеница да је само током 1876. године за проширење његових капацитета издвојено готово милион гроша чаршијских.³⁹

Поред сопствене производње, извештај део наоружања и опреме набављен је путем увоза из других земаља. Тако је за набавку каписла од конзорцијума Зборил у Семерингу одобрена сума од 6.750 динара,⁴⁰ а за пет милиона чаура 1.677.850 гроша чаршијских.⁴¹ Нешто пре тога, на основу реферата министра војног одобрена је набавка 250 топовских запрега, свака са шест амова и осталим нужним прибором и ђебадима. Вредност ове набавке износила је 1.693.385 гроша чаршијских.⁴²

Током фебруара и марта месеца 1876. године набављено је 26.566 комада ашова и ашовчића и 7.350 комада пијука у укупној вредности од 700.000 гроша чаршијских.⁴³ У истом том периоду набављено је за другу класу и резерву народне војске 5.694 секира, и за то исплаћена сума од 95.000 гроша.⁴⁴

Трећег марта 1876. године одобрена је набавка 50.000 комада фишеклија са опасачима за пешаке и 5.000 комада фишеклија са опасачима и револверским кубурама за тобџије и коњанике. Истога дана дозвољена је набавка и 5.000 комада кајаса за коњицу. За набавку поменути опреме одобрено је 1.989.000 гроша.⁴⁵ Нешто раније, почетком фебруара, на предлог министра војног, решено је да се набави 2.755 ранчева, 589 различитих кожних футрола и 76 кожних торби.⁴⁶ Истога дана одлучено је

³⁹ „Записници ...” 150—151. Седница 14. фебруара 1876; Исто. 160. Седница 7. априла 1876.

⁴⁰ „Записници ...” 139. Седница 8. септембра 1876.

⁴¹ „Записници ...” 158. Седница 18. маја 1876.

⁴² „Записници ...” 154. Седница 29. фебруара 1876.

⁴³ „Записници ...” 148. Седница 5. фебруара 1876. Исто, 159. Седница 24. марта 1876.

⁴⁴ „Записници ...” 149. Седница 5. фебруара 1876. Исто, 160. Седница 7. априла 1876.

⁴⁵ „Записници ...” 154. Седница 3. марта 1876.

⁴⁶ „Записници ...” 148. Седница 5. фебруара 1876.

да се набави 77 комада застава у вредности око 700 дуката.⁴⁷ Набављено је и 1.200 комада пешачких и 700 комада коњичких труба, као и 600 добоша, за што је укупно исплаћено 234.300 гроша.⁴⁸

У саставу српске војске налазило се нешто преко 22 хиљаде коња. Од тога броја, а на основу закона о војним набавкама, 3 хиљаде је набављено у Румунији, Бесарбији и Украјини. Набавку је вршила специјално одређена комисија, састављена од пет стручњака.⁴⁹ У току фебруара одлучено је и о набавци сто пари волова.⁵⁰

Поред већ поменутих набавки за српску коњицу одобрена је била, истина нешто касније, и набавка одређеног броја ула-ра, 10.000 комада зобница, разног коњског прибора, 45.000 комада потковица и 500.000 комада клинаца.⁵¹

У годинама пре избијања српско-турског рата 1876. године као што је већ речено, снабдевање војске оружјем и униформама преузела је на себе влада. У том циљу, фебруара месеца 1876, одобрена је набавка 20.000 шињела и 60.000 војничких капа. Шињеле је испоручивала фирма Ригондо из Париза, и то по цени од 35 франака по комаду.⁵² Међутим, како се део потребних шињела израђивао у земљи, то је од фирме Минх набављено чоје још за 40.000 шињела. Набављено је и 182.000 рифи чоје за одела народне војске и одговарајућа количина за израду 60.000 војничких капа.⁵³

Нешто раније, одобрена је набавка око 200.000 рифи платна. Делимично, набавка је вршена преко фирме браће Шауман из Штокерау код Беча, а делимично преко Милована Божића, трговца из Београда. Уз чоју и платно набављен је и остали прибор, као што су дугмад, конац и друго.⁵⁴

Током 1876. године купљена је и одређена количина коже, потребна за оправку седала, ранаца, патронташа, мехова, за-прежних прибора, као и за израду опуте.⁵⁵

Велика пажња посвећена је набавци хране, како оне за људе, тако и за сточну исхрану. Највећи део људске хране набављен је преко познате фирме браће Крсмановић. Током 1876, до почетка ратних операција, хране је набављено у вредности од

⁴⁷ „Записници...” 148. Седница 5. фебруара 1876.

⁴⁸ „Записници...” 157. Седница 12. марта 1876.

⁴⁹ „Записници...” 151. Седница 16. фебруара 1876.

⁵⁰ „Записници...” 153—154. Седница 28. фебруара 1876.

⁵¹ „Записници...” 157. Седница 7. марта 1876. Исто. 152. Седница 21. фебруара 1876.

⁵² „Записници...” 150. Седница 14. фебруара 1876.

⁵³ „Записници...”, 147. Седница 3. фебруара 1876. Исто, 150. Седница 14. фебруара 1876.

⁵⁴ „Записници...” 139, 149, 150, 152, 158. Седнице 8. септембра 1875, 7, 14. и 23. фебруара и 18. марта 1876.

⁵⁵ „Записници...” 149. Седница 7. фебруара 1876.

око 3.000.000 гроша. Истовремено, за набавку сена, сламе, зоби, јечма и мекиња, у овом истом периоду исплаћено је око 1.800.000 гроша.⁵⁶

Набавку хране пратила је изградња одговарајућих објеката за њено чување и прераду. У посматраном периоду, поред већ постојећих, изграђени су и следећи објекти: војна пекара и магацин хране у Јовановцу, војне пекаре у Бањи алексиначкој и Студеници, млинови у Пожеги и Јагодини, складишта сена у околини Београда итд. Истовремено, подигнути су и неки други објекти, а набављене су и потребне машине — неколико млинова, машине за пресовање сена и круњење кукуруза, фуруне, као и различит прибор. За све ово иплаћено је преко милион гроша.

Поред складишта хране, у Јагодини и Алексинцу подигнуте су барутане и топовске шупе,⁵⁷ а за изградњу сталних мостова код Ђуприје, Карановца, Чачка и Гугљеа Стола одобрено је сто хиљада гроша.⁵⁸

Знатна пажња поклоњена је набавци инжињерског алата и материјала (разне тестере, макљице, винтови обичне и дупли, гвоздена жица, конопци, разни сандуци и слично). Априла 1876, одобрена је куповина путем лицитације инжињерских инструмената за шест дивизија у вредности од 8.500 гроша.⁵⁹

Истовремено, за набавку чамаца како је речено „за превоз наше браће која би из Босне овамо (у Србију — прим. МП) пребегавала“ одобрена је сума од сто дуката царских за рачун средстава предвиђених скуштинским решењем од 18. децембра 1875. године.⁶⁰

Једном одлуком од 24. фебруара 1876. године, српска стајаћа војска формирана је била у једну бригаду. У њу су, поред батаљона пешадије, ескадрона коњице и батерија брдске и пољске артиљерије, укључене и неке техничке јединице — возарско одељење, батаљон пионира и батаљон понтонира (сваки од по три стотине људи) и лабораторијска чета. И народна војска, која је у исто време била састављена од шест дивизија, такође је имала своје техничке јединице. Тачније, свакој дивизији придодати су инжињерски батаљон, састављен од три пионирске чете (по једна чета у сваку од три бригада колико их је било у дивизија) и придодатих пионира стајаће војске, мостовски екипаж потребне дужине са пионирским особљем из стајаће и на-

⁵⁶ „Записници...“ 139, 153, 154—155, 156, 157, 161, 162. Седница 8. септембра 1875; 24. и 29. фебруара 3, 5, 10. марта; 14. и 19. априла 1876.

⁵⁷ „Записници...“ 153. Седница 23. фебруара 1876. Исто, 159. Седница 7. априла 1876.

⁵⁸ „Записници...“ 156. Седница 7. марта 1876.

⁵⁹ „Записници...“ 160—161. Седница 7. априла 1876.

⁶⁰ „Записници...“ 153. Седница 25. фебруара 1876.

родне војске, радничка чета, провијантско одељење и поштанско-телеграфско одељење.⁶¹

За опрему ових јединица издвајана су, можда не увек довољна, али за оне прилике и могућности ипак значајна средства. Тако је, на пример, за опрему минера (алат, прибор и различит материјал) утрошено око милион гроша. Мање-више, сва минерска опрема набављена је током фебруара — априла месеца 1876. године.⁶²

Знатни издаци учињени су за изградњу војног телеграфа. На основу тајне законодавне одлуке од 13. октобра 1875. у ову сврху, 29. фебруара и 3. марта 1876, одобрено је 18. дуката.⁶³ Поред ове основне суме, за набавку неких ситнијих делова и опреме утрошено је још око 50.000 гроша.

Посебно место у припремама за рат 1876. године припало је организовању војног санитета, његовој организацији и набавци санитетског материјала и опреме.

При крају 1875. цео војно-санитетски персонал састојао се од 19 лекара, 5 лекарских помоћника, 1 апотекара и 4 апотекарска помоћника. По ратној формацији сваки батаљон прве класе имао је по 8 болничара, који су представљали санитетску групу. Од тих болничара свака дивизија формирала је болничку чету и са најмљеном послугом образована су завојштва код сваке дивизије по једно, пољске болнице — по три на сваки корпус, и резервне болнице, којих је било у разним местима, већ према потреби.⁶⁴

Целокупном санитетском службом, како на бојишту, тако и у резервним болницама, управљао је у почетку начелник санитета Врховне команде. Када је у току рата формирана команда Моравско-тимочке војске, службом санитета на бојишту управљао је њен начелник санитета, а службом у позадини начелник санитета министарства војног на који је положио одређен дотадашњи начелник санитета Врховне команде. Овако организованом санитету помагале су мисије Црвеног крста, али се већ током рата показало, да је недовољан да обави задатке који су пред њим стајали. Зато је већ јануара 1877. године извршена реорганизација целокупне санитетске службе, али то питање излази из оквира овог рада.

⁶¹ Сава Грујић. Војна организација Србије. 1879; П. Борисављевић. Кратак преглед организације наше војске. Ратник, 1887; Јов. Дамјановић. Историјско развиће уређења нашег Бенералштаба, са главним основима уређења наше војске. 1900.

⁶² „Записници...” 149, 152, 160, 249. Седнице 7. и 21. фебруара и 7. априла 1876.

⁶³ „Записници...” 154, 155. Седнице 29. фебруара и 3. марта 1876.

⁶⁴ Ових болница било је у Београду, Чачку, АранБеловцу, Великом Градишту, Крушевцу, Карановцу, Фет-Исламу (Кладову), Крагујевцу, Неготину, Ужичу, Буџији и Ваљево.

Овде је важно подвући, да је за опремање санитарских трупа и болница свим неопходним инструментима, опремом, лековима и осталим стварима одобрено око двадесет хиљада дуката, што је према финансијским могућностима ондашње Србије представљало прилично високу суму.

За набавку различитог материјала (гвожђе, челик, олово, глењ, калај, угљ, кокс, дрва и сл.) за потребе војне производње и подмирење неких свакодневних потреба; за куповину два гвоздена шлепа и узимање под најам лабе „Колумбус“ због, како је речено, „осетне потребе у средствима за пренос Дунавом и Савом војске, убојног материјала и рањеника“, крајем 1875. и почетком 1876. године, све до избијања рата, утрошено је у разним валутама: 4.300 дуката, око 200 аустријских круна, преко 400.000 форинти, готово 900.000 француских франака и нешто преко 3.000.000 гроша чаршијских.⁶⁵

*
*   *
*

У оквиру припрема за предстојећи рат са Турцима, поред чисто војних и финансијских мера, влада Стевче Михаиловића донела је и низ других одлука законодавног карактера. Уколико, због ванредног стања у коме се земља налазила, њима нису мењане или обустављане неке од одлука претходне владе, као што је био случај са законом о штампи од 15. децембра 1875. године, све су ове мере своје исходиште имале у одлукама претходног министарства, посебно у тајној одлуци од октобра 1875. године и у њеној допуни од 19. јануара 1876, а у којима се говорило о предузимању ратних припрема и помагању устанака у суседним областима. Шире посматрано, оне су означавале одређен континуитет у политици припрема за рат, док су својим конкретним садржајем доприносиле решавању појединих проблема непосредно везаних за предстојећи сукоб. Одатле и проистичу сва њихова разноврсност и строга усмереност. Истовремено, мора се подвући, да су све одлуке припремане и усвајане још пре избијања рата, али да су из разумљивих разлога увођене у дејство непосредно пре почетка војних операција.

Прва мера такве врсте била је расписивање већ поменутог „Српског народног зајма“. Наиме, на седници владе, одржаној 28. и 30. априла 1876. године, а на којој је после звестраног разматрања положаја, потреба и тежњи српског народа и српске државе, одлучено да се предузму одговарајуће политичке и војне акције с циљем „да се помогне ослобођење наше браће у Турској и по могућству помогне уједињење српског народа у Тур-

⁶⁵ „Земљисници ...“ 139, 145, 150, 151, 153, 156, 197 и др. Седнице 8. и 14. септембра 1875 и 7, 14, 25. фебруара, 4. марта и 27. јуна 1876.

ском царству". Једна од мера, којом се обезбеђивало остварење постављеног циља, било је расписивање поменутог зајма.

Непосредно после ове одлуке, на седници од 1. маја 1876. године, формиран је нарочити војни савет, у који су ушли: кнез, сви министри, државни саветник Ранко Алимпић, начелник главног штаба пуковник Коста Протић, потпуковник Љубомир Ивановић, потпуковник Евгеније Каленић, начелник штаба западне дивизије потпуковник Валдемар Бекер, мајор у артиљеријском одељењу министарства војног Сава Грујић, професор војне академије и интендант у генералштабу мајор Димитрије Бурић.⁶⁶ Савету је стављено у задатак да разради ратни план и укаже на основе и правце операција српске војске у будућем рату.

Не упуштајући се у разматрање конкретних закључака до којих се дошло на састанку савета, одржаном под председништвом кнеза, ноћу између 2. и 3. маја 1876. године, јер то излази из оквира овог рада, треба подвући да су они послужили као директива Главном штабу за разраду конкретних мера у остварењу ратног плана Србије.

Трећег маја, на седници владе, расправљало се о могућим савезницима у предстојећем рату са Турском. Том приликом констатовано је да не постоје изгледи за закључење савеза са Румунијом и Грчком, нити пак да је у изгледу устанак у Бугарској, и да се у датом тренутку једино може рачунати са подршком устаника у Херцеговини и Босни. У таквој ситуацији одлучено је да се, дотле неуспели, преговори са Црном Гором наставе и ова позове на склапање уговора за борбу против Турске.⁶⁷ У том смислу, српска влада је упутила председнику црногорског сената телеграм следеће садржине: „Пошто се муслимански фанатизам распаљује на све стране у Турској, а у Цариграду је дошла на владу ратоборна странка, то је рат између Турске и српског народа постао неизбежан. Србија и Црна Гора треба у оваквим приликама да имају јасно опредељене сагласности. Ако је влада црногорска вољна на то пристати, ми јој предлажемо, да пошаље овамо свога посланика са којим би углавили: прво, до кога се времена мора отпочети акција, друго, за случај напада на једну страну да је и друга дужна ући у акцију и пре рока, треће, преговори да се не воде, нити примирје и мир закључује без заједничке сагласности...”⁶⁸

Као што је познато, тек после прилично дугих преговора, 28. маја 1876. године, између Србије и Црне Горе потписани су тајни савезни уговор и одговарајућа војна конвенција.⁶⁹

И док су са Црном Гором вођени преговори о закључењу уговора о савезу, влада је, да би предупредила избијање пре-

⁶⁶ „Записници...” 168—169. Седница 1. маја 1876.

⁶⁷ „Записници...” 169. Седница 3. маја 1876.

⁶⁸ „Записници...” 169—170. Седница 3. маја 1876.

⁶⁹ „Записници...” 178—182. Седница 28. маја 1876.

временог сукоба са Турском, наложила свим војним и полицијским властима да предузму неопходне мере у циљу обезбеђења границе, као и да не допусте добровољцима да из Србије прелазе у Турску. Истовремено, у тајним порукама истим тим властима, саветовано је да излазе у сусрет четата које би из Румелије и Аустрије упадале у Турску са намером да тамо расприрују устанак.⁷⁰

Почетком маја, на основу предлога министра унутрашњих дела — Радивоја Милојковића, влада је донела одлуку о обустави слободе штампе. Формалан разлог за овакву одлуку нађен је у чињеници, да је по свему судећи рат између Турске и српског народа неизбежан; да се Србија од јесени 1875. године интензивно спрема за рат, те да би писање штампе о ратним припремама, посебно о покрету и размештају трупа, могло бити опасно по српске интересе. Остављајући по страни оне друге, стварне, политичке разлоге, који су условили обуставу слободе штампе, поменута одлука је одговарала насталом тренутку и могла се примити као једна у низу мера, усмерених на обезбеђење успеха у предстојећој кампањи. Одговарајући указ о укидању слободе штампе објављен је у службеним новинама 11. маја без указивања на стварне разлоге, који су до овог укидања довели.

Једна од важних мера у припремама за рат односила се на официрски кадар. Наиме, основну масу српске војске сачињавала је народна војска. Али, баш ту се и осећао недостатак официрског кадра. Тачније, у првој класи народне војске на сваки батаљон долазио је само по један официр, док је у другој класи у свакој бригади било највише два до три официра. Укупно, у то време српска војска је имала свега око 460 официра, што је било мало и што се посебно осетило током рата, тако да је за попуну упражњених командних места било ангажовано и 718 руских официра различитих чинова.⁷¹ Међу руским официрима, примљеним у српску војску, први је био бивши руски генерал Михаило Григоријевич Черњајев. Одлуком српске владе од 11. маја 1876, он је прво примљен за српског поданика, а одмах затим и у државну службу са чином генерала.⁷²

Као једна од мера да се недостатак официра бар делимично отклони, 11. маја 1876, нешто више од месец дана пре почетка рата, указом кнеза измењени су до тада важећи прописи о именовању и унапређивању официра. Тим изменама, у року од три месеца од дана потписивања поменутог указа, именовање и унапређење официра и подофицира могло се вршити без претходно испуњених услова прописаних законом о устројству вој-

⁷⁰ „Записници . . .” 170. Седница 4. маја 1876.

⁷¹ Јеврем Грујић. Записи, 243.

⁷² „Записници . . .” 174. Седница 11. маја 1876.

ске од 20. марта 1864. године, као и изменама и допунама овог закона из 1867. и октобра 1870. године.⁷³

Неоспорно, ова мера је дала одређене резултате, али исто тако је јасно да се њоме, посебно у тако кратком року, питање попуње српске војске официрским кадром није могло решити. У оквиру овог рада, ми указујемо на њу као на једно од средстава које је српска влада примењивала у оквиру мера срачунатих на припрему земље, а посебно војске, за предстојећи рат. Посредно, она показује колико је српска војска, у ствари, била неспремна за остварење задатака, који су пред њу били постављени.

Убрзо после одлуке о именовању и унапређивању официра, уследила су још два значајна решења у области кадровске проблематике у српској војсци. Обе ове одлуке уследиле су након што је велики везир Мехмед Ружди-паша, пратећи српске војне припреме, телеграфски упутио кнезу Милану Обреновићу питање о узроцима и циљевима српских ратних припрема.⁷⁴ Видећи у овом телеграму скривене непријатељске намере Порте, српска влада је пожурила са реализацијом одлуке од 11. маја о именовању официра и њиховом распоређивању на војне дужности. У том циљу, на седници владе од 27 маја одлучено је, да се сва празна места војних старешина одмах попуње и да команданти иду сваки на своју дужност.⁷⁵ Истовремено, извршено је именовање неких виших команданата. Тако је за команданта западно-моравске дивизије постављен генерал Зах, а за начелника његовог штаба пуковник Каленић. За команданта дунавске дивизије одређен је Нићифор Јовановић, а за начелника штаба дринске дивизије Антоније Орешковић. На располагање министру војном и истовремено за начелника артиљерије при генералу Черњајеву одређен је мајор Сава Грујић.⁷⁶ Неколико дана касније, тачније 2. јуна 1876. усвојен је, специјалном комисијом прегледан и утврђен, распоред чиновника на различите дужности у војсци.⁷⁷ Другог јуна усвојен је и указ о увођењу у живот Пројекта војног судског законика. У ствари, пројекат овог указа прихваћен је био још 8. априла 1876. године, али је из напред поменутих разлога његово спровођење било одложено све до јуна месеца, то јест, све до избијања рата.

Ратна грозница, која се у јесен 1875. и у пролеће 1876. године ширила Србијом и опште уверење о неизбежности рата, изазвали су озбиљне поремећаје у привредној делатности земље, довели су до застоја у пословима, посебно трговачким. То је и навело трговце да истакну захтев за увођењем мораторију-

⁷³ „Записници ...” 170—171. Седница 4. маја 1876.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ „Записници ...” 178. Седница 27. маја 1876.

⁷⁶ „Записници ...” 184. Седница 2. јуна 1876.

⁷⁷ Исто.

ма. Њиховом захтеву придружило се и убеђење, које је све више захватало владу и широку јавност, да је рат неизбежан, а да се у таквим приликама морају прихватити такве мере, као што су продужење рокова плаћања, обустава извршења и друго. Све то довело је до тога да је влада, на предлог министра правде 9. маја 1876, прихватила указ о завођењу тромесечног мораторијума.⁷⁸

Десетог маја, о овом указу обавештен је скупштински одбор. Да би се од Турске сакрио прави значај овог указа, у образложењу датом јавности и објављеном у службеним новинама, указано је само на економске разлоге његовог доношења.

Нема сумње, усвајање указа о мораторијуму, као и друге мере које је влада предузимала, сведочили су о њеним активним свестраним припремама за рат који се муњевито приближавао.

У низу поменутих мера, пре свега на економском плану, налазила се и одлука о штампању папирног новца. У ствари, ова се мера заснивала на законодавној одлуци од 19. јануара 1876. године којом се, између осталог, предвиђала и потреба штампања папирног новца, када се таква потреба појави.⁷⁹ С обзиром да је за набавку одговарајуће опреме и материјала за штампање папирног новца било потребно најмање шест недеља, а да би са избијањем рата тај рок несумњиво био много дужи, а могућност набавке и знатно отежана, то је ова одлука, донета на предлог министра финансија, била правремена. Са своје стране, она је такође сведочила о свестраности са којом се рат припремао.

На основу скупштинског овлашћења, а на заједнички предлог министара правде, унутрашњих дела и војске, влада је још 10. маја 1876. усвојила пројект закона о реквизицији. У поменутом овлашћењу предвиђало се да влада, у случају стављања војске у ратно стање, војног похода или рата, може, у крајњој нужди, у војне сврхе или за потребу војске, узимати храну која се нађе у општинским кошевима и амбарима и за то издавати признанице у име државе. Међутим, по свему судећи, ово овлашћење није било довољно, односно на основу њега нису се могле подмити војне и ратне потребе, јер се оне нису састојале само у храни. Овим законом допуштало се реквизирање не само хране, већ и других материјала и предмета неопходних војсци (кола, саобраћајна и преносна средства на води и суву, коњска опрема, предмети потребни болницама и амбулантама, ставови и др.), као и коњи и, уопште, теглећа стока.⁸⁰

Реквирирани предмети нису плаћани готовим новцем, него су се за њих издавале признанице, док су цену реквирираних

⁷⁸ „Записници...“ 172—173. Седница 9. маја 1876.

⁷⁹ „Записници...“ 173. Седница 11. маја 1876.

⁸⁰ „Записници...“ 184. Седница 3. јуна 1876.

предмета одређивале војне власти у договору са полицијским властима.

Вредност извршене реквизиције, а власти су се њом обилно користиле, износила је 7.746.591 динара, што је било више него што су износили руски зајам или сума добијена до краја јула 1876. године на рачун принудног зајма.

На седници владе од 5. јуна 1876, после констатације да је рат између Србије и Црне Горе с једне и Турске с друге стране постао неизбежан, решено је да се још истога дана, тајним телеграмом, нареди мобилизација. Одмах по њеном извршењу, предвиђала се, сагласно ратном плану, концентрација обеју класа народне војске. Међутим, да би се очувала тајност ових радњи наређено је да се од мобилизације изузме друга класа народне војске округа и вароши Београда, док се прва класа овог округа већ ионако налазила на окупу око Делиграда, где је радила на подизању утврђења.⁸¹

Два дана касније, 7. јуна, сви војни питомци, који су се у том моменту налазили у иностраним војним школама, позвани су да се врате у земљу.⁸² Тог истог дана, решено је да поште врше бесплатан превоз писара и практиканата, ангажованих на пословима министарства војног.⁸³

Због претњи турских власти, да ће у случају рата пустити черкеске, арнаутске и курдске чете да убијају, пале и пљачкају по српским селима око границе, Главни штаб српске војске упозорен је од стране владе да предузме одговарајуће мере у циљу пружања ефикасне заштите сгановништву пограничних рејона. Истовремено, наређено је министрима војске и унутрашњих дела, да са избијањем непријатељства погранично становништво преселе у сигурније крајеве.⁸⁴ На истој седници одобрено је министру унутрашњих дела да за време ратног стања може из ванредног буџета министарства спољних послова, чинити издатке до суме од сто педесет дуката у специјалне полицијско-политичке циљеве на граници.⁸⁵ Најзад, на поменутој седници, наређено је тајно формирање у рејонима према Турској четири војске: Моравске, под командом генерала Черњајева; Тимочке, на чијем се челу налазио пуковник Лешјанин; Дринске, под командом генерала Алимпџића и Ибарске, којом је командовао генерал Зах.⁸⁶ Састав и задаци ових војски били су следећи:

⁸¹ „Записници ...” 185. Седница 5. јуна 1876. Шеснаестог априла влада је донела одлуку да се издвоји 500.000 гроша чаршијских за издржавање око десет хиљада војника народне војске, који би у року од 30 дана логоровали и радили на тврђивању Делиграда. („Записници ...” 161. Седница 16. априла 1876)

⁸² „Записници ...” 185. Седница 7. јуна 1876.

⁸³ Исто, 186.

⁸⁴ „Записници ...” 186. Седница 8. јуна 1876.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Исто; Петар Пешић. Наш рат са Турцима, 7; Новица Ракочевић. Ратни планови Србије против Турске, 115.

- Моравска војска** (Укупно 68.000 бораца. Чинила је главнину српске војске, а задатак јој је био да наступа према Нишју.) Састојала се од: јужноморавске дивизије, шумадијске дивизије, смедеревских бригада I и II класе из састава подунавске дивизије, пожаревачке бригаде I кл. из састава подунавске дивизије, ваљевских бригаа I и II кл. из састава дринске дивизије и књажевачких бригада I и II кл. из састава тимочке дивизије.
- Ибарска војска** (Укупно 11.500 бораца. Требало је да наступа у правцу Сјенице и Новог Пазара.) Састојала се од: западноморавске дивизије и шабачке бригаде I кл. из састава дринске дивизије.
- Тимочка војска** (Укупно 25.000 бораца. Имала је да брани источну границу Србије.) Састојала се од: крајинских бригада I и II кл. из састава тимочке дивизије, црноречких бригада I и II кл. из састава тимочке дивизије и пожаревачке бригаде II кл. из састава дунавске дивизије.
- Дринска војска** (Укупно 20.000 бораца. Задатак јој је био да штити западну границу земље.) Састојала се од: подринских бригада I и II кл. из састава дринске дивизије и шабачке бригаде II кл. из састава дринске дивизије.⁸⁷

Све четири војске имале су по неколико одељења добровољаца. Поред тога, свакој дивизији био је одређен по један кнежев комесар са правом и дужношћу опште контроле у свом округу, а по наредбама дотичних министара.⁸⁸ Комесари су били; у шумадијској дивизији — члан државног савета, Борбе Миловановић; у дринској — члан савета, Владислав Вујовић; у западноморавској — министар на расположењу, Данило Стевановић; у јужноморавској — члан Државног савета, Јован Димитријевић; у тимочкој — министар на расположењу, Никола Христић и у дунавској — члан Државног савета, Панга Јовановић.⁸⁹

Не упуштајући се у чисто војне аспекте свих ових одлука, треба указати да су се оне заснивале на схватањима мајора Саве Грујића, изнетим на састанку ратног савета, одржаног још 2. маја 1876. године.⁹⁰ У основи ове замисли лежала је идеја да главни напад ваља управити тамо где се налази главна сила непријатељева, а то је у овом случају био — Ниш. На тај начин требало је концентрисати основне снаге. Нишка операција није само одговарала основним начелима ратне вештине, већ је имала и велики политички значај због могућности изазивања бугарског устанка.

⁸⁷ „Записници ...” 189. Седница 8. јуна 1876.

⁸⁸ „Записници ...” 188. Седница 12. и 13. јуна 1876.

⁸⁹ „Записници ...” 190. Седница 13. јуна 1876.

⁹⁰ С. Грујић. Операције тимочко-моравске војске, I, 45.

Најзад, 18. јуна 1876, после свестраних припрема за предстојећи рат, војсци је прочитана кнежева ратна прокламација и објављено да ће српска војска прећи српско-турску границу рано ујутру 20. јуна 1876. године.⁹¹ Тога истога дана решено је да се властима у унутрашњости пошаљу сва акта непосредно везана за рат: кнежева јавна прокламација; закон о изванредном или ратном стању; скупштинске одлуке о смањењу плата, о исхрани породица сиромашних војника и о ангажовању чиновника и свештеника на војним дужностима; измене у општинском закону; закон о преком суду; закон о реквизицији; закон о добровољцима и указ са војно-судским закоником.⁹²

На тај начин, решена да се упусти у оружани обрачун са Турском, српска влада је, рекло би се, предвидела и преузела све, што је могло довести до позитивног исхода тог обрачуна. Поменути актима извршена је потпуна мобилизација свих постојећих ресурса српског друштва и српске државе и само непосредни исход сукоба имао је да потврди, да ли су они били довољни да би се постигао циљ, који је тих дана стајао пред Србијом.

*
*   *
*

Припремајући се за рат, Србија је преко свог министра иностраних дела чинила све да би обезбедила дипломатску подршку за своје акције и планове. Али, баш у том погледу, рат је био потпуно неприпремљен. Истина, није задатак овог рада да се бави дипломатском игром и дипломатским положајем Србије уочи српско-турског рата 1876. године. Међутим, треба рећи да су се велике европске силе, полазећи првенствено од својих интереса, залагале за очување „status quo-a” у овом делу Европе. Њихови изукрштани интереси и страх од револуционарних промена на Балкану, унапред су осуђивали на неуспех и узалудност било какву акцију српске владе. Што је још горе, после смрти кнеза Михаила, савезни уговори закључени са балканским државама — Грчком и Румунијом, практично су престали да важе. Покушаји да се обнове нису дали позитивне резултате.

Истина, на плану обнове савезничких односа са Грчком мало је шта и рађено. То је вероватно била последица сазнања, до кога се дошло још за време владе Љубомира Каљевића, да Грчка није вољна да обнови савез са Србијом. Штавише, грчка влада је у два маха одбила да прими изасланика српске владе, а када је, најзад, Милутин Гарашанин незванично ступио у контакт с представницима грчке владе, постало је јасно да Грчка сматра, да је српско-грчки уговор из 1867. године престао да ва-

⁹¹ „Записници...” 191. Седница 19. јуна 1876.

⁹² „Записници...” 192. Седница 19. јуна 1876.

жи и да Грчка више нема никаквих обавеза према Србији. После тога, успостављене су везе са неким грчким тајним патриотским одбором, чији су чланови изјављивали да су у стању да за двадесетак дана побуне јелинистичко становништво Отоманске царевине. Ради остварења те намере, чланови поменутог одбора у више наврата обрађали су се за помоћ српској влади. Не надајући се некој великој користи од сарадње са овом групом, српска влада је, ипак, на својој седници од 12. маја 1876. године, донела одлуку, да се министру војном, ради помоћи у подизању народног устанка у грчким провинцијама Турске, стави на располагање двадесет хиљада динара (хиљаду наполеона).⁹³

Изгледа да је ситуација са Румунијом била још компликованија. Грчко одбијање обнове српско-грчког савезничког уговора примљено је у Србији са жаљењем, али се при томе рачунало да такав став Грчке неће директно угрозити ратне припреме и напоре Србије. У погледу Румуније, међутим, ствари су стајале другојачије. Наиме, део ратне опреме Србија је набављала из Русије, па је стога Румунија представљала важно транзитно подручје за допрему те опреме у Србију.

Непосредно пре избијања српско-турског рата, на инсистирање српске владе, Румунија је одговорила да ће се у будућем сукобу између Србије и Турске држати неутрално. Али, чим је сукоб избио, Румунија је забранила превоз преко своје територије олова, упућеног Србији, а велике количине истог, које су у Румунију већ биле стигле, једноставно је запленила.⁹⁴ Напори да се уз помоћ руске владе издејствује дозвола да Румунија ослободи заплењено олово нису уродили плодом све до краја српско-турског рата 1876. године.⁹⁵

Овакав став Румуније стварао је Србији велике тешкоће, те је српска влада била приморана да у погледу снабдевања оловом потражи нове могућности. Пре свега, донета је одлука, да се забрани извоз из Србије било којих количина олова, као и другог ратног материјала.⁹⁶ Затим је министру финансија наложено, да организује вађење и претапање олова у земљи. Организација овог посла поверена је Манојлу Марићу, а министру војном препоручено је да људе, вичне вађењу и преради олова, ослободи војне службе и стави на располагање поменутом Марићу.⁹⁷ Није нам познат ефекат ових мера, али је чињеница да је влада чинила све што се у том тренутку могло учинити, да настале тешкоће у снабдевању оловом реши на најбољи могући начин.

⁹³ „Записници...” 174. Седница 12. маја 1876.

⁹⁴ „Записници...” 196. Седница 25. јуна 1876.

⁹⁵ „Записници...” 200, 201, 202, 209, 212, 216. Седнице 2, 6 и 9. јула и 5, 7 и 15. августа 1876.

⁹⁶ „Записници...” 190. Седница 15. јуна 1876.

⁹⁷ „Записници...” 196. Седница 25. јуна 1876.

Припремајући се за рат, српска влада је настојала да прикупи што више података, како о стању у околним областима, тако и о стварним турским намерама, њеним ратним припремама и стању њених оружаних снага. На прикупљању тих података радило је доста људи, становника пограничних крајева, турских службеника или у ту сврху специјално упућиваних агената.

Септембра месеца 1875. године, са циљем да извештава владу о устанку, у пограничне крајеве Босне и Херцеговине био је упућен Алекса Стојковић, секретар министарства финансија.⁹⁸ На истом задатку налазио се и Јован Херцег из Ливна.⁹⁹ Услуге српској влади чинили су мајор Владимир Осман-Бег (Милингер)¹⁰⁰, Борбе Живковић¹⁰¹, Илија Билбија¹⁰², Алекса Пачић, чиновник министарства иностраних дела¹⁰³ и још неки други. Значајне информације о турским припремама и намерама пружили су српској влади турски телеграфисти из Ниша — Петар Шахин и Аракел Вараш. Када је запретила опасност да у својој обавештајној делатности буду откривени, обојица су пребегла у Србију, где им је српска влада за учињене услуге одредила месечна примања; првом од двадесет, а другом од дванаест дуката¹⁰⁴.

У циљу добијања извештаја војне и политичке природе са границе према Нишу, посебна средства додељена су начелнику округа алексиначког — Стевану Лукићу¹⁰⁵.

Уопште, у обавештајне сврхе, српска влада је у периоду од избијања устанка у Херцеговини, па до почетка рата са Турском, јуна 1876. године, утрошила око 20 хиљада дуката. То је представљало отприлике трећину целокупне готовине, којом је располагала српска државна каса уочи рата. Иначе, сва су та средства књижена на рачун посебног буџета министарства иностраних дела, а била су предвиђена у тајним законским одлукама од октобра 1875. и јануара 1876. године.

Уз прикупљање обавештења, српска влада је водила рачуна и о потреби пропагандног рада у иностранству у корист своје политике на Балкану. При томе, посебна пажња посвећена је била ангажовању средстава информисања, нарочито оних у Француској. Између осталог, оваква оријентација у избору терена за спровођење пропагандног рада, објашњава се и везама које је у Француској имао српски министар спољних послова, Јован Ристић.

⁹⁸ „Записници ...” 139. Седница 9. септембра 1876.

⁹⁹ „Записници ...” 141. Седница 7. октобра 1876.

¹⁰⁰ „Записници ...” 144. Седница 25. октобра 1876.

¹⁰¹ „Записници ...” 141. Седница 3. октобра 1875.

¹⁰² „Записници ...” 141. Седница 2. октобра 1875.

¹⁰³ „Записници ...” 145. Седница 4. новембра 1875.

¹⁰⁴ „Записници ...” 142, 145, 147. Седнице 20. октобра и 25. новембра 1875. и 1. фебруара 1876.

¹⁰⁵ „Записници ...” 141. Седница 14. октобра 1875.

У пропагирању ослободилачке улоге Србије на Балкану, у Француској је, поред осталих, био ангажован публициста из Париза, иначе лични пријатељ Јована Ристића и кнеза Милана Обреновића, Анри Грињан¹⁰⁶. За свој рад у корист српске владе, Грињан је добијао сталну годишњу награду од шест хиљада динара. Касније, од 15. јануара 1876. године, на овом послу ангажован је Ригондоу, такође париски публициста. На предлог министра иностраних дела, српска влада је донела одлуку, да се Ригондоу исплаћује месечно по тридесет дуката, али с обавезом да „он месечно најмање по једну кореспонденцију у нашем интересу ставља у два већа париска журнала, а осим тога да и иначе прима и публикује све што му се одовд за новине буде слало”.¹⁰⁷ Поред тога, Ригондоу је обећано, уколико се у свом раду у корист српске владе одликује, да после извесног времена (3 до 6 месеци може рачунати на сталну годишњу награду од шест хиљада динара, колико је раније примао и Грињан.¹⁰⁸

Сличне потезе српска влада је предузимала и у неким другим западноевропским земљама. Везе са тамошњим новинарима и другим утицајнијим људима успостављала је преко својих нарочитих изасланика или личности, које су по њеном задатку у тим земљама обављале најразличитије послове, најчешће везане за набавку оружја и другог ратног материјала. Тако је познато, да су за обављање „посебних задатака” знатне суме исплаћене генералу Борбу Стратимировићу (200 дуката) и још неким другим личностима.¹⁰⁹

Уопште говорећи, подршку својим ратним плановима и својој мисији на Балкану, српска влада је настојала да обезбеди ангажовањем јавног мњења у низу европских земаља, претежно оних које нису са симпатијама гледале или су се чак и противиле њеним спољнополитичким потезима и ратним плановима. У ту сврху утрошена су знатна материјална средства али, као што је познато, ефекат тих настојања, у крајњој линији, био је незнатан.

¹⁰⁶ Грињан (Григнан) Анри — био је лични пријатељ Јована Ристића. Познат је као заступник антигурског, прословенског схватања у решењу балканских проблема. Сматрао је да за решење источног питања нема другог излаза, осим ослобођења балканских народа од турског ropства. Међутим, то ослобођење, по њему, за разлику од мишљења представника влада великих европских држава, мора бити потпуно, јер раја није устала на оружје само зато да би турски јарам заменила аустријским или руским. Раја тражи такву слободу, која ће омогућити уједињење свих Croa. (Ч. Попов. Француска и Србија. 1871—1878, 236—237)

¹⁰⁷ „Записници...” 147. Седница 4. фебруара 1876.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ „Записници...” 141. Седница 13. октобра 1875.

Сумирајући све напред изложено и анализирајући све што је у периоду од јесени 1875, па до лета 1876. године учињено у оквиру припрема за рат са Турском, са сигурношћу се може рећи да су обе владе, и краткотрајна либерала Миливоја Каљевића, и она, позната као „друго акционо министарство” Стевче Михаиловића, заиста чиниле и учиниле доста, како би се земља, а посебно њена војска, оспособили за предстојећи рат. Међутим, исход рата 1876. године недвосмислено је показао да све то што је учињено, ипак није било довољно да би се постигао намеравани циљ. Србија је у рат ушла опремљена само за вођење једног временски ограниченог рата, не дужег од два месеца. То што је она у борби са далеком спремнијим и многобројнијим непријатељем издржала не два, већ пуна три месеца, доказ је више, да су у оно кратко време од неких осам до девет месеци пре избијања рата, заиста учињени изванредни напори и спроведене бројне мере економског, финансијског и војног карактера, а све у циљу максималне мобилизације сопствених људских и материјалних потенцијала, неопходних за једну овакву акцију, као што је рат са Турском царевином.

Важно је указати и на чињеницу, да је у том рату, као што се из напред изложеног види, инострана помоћ била крајње ограничена. Осим незнатних финансијских средстава добијених од зајма у Русији и готово ништавне суме прикупљене од sunarодника из других покрајина, Србија није ништа добила на име помоћи за вођење овог тешког и, за њене привредне и финансијске могућности, исцрпљујућег рата. Штавише, она је улазећи у овај рат добар део својих средстава била приморана да стави на располагање Црној Гори и ослободилачким покретима у суседним областима. И мада се у оправданост оваквих издвајања ни тада, а ни касније није сумњало, ипак се мора подвући, да су се она и те како одразила на могућност бољег и потпунијег опремања саме српске војске. Истини на вољу, у почетној фази рата српска војска је имала довољно и оружја и друге ратне спреме, али се већ након првих петнаест дана ратовања испоставило да њене ратне резерве и могућности попуне из расходовањег оружја и другог материјала, нису довољне.

Српска војска је нарочито трпела од недостатка у храни и одећи. Бојеви код Алексинца, како је познато из постојећих радова о овом рату, показали су да српска војска није имала довољно ни артиљеријске муниције, посебно оне за тешка оружја. Уз пропусте чисто тактичког и стратегијског карактера, за шта одговорност пада на војно командовање, ово је било од пресудне важности за онакав исход српско-турског рата 1876. године, какав нам је добро познат.

Но, не упуштајући се у разматрање како су вођене и извођене поједине војне операције, какви су били планови и одлуке и појединих командира и командовања у целини, јер то и није предмет овог чланка, и не истичући претерано извесне пропусте и неправилности до којих је током ратних припрема долазило, може се констатовати, да су припреме српске војске и уопште Србије за рат са Турском 1876. године биле свеобухватне и озбиљне, и да су својим опсегом и значајем превазишле све оно, што је на том плану до тада чињено и учињено.

Климент ЦАМБАЗОВСКИ

Балканолошки институт САНУ
Београд

СРПСКА ШТАМПА О ПРИПРЕМАМА И ОДРЖАВАЊУ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

За време Источне кризе која је почела босанскохерцеговачким устанком у лето 1875. године, а завршила се Берлинским конгресом 1878, посебно је био тежак и сложен положај српског народа који се налазио на географском, међународном и стратегијском положају где су се сукобљавали интереси Аустро-Угарске и Русије. То је отежавало спровођење његових ослободилачких напора и остварење његових националних планова и интереса ван границе Кнежевине Србије. Прве конфронтације великих сила око поделе интересних сфера на Балканском полуострву, српски народ је доживљавао још у доба ратова у току XVIII века.¹ Међутим, они су имали нарочито велики утицај за време стварања српске државе првих деценија XIX века, а своју кулминацију су доживели у доба Источне кризе 1875—1878. и за време одржавања Берлинског конгреса.² Томе је нарочито допринела околност што је Србију у рату 1877—78. напустила Русија, традиционални савезник српског народа у његовим ослободилачким борбама против турске феудалне власти у току XIX века и оријентисала се на стварање Велике Санстефанске Бугарске у источном делу Балканског полуострва, сматрајући да ће лакше успети у остварењу својих политичких циљева и намера ради обезбеђења слободног пролаза својих бродова кроз Босфор и Дарданеле. Ове процене руске владе око стварања Санстефанске Бугарске нису се реализовале, зато што се томе супротставила Енглеска која је сматрала да се Русија исувише приближила њеним интересним сферама на Босфору и Дарданелима, па је затражила да се на Берлинском конгресу у целини изнесе Сансте-

---

¹ Др Васиљ Поповић, *Источно питање — историјски преглед борбе око отстанка отоманске царевине у Леванту и на Балкану*, изд. Геца Кош, Београд, 1928, 76.

² Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време ратова за ослобођење и независност 1875—1878*, Београд, 1896.

фански мировни уговор између руске и турске владе и да се из основа ревидира.³

Раздвајање руских и српских интереса приликом решења Источне кризе и распадања Отоманског Царства поставило је Кнежевину Србију у веома незавидан и сложен положај, што је допринело да се она извесно време осети изолованом од утицаја великих сила, а на крају је била принуђена да заштиту своје националне политике на Берлинском конгресу затражи од Аустро-Угарске, свога великог противника у остварењу српских националних циљева, било када је реч о проширењу њене територије на југу према Јужној Србији, на западу према Босни и Херцеговини или на северу према Војводини. Ову околност је Аустро-Угарска искористила заиста вешто, па је још пре одржавања Берлинског конгреса покушала да Србију привеже уговорима и обавезама који су имали велики утицај на њен економски, политички и национални развитак.⁴

Због великог утицаја који је Берлински конгрес имао и на непосредан политички, економски и национални развитак Кнежевине Србије, а такође и на поделу интересних сфера и територија на Балканском полуострву између великих сила, српска јавност је са великим интересовањем, а могло би се рећи и напетости, пратила његово сазивање и одржавање. Овај њен интерес и радозналост задовољавала је тадашња српска штампа, а пре свега *Српске новине* и *Исток* који су излазили у Кнежевини Србији, као и *Застава* која је излазила у Новом Саду. Захваљујући развоју информативних средстава средином XIX века, специјално после увођења телефона и телеграфа, српска штампа је била у могућности да за неколико дана пренесе српској јавности најновије вести о политичким збивањима и догађајима који су се тада одигравали у најудаљенијим крајевима Европе, па чак и других континената.

Још један тренутак је доприносио томе да српска јавност дође врло брзо до вести о најновијим и најважнијим политичким збивањима и догађајима који су се тада одигравали, а то је била околност што су информативне агенције и листови западноевропских земаља и Русије веома брзо долазили до података и вести о најповерљивијим разговорима и догађајима између великих сила и одмах су их објављивали: „Познато је да се тајна конгреса није ни из далека могла одржати” — износи *Исток* 9. јуна 1878. године. — „У последњој седници 30. јуна изразио је кнез Бизмарк жељу, да се резултати конгреса бар три недеље одрже у тајности. Али у данашње време немогућност таквог корака тако је евидентна, да је маркиз Солзбери одмах изјавио, да он са своје стране не може на то пристати, јер има

³ *Српске новине*, бр. 46, Београд 8. III 1878.

⁴ Владан Борбевић, *Србија на Берлинском конгресу*, II издање, Штампарија Краљевине Србије, Београд, 1890.

обавезе према енглеском парламенту. Али тајна је прокљувала и пре изјаве енглеског министра представницима енглеским. Берлински уговор потписан је 1. ов. мес. (1. јула), а истог дана увече беше штампан у „Тајмс“ цео уговор од речи до речи. Данас се већ налази преведен на све језике у целој јурналистици.”⁵

Да би изишла у сусрет радозналости српске јавности о догађајима који су се одигравали око сазивања Берлинског конгреса, српска штампа је покренула специјалне и посебне рубрике, а често пута је доносила и редакцијске чланке преко којих су читаоци могли да дођу до најновијих вести. Тако су на пример *Српске новине* доносиле на три места вести светских агенција или иностране штампе. Најпре би најексклузивније вести донеле као телеграм из иностранства, или као вест у рубрици „Најновије вести”, а затим би сутрадан у рубрици „Политички преглед” коментарисали ту вест уз извесна објашњења за српске читаоце. Кад су започели преговори великих сила око сазивања Берлинског конгреса, *Српске новине* су од 22. фебруара до 28. априла 1878. имале два месеца посебну рубрику „Источно питање” у којој су доносиле вести из западноевропских и руских информативних агенција и вести из разних листова о припремама и сазивању Берлинског конгреса.

Да би задовољила радозналост својих читалаца у вези са догађајима који су били повезани са сазивањем Берлинског конгреса, новосадска *Застава* је најексклузивније вести обично доносила у левом углу прве стране под називом „Телеграми Застави” који су у већини случајева потицали из Беча. Затим би истог или следећег дана донела редакцијски коментар како би читаоце што боље увела у догађај који је био у току. Кад би се указала потреба, *Застава* је уводила посебну рубрику у којој је систематски и хронолошки пратила догађаје посебног значаја за политички, економски и национални развитак српског народа, било у Војводини или у Кнежевини Србији. Тако је *Застава* имала посебну рубрику о дискусијама у аустријској и угарској делегацији о сазивању Берлинског конгреса, или о дискусијама око финансијских средстава која су била потребна да би се предусрели догађаји у Босни и Херцеговини уочи Берлинског конгреса и после његовог одржавања. У рубрици „Политички преглед” или „Најновије вести”, *Застава* је доносила најновије вести западноевропских или руских агенција, као и преглед штампе.

Међутим треба нагласити и то да је *Застава* доносила веома опширне редакцијске чланке о догађајима који су били у току са жељом да изнесе и своју оцену, заснивајући је на историјској анализи претходних догађаја. Ови *Заставини* коментари заслужују посебну пажњу зато што су били веома смели у предви-

⁵ *Исток*, бр. 78, Београд 9. VII 1878.

бању последица догађаја, специјално када је реч о сукобу интереса између великих сила и националноослободилачких покрета, или о међусобним сукобима великих сила.

Исток је као и *Застава* доносио у левом углу на првој страни најексклузивније вести под називом „Телеграми Истоку“, а одмах у продужетку је давао редакцијски коментар о догађају који је био у току. У жеку припрема за одржавање Берлинског конгреса, од 6. јануара 1878. у *Истоку* почиње рубрика „Источно питање“ у којој се доносе подаци и вести из западноевропских агенција и листова, а постоји и посебна рубрика „Преглед руске штампе“ која преноси руске агенцијске вести и писање руске штампе у вези са припремама и сазивањем Берлинског конгреса. Редакцијски коментари *Истока* заостају и по квалитету и по смелости иза коментара *Заставе*.

А) ПРИПРЕМЕ ЗА ОДРЖАВАЊЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

После босанскохерцеговачког и бугарског устанка, као и српско-турског рата, велике силе су желеле да мирним путем реше Источну кризу. У том циљу је средином децембра 1876. била у Цариграду сазвана конференција амбасадора великих сила која је турској влади предложила реформе у Босни, Херцеговини и Бугарској под надзором европске страже од шест хиљада људи. Турска влада је одбила тај предлог уз образложење да је 23. децембра 1876. свечано проглашен устав на основу кога ће се у Турској спровести реформе, које ће обухватити све народе који живе у њеним границама. Одбијање предлога великих сила о реформама, Русија је протумачила као индиректну објаву рата и зато је најпре прекинула дипломатске односе са Турском, а затим јој 24. априла 1877. објавила рат.⁶

Пре него што је руска армија започела победоносан поход на Балканско полуострво, руска влада је дипломатским путем обезбедила остварење својих ратних циљева у преговорима са Аустро-Угарском и Енглеском. Најпре су руска и аустроугарска влада у јануару 1877. закључиле војну конвенцију, а затим средином марта и политичку конвенцију на основу које су биле одређене интересне сфере Аустро-Угарске и Русије на Балканском полуострву. Под тим условима започео је руско-турски рат 24. априла 1877. године.⁷

Међутим, међусобни уговори између великих сила о подели интересних сфера на Балканском полуострву изгубили су врло брзо своју важност. Кад је руска армија разбила турску војску код кланца Шипка и отворила пут према Тракији и Цариграду, то је био знак за узбуну и у Енглеској и у Аустро-Угарској. Ен-

⁶ Др Васиљ Поповић, *н. д.*, стр. 140.

⁷ Др Васиљ Поповић, *н. д.*, стр. 140.

глеска се узнемирила зато што је страховала да ће руска војска запосести мореузе Босфор и Дарданеле, а Аустро-Угарска да ће руске позиције на Балканском полуострву сувише ојачати после стварања Велике Бугарске. Њихове реакције према руским успесима у рату са Турском биле су различите. Док је Енглеска покренула своје најмоћније оружје — поморску снагу — ради заштите својих интереса да би блокирала мореузе Босфор и Дарданеле и тиме спречила даље продирање Русије ка Цариграду, дотле је Аустро-Угарска затражила да се сазове европска конференција на којој би велике силе, потписнице Париског мира од 1856. и Лондонске конференције од 1871. решиле Источно питање у духу ранијих договора.

Енглеска претња демонстрацијом флоте у Дарданелима и на Босфору и Аустро-Угарска интервенција да се сазове конференција или конгрес на коме би се решило Источно питање по жељи великих сила узбудили су светску и српску јавност питањем како ће се сада решити настала криза између великих сила. Догађаји су се развијали као на филмској траци и веома брзо преносили с једног на други крај света захваљујући модернизацији информативних средстава која су се усавршила последњих деценија. Само у току неколико дана, са једног на други крај Европе преносиле су се узбудљиве вести о рату или о миру између великих сила. Требало је да прође око 24—48 часова да би *Српске новине*, *Застава* или *Исток* пренели најузбудљивије вести било из Лондона, Беча, Петрограда или Берлина, тадашњих европских метропола које су биле у центру догађаја и одлучивања каква изненађења може свет доживети.

Прве вести о сукобима великих сила стигле су у Кнежевину Србију првих дана јануара 1878. године. Иако је Енглеска посредовала у мировним преговорима између Русије и Турске већ 5. јануара 1878, *Српске новине* су пренеле вест како је енглеска краљица у Престоној беседи пред Енглеским парламентом затражила ванредна финансијска средства да би заштитила енглеске интересе од непредвиђених догађаја у руско-турском рату: „Докле се год ови услови не потврде, моје ће држање бити исто као и досад; али не могу предвидети да ће, ако се непријатељства несрећом продуже и ако би ме какав изненадни догађај изазвао, предузети мере опрезности; такве се мере не могу без довољно спреме успешно предузети и ја рачунам на оданост парламента да ће одобрити она средства која би била нужна за ту циљ.”⁸ Исток дана су *Српске новине* пренеле још једну узнемиравајућу вест из Лондона у рубрици „Најновије вести”: „Инглиска и Аустро-угарска јавиле су Порти и Русији да неће признати ни један уговор, који се не би слагао са уговором париским, а закључио би се без суделовања гарантних сила. Инглиска је јуче послала Порти ноту и саветовала јој да преговара о миру непо-

⁸ *Српске новине*, бр. 6, Београд 8. I 1878.

средно са Русијом.” И на крају вести из Лондона закључује се: „Сви су министри сложни у томе, ако руски захтеви буду и мало опасни по Цариград, да морају препоручити парламенту да се предузму мере за чување енглеских интереса у мореузима.”⁹

Прве вести о сукобу између великих сила после продора руске армије ка Цариграду, *Застава* је започела информацијом да: „Петроградски дипломатски кругови начелно су против конгреса”¹⁰ и да „Русија жели да се посебно споразуме са подписницима Париског мира”.¹¹

Од почетка јануара 1878. па до одржавања Берлинског конгреса, у српској штампи тога времена доминирале су две теме, односно два догађаја: сукоб Енглеске и Русије око мореуза на Мраморном мору и преговори великих сила око сазивања и одржавања конференције или конгреса, прво на захтев аустро-угарског министра иностраних послова грофа Андрашија, друго на интервенцију кнеза Бизмарка у вези са конгресом, на коме је требало да се изврши прерасподела територија Отоманског Царства што их је запосела руска војска, или за које је била заинтересована Аустро-Угарска.

Већ крајем јануара 1878, готово у исто време су *Српске новине*, *Застава* и *Исток* пренели вести о заоштравању руско-енглеских односа који су добили забрињавајуће размере. „Енглеска флота добила је наређење да брани Галипоље и Дарданеле” — донела је вест *Застава* 15(27). јануара 1878. године.¹² У телеграму *Истока* од 18. јануара 1878. стајало је: „Енглеска влада наредила је гарнизону на Малти да се укрица за одбрану Галипоља”,¹³ а *Српске новине* пишу 19. јануара: „Влада је у среду увече (11. ов. мес.) закључила, да пошаљу флоту у Дарданеле, да држи морски пут отворен и да у случају заузећа Цариграда, заштити животе и помаже својим суграђанима.”¹⁴ Јуче (12. ов. мес.) наређено је да флота стоји на уласку у Дарданеле, и од тада је влада измењала многе депеше са страним силама.”¹⁵

Готово у исто време продужена је дискусија и вршена је размена мишљења између великих сила око сазивања европске конференције о решавању Источног питања. Већ крајем јануара, односно 22. I 1878, *Застава* је објавила редакцијски коментар поводом предузетог корака грофа Андрашија за сазивање конференције или конгреса у чланку под насловом „Одоцнели јунаци” у коме износи да „Гроф Андраши пријављује у Петрограду протест против утаначења сепаратног мира и хоће европски

⁹ *Српске новине*, бр. 6, Београд 8. I 1878, рубрика „Најновије вести”.

¹⁰ *Застава*, бр. 6, Нови Сад 10(24). I 1878.

¹¹ *Застава*, бр. 7, Нови Сад 11(23). I 1878.

¹² *Застава*, бр. 9, Нови Сад 15(27). I 1878.

¹³ *Исток*, бр. 7, Београд 18. I 1878.

¹⁴ *Српске новине*, бр. 14, Београд 19. I 1878.

¹⁵ *Српске новине*, бр. 14, Београд 19. I 1878, рубрика „Најновије вести”.

конгрес, на коме ће се расправљати источно питање". У рубрици „Најновије вести", *Застава* преноси обавештење из Париза да се „у Паризу говори, да Русија никако неће да се на конгресу расправљају тачке мира за које се мисли, да је надлежна Јевропа, него да се о тим стварима измењају мисли од кабинета до кабинета".¹⁶

Само два дана касније, *Српске новине* су у рубрици „Најновије вести" пренеле коментар политичког кореспондента из Беча о одговору руске владе на аустро-угарски предлог: „Кнез Горчаков одговорио на примедбе бечког кабинета учињене на неке замашније тачке у прелиминарији мира, као што је одговорио и на сличне демонстрације од стране британског кабинета. Кнез Горчаков опет уверава, да се без споразума јевропског неће расправљати питања, која би се тицала јевропских интереса у опште или које државе на посе. У петроградским круговима држе, да Русија неће бити против да се одржи конференција."¹⁷ А *Исток* је 22. јануара 1878. пренео вест руске агенције „Да је подписано примирје и да Русија прима предлог о конференцији, која ће бити у једној омањој држави".¹⁸

После заоштравања односа између великих сила средином јануара 1878, изгледало је да она већ крајем јануара и почетком фебруара почиње да попушта после изјава о сазивању европске конференције на којој би се разматрала спорна питања. „Бечки кабинет позвао је формално на конференцију сигнатарних сила париског трактата" — пренео је *Исток* вест из Беча 26. јануара 1878. године,¹⁹ а сутрадан је у редакцијском чланку изнео какав ће став заузети Русија на овом састанку: „Јевропска конференција може само закључак мира санкционисати а никако преиначити или свести на минимум. Томе би се Русија са свим снагама опирала и на свашта би пристала но не на то. Званична Русија, дакле конференцију сматра за неку формалност."²⁰

Позив грофа Андрашија великим силама да се сазове европска конференција или конгрес који су пренеле западноевропске агенције и штампа, ускоро се појавио и на страницама осталих српских листова. Најпре су *Српске новине* 26. јануара 1878. објавиле извештај из Рима агенције „Пополо Романо" „да су париски и лондонски кабинети пристали на позив Аустрије да буде конгрес у Бечу. Италија такође је пристала".²¹ Сутрадан су *Српске новине* пренеле и телеграм из Берлина да је „на позив за конференцију пристала и царска влада".²² Затим је ове вести потвр-

¹⁶ *Застава*, бр. 13, Нови Сад 23. I (3. II) 1878.

¹⁷ *Српске новине*, бр. 15, Београд 24. I 1878.

¹⁸ *Исток*, бр. 9, Београд 22. I 1878.

¹⁹ *Исток*, бр. 10, Београд 25. I 1878.

²⁰ *Исток*, бр. 11, Београд 27. I 1878.

²¹ *Српске новине*, бр. 20, Београд 26. I 1878.

²² *Српске новине*, бр. 21, Београд 27. I 1878.

дила и *Застава* 27. јануара, само је још додала „да ће се конгрес на предлог грофа Андрашија по свој прилици одржати у Бечу крајем фебруара”.²³

Поводом вести да ће се конгрес или конференција великих сила одржати у Бечу, најпре је *Застава* објавила редакцијски коментар под насловом „Основи мира” у коме је изнела своје мишљење да на Балканском полуострву треба да постоје три словенске државе,²⁴ а затим су *Српске новине* у рубрици „Политички преглед” изнеле закључак да „Услови мира и конгрес су два питања којима се занима јевропска штампа”²⁵ и да Берлин супротно Бечу мисли да конгрес треба да се одржи у Бриселу и то тек пошто се углаве основе мира”.²⁶

Намерама грофа Андрашија да се конгрес одржи у Бечу највише се супротстављала Русија. Ту вест из Петрограда пренеле су *Српске новине* 28. јануара 1878: „Руски кабинет је формално пристао на аустро-угарски предлог о конференцији. Мисли се да Русија намерава изабрати варош Лозану за конференцију.”²⁷ Сутрадан је и *Застава* пренела вест да се Русија супротставља предлогу да се конгрес одржи у Бечу: „Русија неће да се конференција држи у Бечу, него у некој мањој варошици Немачке или Швајцарске, где неће разни шкодљиви упливи бити, и жели да буду на конференцији сви министри спољних послова. Андраши спреман да пристане.”²⁸

У вези са местом одржавања конгреса нашу пажњу је привукао и редакцијски коментар *Српских новина* објављен у рубрици „Политички преглед” у којем се износе разна мишљења о месту његовог одржавања, као и о његовој важности за решење Источног питања: „Питање конгреса или конференције јако занима јевропску штампу, која се непрестано брине о томе, да ли ће се и где ће се конгрес састати. О предлогу грофа Андрашија, да се конгрес састане у Бечу, пишу страни листови, да је у начелу усвојен, али да Русија није никако за Беч, но за другу варош, и осим поменутих варошица, где би се требао конгрес састати спомињу се у новије доба Берн, Баден Баден и Дрезден у Саксонији. Међутим велико је питање, да ли ће се конгрес састати, док са једне стране руски листови пишу да источно питање ваља радикално решити, дотле немачки полузванични листови веле, да је опстанак Турске опасан по јевропски мир.”²⁹

У јеку ових дискусија великих сила о значају одржавања европског конгреса и месту где би требало да буде одржан, у

²³ *Застава*, бр. 16, Нови Сад 27. I (8. II) 1878.

²⁴ *Застава*, бр. 16, Нови Сад 27. I (8. II) 1878, чланак „Основи мира”.

²⁵ *Српске новине*, бр. 21, Београд 27. I 1878, „Политички преглед”.

²⁶ *Српске новине*, бр. 21, Београд 27. I 1878, „Најновије вести”.

²⁷ *Српске новине*, бр. 22, Београд 28. I 1878.

²⁸ *Застава*, бр. 17, Нови Сад 29. I (10. II) 1878.

²⁹ *Српске новине*, бр. 24, Београд 1. II 1878.

Застави је изишао редакцијски чланак „Основи за нездрав мир” који се критички осврће на погађања великих сила око судбине балканских и југословенских народа. Иако је *Застава* више пута одобравала ставове Русије око решења Источне кризе, овога пута јој замера, што се исувише ангажовала у источном делу Балканског полуострва око стварања Велике Бугарске, а занемарује остали део и интересе народа који тамо живе.³⁰

Још првих дана фебруара 1878. било је извесних показатеља који су говорили о томе да ће доћи до поновног заоштравања политичке атмосфере у односима између великих сила. Тако су већ 1. фебруара *Српске новине* прокоментарисале вести будимпештанског *Лојда* „да се боје да продирање енглеске флоте у Дарданеле не поквари остварење конференције”,³¹ а само два дана касније су *Српске новине* пренеле вест у „Политичком прегледу” како је енглеска флота већ ушла у Мраморно море: „Телеграми нам јављају, да је енглеска флота посела Дарданеле и да је ушла у Мраморно море, а у исто време јавља бечки Политички коментар, да је и аустријски брод „Хазбург” одјурio на исток.”³²

Поводом ових нових догађаја у односима великих сила, српска штампа је објавила неколико редакцијских чланака који су имали за циљ да шире упознају српску јавност о збивањима која су била у току и представљала опасност по светски мир. Тако је *Застава* прва донела редакцијски чланак 3. фебруара 1878. „Криза око Цариграда”³³ у коме је изнела своје мишљење о последицама које би могле проистећи из уласка енглеске флоте у Мраморно море. Затим су *Српске новине* готово у исто време објавиле чланак у два наставка „Догађаји на истоку” у коме су изнеле податке о руско-енглеском сукобу: „Влада енглеска као што је познато наредила је својој флоти, која се налазила последње време у Безици заливу, да уђе у Дарданеле и Босфор и ту своју намеру јавила је осталим силама и позвала их да се и они придруже том кораку. Осам енглеских лађа тек данас стигоше у Бујук аду (Острво Принчево).”³⁴ На крају је и трећи српски лист *Исток*, 7. фебруара пренео вест из Цариграда из руских извора: „Руси да неће ући у Цариград, но ће напред да наступају као пријатељи и заузеће неколико стратегијских тачака код Цариграда.”³⁵

Предузети кораци енглеске владе око блокаде Цариграда који су имали за циљ да спрече даље напредовање Руса погоршали су међусобне односе великих сила до те мере да су они

³⁰ *Застава*, бр. 17, Нови Сад 29. I (10. II) 1878, „Основи за нездрав мир”.

³¹ *Српске новине*, бр. 24, Београд 1. II 1878, „Најновије вести”.

³² *Српске новине*, бр. 26, Београд 4. II 1878.

³³ *Застава*, бр. 19, Нови Сад 3(15). II 1878.

³⁴ *Српске новине*, бр. 27, Београд 5. II 1878.

³⁵ *Исток*, бр. 15, Београд 8. II 1878.

дошли до ивице рата. Цела светска јавност је с великим интересовањем и напетостију пратила традиционални руско-енглески сукоб око мореуза на Мраморном мору, питајући се како ће се овога пута завршити кад су се руске армије налазиле пред Цариградом. У овом тренутку напетости и ишчекивања, кад су многи сматрали да је руско-енглески сукоб неизбежан, на историјску и политичку позорницу је ступио кнез Бизмарк. Он је преузео иницијативу грофа Андрашија о сазивању конгреса великих сила на коме ће се мирним путем решити њихови спорови око поделе интересних сфера на Балканском полуострву после руско-турског рата. На основу телеграма *Лојда* из Берлина српској јавности, *Српске новине* су прве 5. фебруара 1878. саопштиле предузети корак државног канцелара Немачке о сазивању конгреса великих сила: „Држи се сасвим сигурно да ће се конгрес састати у Баден Бадену. Чује се и то, да ће на конгресу бити и Бизмарк и председавати. — Уопште се тврди да ће Бизмарк врло марљиво одговарати на интервенцију о Источном питању. Са званичних страна опет се живо ради, да се оствари пројекат паралелне окупације. — На заузимање од стране Немачке Русија је пристала, да се изнесу на конгресу и они услови мира, који се тичу аустријских интереса.”³⁶

Међутим, српска штампа је далеко више пажње посветила званичном немачком ставу о одржавању европске конференције или конгреса о Источној кризи и Источном питању, а то се десило почетком фебруара 1878. за време заседања Рајхстага. Имајући у виду значај рада Рајхстага за однос великих сила у доба Источне кризе, српски листови су у целини преносили дискусију која се тамо водила. Тако је на пример *Исток* преносио рад Рајхстага од 10—15. фебруара, *Српске новине* од 15—20. фебруара, а *Застава* од 19—26. фебруара. Највише пажње посветили су српски листови наступу кнеза Бизмарка како у раду Рајхстага тако и у дискусијама. Образлажући односе великих сила у светлости најновијих догађаја, Бизмарк је на заседању Рајхстага предложио да се предузму извесни кораци како не би дошло до рата између Енглеске и Русије: „Да би се све ове евентуалности дочекале, прво је Аустро-Угарска предложила конференцију, и држим да смо ми први били на тај предлог пристали.” Даље каже: „Беше се показало неких тешкоћа о избору места, где ће се конгрес одржати. Што по мом мишљењу, не стоји у вези са значајем саме ствари. Но у томе ми нисмо изнашли никаквих тешкоћа; ми смо изјавили да пристајемо на свако место, која су у опште долазила у питање, а то су: Беч, Брисел, Баден Баден, Висбаден и Вилсбад, једно место у Швајцарској. Према нашем интересу, а тако мисле и оне силе с којима смо кореспондирани о томе, ускоровање конференције са свим је независно од избо-

³⁶ *Српске новине*, бр. 30, Београд 9. II 1878.

ра места; нама је прилично све једно, где ће се конференција одржати. Што се тиче немачког места, ја сам само изјавио мишљење, да на немачком земљишту треба да буде и немачко председништво, и то нико није оспорио. Да ли ће се, пошто се ово начело призна, баш и практично подржати, то ће се видети према саставу персонала, што се шаље на конференцију, која ће се по мом личном уверењу, као сигурно одржати, и која ће, мислим, одпочети у првој половини марта."³⁷

После Бизмарковог наступа у Рајхстагу, *Застава* је донела посебан редакцијски чланак под насловом „Бизмарк посредник мира” наводећи: „Зна се и то, да је Бизмарк пријатељ и савезник Русије, да дворови петроградски и берлински стоје у тесној и сродној вези, да Бизмарк није противник препоробаја на Истоку, и да у такозваном троје царском савезу на томе ради, како ће се изравњати противности, које стоје између Русије и Аустро-Угарске у погледу Источног питања.”³⁸

Први је гроф Андраши одобрио Бизмарков предлог да се конгрес великих сила одржи у Баден-Бадену, међутим *Застава* је овај његов корак оценила у чланку „После борбе шићарење” као договарање великих сила на рачун слабијих: „У тим приликама малени и слаби обично најгоре пролазе, јер постају цена за измењивање пријатељства између великих.”³⁹ Ускоро су Бизмарков предлог одобриле и остале европске велике силе да се конгрес одржи у Баден-Бадену: „Из Берлина јављају да тамо имају званичне депеше од сила подписница којим јављају да примају Баден Баден као место конгреса.” То је пренела *Застава* 10. фебруара 1878. из Берлина. „На то изјављује немачка влада, да ће са радошћу поздравити заступнике сила на свом земљишту. Предложено је да се конгрес састане прве недеље марта. Па дипломатском обичају председништво припада Бизмарку.”⁴⁰

Охрабрен одговорима великих сила да пристају да се сазове европска конференција на којој би се разматрало Источно питање, Бизмарк је поново иступио на заседању Рајхстага како би га обавестио да се прихвата обавеза око његовог организовања: „Цесарско-краљевска влада у исти мах узела је иницијативу да сазове јевропску конференцију. И начелно становиште владино, и прелог њезин о сазивању конференције сви су кабинети примили, само је руски кабинет приметио односно форме, да се не сазове конференција него конгрес, и изјавио је жељу, да се не држи у престоници сигнатарне државе.” То су пренеле *Српске новине* 12. фебруара 1878. као друго Бизмарково наступање у

³⁷ *Српске новине*, бр. 36, Београд 16. II 1878.

³⁸ *Застава*, бр. 23, Нови Сад 10(22). II 1878.

³⁹ *Застава*, бр. 22, Нови Сад 8(20). II 1878.

⁴⁰ *Застава*, бр. 23, Нови Сад 10(22). II 1878, „Најновије вести”.

Рајхстагу. „Преговори о томе скоро ће се завршити: ми држимо да ће се скоро састати.”⁴¹

Док су се водили преговори између немачке владе и влада великих сила око сазивања и организовања конгреса, у међувремену је између Русије и Турске потписан прелиминарни мир који је привукао пажњу светске јавности заинтересоване за његов садржај. Овај догађај је демантовао оптимистичке Бизмаркове прогнозе да ће се конгрес великих сила одржати почетком марта из разлога што је у прелиминарном мировном уговору између Русије и Турске постојала једна клаузула по којој, се он ратификује у Петрограду после две недеље, па тек онда се објављује. Пошто је рад конгреса великих сила био повезан са разматрањем мировног уговора између Русије и Турске, то је постајала могућност да он буде заказан тек после ратификације.⁴²

У временском растојању од потписивања до ратификације руско-турског уговора у Сан Стефану, у западноевропској штампи почеле су се јављати дилеме да ли ће се конгрес великих сила одржати или не. Поводом ових нагађања, *Застава* је донела редакцијски чланак „Конгрес” у коме је желела да упозна читаоце са припремама и дискусијама око његовог сазивања и одржавања: „Ако нас досадашње вести не варају, или ако се међутим незбудне што непредвиђено, то ће се европски конгрес састати скоро у Берлину, од куда су већ и званичне позивнице немачке владе разаслате на трактатне силе. Као што је познато Андраши је први предложио тај дипломатски састанак, који је по његовом схватању „у складу да доведе интересе европске с руско-турским ратом”. Андраши је с почетка хтео само конференцију, али је после на жељу руску пристао на конгрес. Каква је разлика између конференције и конгреса, то се питало и у енглеском парламенту. Дизрајели је одговорио, да он незна за битну разлику у том погледу.” Одговор на ово питање дао је професор Мартенс, ауторитет на пољу међународног права, а *Застава* је закључила да „Берлински конгрес имаће да поруши и промени оно, што је некада париски конгрес утврдио”.⁴³

После потписивања Санстефанског мировног уговора изгледало је као да су се поново заоштрили односи између Енглеске и Русије, па је *Исток* 7. марта 1878. писао у свом редакцијском коментару: „Изгледи су тако замршени, да је немогуће рачунати и даље на чврстом темељу. Аустрија и Инглиска и друге велике силе оружају се за конгрес мира — јер свака хоће да је спремна на сваку евентуалност. Русија пак спрема се да ступи као прва сила. Већ ово довољно је, па да будемо сигурни, да ће перо подписати оно што је мач извојевао.”⁴⁴ Стиче се утисак да је Енгле-

⁴¹ *Српске новине*, бр. 32, Београд 14. II 1878.

⁴² *Српске новине*, бр. 34, Београд 15. II 1878.

⁴³ *Застава*, бр. 35, Нови Сад 3(15). III 1878.

⁴⁴ *Исток*, бр. 26, Београд 7. III 1878.

ска била незадовољна садржајем Санстефанског мировног уговора између Русије и Турске зато што је Русија успела да натера Турску на велике концесије које су штетиле енглеским интересима на Блиском истоку, па је своје учествовање на конгресу европских сила условила тиме, да се конгресу великих сила изнесе Санстефански мировни уговор на разматрање у целини како би он о њему донео своју одлуку. *Српске новине* су 7. марта донеле свој коментар у вези са тим:⁴⁵ „Влада је у принципу пристала да суделује на конгресу, али још преговара са силама о основама конгреса, за то није могуће упуштати се у детаље. Енглеска ће своје гледиште заступати на конгресу, али тражи да се сваки члан уговора мира тамо поднесе конгресу, како би могао пресудити. Томе се Русија противи.”⁴⁶

У доба разматрања Бизмарковог предлога око сазивања Берлинског конгреса, први пут се појавило и питање учествовања балканских земаља на њему. Предлог за њихово укључивање у рад конгреса дошао је из Атине, а Енглеска је поднела предлог великим силама да Грчка буде укључена у његов рад.⁴⁷ Међутим, одмах се поставило и питање да Србија, Црна Гора и Румунија имају такође своје представнике који ће их заступати на заседањима конгреса. Пошто се одмах увидело да балканске земље неће моћи да равноправно учествују у раду конгреса као велике силе, то је већ тада преовладало мишљење да ће оне бити појединачно позиване на заседања конгреса када буду разматрана питања која се тичу њихове судбине, али ће се коначна одлука о томе донети кад конгрес започне свој рад.⁴⁸

После потписивања Санстефанског мировног уговора, енглески захтев да он буде изнесен на састанак великих сила и да буде разматран тачку по тачку донео је највише проблема око сазивања Берлинског конгреса. У овој новој ситуацији, кад је енглеским захтевом поново било угрожено сазивање Берлинског конгреса, *Српске новине* су пренеле вест *Тајмсовог* дописника из Берлина да „кнез Бизмарк посредује између руског и енглеског становишта. Ова разлика између руског и енглеског становишта састоји се у томе, што Инглиска жели, да цео уговор мира дође на конгрес, који ће само назначити оне тачке, које су јевропског значаја, докле Русија тражи, да оно изнесе пред конгрес које засега у јевропске интересе”.⁴⁹ На овај енглески захтев, Русија је одговорила да „ће уговор о миру одмах по ратификацији разделити силама, а осим тога званично ће се објавити у Петрограду. Јер руски кабинет нема основа да таји”.⁵⁰ Међутим, овај

⁴⁵ *Српске новине*, бр. 52, Београд 7. III 1878.

⁴⁶ *Српске новине*, бр. 53, Београд 8. III 1878.

⁴⁷ *Српске новине*, бр. 49, Београд 3. III 1878.

⁴⁸ *Српске новине*, бр. 54, Београд 9. III 1878.

⁴⁹ *Српске новине*, бр. 53, Београд 8. III 1878.

⁵⁰ *Српске новине*, бр. 55, Београд 10. III 1878.

руски одговор није задовољио енглеску владу и она је настојала да се Санстефански мировни уговор по сваку цену изнесе у целини на разматрање на састанку великих сила: „На то је Инглиска одговорила, да таква саопштења и објављивања уговора не може никако намирити потребу, која захтева, да се цео уговор поднесе конгресу, те да може решити, који услови додирују јевропске, а који оделите интересе”.⁵¹

Поводом потписивања Санстефанског мировног уговора између Русије и Турске, *Застава* је донела два чланка у којима је изнела какве последице из њега произлазе за Србе и Србију кад је реч било о балканским било о међународним односима у коме су они постали жртва компромиса и међусобног погађања великих сила: „Том приликом долази српски народ у процеп. Између Бугара и Хрвата, или боље речено између Русије и Аустро-Угарске, мора да попусти на једној страни због словенског братства, а на другој страни с тога, што се неке замерке из виших политичких обзира избегавају.” То је стајало у чланку који је *Застава* донела 7. марта 1878. под насловом „О словенској, нарочито јужној солидарности”.⁵²

После неколико дана, 12. марта, *Застава* је објавила и други чланак посвећен Санстефанском мировном уговору, с тим што је имао наслов „Санстефански мир”. У њему је предвиђала да ће овај руско-турски мировни уговор, неправедан за српски народ, донети буру и ратове у којима ће се проливати крв: „Санстефански мир то је само кратка одпочивка у прерушају источном. Нове буре и непогоде ускомешаће свет. Српске покрајине могу бити крваво попреште том будућем развоју, ал ће коначна победа бити најзад на страни правде, истине и слободе.”⁵³

Исток је много ексклузивније прокоментарисао потписивање Санстефанског уговора због поступка Русије према интересима српског народа, па је 15. марта 1878. писао: „Источно питање скрива у себи вулкански жар, грозну дилему: или ће се угађати народима балканског полуострва, источним народима, или западним велешанима Јевропе. Ако се учини првима по вољи, онда није право Јевропи: учинити пак Јевропи по вољи, значи запечатити остатак варварства у Јевропи, предати огњу и мачу хришћане балканског полуострва, турити у ад и пакао. Содому и Гомору миљунима бедних становника, огрешити се најужасније о хуманост и цивилизацију.”⁵⁴

Готово сви српски листови, *Српске новине*, *Застава* и *Исток*, у периоду од 15—20. марта објавили су у целини Санстефански

⁵¹ *Српске новине*, бр. 55, Београд 10. III 1878, рубрика „Источно питање”.

⁵² *Застава*, бр. 39, Нови Сад 10(22). III 1878.

⁵³ *Застава*, бр. 40, Нови Сад 12(24). III 1878.

⁵⁴ *Исток*, бр. 30, Београд 15. III 1878.

мировни уговор онако како је био објављен у Петрограду, с тим што је био објављиван у неколико наставака.

Као што смо већ нагласили, потписивање и објављивање Санстефанског мировног уговора између Русије и Турске, још више је погоршало већ ионако заоштрене односе између Енглеске и Русије. У интересу мира и да би се избегао рат, неки западноевропски листови су предлагали да се одржи предконференција представника великих сила пре него што започне конгрес; на њој би се покушало да се ублажи енглеска непопустљивост, а да се од Русије затражи да направи нове уступке како би се створила атмосфера за преговарање. Поводом ове иницијативе, *Српске новине* су 12. марта 1878. пренеле писање полузваничног бечког листа *Абендност*: „Са више страна потврђује се, да постоји намера, да се пре саветовања на конференцији држи нека врста предконгреса на коме ће суделовати посланици свих јевропских сила, које су сада у Берлину. Међутим, о цели тога предконгреса разилазе се мишљења. Док с једне стране тврде, да ће предконгрес уклонити све препреке, које још постоје односно састанка јевропског конгреса, а на име да ће углавити основ конгресног рада, дотле с друге стране приписују му се и то скромне задаће, да ће се на њему споразумети о формалном уводу и питању о председништву и т.д., односно његова улога би била чисто техничке природе.”⁵⁵

До којих је граница стигло међусобно заоштравање односа између Русије и Енглеске после објављивања Санстефанског уговора, то најбоље илуструје коментар *Заставе* који је изишао поводом његовог објављивања: „Било је речено, да Енглеска неће да пристане на конгрес берлински све дотле док Русија не саизволи да се целокупни св. Стефански прелиминарни уговор поднесе том конгресу. Русија наравно није никако пристати могла на тај захтев, али је своју попоустљивост тиме документовала, што је званично саопштила свима дворовима тај уговор. После те попустљивости руске и после саопштења прелиминарног уговора руско-турског, запетост Руске и Енглеске не само што није попустила, него је још већег маха узела. Дошло је до позивања око 40.000 енглеских резервиста у војску и до промене у енглеској влади.”⁵⁶

Заоштравање руско-енглеских односа после објављивања Санстефанског мировног уговора био је и предмет коментаришања *Српских новина* 19. марта 1878. у рубрици „Политички преглед” у којем је било изнето да су Руси и Енглези ближи рату него миру: „Диференције између Инглиске и Русије већ су такве природе, да се скоро може рећи, да смо ближе инглиско-руском рату, него јевропском конгресу за мир. Опште је мишљење, да

⁵⁵ *Српске новине*, бр. 57, Београд 12. III 1878.

⁵⁶ *Застава*, бр. 41, Нови Сад 14(26). III 1878.

ће Инглиска остати усамљена, и да је Бенерал Игњатијев отишао у Беч, да понуди неке уступке Аустро-угарској, но то општо мишљење још нема уза се никаквих знакова и доказа.⁵⁷

Боравак генерала Игњатијева у Бечу и његови разговори са грофом Андрашијем привукао је за извесно време пажњу европске и српске јавности, јер се од њих очекивало да ће допринети томе да дође до преокрета у односима великих сила. Стога су готово сви српски листови посветили по неколико коментара боравку генерала Игњатијева у Бечу. *Застава* је прва 19. марта 1878. донела чланак о његовом боравку у Бечу под насловом „Посланство Бенерала Игњатијева“: „Кажу, да ће му понудити искључив утицај аустро-угарски на уређење западне половине бивше европске Турске. Спомиње се осим Босне и Херцеговине још и Албанија, па чак и оснивање велике Македоније до Солуна, која би била као нека врста компензације стварања велике Бугарске на источном делу Балканског полуострва.”⁵⁸ У следећем броју од 21. марта, *Застава* је донела и редакцијски коментар о боравку генерала Игњатијева у Бечу: „Ако је Игњатијев хтео да дозна интересну сферу Аустро-угарске, то је својим путем у Бечу подпуно постигао: 1. простирање аустро-угарског урлива на западни полуоток војничким и трговачко-политичким уговорима са Србијом, Црном Гором и Албанијом, 2. успостављање директне железничке везе аустријске са Солуном на отоманском земљишту, 3. да се Бугарска удаљи од Егејског мора, 4. да се отоманска власт учврсти у оним областима где постоји, 5. да се Аустрија непосредно с Портом у свим тим тачкама спорним споразуме.”⁵⁹ После тога је *Застава* донела и интервју свога дописника из Беча са генералом Игњатијевим.⁶⁰

Следећи српски лист који се бавио боравком генерала Игњатијева у Бечу био је *Исток* који је донео два написа у вези са његовим боравком у Бечу. Први напис је био редакцијски коментар *Истока* који се односио на затегнутост односа између Енглеске и Русије: „У сваком случају крв или мастиљу, рат или мир — само нека престане несносни интермецо дипломатског јаукања и порабања нечега, што се као робено не може умољавати, но само увеличавати.”⁶¹ У следећем броју, *Исток* је у целини пренео интервју *Бечке пресе* „Разговор са Бенералом Игњатијевим”.⁶²

Доста пажње боравку генерала Игњатијева у Бечу посветиле су и *Српске новине* које су од 15—23. марта 1878. објавиле четири-пет редакцијских коментара у којима су изнеле своја за-

⁵⁷ *Српске новине*, бр. 63, Београд 19. III 1878.

⁵⁸ *Застава*, бр. 43, Нови Сад 17(29). III 1878.

⁵⁹ *Застава*, бр. 46, Нови Сад 22. III (3. IV) 1878.

⁶⁰ *Застава*, бр. 46, Нови Сад 22. III (3. IV) 1878.

⁶¹ *Исток*, бр. 32, Београд 19. III 1878.

⁶² *Исток*, бр. 33, Београд 22. III 1878.

пажања о циљевима његове мисије у Бечу. Постојала су велика нагабања о циљевима и резултатима генерала Игњатијева у разговору са грофом Андрашијем, па су *Српске новине* пренеле писање бечке и петроградске штампе. Док су „Бечки листови уверавали да Бенерал Игњатијев није ништа позитивно свршио, но сви се слажу у томе, да су руском дипломати у Бечу тачно означили аустро-угарске интересе при уређењу одношаја на Балканском полуострву”,⁶³ — дотле су петроградски листови давали сасвим друге оцене о његовој мисији: „Бенерал Игњатијев дошао је у Петроград 21. ов. мес. у вече. Као што је познато, бечки листови рекли су, да је мисија Бенерала Игњатијева остала без успеха. На то примећује агенција Русија, да Бенерал Игњатијев није ни имао пуномоћије да закључи какав уговор, њему је било наручено, да односно уговора Санстефанског даје пријатељска објашњења и да их прима. Дакле за такву се мисију не може рећи да је остала без успеха”.⁶⁴

Док је генерал Игњатијев још био у Бечу била је у току и друга иницијатива која је требало да допринесе мирном решавању Источне кризе после сукоба Енглеске и Русије око мореуза. *Застава* је у редакцијском чланку пренела из Берлина вест да је цар Виљем лично интервенисао код енглеске краљице Викторије да предузме неке кораке како би се помирила становишта Русије и Енглеске око мореуза и створили се услови за мирно решење спора на европској конференцији мира: „Немачки цар Виљем писао је своје ручно краљици и царици Викторији. То је подејствовало и тако је задобијено земљиште за даље преговоре. Но одступање Дербијево неће се по томе надовезати велики руско-енглески рат, и ако је Дерби један од првака умерених конзервативаца.”⁶⁵ У истом броју, *Застава* доноси и „Босанску споменицу за конгрес веле сила” босанских устаника упућену великим силама за њихову интервенцију у решавању босанскохерцеговачког питања.

У току интервенције немачког цара Виљема код енглеске царице и краљице Викторије дошло је и до промена у енглеском кабинету. Лорд Дерби је напустио положај министра иностраних дела, а преузео га је маркиз Солзбери. Поводом ове промене у енглеском кабинету, најпре је *Исток* 24. марта 1878. донео следећи редакцијски коментар: „Али једно треба знати. Цела прошлост лорда Биконсфилда неоториво нас уверава, да са његове стране неможемо чекати никакве концесије према Русији”,⁶⁶ а затим су *Српске новине* пренеле адресу лорда Биконсфилда Енглеском парламенту поводом промена у кабинету: „Поводом адресе рече лорд Биконсфилд да се политика инглиска базира на

⁶³ *Српске новине*, бр. 66, Београд 23. III 1878.

⁶⁴ *Српске новине*, бр. 68, Београд 25. III 1878.

⁶⁵ *Застава*, бр. 45, Нови Сад 21. III (2. IV) 1878.

⁶⁶ *Исток*, бр. 34, Београд 24. III 1878.

уговорима од 1856. и 1871. године. Он је још у почетку рата дао Русији до знања, да ће за сваку измену ових уговора бити нужно одобрење сигнатарних сила. Почем Русија није пристала на захтев англиски, да се пред конгрес изнесе цео уговор мира, то више нема изгледа да ће се конгрес одржати. Према поступку Русије морале су се спреме имати у виду.⁶⁷

После ступања маркиза Солзберија на дужност министра иностраних дела енглеског кабинета, пажњу европске и српске јавности привукла је његова „Окружница маркиза Солзберија” енглеским дипломатама на страним дворovima коју су пренели сви српски листови. Најпре су *Српске новине* још 25. марта писале: „Овде се чује, да је маркиз Солзбери изјавио, да ће се англиска влада тврдо држати свога становишта, али ипак не ће ништа пренаглити. Према томе изгледа, да ће нерешена ситуација дуго трајати.”⁶⁸ У коментару *Истока* од 26. марта 1878. поводом објављивања „Окружнице маркиза Солзберија” енглеским дипломатама у иностранству наглашено је да није дошло до промена у енглеској политици према руској политици и да се још увек настоји да Санстефански уговор о миру треба у целини да размотре велике силе на Берлинском конгресу,⁶⁹ а на крају је *Застава* овако коментарисала циљ енглеске политике по Солзберијевом уверењу: „Да ће се захтевати да се на Истоку поставе добре владе, мир и слобода у свим земљама, што се не би постигло, ако би се прихватили услови Горчакова за сазивање конгреса. Зато се захтева да се на конгрес изнесе цео Санстефански уговор на коначно решење Европе.”⁷⁰

После иступања новог енглеског министра иностраних дела маркиза Солзберија о циљевима енглеске политике после Санстефанског уговора, с великим нестрпљењем се очекивао одговор кнеза Горчакова, руског министра иностраних дела. У међувремену, од 31. марта до 6. априла 1878, у *Српским новинама* је изишло неколико коментара у рубрици „Политички преглед” у којима се предвиђало да ће наступити попуштање у руско-енглеским односима: „Политичка ситуација окренула се на боље, али је ипак за то још једнако озбиљна и напета. Кнез Горчаков још није одговорио на окружницу Солзберијеву, те тако најважније моментално питање није решено, али руски полузванични листови тврде, да ће одговор Горчакова бити написан у помирљивом тону и да неће изазивати Инглиску.”⁷¹ Сутрадан су *Српске новине* већ коментарисале одговор кнеза Горчакова маркизу Солзберију, само овога пута на основу података до којих су дошле из иностране западноевропске штампе: „Одговор је за

⁶⁷ *Српске новине*, бр. 71, Београд 30. III 1878.

⁶⁸ *Српске новине*, бр. 69, Београд 28. III 1878.

⁶⁹ *Исток*, бр. 35, Београд 26. III 1878.

⁷⁰ *Застава*, бр. 48, Нови Сад 26. III (7. IV) 1878.

⁷¹ *Српске новине*, бр. 72, Београд 31. III 1878.

сада познат у изводу, а носи име „Промеморија” у појој Горчаков детаљно одговара на све тачке у окружници Солзберија. Судећи по ономе што нам је познато, а што на другом месту међу новијим вестима доносимо, можемо слободно рећи, да Русија жели наставити преговоре са Инглиском, и тако је моментално отклоњен сукоб између петроградског и инглиског кабинета.⁷²

У међувремену су о полемици између маркиза Солзберија и кнеза Горчакова донели су своје коментаре *Исток* и *Застава*. Док је *Исток* у свом коментару од 30. марта 1878. констатовао да оба министра бране своје позиције дипломатским језиком: „Обојица дипломатским тоном изражавају жељу за мир, али оружање се продужује. Обојица се позивају на Јевропу, али бране своје интересе. Обојица полазе од завојевачке сфере, али остају при првобитној намери, која код Инглиза значи понижавање Руса — код Руса извршавање токова хуманитарне задаће”,⁷³ дотле *Застава* осуђује ангажовање Енглеза у заштити турских интереса и сматра да се историјски токови не могу задржати: „Ако Енглеска сматра, да је уништењем Турске у опасности углед њезин на Истоку, те ако јој је противан резултат рата по себи, то нека гледа, како ће доскочити том резултату, кад се већ тај повеснички чин збрисати не може. Хоће ли пак тиме да достигне, онда нека се не позива на међународне уговоре; јер све што ће подузети рад одржања угледа свог на Истоку, све ће то бити против већ савладаног и преживелог гледишта о међународним уговорима.”⁷⁴

У раздобљу од 2—5. априла 1878, сви српски листови су пренели „Промеморију”, односно одговор кнеза Горчакова маркизу Солзберију. У својој оцени Горчаковог одговора, *Српске новине* су констатовале да је његов одговор полемичан и да пружа могућност за директне руско-енглеске преговоре: „С тога види се, да би мишљење у поменутој депеши могло много природније поштовати и практично оценити, кад би се било у таквом положају, да се на њих може поред замерки наћи практичних предлога који би тежили на то, да се постојеће тешкоће расправе и да се испостави чврст и трајан мир на Истоку у општем интересу.”⁷⁵

После размене порука између маркиза Солзберија, енглеског министра иностраних дела, и кнеза Горчакова, руског министра иностраних дела, настало је затишје за извесно време у европским дипломатским круговима у ишчекивању какви ће се кораци предузети за приближавање руских и енглеских ставова. У том временском међупростору појавио се као посредник кнез Бизмарк како би допринео остварењу његове основне

⁷² *Српске новине*, бр. 73, Београд 1. IV 1878.

⁷³ *Исток*, бр. 38, Београд 2. IV 1878.

⁷⁴ *Застава*, бр. 51, Нови Сад 31. III (12. IV) 1878.

⁷⁵ *Српске новине*, бр. 74, Београд 2. IV 1878.

замисли — сазивању Берлинског конгреса. *Српске новине* су прве пренеле вест о посредничкој улози кнеза Бизмарка још 6. априла 1878. године: „Кнез Бизмарк примивши се улоге посредника, ставио је себи задаћу, да у опште утре пут споразумевања, и да обе владе изведе на стазу, где ће се морати састати, да обе на то пристану, да се ствар реши на конгресу, означивши унапред тачке које ће се претресати. Међу тим, кнез Бизмарк није опуномоћен ни од једне ни од друге стране, да ово или оно попусти, што ће само онда учинити, ако га у њихово име позову и опуномоће да чини извесне поступке. Преговори су у току и телеграфске жице раде између Берлина и Петрограда, између немачке престонице и Лондона.”⁷⁶

О посредничкој улози кнеза Бизмарка писали су и остали српски листови. Док је коментар *Истока* о Бизмарковој посредничкој улози у руско-енглеским преговорима био једностран: „Својим посредовањем Берманија ће констатовати пред Јевропом истину мирољубивости и хуманости руске политике, покаже праве кривце данашњег заплета, ослободиће Русију од изолованог положаја, скинуће са очију Јевропе вело засеђавања и изнеће ствар једино пред Русију и Енглеску”,⁷⁷ дотле се *Застава* у свом коментару од 23. априла 1878. трудила да схвати тешкоће и озбиљност Бизмарка у његовој посредничкој улози: „Садашње политичко стање у погледу решења кризе на Истоку своди се на посредовање Бизмарково, да се руско-енглеска противност стиша бар до такозване предконференције, која би спремила програм и удесила ред за конгрес. Бизмарков пројект о тој предконференцији формалистичке је вредности, али би од начелног значаја био, пошто би се ту решило хоће ли и како ће се расправљати св. стефански прелиминарни уговор. Русија и Аустрија пристале су на ту предконференцију. Енглеска јој није у начелу противна, ал тек своју саизволу није тако јасно изнела на видик, да би немачка влада званичне позивнице на ту предконференцију разаслати могла. Међу предлозима, које је Бизмарк при посредовању свом учинио, био је тај, да се пре свега око Цариграда уклони могућност руско-енглеског сукоба тиме, што би се енглеска флота повукла из Мраморног мора, а руска војска даље од Цариграда до иза неких демаркационих линија, које би се определиле. Како је тај предлог у Петрограду и Лондону примљен, о томе се још не јавља, а од тога зависи и та предконференција.”⁷⁸

Није дуго потрајало, а најпре су *Српске новине*,⁷⁹ а затим и *Застава*⁸⁰ пренеле вест да Бизмарково посредовање није успело,

⁷⁶ *Српске новине*, бр. 77, Београд 6. IV 1878.

⁷⁷ *Исток*, бр. 39, Београд 5. IV 1878.

⁷⁸ *Застава*, бр. 57, Нови Сад 11(23). IV 1878.

⁷⁹ *Српске новине*, бр. 76, Београд 5. IV 1878.

⁸⁰ *Застава*, бр. 58, Нови Сад 12(24). IV 1878.

што значи да је пропао његов предлог за претконференцију. Међутим, ми сматрамо да је био потребан дужи временски период у руско-енглеским преговорима око Бизмаркових предлога да би они били прихваћени, што је касније и постигнуто. Наши листови то нису сачекали, него су прихватили западноевропске коментаре да Бизмаркова посредничка улога није успела. Интересантан је, међутим, коментар *Заставе* како она објашњава због чега није успела та посредничка улога: „Посредовање Бизмарка између Русије и Енглеске није успехом уродило. Британска влада неће да прими, да се на конгресу уговори од 1856 и 1871 године подвргну процени. Она остаје при свом првишном захтеву, да се сан стефански уговор има сматрати, као и да не постоји. Оспорава дакле оне догађаје, на основу којих је Русија предузела, да изнова европски југоисток образује. Кнез Бизмарк при овом посредовању поступио је веома опрезно, да не би у случају неуспеха изгледало, као да је сам лично насео. Тим својим начином посредовања, и ако је веома обазриво Бизмарк поступио и више пипао и сондирао, него што се сам истицао, ипак је показао британској влади, а и осталом свету — на чију је страну. Тражећи, да се париски уговор и лондонски подвргну саветовању конгресном и тако подвргну промени прикладној данашњим приликама, изрекао је уједно, да се при старом стању остати не може, што је на послетку и Солзберија у својој окружности признао. Но равнајући стазе за споразум између Русије и Аустро-угарске изразио се против енглеских смерова, које садашња британска влада према Истоку гаји.”⁸¹

После дипломатских наступа маркиза Солзберија и кнеза Горчакова, као и Бизмарковог посредовања између Русије и Енглеске, започиње период закулиских преговарања, па су *Српске новине* у вези са тим донеле свој коментар 7. IV 1878: „У спољној политици опажа се последњих дана нека тишина. А источно питање ступило је за сада у онај стадијум у коме се ради иза политичких кулиса, те публици није све познато.”⁸² Ово расположење потврдила је и *Застава* у телеграму из Беча од 19. априла 1878: „Ситуација се не мења, мада се у Инглиској војска оружа и резерва мобилише, Бизмарк и Горчаков оправљају се од болести.”⁸³ Међутим, у периоду ишчекивања и недоступности резултата закулиских политичких погађања великих сила, *Српске новине* су пренеле једну оптимистичку вест лондонског листа *Ехо* о могућности одржавања Берлинског конгреса и поравнања између Русије и Енглеске: „По најновијим вестима из Лондона и Берлина тако изгледа, као да ће се конгрес још састати, да се доведе у ред Источно питање, и да се силе споразумеју

⁸¹ *Застава*, бр. 58, Нови Сад 12(24). IV 1878, чланак „О посредовању Бизмарка у руско-енглеском спору”.

⁸² *Српске новине*, бр. 78, Београд 7. IV 1878.

⁸³ *Застава*, бр. 61, Нови Сад 19. IV (1. V) 1878.

о резултатима руско-турског рата. Лондонски лист „Ехо” донео је вест, на дан када су парламенти одложили своје заседање, да је руски посланик Шувалов изјавио маркизу Солзберију, да Русија води рачуна о захтевима англиским, и ако је та вест истинита, о чему многи сумњају, онда је сигурно да ће се најпре састати такозвана предконференција у Берлину, која ће тражити пут и начин за опште јевропско споразумевање о Источном питању, а затим ће се састати конгрес да ствар коначно реши.”⁸⁴

У време ишчекивања резултата закулиских дипломатских преговарања великих сила око решења Источне кризе, у *Застави* је изишао чланак под насловом „Под видом човечности” који је представљао критички осврт на понашање великих сила према малим балканским народима: „Аустро-угарска се спрема, да поседне „Босну” и тако да за тај крај Балканског полуострва даде свој „модел”. Енглеска опет са своје стране истиче јелинство на Балканском полуострву. И тако те у првом реду заинтересоване велесиле спремају се, да осакате цео развитак источни, да посеју клицу из које ће да поникне раздор и неслога међу источним народима, што би наравно њима у прилог ишло и што би им војне интересе очувало.”⁸⁵

У време затишја у руско-енглеским преговорима око сазивања Берлинског конгреса, на политичкој сцени је наступио познати енглески политичар Гледстон који се супротставио ратоборној групи енглеских политичара. „У овом часу кад се мисли да је званична Енглеска готова да оружаном руком стече себи право на решење источног питања, или на нужно осигурање такозваних „Британских интереса”. У вези са тим, *Застава* је 26. априла 1878. пренела Гледстонов наступ у Енглеском парламнту.” Вредно је осврнути се на гледање и рад оних људи те земље, који непрестано на челу знатног дела тог народа стоје, а противна начела исповедају. Све нам сведочи за изглед на рат, а мало шта противно, али једно само никако не видим, а то је повод за рат. Нико нема да нам каже, нико нема да нам покаже, па никога нема да нам проба да објасни, ради чега и за шта ћемо да се бијемо.”⁸⁶

Међутим, већ средином априла започели су из западноевропских информативних агенција и листова да пристижу оптимистичке вести о руско-енглеским преговорима за мирно решење Источне кризе. Они су чак демантовали ранију вест о неуспеху Бизмарковог посредовања и почели су јављати да се оно приводи крају. Тако су *Српске новине* 14. априла 1878. у рубрици „Источно питање” писале: „Телеграми од 10. ов. мес. како и сви досадашњи различито нагађају о садањем стању ствари. Из свега се може само толико извести, да немачко посредовање

⁸⁴ *Српске новине*, бр. 79, Београд 8. IV 1878.

⁸⁵ *Застава*, бр. 63, Нови Сад 23. IV (3. V) 1878.

⁸⁶ *Застава*, бр. 65, Нови Сад 26. IV (8. V) 1878.

још траје и да се сад воде преговори око немачког предлога: да се руска и англиска убојна сила повуче даље од Цариграда. По казивању неких телеграма изгледа као да су обе стране, и Русија и Англиска, пристале на тај предлог: само немогу још да се погоде о растојању: то јест — докле ће се повући руске војске, а докле англиска флота.⁸⁷

До стварног преокрета у руско-енглеским односима и преговорима дошло је крајем априла 1878, кад се у дипломатске преговоре као посредник у њиховом решавању умешао гроф Петар Шувалов, руски посланик на енглеском двору. Најпре су ту вест опет пренеле *Српске новине* 28. априла 1878. у рубрици „Политички преглед“: „Пут грофа Шувалова у Петроград тумаче листови као повољан знак преговора, а ово је прилика, да ће он поднети својој влади извешће о расположењу у Англиској.”⁸⁸ Док су *Српске новине* сваког дана писале понешто и обавештавале српску јавност докле је стигла мисија грофа Петра Шувалова у Петрограду, дотле су *Исток* и *Застава* у својим редакцијским коментарима износили обавештења о његовој личности и утицају у руском политичким круговима: „Као посланик на лондонском двору гроф Шувалов је отпутовао у Петроград, да означи англиске намере. Ми држимо, да се варају они, да ће гроф Шувалов личним упливом на цара Александра порадиати за мир. Он ће реферисати шта има, а кнез Горачков и цар Александар одлучиће.”⁸⁹ То је писао *Исток*.

Далеко више података о посредничкој улози грофа Петра Шувалова, као и о његовом путовању у Петроград, донела је *Застава* у редакцијском прилогу од 1. маја 1878: „Од како је руски посланик у Лондону гроф Шувалов кренуо на пут за Петроград, од тог доба искрсавају гласови о томе, како се ситуација у корист одржавања светског мира променила. Каже се, да Шувалов носи својој влади поруке енглеске које има изгледа, да би их у Петрограду прихватили. Говори се, како и Русија с једне стране и Англеска с друге стране, једни другима попуштају и на сусрет иду. Русија веле да ће предати цео санстефански уговор пред европски конгрес, да га овај санкционише, а Англеска опет веле, да пристаје на захтеве руске, који је у Горчакљевом одговору на Солзберијеву окружницу нашао израз, т. ј. да с енглеске стране најпре изнесе позитиван програм, по коме би се имало Источно питање да реши. Представљајући да су горње вести истините, можемо узети да Шувалов носи тај позитиван програм преко Берлина у Петроград.”⁹⁰

У вези са путовањем грофа Шувалова из Лондона у Петроград било је покренуто питање да ли још постоји немачко по-

⁸⁷ *Српске новине*, бр. 84, Београд 14. IV 1878.

⁸⁸ *Српске новине*, бр. 93, Београд 28. IV 1878.

⁸⁹ *Исток*, бр. 49, Београд 30. IV 1878.

⁹⁰ *Застава*, бр. 69, Нови Сад 2(14). V 1878.

средовање у преговорима између Русије и Енглеске и каква је његова функција. Прва је на ово питање дала одговор *Застава* 8. маја 1878. године: „Карактеристично је при овим руско-енглеским преговорима и то, што посланик руски и при поласку у Петроград и при повратку свом оданде иде преко Берлина и ту се са Бизмарком састаје и конферише. Очеvidно је и по томе, да Бизмарк конач посредовања овог још није из руке испустио. То посведочава и пут немачког престолног наследника са престолном наследницом у Лондону, који се збива, баш у очи повратка Шуваловљевог у Лондон. То је знак, да се хоће и на енглески двор да упливише од стране немачке а у хатар измирењу и поравнању руско-енглеском.”⁹¹ Затим је посредничку улогу Немачке коментарисао *Исток* у редакцијским чланцима 10. маја 1878: „Већ састанак грофа Шувалова с Бизмарком и царем Вилемом доказао је, да је Пруска потпуно посвећена у дипломатске тајне. У Берлину су још пре од доласка Шувалова знали какве услове ставља Инглиска за држање мира. А када се сада јавља из Берлина, да је Русија одлучно одбила баш те инглиске предлоге, онда можемо бити уверени, да је ова вест са извора дошла.”⁹² У следећем броју од 12. маја, *Исток* допуњује: „Ми држимо, да Берманија, и ако је пустила Инглиску и Русију да преговарају, није пустила конце Источног питања из својих руку. У томе нас уверава и околност, да је гроф Шувалов и при поласку и повратку сврнуо у Берлин у Фридрихсруе и цару Вилему и кнезу Бизмарку зацело да реферише о успеху ових преговора, којима је Немачка, што како, но ипак положила темељ.”⁹³

Још у току путовања грофа Петра Шувалова у Лондон пренеле су се вести да је његова мисија успешно завршена и да ће допринети сазивању Берлинског конгреса: „Цар руски учинио је знамените концесије — стајало је у лондонском *Стандарду* чију је вест пренео и *Исток* 12. маја. — „Ако и има доста тегоба да се савладају, ипак се може очекивати мирно решење, ако садашње расположење руског кабинета буде потрајало.”⁹⁴

Није требало много времена од повратка грофа Петра Шувалова у Лондон да се пренесу вести како су његова мисија и путовање у Петроград испунили очекивања и надања. Тако је *Застава* у коментару од 16. маја писала: „По свима гласовима судећи, може се узети, да је задобијена основа, на којој ће се моћи радити на одржање мира. Конгрес, не конференција, који ће се за две недеље у Берлину да састане, имаће да доврши то дело, које је толико спремљено и удешено између Русије и Енглеске.”⁹⁵ Конкретније о томе обавестиле су српску јавност *Срп-*

⁹¹ *Застава*, бр. 72, Нови Сад 9(21). V 1878.

⁹² *Исток*, бр. 53, Београд 10. V 1878.

⁹³ *Исток*, бр. 54, Београд 12. V 1878.

⁹⁴ *Исток*, бр. 55, Београд 14. IV 1878.

⁹⁵ *Застава*, бр. 76, Нови Сад 16(28). V 1878.

ске новине у рубрици „Политички преглед“: „Гроф Шувалов борава већ три дана у Лондону, где је предао маркизу Солзберију одговор руске владе на захтев енглеског кабинета. Одговор петроградске владе још није познат, као што нису познати ни захтеви лондонског кабинета, али судећи по телеграфским извештајима из чланака добро обавештених лондонских новина, тако изгледа, да ће енглеска влада бити задовољна одговором, што га је донео гроф Шувалов, јер је сада сачуван јевропски карактер источног питања, т.ј. Јевропи се оставља право да она на конгресу регулише источно питање.“⁹⁶ Још конкретније и јасније о успешно завршеној мисији грофа Шувалова у Петрограду обавештавала је *Застава* у телеграму који је пренет из Беча 14. маја 1878, а на основу вести листа *Журнал де Деба*: „Мисија грофа Шувалова има повољне резултате. Русија је спремна да поднесе конференцији Св. Стефански уговор. Конференција ће бити 11. јунија.“⁹⁷ Сутрадан је *Застава* донела редакцијски чланак „Успех Шувалове мисије“: „Брзојавна жица донела нам је вест, да је Шувалов успео у својој мисији у Петрограду. Услед тога стишана је размирица између Енглеске и Русије, и конгрес се скромно помаља са границом мира на политичком хоризонту, са кога се по мало развлаче мутни и луни града облаци.“⁹⁸

Мада није постојала службена вест о дану сазивања Берлинског конгреса, *Српске новине* су у „Политичком прегледу“ од 18. маја 1878. писале као да је све решено: „Скоро је већ сигурна ствар да ће се конгрес састати у Берлину 30. ов. мес. да на основу париског и санстефанског уговора регулише источно питање. Бечки и париски листови потврдили су ту вест. *Журнал де Деба* и берлинске новине јављају, да ће се кнез Бизмарк ових дана вратити у немачку престоницу, те доводе у свезу тај долазак са конгресом, за који оне веле, да ће се брзо састати. У Берлину мисле, да дипломате при њиховом доласку наћи ће главна питања већ решена, што ће они од своје стране потврдити, па ће се затим одредити разне комисије, које ће проучавати оно, што се мора регулисати, а међу којима ће бити и локалних комисија.“⁹⁹

У информисању српске јавности у вези са успехом мисије грофа Петра Шувалова није изостао ни *Исток*, само што је он у редакцијском коментару донео веома саркастичан закључак о успесима конференција великих сила и покушао да одбрани Русију у њеном попуштању Енглеској и Аустро-Угарској: „И тако, дакле, јевропска дипломатија лађа се свог старог средства конгреса. Ко је пажљиво пратио дипломатске покушаје за последње три године, који много обећавају, а ништа не давају, тај као

⁹⁶ *Српске новине*, бр. 107, Београд 14. V 1878.

⁹⁷ *Застава*, бр. 76, Нови Сад 16(28). V 1878.

⁹⁸ *Застава*, бр. 77, Нови Сад 17(29). V 1878.

⁹⁹ *Српске новине*, бр. 110, Београд 18. V 1878.

да би хтео слабо поверовати у безусловну срећу конгреса, као што су Чиве већ по целом свету разгласиле да Русија леже у прах пред Инглиском, и „Нота Бене” и пред Аустријом.”¹⁰⁰

Б) ОДРЖАВАЊЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

После готово петомесечног систематског информисања српске јавности о разним дипломатским манипулацијама, закулисним играма, погађањима и договарањима, српска штампа је најзад имала могућност да је обавести да ће Берлински конгрес започети рад 13. јуна (односно 1. јуна по старом) 1878. године. Ову вест је прва пренела *Застава* 24. маја 1878. на основу телеграма из Беча: „Јуче достављене позивнице свима посланицима. Енглеска шаље Солзберија и Биконсфилда, Француска Вадингтона и два секретара, Аустрија Андрашија и Орција, Русија по свој прилици Горчакова, ако оздрави, и Шувалова.”¹⁰¹ Сутрадан су *Српске новине* отвориле рубрику „Конгрес” с намером да на једном месту свога листа прикупљају информације о овом изузетно значајном догађају, што га је српска јавност пратила с великим интересовањем: „Дакле конгрес је ту. Истина може се још мало одгодити његов састанак, али према садашњим изгледима после св. Тројце састаће се пуномоћници јевропски под председништвом немачког канцелара. Дела кога се подухватио немачки канцелар не може остати неуспешно, дакле конгрес ће донети мир: а почем кнез Бизмарк воли брзе одлуке, а мрзи досадно ситничарење, то ће се конгрес за кратко време разићи али успешно.” Овај рапорт завршавају *Српске новине* закључком: „Конгрес никако неће расправљати источно питање, него ће само регулисати начин и пут, како ће се одгодити за после. Другим речима — конгрес ће утврдити привремену границу супротном ширењу власти и ставити под заштиту Јевропе, која ће после овог рата укинати руско-енглески ривалитет на области турског истока.”¹⁰²

Од тога тренутка ће се на страницама *Српских новина*, *Заставе* и *Истока* преносити разне информације западноевропских и руских информативних центара и листова, подаци о дневном реду конгреса, личностима које су учествовале, као и о процедури по којој ће конгрес радити. Пошто нисмо били у могућности да утврдимо тачан дневни ред Берлинског конгреса, то ћемо изнети садржај позивнице немачке владе која је упућена аустро-угарској влади, а објавиле је *Српске новине* и *Застава*, и на основу које можемо утврдити какав је био тај дневни ред: „Подписани по налогу своје владе, имам част саопштити Вашој ек-

¹⁰⁰ *Исток*, бр. 57, Београд 19. V 1878.

¹⁰¹ *Застава*, бр. 81, Нови Сад 24. V (5. VI) 1878.

¹⁰² *Српске новине*, бр. 116, Београд 25. V 1878.

селенцији ово: У прилог иницијативе учињене од стране аустро-угарског кабинета част је царској немачкој влади предложити силама подписницима уговора од 1856 и 1871, да изволе састати се у Берлину на конгрес, те ту дискутирати одредбе прелиминарног мира, који је закључен у Сан Стефану између Русије и Турске. Влада Његовог величанства, управљајући ову позивницу на краљевску и ћесарску аустро-угарску владу, мисли да ће влада аустро-угарска пристати на то, да се цела садржина уговора санстефанског дискутује, и да је готова у том суделовати. А у случају пристанка свију познатих сила влада његовог величанства предлаже, да се за састанак одреди 1. јуни [13. по новом календару — прим. Р. Ц.]. Подписати доставља ово до знања Вашој екселенцији и част му је у исти мах Вашу екселенцију умолити: да што је могуће пре изволите јавите одговор владе Његовог царског и апостолско-краљевског величанства. Подписати не пропушта прилику, и т.д.¹⁰³

У предконгресним данима појавило се још неколико редакцијских чланака у *Српским новинама*, *Застава* и *Истоку* који су желели да српску јавност обавесте о питањима која ће следећих дана бити разматрана на Берлинском конгресу. Тако су нпр. *Српске новине* у чланку „Пред конгрес“ у два наставка донеле вести о упућивању позивница великим силама, о њиховом одговору да ће присуствовати конгресу, затим о личностима које ће учествовати, или су већ стигле у Берлин, и на крају о предвиђањима колико ће конгрес трајати: „Рачуна се да ће конгрес, ако све изађе добро, моћи расправити главна питања десет до дванаест седница. Затим ће се уговор поднети на подпис.“¹⁰⁴

Уочи почетка конгреса, *Застава* је донела три редакцијска чланка у којима се нагађа о исходу решења неких питања која ће тешко погодити српски народ. Тако нпр. *Застава* у чланку „Са зле на горе“ пише о евентуалној окупацији Босне и Херцеговине: „Кад помислимо на конгрес и његове последице, које ће задесити нас Босанце и Ерцеговце — црна нас слутња обузима предпостављајући си какве би жалосне дане доживели, кад би аустро-угарска војска окупирала поменуте крајеве; а шта би онда за нас било, кад би нас сасвим у своје руке узела! Никада трајност мира и културног напредка Европа нам не би могла осигурати, кад би на конгресу постигнут био.“¹⁰⁵ Затим у редакцијском чланку „У очи конгреса“, *Застава* преноси вести о окупљању учесника Берлинског конгреса и последњим припремама за његов почетак: „Сутра се отвора у Берлину велики ареопаг европски. Дипломати крупни и ситни биће већ стигли на дипломатском разбојишту, носећи у пртљаку свом читаве брегове од дипломатских аката и географских карата, а у срцу нешто до-

¹⁰³ *Српске новине*, бр. 116, Београд 25. V 1878, рубрика „Конгрес“.

¹⁰⁴ *Српске новине*, бр. 119, Београд 30. V 1878.

¹⁰⁵ *Застава*, бр. 84, Нови Сад 30. V (11. VI) 1878.

бре или зле воље.” Разуме се да *Застава* не заборавља донети вест да је у Берлин стигао и Јован Ристић, министар иностраних дела Кнежевине Србије: „Познато нам је, да је г. Ристић отишао на Берлински конгрес, где ће без сумње имати информативни глас на конгресу. Од г. Ристића није ни очекивати друго што, него да ће се свом снагом заузимати за присаједињење Босне Србији, као што ће се Црногорски изасланик заузимати за присаједињење Херцеговине Црној Гори.”¹⁰⁶ На крају, у трећем редакцијском чланку „Аустро-угарска према истоку”, *Застава* разматра однос Аустро-Угарске према балканским и југословенским народима на Берлинском конгресу.¹⁰⁷

У већ раније познатом стилу, пун сумње и неповерења према великим силама, *Исток* је донео свој редакцијски коментар поводом почетка рада Берлинског конгреса: „Има једна препрека, да није ње, могло би се рећи: Конгрес ће декретирати слободу и самосталност свима народима на полуострву балканском и укидање Турске као државе. Свест још није тако дубоко у срце неких народа да заглупе. Интереси, „Јевропски интереси” вазда су играли прву улогу, те ето и сад кваре идеалну задаћу конгреса. Место радикалног решења захтевају привремено решење, које би како-тако задовољило Јевропу и учинило крај немира — али само за неколико година — на балканском полуострву.”¹⁰⁸

Тако припремљена за рад Берлинског конгреса преко страница *Српских новина*, *Заставе* и *Истока*, српска јавност је хладнокрвно очекивала његове резултате зато што је била убеђена да су они привремени и да изражавају планове и жеље великих сила у међосубним погађањима о интересним сферама.

Конгрес је био свечано отворен у четвртак 1. јуна (по старом календару). Представници великих сила били су у свечаним дипломатским униформама својих земаља. *Српске новине* су пренеле телеграфски извештај из Берлина од 3. јуна: „Пошто је кнез Бизмарк укратко поздравио чланове конгреса, узме гроф Андраши реч и предложи, да се председавање у конгресу преда Бизмарку, наводећи да је то не само обичај освећен ранијим случајевима, него би то било признање високе мудрости немачког државног канцелара. Андраши доврши најтоплијом жељом, да би цар Виљем што пре оздравио. Бизмарк се захвали и прими званично председавање у конгресу, те се одмах приступи конституисању секретарства. Закључено је, држати конгресне расправе у тајности. Идућа седница биће у понедељак, јер ће се најпре поверљиво договарати пуномоћници међу собом, како

¹⁰⁶ *Застава*, бр. 85, Нови Сад 31. V (12. VI) 1878.

¹⁰⁷ *Застава*, бр. 86, Нови Сад 2(14). VI 1878.

¹⁰⁸ *Исток*, бр. 62, Београд 2. VI 1878.

би се тим конгресни посао унапредио. Такво преговарање било је прекјуче међу грофовима Андрашијем и Шуваловим."¹⁰⁹

У сали у којој се заседало, делегати великих сила били су распоређени по француском обецедном реду: десно је седела аустро-угарска делегација, лево од ње француска, десно енглеска, лево италијанска, десно руска, лево турска.¹¹⁰ Аустро-Угарску су заступали гроф Јулијан Андраши, министар иностраних дела, гроф Алојз Карољи, аустро-угарски посланик на немачком двору, и барон Хајмерле;¹¹¹ Француску Виљем Хенри Вадигтон, министар иностраних дела, и гроф Сен Валије, заступник Француске Републике на немачком двору; Италију гроф Луиџи Карпи, министар иностраних дела, и гроф Едуардо Лонеј, краљевски заступник на немачком двору; Немачку кнез Ото Бизмарк, државни канцелар, Ернест Билов, државни секретар спољних послова, и кнез Кљодвиг Карло Хохонлоје-Шилингсфилд, царски немачки заступник у Француској; Русију кнез Александар Михаилович Горчаков, гроф Петар Шувалов и Павле Убрил; Енглеску лорд Биконсфилд, маркиз Роберт Сесил Солзбери и лорд Ото Расел; Турску су заступали Сафет-паша и Садулах-беј.¹¹²

Да би српска јавност била у могућности да што брже дође до информација са заседања Берлинског конгреса, српски листови су отворили специјалне рубрике у којима су на једном месту преносили обавештења о раду конгреса, било од западноевропских информативних агенција и листова, било од својих дописника који су у Берлину пратили рад конгреса. Тако су нпр. *Српске новине* отвориле рубрику „Берлински конгрес“ у којој су у бројевима 121—166, тј. од 1. јуна до 28. јула 1878, у 32 дописа систематски обавештавале шта се дешавало на конгресу. *Застава* и *Исток* су такође имали рубрику „С конгреса“ али су ексклузивне вести доносили обично на првој страни у горњем левом углу као телеграме са конгреса.

Радни део Берлинског конгреса почео је у понедељак 5. јуна (17. по новом календару) прегледањем Санстефанског уговора, односно бугарског питања. Француски делегат је истог дана поставио и питање заступања Грчке на конгресу, а оно је доцније повезано са заступањем Румуније, Србије и Црне Горе, да би на крају била донесена одлука да оне не могу присуствовати редовним седницама, него да ће бити позване кад буду расправљана питања која се тичу њихових земаља да би пружиле допунске информације или нека објашњења у вези са својим захтевима.¹¹³ Берлинском конгресу је као приватно лице присуствовао и архимандрит дечанског манастира Сава, о чему је *Исток*

¹⁰⁹ *Српске новине*, бр. 123, Београд 3. VI 1878.

¹¹⁰ *Српске новине*, бр. 121, Београд 1. VI 1878.

¹¹¹ *Српске новине*, бр. 126, Београд 8. VI 1878.

¹¹² *Српске новине*, бр. 127, Београд 9. VI 1878.

¹¹³ *Српске новине*, бр. 122, Београд 2. VI 1878.

писао 11. јуна: „Старо српски устанак, такође је у Берлину заступљен. Архимандрит Сава поднеће у једној молебници конгресу жеље устаника — нема сумње, да архимандрит у том документу захтева присаједињење са Србијом.”¹¹⁴

На конгресу је одржано 13 пленарних седница, а највише их је било посвећено бугарском питању, затим је на осмој седници започело расправљање о захтеву Румуније, док је на деветој био поднет енглески предлог да се Босна и Херцеговина уступе на војну управу Аустро-Угарској. На десетој седници је настављена дискусија о Босни и Херцеговини, а затим је почело да се расправља о захтевима Србије и Црне Горе, да би на крају на тринаестој седници, било је разматрано питање Грчке и Батута.

Нећемо коментарисати рад сваке седнице Берлинског конгреса одвојено, пошто су у рубрици *Српских новина* „О Берлинском конгресу” објављене дискусије са сваке седнице, а на завршетку рада конгреса објављени су протоколи седница на основу којих можемо пратити како се развијала дискусија о појединим питањима за која смо заинтересовани. Међутим, нашу посебну пажњу привлачи неколико редакцијских чланака *Заставе* и *Истока*, који покушавају да се критички осврну на рад Берлинског конгреса. Тако је нпр. *Исток* још на самом почетку рада Берлинског конгреса, у редакцијском чланку „Велике силе и балкански народи” од 16. јуна 1878. замерио великим силама што не воде довољно рачуна о захтевима и судбини балканских народа: „Главна је, и остаје, да народи балканског полуострва, који су пролевали крв за своју слободу, који су свету доказали неспособност Турске као државе, који су уверили европске дипломате о неопходности реорганизације балканског полуострва, који су једном речи, покренули источну питање као и пре десет, педесет и сто година, немају право да рекну коју о својој судбини.”¹¹⁵

Међутим, далеко је садржајнији и пун критичких замерки на рад Берлинског конгреса *Заставин* чланак „Конгресно дело” који је објављен 25. јуна после вести да је конгрес на предлог Енглеске и уз уздржавање Турске донео једногласну одлуку да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину: „Радња берлинског конгреса, у колико је досада позната, не може се узети, да је поникнута једном великом идејом. Дело, које ће берлински конгрес у повесници светској за себе оставити, то ће бити само крпеж и ништа више. Из превелике бригае за очување општег мира берлински је конгрес дао се на крпарење источног питања. Укрштени интереси и превелике себичности великих сила не дадоше, да конгрес постави начело народности и народне равноправности за основу решења источног питања, него је по-

¹¹⁴ *Исток*, бр. 66, Београд 11. VI 1878.

¹¹⁵ *Исток*, бр. 68, Београд 16. VI 1878.

шао путем компромиса, те се базирао и на народносно начело и на одржавање турског господства у Европи и најзад на интересне сфере великих сила. Тиме пак постићи ће конгрес противно тога мира, тим путем неће дочекати свог белог дана."

Свој критички осврт, *Застава* завршава закључком: „Источни хришћански народи пак тим решењем, какво конгрес декретира не може нико задовољан бити. Бугари неће мировати све дотле, док и ту источну Румелију не споје са ново ускрслом Кнежевином својом. Српски народ на балканском полуострву по најмање ће се задовољити на тај начин, којим се хоће његова поцепаност овим вештачким средствима овековечити. Србији је толико дато, да јој је мало за умирање а мало за слободан и здрав живот. То исто важи и за Црну Гору, која се од Србије отискује железном пругом и којој се пречи силазак у Херцеговину, као Србији у Босну међу једнородну им браћу њихову."¹¹⁶

Следећи *Заставин* чланак, који исто тако привлачи нашу пажњу јер даје критички осврт на завршетак рада Берлинског конгреса и његових одлука, под насловом „При свршетку конгреса“ критикује овако одлуке конгреса: „Конгресна радња оставила је на себи све карактеристичне знакове, којим се од вајкада одликовала свака дипломатска радња: половичност, недореченост, крпарење. Због тога и није нико задовољан с њим. Најмање пак могу с њим бити задовољни они народи, које је судбина највише изложила последицама сретног или несретног решења тог питања. На Берлинском конгресу наметнули су своје ставове оне европске државе, које су биле јаче и агресивније у својим настојањима да остваре своје политичке интересе. Интереси, голи и наги интереси — то је данас руковођа свима и свакоме, па ко има више бајонета, да на њихове врхове положи своје интересе, уз тога је без сваке сумње и успех."¹¹⁷

Анализирајући какве би последице могле имати одлуке донесене на Берлинском конгресу за будућност мира, *Застава* је у чланку „Уговор немира“ чим је уговор објављен у *Тајмсу*, после само 48 часова након свечаног затварања Берлинског конгреса, написала: „Време које наступа после берлинског конгреса и после подписаног на њему уговора мира биће испуњено искључиво спремањем за будући рат, који ће букнути у кратком року између Русије, Аустрије и Енглеске. Главна цел, ради којега се конгрес у Берлину скупио, није постигнут, јер иза сваког члана берлинског конгреса вире грозне фурије рата, претећи својим буктињама да запале Европу и Азију."¹¹⁸

Берлински конгрес је завршио рад свечаним церемонијалом као и свој почетак, само с том разликом што је делегате европ-

¹¹⁶ *Застава*, бр. 97, Нови Сад 25. VI (8. VII) 1878.

¹¹⁷ *Застава*, бр. 102, Нови Сад 2(14). VII 1878.

¹¹⁸ *Застава*, бр. 102, Нови Сад 2(14). VII 1878.

ских сила, као и заступнике Србије, Црне Горе, Грчке, Румуније и Персије, при његовом затварању поздравио пруски престононаследник, а завршну реч одржао Бизмарк, о чему су *Српске новине* у броју од 6. јула писале следеће: „Господо! На разстанку нашем смем рећи, да је добро Јевропе конгреска заслуга. Ако се нису могле остварити све тежње јавног мишљења, историја ће ипак оправдати наше намере, наше дело, а опуномоћници знаће да су у границама могућности повратили и осигурали Јевропи велику благодат толико много угроженог мира. Ја се тврдо надам да ће јевропски споразум с помоћу божијом остави сталан и да ће лични и срдачни одношаји што су се између нас, а за време рада показали, утврдити и консолидовати добре одношаје између наших влада.”¹¹⁹

Радни део конгреса завршио је рад 1. јула (13. по новом) у 3 1/2 после поноћи, а у 3 сата после подне су опуномоћеници великих сила потписали Берлински уговор одштампан на пергаменту у седам примерака; уговор је имао 64 члана. Завршну реч одржао је гроф Андраши који се захвалио домаћинима на гостопримству и нагласио: „Конгрес је свршио свој рад, исток стоји сада на другом основу, а сад почиње нова ера за све народе на Балканском полуострву.”¹²⁰

Иако је било договорено да се Берлински уговор држи извесно време у тајности, Ландонски *Тајмс*, „новинарска велика сила” како га назива *Застава* није хтео да чека четири недеље него је само 48 часова после завршетка рада Берлинског конгреса објавио у целини Берлински уговор, што је *Застава* као прва од српских листова пренела 5(17) јула 1878. Међутим, *Застава* је најпре објавила оне делове уговора који су се односили на Босну и Херцеговину, затим Црну Гору и Србију, а од 9—14. јула објављивала је Берлински уговор у наставцима. Готово у исто време, почевши од 9. јула, Берлински уговор су почели објављивати *Српске новине* и *Исток*, с тим што је *Исток* поступио као и *Застава*: најпре је објавио делове који су се односили на Србију, затим на Црну Гору, Босну и Херцеговину, Бугарску и Источну Румелију, док су *Српске новине* од 9—14. јула у наставцима објављивале Берлински уговор.

Застава је од 16—21. јула у три наставка објавила конгресне записнике са Берлинског конгреса који су се односили на дискусију око аустроугарске окупације Босне и Херцеговине,¹²¹ а *Српске новине* од 18—27. јула у наставцима су објављивале протоколе седница Берлинског конгреса од прве до XIV седнице.¹²²

¹¹⁹ *Српске новине*, бр. 148, Београд 6. VII 1878.

¹²⁰ *Српске новине*, бр. 146, Београд 4. VII 1878.

¹²¹ *Застава*, бр. 110, Нови Сад 16(28). VII 1878.

¹²² *Српске новине*, бр. 165, Београд 27. VII 1878.

Прелиставајући српску штампу од почетка јануара 1878, кад је започела дилема о сазивању и одржавању конференције или конгреса великих сила на предлог грофа Андрашија, па до 1. јула 1878, кад је Берлински конгрес завршио свој рад, регистровани смо толико интересантног, корисног и занимљивог материјала да би се могла написати посебна монографија „Српска штампа и Берлински конгрес.“ Из дана у дан су српски листови преносили сваку вест, сваку новост која би била објављена или у западноевропским или руским листовима, или кад би је објавио неки западноевропски или руски информативни центар. Да бисмо наше савремене читаоце на неки начин приближили атмосфери и писању тадашње српске штампе употребили смо велики број цитата како бисмо пренели информације и размисљања тадашњих српских новинара о догађајима онако како су они то тада чинили. Док су се *Српске новине* строго придржавале садржаја пренете информације, а само у „Политичком прегледу“ давале својим читаоцима допунска објашњења у вези са информацијом коју су пренели, избегавајући политизовање и произвољне закључке, дотле су *Исток*, а специјално *Застава*, веома често имали своје редакцијске анализе или посебне чланке у којима су врло смело заузимали став и осуђивали оно за што су мислили да је неправично, недоследно, нехумано, и слично.

Пратећи из дана у дан преко страница српске штампе, догађаје који су се тада одигравали, нашу пажњу је посебно привукао Санстефански мировни уговор између Русије и Турске чија је стогодишњица недавно прошла. Какав су став имали наши људи према том важном догађају који је био централни проблем у Источној кризи и Источном питању у 1878. години? Имамо утисак да је српска штампа веома добро обавештавала српску јавност о догађајима који су били у току, а поготово *Застава* својим редакцијским чланцима и анализама којима је желела да потцрта да су главну реч у одређивању судбине балканских и југословенских народа имале велике силе које су првенствено водиле рачуна о својим интересним сферама. Тај тренутак је био основа да се код балканских, а специјално код југословенских народа развије идеја о заједништву, идеја о удруживању снага балканских и југословенских народа у борби за остварење политичких и националних права на самоопредељење, а против погађања и ценкања великих сила у вези са поделом интересних сфера. Ова идеја је деценијама негована код балканских и југословенских народа, да би на крају донела историјске и политичке позитивне резултате најпре у балканском рату против Турске 1912, затим приликом стварања Југославије у ратовима 1914—18, и најзад у II светском рату 1941—45, када су југословенски народи у народноослободилачкој борби победили фашистичку окупацију и допринели обнављању Југославије, односно стварању

СФР Југославије, равноправне заједнице југословенских народа и народности.

Што се тиче Санстефанског мировног уговора, или стварања Санстефанске Велике Бугарске, из материјала који је преносила српска штампа тога времена види се веома јасно да је то била искључива концепција тадашње политике царске Русије која се заваравала идејом да ће се наметнути својим супарницама Аустро-Угарској и Енглеској и створити на источном делу Балканског полуострва такву државу која ће постати трајан експонент њених интереса и политике на Балкану. Међутим, бугарска буржоазија нити је била спремна нити је имала могућности да задржи такву велику државу, због чега је руска влада настојала да се руске армије што дуже задрже у Бугарској како би допринеле консолидацији њене државне политике којој су се супротстављали не само Аустро-Угарска и Енглеска него и балкански народи на чији је рачун била створена. Руска царска дипломатија није успела на Берлинском конгресу да сачува Санстефанску, односно Велику Бугарску, јер је Санстефански уговор био анулиран, а донесен нов о подели балканских територија на основу интереса великих сила. Енглеска и Аустро-Угарска успеле су на Берлинском конгресу да зауставе Русију у њеним намерама да контролише мореузе на Мраморном мору, Босфор и Дарданеле, како би себи обезбедила слободну пловидбу Средоземним морем, као и да се њене армије за извесно време задрже на огранцима Старе планине, далеко од Цариграда. Међутим, ако је Берлински конгрес успео да на источном делу Балканског полуострва угаси једно жариште неспоразума великих сила и балканских народа, он на нашу жалост на западни део Балкана доводи Аустро-Угарску окупацијом Босне и Херцеговине и тим ствара ново жариште сукоба како великих сила тако и балканских народа са интересима великих сила, што се нарочито манифестовало у I светском рату од 1914—1918. године. Анализирајући резултате Берлинског конгреса и уговоре великих сила закључићемо цитатом *Заставе*: „Главни циљ, ради којег се конгрес у Берлину скупио није постигнут, јер иза сваког члана берлинског уговора вире грозне фурије рата, претећи својим буктињама да запале Европу и Азију, што се и десило у првом светском рату, који је био последица империјалистичких тежњи европских великих сила на Балкану и Блиском истоку.”

Енвер РЕЦИЋ

Сарајево

СОЦИЈАЛИСТИ ЗАПАДНЕ И СРЕДЊЕ ЕВРОПЕ И ИСТОЧНО ПИТАЊЕ 1875—1878. ГОДИНЕ

Привремено стабилизовање међународног положаја Турске послје Паршког мировног уговора (1856) није могло зауставити развој унутрашњих противурјечности у њој¹. Штавише, показало се да полијативне реформе подузимане из Цариграда нису биле средство које би дјеловало у смислу оздрављења и сређивања друштвеног и државног система Турске. У првом реду, оне нису могле задовољити балканске народе који су тежили да се ослободе турске власти и феудалних друштвених односа. Устанци 1875. били су израз њихове спремности да остваре услове за самосталну националну егзистенцију, а то се могло само успостављањем друштва у коме ће сељаштво постати слободно, тј. власник земље, и образовањем сопствене национално независне државе, тј. реализовањем права на национално самоодређење. Ови устанци, међу којима је устанак српског народа у Босни и Херцеговини имао изузетан значај за убрзано сламање турске власти на Балкану, потврдили су да је криза источног питања ушла у завршну фазу, која ће темељито измјенити политичку карту на балканском простору. Као што је познато, у њеном формирању пресудна улога припала је великим европским силама, а не утњетеним балканским народима, који су ушли у рат против Турске да би извојевали своје национално ослобођење.

Маркс и Енгелс, као и европски социјалистички покрет, посебно њемачки, пратили су ове догађаје са великом пажњом, при чему су доминирали погледи у којима су у првом плану били стратегија и тактика великих сила, док су се у њиховим разматрањима кризе источног питања у позадини налазили сами национално-ослободилачки покрети балканских народа и њихови

---

¹ Паршким мировним уговором (30. III 1856) Турској је гарантована независност и интегритет; Русија и Порта задржале су своје посједе у Азији прије избијања кримског рата (1853—1856); кнежевине Влашка и Молдавија задржале су своје привилегије под суверенитетом Порте; Србији је призната административна аутономија.

устанци против отоманске доминације на Балкану. Овакав приступ европским политичким кретањима, изазваним кризом источног питања, био је у потпуној сагласности са њиховим основним гледиштем да се питање демократије и револуције рјешава на полигонима европске политике, да судбину демократије и револуције одређује однос снага прогреса и реакције на централним тачкама политичких струјања Европе, а не на њеној периферији. У том распореду Русија стоји на челу реакционарног табора, она покреће и подржава балканске народе у борби против Турака.² Међутим, деспотизам у Русији не стоји више на стабилним ногама, јер се у њој прибирају снаге које теже обарању царског самодржавља.³ У складу са оцјеном да Русија представља центар европске реакције, Маркс и Енгелс су у руско-турским односима и рату стајали на страни Турске и залагали се да јој Западна Европа пружи сваку подршку и тако спријечи „барбарску“ Русију у њеним вишевековним тежњама да загосподари Дарданелима и Босфором и на тај начин непосредно запријети европским културним народима. Истовремено, они су дијелили мишљење да ће ствари у унутрашњем развитку Турске неминовно ићи напријед и да ће у њој ускоро доћи до сређивања и стабилизације политичких односа. Доследни свом протурском одређењу, Маркс и Енгелс су замјерали енглеској штампи што диже галаму о турским злочинима у Бугарској и тиме „чини непроцјењиву услугу Русима“, док истовремено „шутти о инфамијама Црногораца и Херцеговаца“.⁴ С друге стране, међу енглеским новинарима они су уважавали првенствено оне ратне извјештаче који су са нескривеном топлином писали о „надмоћној војној способности турских трупа“ и сами се радовали српским неуспјесима.⁵ У години српско-турског рата 1876. Енгелс је одрицао Јужним Словенима право на аутономију, сматрајући да је њихова аутономија само „изговор“ иза кога се крију руски освајачки планови.⁶ Он није крио да се од срца радује што су Срби у овом рату добили батине.⁷

Крајем октобра 1876. Енгелс је процјењивао да са становишта Русије постоје веома повољни услови да отпочне рат на Истоку.⁸ Исту мисао он ће поновити и након два мјесеца, тврдећи да је рат између Русије и Турске неизбјежан, пошто Руси више не могу назад, а Турци су спремни да им се супротставе. Енглези ће, сматра Енгелс, под сваку цијену штитити Цариград

² Marx-Engels Werke — В. 34 — Berlin, 1966. — Engels an Marx — 24. Mai — str. 13.

³ Ibidem. — Marx an Engels — 25. Mai 1876 — str. 15.

⁴ Ibidem. — Engels an Marx — 25. Aug. 1876. — str. 27.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem. — Engels an Gustav Rasch — Ende November 1876 — str. 230.

⁷ Ibidem.

⁸ Marx-Engels Werke — Band 34 — Dietz Verlag — Berlin 1966 — Engels an Ludwig Kugelmann — 20. Oktober 1876 — str. 218.

и мореузе, а Турци неће допустити да им било каква међународна конференција наметне аутономију Бугарске, јер би то значило њихово протјеривање из веома утврбеног положаја и отварање Цариграда за руску инвазију.⁹ За исход предстојећег рата велики значај ће имати турска ратна флота, која је, по Енгелсовом мишљењу, тада била, послѣ енгелске флоте, најјача у свијету.¹⁰ Истовремено, за ратни успјех Турске радиће и стање у самој руској војсци, у којој увођење опште војне обавезе веома разорно дјелује, прије свега са становишта дисциплине и управе. Краћа је добила грандиозне размјере. „Што је више магацина и залиха за мобилизацију, то је мање унутра, јер су то само изговори за крађу.“¹¹

И Маркс је био увјерен да је рат између Русије и Турске неизбежан. Међутим, колико су његове симпатије биле на страни Турске, толико је за исход рата, без обзира на побједника, повезивао снажне конвулзије у руском друштву и укидање стагуса кво старе Европе.¹² Истовремено, у Марксовим анализама предстојећег руско-турског рата нарочито је долазила до израза мисао да ће овог пута његов најважнији резултат бити револуција у Русији, која ће коначно означити и крај самог источног питања.¹³

Турци су за Енгелса представљали посебну врсту људи, који се не могу цијенити европским мјерилом, а положај који држе између Дунава и Балкана био је, по његовом мишљењу, захваљујући одличном утврбењу, за Русе непрелазан. На сам дан почетка рата Енгелс пише да ће Турци онемогућити Русима да из Румуније заузму дунавска утврбења.¹⁴ Мјесец дана послѣ избијања рата, Енгелс у писму Марксу саопштава да му се чини да је руска војна управа боља него што је очекивао, али ће одлука, тврди, пасти у Цариграду када почне стварна кампања.¹⁵ Маркс му на то одговара да се њихови погледи о стању у Турској слажу и сматра да се криза приближава. У Турској постоје снаге које су спремне да са Русима закључе мир и да укину устав. По Марксовом мишљењу, руски успјеси у Малој Азији прецјењују се у разним круговима и из разних разлога. Његово је становиште да судбина Турске и непосредни изгледи руске кампање зависе од развоја покрета у Цариграду.¹⁶

⁹ Ibidem. — Engels an Hermann Engels — 18. Dezember 1876. — str. 234—235.

¹⁰ Ibidem. — Engels an Wilhelm Liebknecht — 9. Januar 1877. — str. 239.

¹¹ Ibidem. — Engels an Herman Engels — 9. Jan. 1877. — str. 240.

¹² Ibidem. — Marx an Ferdinand Fleckles — 21. Jan. 1877. — str. 244.

¹³ Ibidem. — Marx an Wilhelm Alexander Freund — 21. Jan. 1877. — str. 245.

¹⁴ Ibidem. — Engels an Wilhelm Bracke — 24. April 1877. — str. 274.

¹⁵ Ibidem. — Engels an Marx — 27. Mai 1877. — str. 42.

¹⁶ Ibidem. — Marx an Engels — 31. Mai 1877. — str. 44.

У писму В. Бракеу Енгелс је цијенио да оријентална турска држава може да издржи сасвим невјероватне потресе све док буде имала тако здраву народну масу, коју чине турски сељак и средњи турски земљопосједник. Једину опасност за Турке представља мијешање европске дипломатије, првенствено Енглеза, који одвраћају Турке од њиховог начина ратовања. Сада је кампања у ситуацији, у којој Руси треба да бирају: или да преко Дунава пошаљу толико трупа, колико је с војне тачке гледишта потребно — а које нису у стању да исхране, или да упуте војне контингенте које могу да исхране и тада би дошло до ратног застоја.¹⁷

Када је руска војска дошла у Бугарску — јер турска армија, неупотребљива за велике стратешке операције, није могла спријечити прелаз Дунава — отворио се проблем њене исхране. Енгелс пише да ће тешкоће руске војске расти у геометријској прогресији са сваким кораком напријед.¹⁸ Напредовање Руса у Бугарској он објашњава чисто пасивном турском одбраном. Руси сада припремају брзи продор преко Балкана и, ако га изведу, могло би ово „најмодерније ратовање“, сматра Енгелс, да добије ужасан завршетак.¹⁹ У одговору Енгелсу, Маркс изражава наду да би руске дрскости с оне стране Балкана могле покренути Турке против њиховог старог режима, док би порази Руса у европској Турској водили директно револуцији у Русији.²⁰

Енгелсова оцјена ратне ситуације почетком друге половине јула 1877. године претпоставља брзу акцију Турака, ако желе да се њихова ствар добро одвија. Ако, пак, Турци дозволе Русима да у Бугарској и на јужној страни Балкана подигну четвероугаона утврђења, историја тамо може постати хронична, а продор према Цариграду не би тада више био немогућ. „Постајем сасвим нервозан, саопштава Енгелс Марксу, читајући свакодневно вијести о руској акцији и промјенљивој турској неактивности“.²¹ Њега нарочито расрбује турска команда, која је свуда препустила Русима да се дочепају управо зреле љетине, која им сада пружа довољне количине хране. Ипак, и у тако повољним условима, Руси још нису дошли до Цариграда. У тој ситуацији Енгелс налази да је позитивно што приступу снглеске трупе, да би спријечиле сепаратни мир султана Абдул Хамида II.²²

Послије више од три мјесеца од почетка руско-турског рата, полазећи од стања на фронту, Енгелс изјављује да се морају навикнути и помирити са присуством Руса између Балкана и Дунава све до јесени 1877. Постојећу ратну ситуацију он обја-

¹⁷ Ibidem. — Engels an Wilhelm Bracke — 25. Juni 1877. — str. 280.

¹⁸ Ibidem. — Engels an Wilhelm Liebknecht — 2. Juli 1877. — str. 282.

¹⁹ Ibidem. — Engels an Marx — 15. Juli 1877. — str. 46—47.

²⁰ Ibidem. — Marx an Engels — 18. Juli 1877. — str. 48.

²¹ Ibidem. — Engels an Marx — 19. Juli 1877. — str. 51.

²² Ibidem. — Engels an Marx — 24. Juli 1877. — str. 58.

шњава чињеницом што су Турци лошим снабдијевањем упропастили велики дио својих трупа у српским и црногорским кампањама. Ако Турци не закључе брзоплето мир, Руси неће ове године доћи до Цариграда, али се може очекивати да крену у прољеће, ако уопште крену.²³

Маркс је сматрао да источна криза представља нову прекретницу европске историје. У том смислу, одлучујуће дјелује стање у Русији, која се већ дуго налази пред темељним превратом. Сви слојеви руског друштва су у потпуној економској, моралној и интелектуалној декомпозицији. Револуција ће почети овдје на Истоку, гдје је до сада била неповрједива брана и резервна армија контрареволуције. Веома оштећена, Русија не би могла да у шаху држи Аустрију као у њемачко-француском рату. И када у њој почне револуција, њемачка династија Хоенцолерна ће остати без своје последње гаранције.²⁴

Упркос неочекиваном развоју ратних операција, Енгелс је вјеровао у отпорну снагу Турака и цијенио да су Руси слаби у нападу. Током 1878. године Турци ће, сматрао је он, бити двоструко јачи, јер ће моћи да преко зиме увјежбају своје људство. Али, независно од развоја ратног сукоба, Русија ће, увјеравао је Енгелс, имати своју конституцију прије краја 1878, а тиме и друго издање француске револуције 1789—1794.²⁵

Први дани битке за освајање Плевне као да су подржавали Енгелсове наде у пораз руске војске. У његовој машти настајала је слика слома цјелокупне руске армије — устројства, команде, снабдијевања муницијом, храном, одјећом, уређења логора — потпуног, колосалног краха у коме је жртвовано неколико стотина хиљада људи. Енгелс је био убијеђен да ће се читава руска армија распасти ако још три недјеље остане пред Плевном.²⁶ Руси су освојили Плевну 10. децембра и тако, након осам мјесеци, извојевали одлучујућу побједу у рату са Турском, који је почео 24. априла 1877.

Објашњење турског пораза Енгелс је налазио у томе да обичан војник није хтио да се бори. Сада, послје побједи, он је сматрао да ће Руси поставити неприхватљиве мировне услове, због чега ће се рат продужити. А када се рат већ продужи, руска армија, без мостова на Дунаву, биће изложена глади „ако вријеме остане лоше”. Претпостављајући да ће у таквим условима Руси доживјети на фронту нове неуспјехе и коначно имати безуспјешан рат, Енгелс је процјењивао да ће у Петрограду савим сигурно избити револуција. Она ће најприје доћи до двора и добити конституционални значај, а то је 1879-та прије него

²³ Ibidem. — Engels an Marx — 31. Juli 1877. — str. 63—64.

²⁴ Ibidem. — Marx an Friedrich Adolph Sorge — 22. September 1877. — str. 296—297.

²⁵ Ibidem. — Engels an Hermann Engels — 5. Oktober 1877. — str. 298.

²⁶ Ibidem. — Engels an Herman Engels — 13. Oktober 1877. — str. 301.

што дође 1793-ћа. Остварењем националне скупштине у Петрограду Европа ће, по Енгелсовом увјерењу, добити сасвим другу физиономију.²⁷

Међутим, криза источног питања добила је свој расплет који није одговарао предвиђањима Маркса и Енгелса да ће, захваљујући побједи турског оружја, у Русији избити револуција. Напротив, као што је познато, пораз је претрпјела Турска, према којој су биле окренуте њихове симпатије. У писму Вилхелму Либкнехту, почетком фебруара 1878. године, Маркс је своје и Енгелсово протурско становиште и турски пораз тумачио слиједећим разлозима:

„Ми смо били на страни Турака из два разлога:

1. Јер смо студирали турског сељака — дакле турску народну масу и тако га упознали као безусловно једног од најваљанијих и најморалнијих представника сељаштва у Европи.

2. Јер би пораз Руса веома убрзао друштвени преображај у Русији, чији су елементи масовно присутни и на тај начин преокрет у цијелој Европи.

Ствари су ишле другачије. Зашто? Због издаје Енглеске и Аустрије.

Енглеска, мислим енглеска влада, спасила је Србију, када је била потучена; она је са лажним предиграма навела Турску на обустави рат... Једино је ово омогућило посљедње успјехе Руса...

Аустрија је спрјечила Турке да своје побједи у Црљој Гори учини благотворним, итд.

Напокон — и то је позадина њиховог коначног пораза — Турци су пропустили да изврше револуцију у Цариграду... Народ, који у таквим моментима највеће кризе не зна да револуционарно глуми, изгубљен је...

Природно, у позадини руског успјеха стоји — Бизмарк.

Он је основао тројецарски савез помоћу кога се Аустрија мирно држала..."²⁸

Марксовом и Енгелсовом опредјељењу и оцјенама одговарало је супротстављање Европе, нарочито Енглеске, санстефанском мировном плану, који је скројила и диктирала Русија да осигура своју чврсту доминацију у простору Источне Европе и Балкана. Видјели смо, Енгелс се је чак надао продужењу рата, које би могло да спрјечи турски пораз. Иако је Берлински конгрес анулирао санстефански мировни уговор, Енгелс је сматрао да је његовим одлукама ипак највише добила Русија, без обзира

²⁷ Ibidem. — Engels an Johan Philipp Becker — 11. Jan. 1878. — str. 316.

²⁸ Ibidem. — Marx an Wilhelm Liebknecht — 4. Februar 1878. — str. 317—318.

што је била приморана на уступке европским силама. С друге стране, пораз Турске био је, по Енгелсу, доказ о потпуној инертности Европе, али је, истовремено, индицирао да се „пролом” приближава. „Свеједно, што год се дешава, пише Енгелс Марксу у другој половини септембра 1878. године, иде у нашу корист.”²⁹

У Енгелсовим разматрањима ситуације послје Берлинског конгреса запажа се прилично јака нервоза што се развој у Турској не подудара са његовим предвиђањима. „Крајње је вријеме да у Цариграду наступи промјена, пише он Марксу послје неколико дана, иначе из многих провинцијалних побуна створиће се стање, које ће довести до распада европске Турске, дакле управо до тога што желе Руси и Бизмарк, да не испуне Берлински уговор и да лове у мутном... Ако се ово стање продужи, Руси ће остати ту и добити нове изгледе на пљачку, који би и у унутрашњости Русије могли да закаче природни ток ствари.”³⁰

Иако је револуција каснила и на Западу и у Русији, а у Цариграду није било знакова који би говорили о значајним промјенама, Енгелс је и даље своја разматрања о положају Русије, судбини Турске и балканских народа темељио на увјерењу о извјесности скорашње револуције.

Осврћући се на политичке односе у Европи какви су се формирали у првим годинама послје Берлинског конгреса, Енгелс је у писму прваку француског социјалистичког покрета, Марксовом зету, Пол Лафаргу, излагао како кабинети најмоћнијих европских држава у припремању рата налазе најефикаснији начин да се супротставе револуцији, која би се, по његовом мишљењу, из Русије неминовно проширила на европске земље. Сагласан са Марксовим процјенама, и Енгелс је сматрао да ће револуција најприје избити у Русији. Опасност од револуције мотивирала је, по Енгелсу, руског цара да врши припреме за освајање Цариграда. „Или успјех у правцу Цариграда, или револуција.”³¹ Он је био потпуно убјеђен у својој оцјени ситуације: „Да би се спријечила револуција у Русији, цар је морао имати Цариград.”³² Правац његовог размишљања у логичком погледу није имао грешке: „Револуција у Русији измјенила би једним ударцем ситуацију у Њемачкој; она би учинила крај слијепом вјеровању у свемоћ Бизмарка, који окупља све посједничке класе; она би убрзала дозријевање револуције у Њемачкој.”³³ Али, не само у Њемачкој, него и у Француској ствари се развијају у корист револуције, тако да се, по ријечима Енгелса, „не може жељети ништа друго него да се настави статус кво”.³⁴

²⁹ Ibidem. — Engels an Marx — 18. September 1878. — str. 81.

³⁰ Ibidem. — Engels an Marx — 21. September 1878. — str. 86.

³¹ Marx — Engels Werke — Band 36 — Engels an Paul Lafargue — 25. Oktober 1886. — str. 560.

³² Ibidem. — str. 561.

³³ Ibidem. — str. 560.

³⁴ Ibidem. — str. 563.

Као што је познато, све до краја живота Енгелс ће остати на становишту да је европска револуција незамјењив услов националног ослобођења Јужних Словена, да их ослонац на Русију у борби за национално ослобођење води право под руски јарам, и напокон да је револуција у Русији à la 1789. питање најскорије будућности. А тада Јужни Словени могу да се понашају како желе и хоће. У писму Бернштајну октобра 1886. године, Енгелс изричито каже: „За Бугаре као и за нас било би неупоредиво боље да су остали под Турцима до европске револуције... Како ствари сада стоје, моје гледиште је слиједеће:

1. Јужне Словене помагати ако и док иду против Руса, тада они иду са европским револуционарним покретом.
2. Ако, међутим, иду против Турака, т. ј. ако под сваку цијену захтијевају прикључење сада још малобројних турских Срба и Бугара, то је — свјесно или несвјесно — рад за Русију и тада ми не можемо с њима. То се може постићи само уз ризик европског рата, чега није вриједна ова ствар; господа управо морају сачекати исто тако као Елзашани и Лотринжани, Триентинци итд. Осим тога, сваки нови напад против Турака — под садашњим условима — водио би само у правцу да побједнички мали народи — побједнички они могу постати само помоћу Руса — добу било директно под руски јарам или — упореди језичку карту полуострва — да једни друге заувјек шчепају за косу.
3. Али, чим у Русији избије револуција, господа могу да чине што хоће. Међутим, они ће тада такође видјети, да са Турцима нису сврашили.”³⁵

Своја разматрања о кризи источног питања Енгелс је заокружио чланком: „Спољна политика царства”, који је почео да ради у децембру 1889, а завршио у фебруару 1890. Ту он пише: Послије дугих борби руске трупе стигле су у јануару 1878. пред капију турског главног града; тада су се појавила четири енглеска ратна брода у Босфору и приморала Русе... да свој санстефански мировни план поднесу на ревизију једном европском конгресу. Ипак, постигли су вјероватно огроман успјех. Румунија, Србија, Црна Гора увећане су и постале независне уз помоћ Русије и усљед тога њени дужници. Четвероугаоно утврђење између Дунава и Балкана, ова снажна брана Турске, привремено је уништено. Посљедњи заштитни бедем Цариграда, Балкан, отет је Турцима и разоружан; Бугарска и Источна Румелија привидно су турске, а стварно су руске вазалне државе... Аустрија је окупацијом Босне и Херцеговине постала сукривац у подјели Турске и неизбјежан противник свих српских тежњи за неза-

³⁵ Ibidem. — Engels an Eduard Bernstein — 9. Oktober — 1886. — str. 546—547.

висношћу и уједињењем; напoкoн, захваљујући губитку територије, исцрпљености и претјераној ратној одштети, Турска је доспјела у потпуну зависност од Русије, у положај, у коме она, према сасвим исправном руском схватању, само још привремено чува за Русију Босфор и Дарданеле. На тај начин, изгледа да Русија треба само да изабере тренутак, да, када јој се свиди, узме у посјед свој коначни циљ, Цариград, „кључ наше куће“.³⁶

Као што се види, Маркс и Енгелс пратили су с ажурношћу и акрибијом педантних хроничара расплет источне кризе, који је руско-турским ратом 1877—1878. добио убрзани ток. У њиховој међусобној преписци, као и у преписци коју су водили са пријатељима и сарадницима, садржани су њихови погледи и оцјене политичких збивања у Источној Европи и на Балкану, који су својом историјском тежином и значајем нужио добили веропски међународни оквир и карактер. Основни печат њиховим тумачењима кризе и расплета источног питања дала је њихова оцређељеност за револуцију, при чему је доминирао познати њихов негативни однос према Русији.

Али, ма како да су Марксова и Енгелсова разматрања о непосредном развоју политичких односа у Европи имала своју политичку логику, у којој је закључак сасвим правилно произлазио из постављених премиса, историјски развој ишао је другим, тј. својим путем, потврђујући да Марксова и Енгелсова очекивања револуције нису почивала на реалним претпоставкама. И Русија и Европа биле су тада још далеко од револуције. Ипак, њихово процјењивање тока и расплета кризе источног питања 1875—1878. знатно је утицало на оцређељење и држање њемачког и уопште европског социјалистичког покрета према догађајима, који су изражавали основне противрјечности те кризе, која никако није била само криза европског Истока.

У овом прологу изложићемо како су социјалистичке партије у Њемачкој, Француској, Белгији и Аустро-Угарској реагирале на појаву и ток кризе источног питања. С тим у вези, можемо одмах констатовати да је њихово оцређељење било под релативно снажним утицајем Марксовог и Енгелсовог гледишта о политици Русије и њеној улози у утицају на развој политичких односа у Европи, а нарочито на Балкану.

Ставови њемачких социјалиста

У Европи је нараније основана социјалистичка партија у Њемачкој. Још 1863. Фердинанд Ласал је у Лајпцигу формирао Опште њемачко радничко удружење (Allgemeiner Deutscher

³⁶ Marx-Engels Werke — Band 22 — Friedrich Engels: „Die auswärtige Politik des russischen Zarentums“ — str. 40—41.

Arbeiterverein). Програм овог радничког удружења оријентирао је раднике да путем општег, једнаког и непосредног изборног права изражавају своје социјалне тежње и интересе и на тај начин теже уклањању класних супротности у друштву. Према овом програму, друштвени преображај они могу да остваре мирним путем уз помоћ постојеће државе, од које се очекује да материјално потпомогне производне радничке задруге, које представљају главни ослонац радника на путу ка социјалистичком циљу.

Насупрот Ласаловом удружењу, Вилхелм Либкнехт и Аугуст Бебел, који су били присталице марксистичког правца у политичком организовању радничке класе, основали су у Еисенаху 1869. Социјалдемократску радничку партију. За разлику од Ласалове радничке организације, ова партија стајала је на тлу интернационалног социјализма и усвајала идеју класне борбе пролетаријата. У своме програму, партија се изричито декларисала као огранак Интернационалне радничке организације, чију је Инаугуралну адресу израдио Маркс. И она такође захтјева увођење општег, једнаког, непосредног и тајног изборног права да би у парламенту и земаљским саборима у појединим државама дјеловала у корист интереса радничке класе. Слична Ласаловом радничком удружењу, ајзенашка социјалдемократска партија рачуна такође на државну помоћ произвођачким задругама путем државних кредита и других облика материјалне подршке. Борба између ласаловаца и ајзенаховаца у њемачком социјалистичком покрету водила се више година, да би коначно у мају 1875. обе групације извршиле уједињење на конгресу у Готи и основале јединствену Социјалистичку радничку партију Њемачке. Програм донесен на Готском конгресу представљао је компромис између дотадашњих партија, због чега је Готски програм доживео темељиту Марксову критику. Међутим, у новој партији ускоро је побједила марксистичка струја, захваљујући прије свега В. Либкнехту и А. Бебелу, који су усвојили Марксову теорију научног социјализма.³⁷

Тек што је основана (1875), Социјалистичка радничка партија Њемачке морала је да одреди своје становиште према кри-

³⁷ Franz Mehring: „Historija njemačke socijalne demokratije” — III — Opće njemačko radničko udruženje (str. 69—80); Kongres u Eisenachu (str. 303—319).

Ibid. — IV — Songres ujedinjenja u Gothi (str. 77—83) — Zagreb — Kultura — 1955.

Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung — 1 — Die Gründung des Allgemeinen Deutschen Arbeitervereins und der Lassalleanismus. (str. 205—219). Die Gründung der sozialdemokratischen Arbeiterpartei unter der Führung August Bebels und Wilhelm Liebknechts (str. 258—290) — Die Vereinigung der Eisenacher Partei mit Lassalleanern zur Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands und die Kritik von Karl Marx und Friedrich Engels am Entwurf des Gothaer Programms (str. 334—343) — Dietz Verlag-Berlin — 1966.

зи источног питања, која је започела устанком у Босни и Херцеговини и у директну конфронтацију довела најмоћније државе Европе. Показало се да свака од великих европских сила рачуна са порастом свога утицаја на Балкану, у случају да Отоманско царство буде приморано на повлачење са свога простора. Њемачка, Аустро-Угарска, као и Енглеска и Француска, озбиљно су се плашиле руске доминације на европском југоистоку. Ма колико да су се овдје њихови интереси сукобљавали, опасност од руске контроле на Балкану представљала је реалан фактор који је утицао на њихово приближавање и противруско опредељење. У вези са кризом источног питања, у Њемачкој је најупорнији и најжешћи противник Русије и њене балканске политике била управо Социјалистичка партија. Њени правци, ослањајући се на извјесне Марксове и Енгелсове оцјене о опасности од јачања руског утицаја на ток политичких догађаја и развитака у Европи, своје антируско опредељење дизали су на ниво трајног програма међународне политичке социјалне демократије. У том погледу, нарочито се истицао њен вођа Вилхелм Либкнехт. Лајпцишки орган Њемачке социјалдемократске партије из тога времена „Der Volksstaat”, као и њен централни орган од октобра 1876. „Vorwärts” живо су пратили развој источне кризе и у својим бројним прилозима развијали и пропагирани становиште партијског вођства.

Међу првим информацијама које „Der Volksstaat” доноси са Балкана послје избијања устанка у Босни налазе се вијести о активности социјалиста у Србији, о хапшењу Адама Богосављевића „због његовог социјалистичког увјерења”, кога су масе ослободиле из затвора у Неготину.³⁸ Њемачки социјалистички листови пратили су са великом пажњом развој кризе на Балкану, нарочито послје почетка српско-турског рата у јуну 1876. Њихови извјештаји говоре колико о стању на ратиштима, још више о погледима и становишту социјалистичке партије према догађајима на југоистоку Европе. У избијању српско-турског рата орган Њемачке социјалдемократске партије види прије свега прст Русије, која, по њему, само чека тренутак да се „у име спасавања” угрожене „хришћанске браће” сруши на Турску.³⁹ Да би постигла свој главни циљ, Русија корумпира и у Њемачкој новинаре, који припремају њену јавност за дан када ће „руски медвјед прогутати Турску”, а Аустрија „вјероватно анектирати Босну”. Руској политици отвара врата Њемачка, која је, сматра лист, тотално зависна, несамостална и прикована уз Русију.⁴⁰

Од избијања устанка у Херцеговини и Босни, па до краја свога излагања, лист „Der Volksstaat” разрађивао је тезу да је овај устанак против Турске дјело политике руског двора, који

³⁸ „Der Volksstaat” — № 88 — 4. August 1875 — „Zustände in Serbien”.

³⁹ „Der Volksstaat” — № 86 — 26. Juli 1876 — „Hinten weit in der Türkei”.

⁴⁰ „Der Volksstaat” — № 89 — 2. August 1876.

није имао храбрости да директно нападне Турску, већ је своје „агенте” — српског и црногорског кнеза — „нахушкавао против Турака”.⁴¹ Лист се нескривено радовао турским побједама над устаницима и упорно тврдио да су устаници оружје Русије, да се боре за њене интересе, а не за своје национално и социјално ослобођење. Када је отпочео руско-турски рат, нови централни партијски орган је са задовољством писао о слабостима руске војске, о њеној дезорганизацији, о турској флоти која је „послије енглеске најбоља и најјача”.⁴² Лист је такође тврдио да европске силе не желе подјелу Турске⁴³, да Њемачка и Европа само Турцима морају захвалити ако остану изван рата⁴⁴, да је Аустрија непосредно угрожена и да ће морати да ступи у акцију против Русије.⁴⁵ „Vorwärts” је упорно критиковао Бизмаркову политику „неутралности” према Русији и тражио активну њемачку антируску политику,⁴⁶ поздрављајући одлуку Аустрије да интервенише против Србије,⁴⁷ увјерен да ће овај корак отежати положај Русије.

Лист је, очигледно, прецјењивао могућности Турске, пишући да Европа сједи на бурету барута и да њена судбина зависи од воље Турака; ако се Турцима свиди да потпале фитиљ, Европу ће одмах захватити пожар; ако им се, пак, то не свиди, Европу ће разорити страх.⁴⁸ Њемачке социјалистичке новине радовале су се порасту ратног расположења у Аустрији, које је изазивао страх да ће Русија окупирати сјеверни дио Турске⁴⁹. Када је, међутим, Русија у априлу 1877. објавила рат Турској, лист је био разочаран и огорчен због држања Европе, прије свега Њемачке. „Сада је Русија имала оно што јој је било потребно; побједничка Њемачка ставила јој је под ноге Европу и саму себе. Русија је поцјепала Паришки уговор . . . Француска и Аустрија парализовале су Њемачку, Њемачка је парализовала Француску и Аустрију — све три имају да играју како Русија свира. А Енглеска . . . је била спријечена у својим настојањима да каже одлучну ријеч.”⁵⁰ Иако је у томе видио њену предност, „Vorwärts” је сматрао да Русија није још довољно јака „да турског бика ухвати за рогове”⁵¹. Њемачки социјалистички лист је, међутим, и по-

⁴¹ „Der Volksstaat” — Organ der Sozialistischen Arbeiterpartei Deutschlands — № 78 — 7. Juli 1876 — str. 2.

⁴² „Vorwärts” — Zentralorgan der Sozialdemokratie Deutschlands №. 8—19. Januar 1877 — str. 3.

⁴³ „Vorwärts” — № 10 — 24. Januar 1877 — str. 3.

⁴⁴ „Vorwärts” — № 42 — 11. April 1877 — str. 3.

⁴⁵ „Vorwärts” — № 51 — 2. Mai 1877 — „Die russische Kulturmission” — str. 1.

⁴⁶ „Vorwärts” — № 60 — 25. Mai 1877 — str. 2.

⁴⁷ „Vorwärts” — № 82 — 15. Juli 1877 — str. 3.

⁴⁸ „Vorwärts” — № 31 — 14. März 1877.

⁴⁹ „Vorwärts” — № 46 — 20. April 1877.

⁵⁰ „Vorwärts” — № 59 — 20. Mai 1877 — „Der Krieg”.

⁵¹ „Vorwärts” — № 84 — 20. Juli 1877.

слије пораза код Плевне доносио вијести о турским побједима и руским невољама. Крајем јула Турци су, према извјештају „Vorwärts-a”, код Никшића тако поразили Црногорце, а у Босни растурили устаничке трупе, да су готово све своје снаге могли да из Црне Горе пребаце на фронт у Бугарској⁵². Исто тако, послје тешких руских губитака код Плевне, Аустрија није имала разлога да се више боји Русије, јер би било сувише ризикантно за Пруску да потегне мач у корист Русије.⁵³ Лист, истовремено, замјера Аустрији због њеног повезивања са проруски оријентираним Њемачком. „Андрaши је прави сателит Бизмарков. Он ради све што му се нареди из Берлина. И при томе он се понаша највећма досљедно. Најприје је Угарску претворио у провинцију Аустрије, затим Аустро-Угарску Монархију у провинцију Пруске, и, ако би се нашао на Бизмарковом мјесту, учинио би Њемачку руском провинцијом.”⁵⁴

Аустријска политика у вези са источном кризом пружила је њемачком социјалистичком органу доста материјала за критику. Он извјештава да је у Будимпешти 12. новембра 1877. засједало ратно вијеће и одлучило да се изврши мобилизација три армијска корпуса према Седмоградској, Славонији и Далмацији, а једна пјешадијска регимента из Будимпеште да се упути према Задру у Далмацију. „Вјероватно је то, пише лист, демонстрација у корист руског пљачкашког похода против турског лава, да би се добила Босна као обештећење за изгубљене италијанске земље.”⁵⁵ Када је, крајем 1877, постало јасно да је Турска изгубила рат, лист је подржавао настојање Порте да се стави под заштиту сила потписница Париског уговора и тако задржи стање *ante bellum*.⁵⁶ По оцјени „Vorwärts-a”, руским успјесима је значајно помогла политика оклијевања Енглеске и Аустрије, али, ипак, руска освајања у Европи била би потпуно неостварљива без „надасве благодатне неутралности њемачког рајха”.⁵⁷

Занимљиво је да је „Vorwärts” Бизмаркову политику „неутралности” Њемачке у руско-турском рату тумачио и пословним интересима њемачког канцелара, тврдећи да је он продавао Русији барут који се производио у њемачкој фабрици барута подигнутој у Лауенбергу.⁵⁸ Када је, крајем јула 1878, у Берлину склопљен мировни уговор, „Vorwärts”, оправдано, није имао илзузија да су закључцима Берлинског конгреса уклоњени узроци сукоба међу европским силама и стога је у конгресним одлу-

⁵² „Vorwärts” — № 91 — 5. August 1877.

⁵³ „Vorwärts” — № 97 — 19. August 1877.

⁵⁴ „Vorwärts” — № 106 — 9. September 1877. — „Die Genfer Konvention und der Graf Andrassy”.

⁵⁵ „Vorwärts” — № 138 — 23. November 1877. — „Aus Ungarn”.

⁵⁶ „Vorwärts” — № 148 — 19. Dezember 1877.

⁵⁷ „Vorwärts” — № 20 — 17. Februar 1878.

⁵⁸ „Vorwärts” — № 42 — 10. April 1878. — str. 3.

кама видио само договор сила — потписница о успостављању привременог оружаног затишја.⁵⁹

Значајно је да се већ у првој години устанка у Босни и Херцеговини појавило једно социјалистичко становиште које није прихватило тврдњу да је овај устанак резултат утицаја и дјело руске царске политике, већ му је корјене и узроке тражило и налазило у економском и политичком положају народа Босне и Херцеговине, у његовој економској експлоатацији и националној потчињености, којима их је излагао османски друштвени и политички поредак. У извјештају о устанку, објављеном у њемачком социјалдемократском органу под насловом „Из Србије“⁶⁰, његов се писац супротставља заблуди „раширеној у њемачкој демократији да је устанак у Херцеговини вјештачки покренут и потписан захваљујући руским агентима“ и тврди да устанак има своје узроке у друштвено-политичким односима, да је усмјерен против владајуће класе „турских бегова“, да су владе Србије и Црне Горе, уколико су до сада устанак подржавале, настојале да потисну његову основу, док Русија на сваки начин тежи да „пацифицира, тј. да угуши устанак“. Међу устаницима, наводи писац извјештаја, дјелују неки способни социјалисти, као што су Филиповић, Пелагић и други, али још „не постоје услови за даљи развој овога покрета у нашем смислу“. Он, међутим, сматра да „устанак индиректно користи социјалистичком покрету уколико ријеша југословенско национално питање и створи нам неопходну основу за социјалистичку пропаганду“. По његовом мишљењу, устанак ће у Босни и Херцеговини подлећи уколико се не умјешају Србија и Црна Гора, и с тим у вези истиче да владајући фактори у овим земљама нису спремни да Турској објаве рат, „јер у случају успјеха националне (југославенске) ствари сами нису сигурни да ће моћи даље као до сада да очувају своје привилегије и посебне интересе“. Испод завршеног и непотписаног извјештаја редакција листа објавила је напомену, у којој се каже да се не доводи у сумњу постојање унутрашњих узрока устанка, али да они у редакцији такође нимало не сумњају да Русија стоји иза устанка и да никако нису сигурни, као што је уважен кореспондент, да Русија сада озбиљно „пацифицира“.

Осјећајући потребу да њемачкој демократској и социјалистичкој јавности потпуније прикаже и објасни стварне, историјске узроке, околности и развој устанка, вјероватно је исти писац, по свој прилици неко из круга Светозара Марковића, написао и у листу њемачке социјалне демократије објавио чланак под насловом „Устанак у Херцеговини и Босни и

⁵⁹ „Vorwärts“ — № 85 — 21. Juli 1878. — str. 3.

⁶⁰ „Der Volksstaat“ — № 43 — 12. April 1876 — „Aus Serbien“ — str. 3.

становиште партија у Србији”.⁶¹ Чланак је објављен у два наставка, оба пута као уводник листа, са потписом „од једног Србина”. Своје разматрање писац је свео на следеће најважније закључке: „1. Садашњи устанак у Херцеговини и Босни има своје узроке у односима, који постоје у Турској. И докле буду ти односи трајали, дотле ће се од времена до времена стално одржавати крваве борбе између хришћана и мухамеданаца. „Руски утицај”, „великосрпски снови” итд. свакако су присутни, али они би били неплодни, ако би социјални положај народа био држчији.

2. У интересу је материјалног, духовног и моралног развоја народа, који трпе под турским јармом, да се једном учини крај турској владавини како би се на тај начин прокрчио слободан пут даљем развоју тамошњег народа.

3. У случају да устаници побједу, што ће се сигурно догодити ако Србија узме учешћа у рату, ипак народу неће процвијетати права слобода, него ће мјесто примитивне заузети „цивилизоване” форма изабљивања, тј. мјесто средњевјековног феудализма ступиће капиталистички начин производње.”⁶²

У наставку чланка у пишчевим ставовима препознају се и долазе до израза погледи који су у то вријеме у водећим круговима њемачког и европског социјализма владали о националној држави као облику ослобођења нације. Народ ће, писао је аутор чланка, тек послуже задовољења „националног осјећања” увидјети, да са „националном државом” није ништа добио и да сада не постоји никаква битна разлика између „националних” пустиловина и ранијих и стога народ постаје приступачнији интернационалном социјализму... како може Србија ослободити народ који гласе Турци, када она сама није унутра слободна?... Мјесто турских крвопија доћи ће „цивилизирани”. Па ипак, он је увјерен да је немогуће укинути пљачкашки систем док постоје турски односи и стога истиче да њихово обарање значи „уништење турске државе”, које он жели, јер представља основни услов за развој „партијског покрета у потпуно слободном смислу”. Када средњовјековна турска држава буде разорена, „онда ћемо ми, изјављује аутор, у њеним рушевинама покопати лицемерни либерализам и национализам”.⁶³

Цитирани ставови, према којима национално ослобођење народа у Босни и Херцеговини не доноси никакве битне промјене у његовом друштвеном и политичком положају, ипак не доводе у питање увјерење аутора да је уништење турске државе историјски прогресивно и да оно значи неопходну претпоставку сло-

⁶¹ „Der Volksstaat” — № 48 — 23. April 1876. 26. April 1876 — „Der Aufstand in der Herzegowina und Bosnien und die Stellung der Parteien in Serbien” — Von einem Serben.

⁶² „Der Volksstaat” — № 47 — 23. — April 1876 — str. 1.

⁶³ „Der Volksstaat” — № 48 — 26. April 1876 — str. 1.

бодног националног живота и будућности народа Босне и Херцеговине. Овим својим ставовима, колико принципијелним толико и конкретним, писац чланка „Устанак у Босни и Херцеговини и становиште партија у Србији” недвосмислено је показао да српски социјалисти нису прихватили политичку оцјену устанка како су је формулисали водећи њемачки социјалисти и коју су са њима дјелили представници других европских социјалистичких партија. Штавише, ток кризе источног питања, као и његов потоњи развој и расплет, потврдили су да се није могла одржати априористичка, искључива, антируска платформа, од које је тврдоглаво полазио Вилхелм Либкнехт у својим политичким анализама и закључцима о рјешењу противрјечног, стољећима таложеног, често распитаног и увјек изнова мршеног источног политичког комплекса. Иако први човјек највеће социјалистичке партије, у којој је марксистичка теоретска мисао налазила свој најбољи медијум, Либкнехт је у формулисању источне политике њемачке социјалне демократије постао прави заробљеник идеје антицаризма, који се код њега подударао са антирусизмом, чији су савезници сви славенски и јужнославенски владари и кнезови, усљед чега он од имагинарне оријашке фигуре руског самодршца није видио реално руско друштво и руски народ, који се није мирио са царском деспотијом, а од српског и црногорског кнеза није видио сељачки народ, који није много марио за владаре када су у питању били његова демократска права и слободе. Посматрајући у тако постављеним координатама кретања и превирања на Балкану у годинама 1875—1878, Либкнехт је писао: „Незадовољство турских хришћана је 99% руска лаж, а преостала стотинка је 99% руски фабрикат. Да су устанци, који су прије годину и по избили на турским граничним подручјима, изазвани из Петрограда, то је чињеницама утврђено. Завист на руску слободу сигурно неће покренути турске хришћане на устанак, пошто су хришћани у иновјерној Турској хиљаду пута слободнији од хришћана у хришћанској Русији — и штавише од хришћана државне цркве, јер други нису само потлачени и прогоњени, они су изван закона”. Не налазећи, на тај начин, оправдање за устанке балканских хришћана против Турске, Либкнехт је писао да је Србија у јесен 1876, захваљујући интервенцији европске дипломатије, „спасена од темељите и веома заслужене казне.”⁶⁴ Он је одбијао тезу о „угњетеним националностима”: „Јужни Славени жедни слободе!”, „Хришћанска браћа.” Ба! . . . О „националном принципу” важи позната Робеспјерова изрека: „Измислили су га лупежи да би могли да воде за нос глупаке.” „Национални принцип” . . . је најпогодније средство деспота да цијепају народ, према начелу „завади па владај”: „Национални принцип” дијели,

⁶⁴ Wilhelm Liebknecht: „Zur orientalischen Frage oder soll Europa kosakisch werden? — Leipzig 1878 — str. 43.

раздваја народе, доводи их под јарам њихових заједничких непријатеља. Социјалистички, демократски принцип једнакости, равноправности, солидарности напротив уједињује људе, уједињује народе.⁶⁵ Настављајући у том смислу, Либкнехт каже за „Јужне Словене који су жедни слободе“ да су стварни исто као што су стварна јужноруска села, која је некада Потемкин сликао руској царици Катарини. По његовом увјерењу „нису Турци учинили Балканско полуострво огњиштем револуционарних покрета“, већ руска влада, „која је тамо изазвала све ове немире“.⁶⁶ Нису Турци, наглашава Либкнехт, „срамота Европе“, већ је „срамота Европе што више не постоји Европа“, јер постоји „само једна држава, само једна сила — Русија.“ Излаз је, по њему, у уклањању односа који су „срамота Европе“ и у поновном успостављању Европе ослобођење од „срамоте“. Тај задатак припада европским, у првом реду њемачким социјалистима — закључује Вилхелм Либкнехт.⁶⁷ Његова завршна мисао о рјешењу кризе источног питања је антируска, као што је и његово исходиште. Европски круг се затворио. Да би постао социјалистички, мора бити и остати антируски. Ова русофобија, деценијама преношена и његована у редовима њемачке социјалне демократије, потврдиће се у историји европског социјализма као један од пресудних фактора политичке дезинтеграције пролетаријата у његовој борби за социјалистичко друштво. За разлику од Маркса и Енгелса, код којих је антицаризам увијек израз деспотије и реакције, код Либкнехта се он постепено идентификовао са антирусизмом, који је у њемачкој социјалној демократији био сасвим слијеп и неосјетљив за револуционарне процесе, који су посљедњих деценија прошлог столећа захватили и руско друштво и наговјештавали његов неминовни преображај.

Западноевропски историчари, који су писали о односу социјалистичких покрета појединих европских земаља према кризи источног питања 1875—1878, махом, и оправдано, сматрају да су на њихово одређење пресудан утицај извршили Маркс и Енгелс, и то прије свега својом оцјеном према којој Русија игра улогу жандара у Европи. Неки од њих, првенствено њемачки, утицају Маркса и Енгелса додају такође и утицај Фердинада Ласала. Савремени њемачки историчар Ханс Урлих Велер сагласан са многим другим европским историчарима, подвлачи да Маркс и Енгелс у панславизму никада нису хтјели да виде ништа друго до лоше закамүфлирану игру руске политике и незасит-

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ „Die Orientdebatte in deutschen Reichstag“ — Kurz beleuchtet von Wilhelm Liebknecht — Leipzig 1878 — str. 51.

⁶⁷ MEW-Band 9 — Friedrich Engels: „Was soll aus europäischen Türkei werden?“ (21. April 1853) str. 34.

љив нагон Русије за експанзијом.⁶⁸ Близак Фихтеовој идеологији њемачког национализма, Фердинанд Ласал се надао, пише Велер, да ће доживјети доба када ће турско наслеђство припасти Њемачкој и када ће на Босфору стајати њемачки војници или радничке чете, јер је, по његовом увјерењу, природни извршилац рјешења оријенталног питања њемачка револуција.⁶⁹

Карактеристично је да њемачки историчари кризу источног питања претежно разматрају из угла међународних односа тога времена, док мало пажње посвећују њеној унутрашњој садржини, као што, истовремено, више наклоности имају за тумачење њених политичких посљедица, него њених историјских узрока. Артур Розенберг оцјењује да Берлински конгрес 1878. и догађаји који су му слиједили значе успјех за балканске народе.⁷⁰ Ову тезу он образлаже одредбама Берлинског уговора, према којима је створена кнежевина Бугарска, Србија и Грчка територијално увећане, Румунија и Србија добиле независност, а становници Босне ослобођени турске власти и дошли под управу Аустрије. По Розенбергу највеће зло Берлинског конгреса било је задржавање турске власти над Македонијом, што је за посљедицу имало да је „претежно бугарско становништво ове земље остало и даље у биједи, а сви напори бугарске националне револуционарне партије остали су узалудни до 1912. године”.⁷¹ Са тачке гледишта њемачког национализма, Берлински уговор могао је значити успјех, али са становишта национално-ослободилачких тежњи балканских народа, због чијег су остварења они и ушли у рат против Турске, конгрес у Берлину представљао је несумњиво њихов тежак историјски неуспјех. Задржана и даље у Македонији, турска власт у другим балканским земљама била је замјењена јаком контролом европских сила, нарочито Аустро-Угарске, Русије и Њемачке, које су биле тешка брана историјским тежњама балканских народа да изграде и учврсте своје национално-слободне, независне и самосталне државе. Ови моменти, као и схватања о „узалудном бугарском националном покрету у Македонији до 1912” потврђују колико је Розенберг, који у својим погледима није никако био усамљен међу њемачким историчарима — био далеко од разумијевања стварне историјске садржине антифеудалних и националних покрета балкан-

⁶⁸ Hans Ulrich Wehler: „Sozialdemokratie und Nationalstaat” — Die deutsche Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage in Deutschland von Marx bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges” — Holzner Verlag-Würzburg — 1962 — str. 26.

⁶⁹ Ibidem. — str. 40.

⁷⁰ Artur Rosenberg: „Demokratie und Socialismus” — zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre-Verlag Albert de Lange — Amsterdam — 1938 — str. 221.

⁷¹ Ibidem.

ских народа у раздобљу кризе источног питања 1875—1878. године. У ствари, „Берлински конгрес био је велики јужнословенски пораз”.⁷²

Ставови француских социјалиста

Успостављена последице пораза у рату са Пруском, Трећа Република означила је првих година у Француској раздобље у коме се демократија налазила у повлачењу и под притиском снага реакције. Нарочито је био изложен окупним репресивним мјерама француски пролетаријат, прије свега парижки, који је радије пошао у револуцију и у марту 1871. прогласио комуноу, него да призна капитулацију пред њемачким освајачима. Потпомогнута Бизмарковим трупама, француска буржоазија нашла је у лицу Л. Д. Тјера представника довољно свирепог, мржњом надојевог и до краја спремног да у крви угуши пролетерски устанак. Настала у знаку народног крвопролића, Трећа Република је, најприје под Тјером, а затим још двије године последице његовог пада, морала да чека доношење републиканског устава, који је добила тек 1875. године. Ипак, у борби са монархистима, републиканци су побједили коначно 1879.

Док се буржоазија стабилизвала, пролетаријат је био приморан да се ограничи на синдикални облик друштвене активности и да годинама остане изгнан из политичког живота земље. У Француској, земљи велике демократске револуције, која је у Европи обиљежила почетак нове епохе, обнављање демократије одвијало се и споро и тешко. Период унутрашње реакције донио је Француској пад њеног међународног угледа. Са политички изопћеном и проскрибованом радничком класом. Француска није могла да крене прогресивним токовима. Да би земљи вратила снагу и осигурала напредак, декомратија је морала да се отвори пролетаријату. Само са њим могла је да се потврђује. Тјеров пад значио је почетак овог процеса. Међутим, страх да се пролетаријат не освети због масакра који је кулминирао са Père la chaise-ом, опредјељивао је мјеру дубине и ширине самог процеса, дириговао његовим током. Овај страх буржоазије потицао је више због њеног злочина, о коме говори преко 30.000 у „крвавој недјељи” побијених комунара, него што је био израз снаге самог пролетаријата. Али, буржоазија је имала разлога да се боји и поражене радничке класе, која и у поразу не може да одустане од свога класног циља и изневјери свој историјски задатак. Истовремено, буржоазија је ипак могла са сигурношћу

⁷² Милорад Екмечић „Политички неуспјеси и преминација Аустрије на Балкану 1875—1903” у дјелу: „Историја Југославије” — Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер — Просвета — Београд — 1972 — стр. 318.

да рачуна да за више деценија унапријед пролетаријат неће смоћи снаге да угрози њену владавину.

Године кризе источног питања, у којима су Западна, Средња и Источна Европа посљедњи пут у XIX вијеку могле да покажу какво-такво јединство, подудариле су се у Француској са постепеним излажењем пролетаријата из стања политичке проскрипције и ступања у јавни живот. Тај повратак никако није био у знаку снаге и самоувјерености, али ни тишина која га је пратила није била свједочанство да је то још увјек рањеник коме је мјесто ван строја. Напротив, године послите пораза комуне биле су године припремања, окупљања и оспособљавања за борбу у новом строју, који су омогућавали стварни односи снага. У тим годинама идеја организовања социјалистичке партије крчила је себи пут. У првој години кризе источног питања она је била већ толико напредовала да се у августу 1876. могао да одржи Први конгрес социјалистичких радника Француске.⁷³ Проблеми којима се он бавио и агитациони однос према њима потврђују да се социјалистички покрет у Француској налазио тада у фази када је тражио своју идејну и политичку организацију. У цјелини окренут питањима синдиката, парламента, радничких кооператива, сељачких асоцијација, друштвеном положају жена-радника, конгрес није уопште пошао према проблемима стратегије и тактике, нити је такође био у стању да дотакне, а поготово да разматра питања међународних политичких односа. Други конгрес одржан у Лиону у јануару 1878. учинио је извјестан корак напријед. Проблемима које је разматрао на Берлинском конгресу дадао је неке нове, као што су живот радника у индустријским центрима и штрајк као облик и средство у борби за побољшање материјалног и друштвеног положаја радничке класе. Различита опредјељења на конгресу потврђивала су да је процес идејних кретања међу социјалистичким радницима добијао на дубини и садржајној ширини. До конгреса у Марсељу 1879. овај процес ће ићи још напријед и показати да су у социјалистичком покрету присутна многа идејна струјања, међу којима се марксистички правац успјешно борио за афирмацију међу радницима.

У времену између Другог и Трећег конгреса, социјалистички радници развили су веома интензивну кампању за амнестију комунара, од којих је знатан број био осуђен на изгнанство.⁷⁴ Ова политичка акција била је крунисана првим успјехом у септембру 1879, када је из емиграције у земљу стигла прва група протјераних комуниста, а свој пуни резултат забиљежила је великим повратком прогнаних у јануару 1881. Треба констатовати да је

⁷³ Georges Lefranc: „Le mouvement socialiste sans la troisième république” (1875—1940) — Payot-Paris — 1963.

⁷⁴ Daniel Ligou: „Histoire du socialisme en France (1871—1961)” — Presses universitaires de France — Paris — 1962.

ова упорна и вишегодишња активност француских социјалистичких радника за потпуну амнестију осуђених комунара била праћена и дубоко повезана са јачањем марксистичке струје у социјалистичком покрету, нарочито у редовима емиграције, која је такође била захваћена процесом идеолошког диференцирања и кристализирања. Историчар Данијел Лигоу пише: „Ко се враћа у Француску, дефинитивно је марксист.“ Успјех кампање за амнестију био је повреда политичке снаге социјалистичког пролетаријата, који се није могао игнорисати, са којим се морало рачунати као са фактором у политичком животу Француске.

У погледу идејне ситуације, француски социјалистички покрет овог времена испољавао је знаке изразите разубености, схватања о путевима који воде у социјализам, као и о његовим облицима. У земљи снажних демократских тежњи, живе традиције револуције и социјализма, сложене општедруштвене структуре и ништа мање сложене структуре радничке класе, узалуд би било тражити и очекивати идејну и политичку хомогеност социјалистичког покрета. Непостојање идејног јединства било је у ствари једино схватљиво и нормално стање. У њему су се у годинама кризе источног питања мјешале најразноврсније идеје, које је француски социјализам могао да покаже у својој историји од првих великих окршаја пролетаријата из 30-тих година XIX вијека, преко револуције 1848. до пролетерског устанка 1871. године. Од индивидуалног анархизма прудониста коријен вуче струја колективистичког анархизма формирана под утицајем Бакуњина. Поред њих, дјелује групација позитивиста која се одређује за реалистичку политику. Ту су такође бланкисти који репрезентују и желе да очувају идеологију из 1848, затим гедисти, марксистичка струја названа по своме творцу Жил Геду чији се припадници радије зову колективисти него комунисти. Прилично јаку групацију чине посибилисти, реформистичка струја коју предводе Паул Брус и Бене Малон. За све ове социјалистичке правце карактеристично је да им на челу стоје људи васпитани у пролетерским тежњама и традицији револуције 1848, а многи међу њима били су и борци Паришке комуне. Што се тиче марксистичког круга који је предводио Жил Гед, своју идеологију он је црпио из Комунистичког манифеста и традиција комунистичког покрета у Француској између револуције 1848. и пролетерског устанка у Паризу 1871, док су му теорије научног социјализма у то вријеме још биле непознате. То се објашњава околношћу да је Гед тек 1876. читао Марксов „Капитал“, који се у Француској појавио између 1872—1875.⁷⁵ На пропагирању Марксове теорије, поред Гада, у Француској ће у то вријеме нарочито активан бити Марксов

⁷⁵ Jean Bron: „Histoire du mouvement ouvrier francais” — tome I (Du début du XIX siècle à 1884) — Les éditions ouvrières 12, Avenue Soeur-Rosalie, Paris (13e) — 1968 — str. 241.

зет Паул Лафаргус, који је својим текстовима знатно допринијео већој јасноћи и одређености у анализама француског друштва и положају социјалистичког покрета у њему.

Када се има у виду ово стање радничког покрета у Француској, онда је тиме дато довољно података за објашњење зашто социјалистички покрет Француске није испољио интензивну активност, одредио чврсту линију и формулисао своје становиште према кризи источног питања, која је од свих политичких снага и струја у Европи захтјевала јасно одређење. Наведене групе и струје бориле су се за свој утицај у социјалистичком радничком покрету и било је очигледно да је свакој међу њима недостајало снаге да из оквира својих преокупација и тежњи за афирмацијом у радничкој класи Француске изађе у пространу сферу међународних политичких односа и кретања. Па ипак, не би се могло казати да је француски социјализам, иако још прилично далеко од идеолошке, политичке и организационе кристализације, показивао у цјелини незаинтересованост према кризи источног питања 1875—1878. године. Колико и какву пажњу и однос је он испољавао према овом сплету догађаја, могућно је пратити и установити из текстова које су о томе објављивали француски социјалистички листови „Égalité” и „Prolétaire”.

Оба социјалистичка листа излазила су у вријеме кризе, иако јој нису од почетка обраћала пажњу. У њихов видокруг ови догађаји ушли су када су се они из своје балканске политичке географије проширили на карту европских политичких односа, односно када су из своје балканске, српско-турске и бугарско-турске димензије ушли у велике координате примарне европске политике и ситуације. У ствари, избијање босанског, као и устанка у другим подручјима Балкана против Турске, прошло је мимо пажње француске социјалистичке јавности. Пуне двије године до ње није допирао одјек дубоких потреса и револуције балканског словенског сељаштва, које је устало да сруши османске феудалне односе и прокрчи пут своме социјалном и економском ослобођењу. Међутим, појава Русије на балканском попришту, гдје је она у директном ратном сукобу са Турском у прољеће 1877. године настојала да осигура свој доминантни утицај на токове и развојни правац односа на Балкану, измјенила је овај однос француске социјалистичке штампе, која ће од тада веома живо пратити развој и расплет кризе. Руско освајање Плевне у децембру 1877. године значило је за Турску пораз, чије је посљедице она морала да прихвати. „Égalité”, француски републикански социјалистички дневник, који је 1877. уређивао Жил Гед, од избијања рата између Русије и Турске доносио је редовно извјештаје са руско-турског ратишта, из којих су нескривено избијале симпатије за Турке. Сваки неуспјех руске војске дочекиван је и праћен са задовољством и надом у коначну побједу турског оружја. У броју од 16. децембра 1877. лист

јавља како су се Турци дочепали Елене и под командом Сулејман-паше извојевали „бриљантну побједу”. Истовремено, лист информише да продор Руса у Плевну представља „вјероватно неизбјежан пораз за Турску”. Тим поводом „Egalité” обасипа Србију изразима ниподаштавања и иронизирања њене храбрости и настоји да умањи значај турског пораза указивањем на унутрашње слабости Русије. Умјесто да се окрене анализи свукупних узрока кризе источног питања и посебно оних у Турској, овај социјалистички лист послје Плевне развијао је претпоставке о посљедицама које би, по њему, наступиле да су у рату са Турском руске царске трупе биле потлачене. Полазећи од ове своје неостварене жеље, лист закључује да би народни покрет, коме су у Русији поред других снага припадали социјалисти и нихилисти, казнио руску управу, којој, по мишљењу француских социјалиста око „Egalité-a” није био примарни интерес да балканске Славене ослободи од турске доминације, већ јој је главни циљ био да побједом у рату сломије отпор унутрашњих опозиционих снага. Ова разматрања о турском поразу и руској побједи лист поставља у основу свога увјерења да је револуција у Русији неминовни догађај најскорије будућности и да стога нема разлога очајању у које због побједи руске војске падају европски противници царске деспотије.⁷⁶ Иако лист недвосмислено заступа антируску позицију, ипак, за разлику од њемачког социјалдемократског „Vorwärts-a”, који је током кризе источног питања држао страну Турске, „Egalité” је налазио да је однос руске и турске владе према европској демократији у суштини идентичан. „Русија и Турска, каже се у француском социјалистичком листу, имају двије владе једнако варварске и једнако неспособне да слиједи прогрес цивилизације. Постављене међу двије различите струје, између грчке и римске цивилизације и славенске цивилизације, оне су гушиле све клице слободе свирепим деспотизмом. Постојање ових двију влада, оне цареве и оне султанове, није само несрећа народа који их трпи, то је још опасност за сусједне нације... Европа неће да схвати да жеља за освајањем може бити спријечена само образовањем једне конфедерације од свих држава из породице грчко-румунске и јужно-словенске, која би била несавладива баријера за Татаре из Константинопола или Монголе из Сан Петербурга...”⁷⁷

Иако је у току кризе имала врло активну улогу, Србија у француској социјалистичкој штампи није имала одговарајуће мјесто и третман. „Egalité” би повремено писала о унутрашњим политичким догађајима који говоре о нестабилности режима у њој. Обично су то биле информације које задовољавају интересе социјалистичке јавности. Тако, на самом крају 1877, лист преноси вијести о немирима у Крагујевцу, назива их побуном,

⁷⁶ L' Egalité, Journal républicain socialiste, Paris — 16. XII 1877.

⁷⁷ Egalité — 13. I 1878. — Autriche — Hongrie, Pesth, le 4. janvier 1878.

којој даје социјалистички карактер.⁷⁸ Затим, почетком друге половине марта 1878, информише читаоце о партијско-политичком животу у Србији, у којој, каже, не постоји републиканска партија, већ само партија која тражи социјалне реформе и политичке модификације. У истом прологу, лист извјештава да је од великог броја оптужених због побуне, 51 осуђен на смрт, а 48 на присилни рад. Плашећи се нереда, пише сарадник листа из Србије, вјероватно неког из социјалистичког или радикалног круга, власт је довела појачање у више гарнизона, чврсто рјешена, да онемогући избијање нових противрежимских акција.⁷⁹ Политички процеси, вођени крајем 1877. и првих мјесеци 1878, свједоче, по оцјени овог сарадника, о веома живом политичком врењу у Србији. У ствари, поменуће побуне и нереди односе се на Тополску буну, која је избила уочи другог српско-турског рата 25. новембра 1877, али већ 29. новембра била угушена. Кнез Милан Обреновић искористио је пораз буне да се обрачуна са својим противницима из редова радничког покрета, а међу њима, прије свега, да ликвидира брата Светозара Марковића, потпуковника Јеврема Марковића, који је био веома популаран у војсци и народу због побједа што су их његове јединице извојевале у другом српском рату, освојивши Ак-Паланку и Пирот.⁸⁰

Други француски социјалистички лист „Prolétaire” „републикански дневник демократских социјалистичких радника”, показао је занимање за кризу источног питања и догађаје на Балкану тек после Берлинског конгреса, који је кризу „рјешио” познатим одлукама и турску доминацију замијенио утврђивањем интересних сфера сила потписница. За разлику од „Egalité”-а, који је извјештаје о развоју кризе на Балкану и истоку Европе повезивао и пратио својим коментарима, у којима се, као што смо видјели, налази свједочанство да, попут њемачких и француских, француски социјалисти нису схватили стварне историјске процесе и тежње балканских народа, па је стога потребу за објективном анализом потискивао и замењивао политички волунтаризам у знаку псеудореволуционарне фразе, „Prolétaire” се ограничио на информацију, која је, услед удаљености ратног простора као и слабо организоване сарадње, била колико повремена, толико и непотпуна. Између осталог, пажњу листа привлачили су устанци у Македонији, који су избили почетком октобра, као и почетком новембра 1878. Већ у другој половини новембра 1878. „Prolétaire” доноси вјести о побунама у Македонији, али се види да му извор није поуздан. Ту су побркани и етничка припадност устаника и географски простор на коме су устанци подигнути. У то вријеме, сличне манифестације непозна-

⁷⁸ Egalité — 30. XII 1877.

⁷⁹ Egalité — 17. Mars 1878. La Serbie.

⁸⁰ Андрија Раденић: „О Тополској буну” — Историјски часопис — књ. XI — Београд — 1961 — стр. 89—148.

вања балканске политичке географије, као и етничке карте Балкана, представљале су у јавности Западне Европе мање-више редовну појаву, док је познавање стварних односа потврђивало изузетак (овог правила). „Устанак у Македонији, писао је лист, узима широке размјере, он се већ шири у Тесалији и Епиру. Већину устаника чине Бугари. Политика им, кажу агенције, и према њима буржоаски листови, служи само као изговор; али циљ је крађа и пљачка. Ми данас не оцјењујемо ове побуне, ми само подсећамо да су устанци, који се не завршавају побједом, углавном рђаво примљени од љубитеља устаника”.⁸¹ У љето следеће године лист извјештава да је устанак у Македонији завршен.⁸² Очигледно, и информисање „Prolétaire”-а о стању на Балкану послије Берлинског конгреса носи онај духовни и политички печат, који се обликовао на филозофији историје и историској традицији Западне Европе, а који су прихватили и представници западноевропског социјализма, међу њима нерјетко и сами оснивачи научног социјализма Маркс и Енгелс. Без те филозофије и традиције, није могуће објаснити да француски социјалистички „Prolétaire” сасвим некритички преноси становиште буржоаских новинских агенција да су поменути устанци у Македонији мотивирани прије свега „крађом и пљачком”. Свакако, мање би им се могло приговорити што у то вријеме нису знали да су устаничку масу „устаника у Македонији” чинили Македонци, а не Бугари. Наиме, толико познавање Балкана у Западној Европи тада се није могло ни претпоставити, јер јој је било сасвим неважно како се зову поједини балкански народи, а примарно да доминацију муслиманске Турске замјени утицајем и контролом хришћанског Запада. Иако преноси да је циљ македонских устанака „крађа и пљачка”, „Prolétaire” чини покушај да се резервисано постави према чињеници њиховог пораза, наговјештавајући да овај пораз није и коначан пораз и да се „љубитељи успјешних устанака” можда због тога прерано радују. Устанци, о којима извјештава „Prolétaire”, избијали су у источној Македонији, у Кресни 5. 10. 1878. („Кресненски устанак”) и у Разлогу 8. 11. 1878. Они су били израз незадовољства македонског народа, како због околности што је Берлински конгрес оставио и даље Македонију у склопу Турског царства, тако и због тога што турска управа није приступила спровођењу реформи, нашто је била обавезна чланом 23. Берлинског уговора. Са различитим интензитетом ови устанци трајали су све до почетка јуна 1879. и завршени неуспјехом како усљед неупоредиве војне надмоћи Турске, тако и захваљујући држању бугарских комитета, који су тежили да македонским устанцима на-

⁸¹ Le Prolétaire — Journal Rpublicain Des ouvriers democrates socialistes — Paris — 28, rue Royale (Saint — Cloud) — 18. XII 1878.

⁸² Le Prolétaire — 9. VIII 1879.

метну своје руководство и тако их усмјере ка прикључењу македонске територије кнежевини Бугарској.⁸³

Још прије Берлинског конгреса, француска социјалистичка штампа писала је како Аустро-Угарска пријети да изврши окупацију Босне и Херцеговине и с тим у вези испољавала извјесну критичку позицију. Послије спроведене окупације, у њој су били присутни тонови у којима се изражава разумјевање француских социјалиста за аустро-угарску политику. „Prolétaire” крајем 1878, поводом приједлога да се изврши ревизија Берлинског уговора, оплакује „сироту Турску што нема слатку смрт”, али истовремено сматра потребним да француске раднике упозна са становиштем министра спољних послова Хабсбуршке монархије грофа Андрашија, изнесеног у Делегацијама, гдје се он супротставио захтјевима да Монархија изврши такође анексију Србије и Црне Горе, сматрајући да би то била колико погрешна, толико и опасна политика. Према „Prolétaire”-у, Андраши је одбијао приговоре опозиције да ће окупација Босне и Херцеговине пољуљати дуалистичко уређене Монархије и образлагао своје гледиште тврдњом да „српска нација не би опростила ономе ко би јој отео њену независност”. Лист се, међутим, позитивно поставио према Андрашијевом становишту да окупиране провинције Босна и Херцеговина ни својим географским положајем, као ни етнографским саставом, не могу угрозити стабилност царства, док би у српском народу Србије и Црне Горе, ако би Монархија извршила анексију ових земаља, створила вјечно непријатељство.⁸⁴ Није могло бити сумње да су и Андраши и француски социјалистички лист живјели у великој заблуди, јер се управо од окупација Босне и Херцеговине продубљивала криза националних односа у Хабсбуршкој монархији, у којој ће вишеструко сложено национално питање умјесто историјски дотрајалог хабсбуршког крова тражити одговарајуће национално-политичке оквире. Србија, као ни Црна Гора, није могла осигурати своју независност све док је Аустроугарска монархија у своме склопу држала југословенске земље западно од Дрине и сјеверно од Саве. Отпор окупацији Босне и Херцеговине најавио је почетак ерозије сакросантног хабсбуршког царства, као и неодрживост Андрашијевог схватања да Југоставени могу осигурати своју независност подијељени и раздвојени у неколико држава. У прољеће 1879. „Prolétaire” је објавио значајну вијест да је велики број Херцеговаца емигрирао у Црну Гору и да је Србија приступила реорганизацији своје војске на тај начин што је ријешила да организује стајаћу армију, која ће у доба

⁸³ Историја на македонскиот народ — књига втора 1. Подготовки за кревање на кресненското востание.

2. Избувнување на востанието ин неговниот тек — Издава НИП „Нова Македонија” — Скопје — 1969. година — стр. 95—103.

⁸⁴ Le Prolétaire — 18. XII 1878.

мира бројати око 17.000 војника, док у доба рата може да има око 180.000 до 190.000 војника.⁸⁵ Доносећи ову вијест, француски лист једва да је схватио да је ова одлука била не само инструмент у функцији националне независности Србије, већ, објективно, и подршка тежњама аустроугарских Југославена за остварење њеног политичког уједињења са двијема национално слободним југославенским државама.

Малобројни подаци, који говоре о погледима и ставовима појединих група и струја француског социјалистичког покрета према догађајима на Балкану у доба кризе источног питања 1875—1878, историјско су свједочанство како социјализам у овој земљи, иако је у њој имао јаку традицију захваљујући прије свега дубини и ширини велике демократске револуције на крају XVIII вијека, није могао да схвати историјски смисао, процесе и тежње балканских народа за националном и политичком еманципацијом и образовањем национално слободних и независних држава. Као да је у његовом *Weltansehung*-у била присутна тежња да се конзервира „западни”, традиционалистички начин мишљења о политичким и државним структурама на европском југоистоку, чак и у условима када су се на овом простору потресали и рушили традиционалистички односи. Паул Лафаргве, који је у историји француског социјализма својим дјеловањем и дјелом постао више него национална фигура, иступао је против економске сарадње Француске са сјеверноафричким, као и са балканским земљама, сматрајући да је то погрешна економска политика, која води економском слабљењу Француске.⁸⁶ Попут многих западноевропских интелектуалаца, међу којима и социјалиста, Паул Лафарг је, заједно са Ренаном, „замјерао” Европи што је омогућила Татарима — Русима да продру из Азије и приговарао јој што је ове „барбаре” наоружала и тако их оспособила да коче напредак европских народа.⁸⁷

Ставови белгијских социјалиста

За појаву организованог социјалистичког покрета у Белгији, од великог значаја био је боравак Маркса и Енгелса у Бри-

⁸⁵ *Le Prolétaire* — 19. IV 1879. — Законом о устројству војске од 3. I 1883. у Србији се војска организује на савремени начин. Укинута је институција „народне војске”, а цјелокупна српска војска подијељена је на три позива. Уведена је општа војна обавеза. Војска је подијељена на активну и резервну. (Војна Енциклопедија — 10 — Издање Редакције Војне Енциклопедије — „Војна обавеза” — Београд — 1967 — стр. 622.

⁸⁶ Paul Lafargue: „Textes choisis” — introduction et notes par Jacques Girault — „La colonisation expliquée” — Editions sociales — 168, rue du Temple, Paris — 3e, str. 177.

⁸⁷ Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue — Correspondence — Tome premier (1868—1886) — Editions sociales, 95—97, Boulevard de Sebastopol — Paris — 1956 — s. 278.

слу, куда је Маркс, на захтјев пруске владе, био прогнан из Француске. Убрзо му се придружио и Енгелс. Њихов белгијски, тачније бриселски период, представљао је историјску етапу у развоју марксистичке теорије, чије основне елементе већ дају „Тезе о Фојербаху”, „Њемачка идеологија” и „Биједна филозофије”, дјела која су у цјелини створена у Бриселу између 1845. и 1847. Маркс и њемачки комунисти оvdје су иницирали и издавали лист „Deutsche Brüsseller Zeitung”, у коме су могли да објављују своје тематски веома разноврсне приједлоге,⁸⁸ а крајем августа 1847. основали су и Њемачко радничко удружење (Deutscher Arbeiter Verein)⁸⁹. Примјер њемачке социјалистичке емиграције слиједили су белгијски социјалисти. У Бриселу се већ педесетих и шездесетих година јављају радничка друштва и асоцијације, да би 1867. у Вервиеру биле основане прве локалне секције Интернационале „Les Frances ouvriers”⁹⁰. Односи у Интернационали, у којој су биле окупљене струје различитих идејних и политичких погледа, одражавали су се и у структури белгијског социјалистичког покрета. У првој половини 70-тих година, постоји више група које припадају Интернационали. Међу њима је по утицају нешто јача бланкистичка група. У другој половини 70-тих година одржавају се у Белгији раднички конгреси, са циљем да се створи јединствена радничка партија, али ова тежња наилази на отпор анархиста. Ипак, 1878. у Анверсу конституише се „Le Parti ouvrier socialiste Flamand”, у Бриселу „Le Parti socialiste brabançon”, да би у јануару 1879. била напоскон основана, такође у Бриселу, „Le Parti socialiste Belge”.⁹¹

Карактеристично је да су и у развоју белгијског социјалистичког покрета, од распуштања Прве интернационале, иницијативе да се организује социјалистичка партија имале да преброде разлике у схватању о суштини социјализма и о методу борбе за његово остваривање, чији су носиоци припадали разним струјама од фоурриериста, присталица Луиса Блана, прудониста, до анархиста, бланкиста и марксиста. Оно што све ове струје, мање-више, уједињава и даје им донекле заједнички печат, јесте један милитантни антиклерикализам, у коме се борба против цркве мјеша са борбом против капиталистичког поретка.⁹² Идејна ситуација у белгијском социјалистичком покрету рељефно је и изворно интерпретирана у бројним листовима који

⁸⁸ Franz Mehring: „Karl Marx — Geschichte seines Lebens” — Dietz Verlag — Berlin — 1960 — str. 136—143.

⁸⁹ Franz Osterroth — Dieter Schuster: Chronik der deutschen Sozialdemokratie — Verlag J. H. W. Dietz Nachf. GMBH — Hannover — 1963 — str. 13.

⁹⁰ Marc — Antoine Pierson: „Histoire du socialisme en Belgique” — Institut Emile Vandervelde — Bruxelles — 1953 — str. 64.

⁹¹ Ibidem. str. 77—78.

⁹² Leon Delsinne: „Le partie ouvrier belge des origines à 1894” — Bruxelles — 1955 — str. 59.

су у то вријеме излазили у разним радничким центрима. Отуда је сасвим схватљиво што се и однос белгијског социјалистичког покрета према догађајима који чине чвор кризе источног питања у другој половини 80-тих година XIX стољећа може релативно најтачније приказати на основу прилога социјалистичке штампе посвећених току и расплету ове кризе.

По озбиљности са којом је ове догађаје пратио и о њима извјештавао, по схватању дубине њиховог значаја, по политичкој култури и интелектуалном нивоу којима су се одликовали његови информативни и аналитички текстови о комплексу источног питања, неоспорно се издваја „Le Mirabeau”, лист који је излазио у Вервиеру, центру вунарске индустрије у Белгији, једном од средишта у којима је белгијски раднички покрет најраније пустио дубоке корјене.⁹³ Обзиром да се у то вријеме социјалистички покрет у Белгији налазио у процесу превирања, идејног диференцирања и профилирања, ни „Le Mirabeau”, који је током више година пролазио кроз развојне фазе, није био у могућности да се збивањима у источној и југоисточној Европи приближи више него што су то допуштала интегрални интереси европске белгијске политике. Турска, Балкан и Русија, са својим противрјечним тежњама и односима, налазили су се на њеним маргинама. Стога ће проћи цијела прва година кризе источног питања, којој је најдубљи печат утиснуо устанак хришћанске раје у Босни и Херцеговини против феудалних тлачитеља, да овај лист неће на њега реагирати. Тек када је избио српско-турски рат, када је постало јасније шта хоће једна а шта друга ратна страна, када је овај рат постао један од значајних момената у токовима политичког живота Западне Европе, „Le Mirabeau” ће, инспирисан иступањем великог француског писца Виктора Игоа за ствар Србије, учинити свој први напор да збиљу балканских односа у знаку српско-турске конфронтације осјети и сагледа у свјетлу противрјечне европске реалности, која се, упркос прогресу оствареном у XIX вијеку, све више удаљава од хуманистичких идеала и тежњи човјечанства. Истичући да је својим пледирањем за Србију Виктор Иго извршавао своју дужност и право као човјек и грађанин, као припадник човјечанства, белгијски социјалистички лист је у ствари пројудио акцију великог писца и сасвим у игоовском духу писао: „Свуда гдје постоји народ који се угњетава, који се тиранише, постоји задатак који човјек не треба никада да заборави да испуни: то је да брани овај народ, да тражи за њега и са њим његова права, његову слободу, његову независност . . . По оцјени листа,

⁹³ Поред већ споменутог „Deutsche Brüsseller Zeitung” у то вријеме у Белгији су излазили листови различитог социјалистичког профила, међу којима су по угњајању на раднике већи значај имали: „La Tribune du Peuple” (Bruxelles), „De Werker” (Anvers), „De volkswill” (Gand), „La voix de l’ouvrier” (Bruxelles).

„овај рат је за Србију био неизбјежан”, али су народи ипак „могли да га избјегну” да нису ишли за својим владама. С дубоким огорчењем и иронијом лист разголићује „племениту интервенцију” европских краљева, који над злочинима, убиствима, крабама и силовањима у Србији лицемјерно испољавају филантропске идеје и позивају зараћене стране „да хуманизирају рат”. Пун гњев што због тога ниједна европска влада не протестује, „Le Mirabeau” изражава своју подршку српском народу да се „спаси од угњетавања и срамне тираније”.⁹⁴

Улазак Русије у рат са Турском у априлу 1877. белгијски социјалистички лист тумачио је у складу са погледима које су социјалисти Западне Европе имали о руској политици. Извјесне нијансе које се у том погледу могу запазити нису суштинског значаја, већ спадају у сферу либералних филозофско-историјских интерпретација. Лист извјештава да су Руси заузели Румунију и да се спремају не на одбрану, већ на освајање Бугарске, Херцеговине и Босне. Ову информацију са ратишта извјештач прати размишљањем да између ислама и хришћанства нема битне разлике када се испитује њихова улога у животу друштва. „Исламизам, који успављује и управља у Турској, игра исту улогу рушитеља као и хришћанство... Религија и армија у једној земљи су сестре; то су двије гране на истом стаблу... Одсјећи само једну од њих, то значи увјек брати исте плодове. Уништити обадвије, то значи ишчупати стабло или тиранина из тла које га производи.”⁹⁵ Оваквим начином филозофирања само привидно се премошћавала супротност Исток-Запад, за што је, по овом листу, било довољно наивно схваћање да је прилично једноставан задатак ишчупати из тла историјски тако дубоко укорјењене облике друштвене свијести и институције, као што су религија и армија са краљем или царем на челу. Стога је, последице избијања руско-турског рата, лист углавном изражавао своје згражање и гнушање над посљедицама рата — уништавањем, страдањима народа и неописивим људским несрећама, а мање је испољавао иницијативу у смислу конкретне акције белгијског пролетаријата да стане на страну потлачених балканских народа и супротстави се игри великих сила да се патронажом и лажном бригом за несрећне хришћанске народе Балкана утврде на овом простору последице повлачења Турака.

Обзиром на изложене ставове белгијског социјалистичког листа према догађајима током кризе источног питања обиљежене устанцима угњетених народа и ратовима против Турске, било је реално претпоставити да уговор великих европских сила са Турском, закључен на Берлинском конгресу јула 1878. неће

⁹⁴ „Le Mirabeau” — Organe des Sections Wallonnes — Paraissant tous les dimanches — „Pour l’humanite” (Prol Ether) — Verwiers — le 10. Septembre 1876 — № 573.

⁹⁵ „Le Mirabeau” — „La guerre” — 13. Mai 1877.

задовољити његово гледиште о правима малих народа на слободу и независност и о миру у Европи као темељном предуслову њиховог културног и друштвеног развоја. Непосредно последице завршеног Берлинског конгреса, „Le Mirabeau” је писао како се владари земаља учесница конгреса претварају да његовим закључцима пружају заштиту измученим народима Балкана, док у истину настоје да им исисају и последњу кап крви. Лист изражава увјерење да Берлински уговор само привремено поравнава супротности његових потписника, а стварно значи увод у раздобље њихових нових заоштрављања и међусобних сукоба, који ће сиромашне народе југоисточне Европе изнова изложити још већим страдањима.⁹⁶

Наведене оцјене потврђују да белгијски социјалисти нису имали илузија да могу утицати на развој кризе као и на њен расплет, као што су, с друге стране, били сасвим у праву тврдећи да Берлински уговор сије заблуде о миру, а не пружа његове гаранције. Ослобођени илузија о могућности утицаја на догађаје, чије су коријене и мотиве могли да докуче тек посредством писане ријечи, често закашњеле и непоуздане, берлински социјалисти око „Le Mirabeau”-а (као и око других социјалистичких листова у Фландрији и Валонији) у анализи берлинског ријешења кризе источног питања испољили су разумјевање извјесних значајних тенденција у постберлинским европским и балканским политичким кретањима. При томе, не треба да изненађује нити да значај овог разумјевања умањује њихова вјера у могућности уније народа европског Истока и у скори крај царског аутократизма у Русији. Изјављујући да не одобрава закључке Берлинског конгреса, „Le Mirabeau” прихвата њихову реалност, у којој посебно истиче важност неких чињеница, као што су слиједеће. Захваљујући устанку у Босни и Херцеговини, Отоманско царство доживјело је такве ударце, од којих је отпочело његово коначно рушење. У условима мира, иако се не може говорити о његовој стабилности и трајности, народи који су се побунили против Турске наћи ће могућност да обнове своје снаге и да у своме развоју отворе пут идејама демократије. Пред ревандикацијама окупираног становништва, аустријско царство неће моћи да се дуго одржи. У Русији су већ учињени први револуционарни кораци у смислу сламања царског апсолутизма.⁹⁷ „Славени, Маџари, Црногорци, Грци, Руси, Турци треба да теже унији. Мржња народа према народу је завјештање варварства савременој цивилизацији. Ради тога ми социјалисти, ми комунисти, ми комунари препоручујемо само једну ствар:

⁹⁶ „Le Mirabeau” — „Le Congrès de Berlin” — 4. VIII 1878.

⁹⁷ Писац чланка мисли на политичке акције интелектуалаца — револуционарних демократа, окупућених око Херцена, Чернишевског и Доброљубова, као и на покрет народњака који су пропагирани сељачку револуцију и рушење царског самодржавља.

коалицију народа! ... Допустимо дакле да Руси узму Батум; да Аустрија окупира Херцеговину и Босну и да Енглеска утврди Кипар; вјечно питање Истока биће вјероватно дефинитивно ријешено раније него што се мисли; будући пуномоћници ћи бити истински мандатори народа, а не слуге краљева."⁹⁸

Као што се види, наш приказ односа белгијских социјалиста према кризи источног питања 1875—1878. године правили смо на основу релативно ограничених извора, прије свега на темељу извјештаја и написа који је о овим догађајима објављивао значајни белгијски социјалистички лист „Le Mirabeau”. Нашу анализу можемо закључити констатацијом да у праћењу кризе источног питања белгијски социјалисти нису показали интензитет који у томе погледу сусрећемо код других западноевропских социјалистичких партија, али, с друге стране, овај више објективни него субјективни „недостатак” њихов, који је и „недостатак” нашег извора „Le Mirabeau”-а — потискује један значајан квалитет његових прилога о току и епилогу кризе. Наиме, у погледу објективности његови прилози о кризи позитивно се разликују од сличних написа социјалистичких листова других западноевропских земаља. Док је за ове често карактеристичан и у њима доминантан антирусизам, „Le Mirabeau” је заступао хуманистичко становиште, по коме Запад није увјек домовина демократије и култа људских и народних права, а Исток трајни и вјечити простор барбарства и људског угњетавања.

Ставови аустријских социјалиста

Социјалистичка радничка партија Аустрије основана је у Neudörfл-p 5. и 6. априла 1874, а њен орган постао је лист „Gleichheit” 11. априла 1874. године,⁹⁹ годину дана прије избијања устанка у Босни и Херцеговини и на Балкану. Стога на његовим странама налазимо хронологију свих значајних догађаја. Већ у мају 1875. лист доноси вијести да Бугарској и Босни и Херцеговини пријети потпуно осиромашење, материјална катастрофа, коју прати глад стотина хиљада људи. На такво стање не обзиру се закупци пореза, који окрутним мјерама приморавају сељаке да заостале порезе измирују продајом својих биједних дашчара.¹⁰⁰ Средином августа лист извјештава да је устанак Херцеговаца узео велике размјере, да су Турци изгубили велики дио те-

⁹⁸ „Le Mirabeau” — „Question d'Orient” — (Eugène Chatelan) — 11. VIII 1878.

⁹⁹ Dr Walter Göhring: „Die politische Bedeutung des Neudörfler Parteitages 1874 für die österreichische Arbeiterbewegung” — Archiv — Mitteilungsblatt des Vereins für die Geschichte der Arbeiterbewegung — Heft 2/1974 — April — Juni 14. Jahrgang — Wien — str. 37.

¹⁰⁰ „Gleichheit” (Wiener Neustadt) — Sozialpolitische Zeitschrift für das arbeitende Volk — № 18 — 1. Mai 1875. — Sozialpolitische Rundschau.

риторије и да устаници добијају појачање из Србије, Црне Горе и славенских земаља Аустрије.¹⁰¹ Двије недеље касније читамо да се „устанак Југославена” у турским земљама проширио на три провинције Херцеговину, Босну и Албанију.¹⁰²

Лист је такође чинио напоре да својим читаоцима пружи информације из пера својих сарадника, који припадају српском социјалистичком покрету и који добро познају прилике у овим земљама. Почетком септембра 1875. „Gleichheit” објављује уводник који је написао један српски социјалист и који је желио да јавности Аустрије пружи поуздане податке о разлозима избијања устанка у Босни и Херцеговини и на Балкану. До ових догађаја дошло је, по мишљењу анонимног српског социјалисте, првенствено због неравноправног положаја муслиманских и немуслиманских поданика у турској држави. Политички и економски положај хришћанске раје у Босни и Херцеговини одређују њихове материјалне обавезе према држави и феудалним велепосједницима, као и према српско-православном клеру. Раја мора да плати држави порез, који се зове данак, у износу десетине свога прихода. Осим тога, она је муслиманским велепосједницима обавезна на годишњи харач, који чини трећину њеног цјелокупног прихода. Истовремено, свака сељачка породица морала је да кулучи бегу у току године стотину дана. Српско-православној цркви раја је била дужна да измирује десетину, а свака православна кућа својеврсни порез владики, тзв. димницу. Високи клер стајао је на страни Турака и тако образовао прстен у ланцу који је стезао рају политички и економски. Писац овдје издваја Васу Пелагића, бившег бањалучког архимандрита, који је постао један од најватренијих социјалистичких агитатора у Србији. У чланку он даље истиче да раја нема личне слободе, лишена је чак права да се на суду појављује у улози свједока, и коначно да нема никаквих права у држави. Сви покрети раје под турским јармом, по њему, социјалне су, а не вјерске природе. Садашњи покрет против Турске није нова појава, него је стара колико и турска држава у Босни и Херцеговини. Он ће трајати све дотле док траје турска превласт, док не нестане изабљивања раје од стране муслиманске велепосједничке класе, док се у државним правима раја не изједначи са мухамеданцима. Да би се то остварило, на Балкану мора себи прокрчити пут социјална револуција, чији је циљ потпуно ослобођење раје од турског јарма.¹⁰³

Пратећи даље ток догађаја на Балкану, лист устаје против лажних вјести у штампи њемачких национала, извјештава да се

¹⁰¹ „Gleichheit” — № 33 — 14. August 1875 — Sozialpolitische Rundschau.

¹⁰² „Gleichheit” — № 35 — 28. August 1875 — Sozialpolitische Rundschau.

¹⁰³ „Gleichheit” — № 36 — 4. September 1875. — „Der Befreiungs-Kampf Rajah's am Balkan” (Von einem serbischen Parteigenossen).

Србија и Црна Гора налазе пред одлуком да уђу у рат против Турске и да се око 100.000 избјегле раје налази у граничним појасевима Аустрије, Србије и Црне Горе.¹⁰⁴

У прољеће 1876. лист биљежи да је Аустро-Угарска на вијест да је Србија наручила 60.000 француских пушака, забранила превоз оружја кроз територију Монархије и да је наредила да се ово оружје заплијени.¹⁰⁵ Истовремено, у редакцији је владало мишљење да је устанак у Херцеговини, упркос супротним увјеравањима руске владе, њено дјело и да се она налази иза кулиса устанака на Балкану. У тој околности налази се објашњење што устанак добија све веће размјере и што су мировне тежње Аустрије доживјеле неуспјех захваљујући „неприхватљивим условима побуњеника”.¹⁰⁶

Међутим, уколико је постајало извјесније да се криза неће задржати на устанцима, да она води ратовима Србије и Црне Горе против Турске, у држању листа према догађајима на Балкану запажала се промјена у његовој оријентацији. На његовим страницама појавила се изјава да су аустријски социјалдемократи у вези са кризом источног питања сагласни са социјалистичком партијом Европе, при чему изражавају резерву према становишту социјалиста Србије.¹⁰⁷

Послије тога не треба да изненађује када лист са нескривеним симпатијама за Турску извјештава да је на српско-турском ратишту потпуни пораз Србије само још питање времена, уколико Русија не спријечи успјех Турака.¹⁰⁸ Тим прије, што је ратни положај српске војске био стварно неповољан, а руска влада развијала дипломатску активност да војни неуспјеси Србије не заврше њеним поразом.

Своје развијено становиште према кризи источног питања аустријска социјалдемократска радничка партија формулисала је крајем октобра 1876, пошто је залагањем великих сила било успостављено примирје између Србије и Турске, која га је нерасадно прихватила. У тексту под насловом „Наше становиште према источној кризи” на првом мјесту се каже да симпатије, односно антипатије у рату против Турака одређује његов национални карактер и да Славени стоје на страни побуњених Срба и Црногораца стога што они захтјевају протјеривање Турака из Европе да би се створила једна велика југославенска држава или југословенска подунавска федерација. Поред националног елемента, у источној кризи истакнуту улогу, сматра аустријска

¹⁰⁴ „Gleichheit” — № 38 — 18. September 1875 — Sozialpolitische Rundschau.

¹⁰⁵ „Gleichheit” — № 14 — 1. April 1876. — Sozialpolitische Rundschau.

¹⁰⁶ „Gleichheit” — № 17 — 22. April 1876. — Sozialpolitische Rundschau.

¹⁰⁷ „Gleichheit” — № 28 — 8. Juli 1876. — Sozialpolitische Rundschau.

¹⁰⁸ „Gleichheit” — № 33 — 12. August 1876. — Sozialpolitische Rundschau.

социјалдемократска радничка партија, има религиозни фактор који се испољава у пароли: хришћанство против ислама.¹⁰⁹ Одбацујући национални и религиозни приступ источној кризи, чланак констатује да у турским провинцијама Европе хришћанин у навећој мјери подноси пореске терете, да он чак није сигуран у свој посјед и да се често налази у животној опасности, јер правосуђе у Турској представља само иронију и служи владајућем муслиманском слоју. У Босни и Херцеговини, међутим, страшни и неподношљиви материјални притисак на хришћанску рају не потиче од Турака, већ од славенских велепосједника — бегова, који су прешли на ислам и тиме стекли значајну привилегију код турске владе. Полазећи од чињенице материјалног подјармљивања и изабљивања хришћана ми изражавамо, каже се у уводнику партијског органа, симпатије према потлаченима и изабљиванима, без обзира на њихову националну припадност и околност што су хришћани. То су симпатије према ствари побуњеника, а не према њиховој нацији. Лист разумије мржњу против ропства на Истоку, али осуђује појаву када се она претвара у мржњу против турског народа. У чланку се посебно наглашава да аустријска социјалдемократска радничка партија нема симпатија за „националну” ствар устанка. „Ми смо интернационални о осуђујемо национални принцип, јер он отуђује народе једне од других... и понижава их као оруђа династичких и класних интереса...” У њему се такође негирају симпатије према религиозним мотивима који су присутни у источној кризи и истиче да партија формира своје становиште према кризи полазећи од њеног социјалног значаја. С тим у вези, каже се да се карактер устанка не одређује само по његовим узроцима, већ прије свега у зависности од његовог циља и тенденција које у њему преовладавају. Образложење свога принципијелног становишта према кризи источног питања, партијски орган закључује изјавом да ће аустријски социјалдемократи „уз помоћ њемачких и словенских другова и убудуће остати непријатељи турског султана и руског цара, али прави и искрени пријатељи свих народа које они тлаче, били то хришћани или муслимани.”¹¹⁰

Из овог уводника, који је објављен у партијском органу у два наставка, излази да је вођство аустријске социјалдемократске радничке партије у борби коју су балкански хришћански народи водили против Турске одвајало национални од социјалног момента, социјалне мотиве од националних тежњи, усвајало и подржавало устанак у Босни и Херцеговини као пут социјалног ослобођења босанских кметова од муслиманских феудалаца, али истовремено одбацивало и супротстављало се њиховим на-

¹⁰⁹ „Gleichheit” — № 43 — 28. Oktober 1876 — „Unsere Stellung zur orientalischen Krisis — I”.

¹¹⁰ „Gleichheit” — № 44 — 4. November 1876. — „Unsere Stellung zur orientalischen Krisis — II”.

ционалним тежњама за стварање „једне велике југославенске државе или југославенске подунавске федерације”, јер би она, по увјерењу партијског вођства, првенствено служила интересима јачања утицаја Русије у том простору Европе, а не учвршћењу националне независности Јужних Славена.

У овом смислу и у духу овако формулисаног становишта према кризи источног питања, овај партијски лист наставио је да прати развој догађаја на југоистоку Европе све до престанка излагања 1877, када је улогу централног органа социјалдемократске партије Аустрије преузео „Sozialist”. Извјештаји и написи, којима је он пратио источну кризу све до њеног расплета на Берлинском конгресу, били су прожети погледима које је као принципијелно становиште партије изложио лист „Gleichheit” у цитираном чланку.

За разлику од ових листова, који су се у својим информацијама и прилозима претежно бавили унутрашњим аспектом источне кризе, тј. углавном извјештавали о развоју устанка у Босни и Херцеговини и стању на ратиштима, лист „Arbeiter Freude”¹¹¹ је махом пратио одражавање догађаја на Балкану на међународне односе и при томе излагао своје тумачење нових појава и тенденција у развоју и трансформирању међународних односа у Европи. Ваља нагласити да су ова тумачења по правилу настојала да буду принципијелна и социјалистичка, као и то да су у бити остала у оквиру традиционалне конфронтације Запад-Исток, праћена и оптерећена интегралном идеолошком баштином ове историјске конфронтације. Иако се, међутим, овим тумачењима не могу одрећи социјалистички мотиви и амбиције, мора се такође констатовати да представљају и творе социјалистички дио ове баштине.

Почетком јануара 1876. године „Arbeiter Freund” са наглашеним призвуком ироније пише како је султан, под притиском устанка у Херцеговини, донио „ферман” у коме, као и раније, обећава, „све могуће” немуслиманским поданицима.¹¹² Ироничне ноте није такође лишен осврт листа ни на писање „пруских гмизавачких новина” које „побједи Срба приказују зачућеном филистру на веома сумњив начин”.¹¹³ Крајем септембра, лист је очекивао да ће Русија ступити на сцену, услед чега ће, по њеној оцјени, ствари на Истоку неизбјежно кренути другим путем.

¹¹¹ „Arbeiterfreund” — Sozialpolitische Zeitschrift für das arbeitende Volk-List је излазио у Reichenbergу два пута мјесечно. Први број појавио се 13. јуна 1874. Често конфискован као и други социјалистички листови у Хабсбуршкој Монархији, „Arbeiterfreund” је излазио до 1882. (Herbert Steiner: „Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889” — Europa Verlag, Wien — 1964 — str. 291).

¹¹² „Arbeiterfreund” — № 1 — 8. Januar 1876. — Sozialpolitische Rundschau.

¹¹³ „Arbeiterfreund” — № 14 — 22. Juli 1876 — Sozialpolitische Rundschau.

Акција Русије била би сасвим природна, јер је она подстакла не само устанак у Херцеговини, већ и српско-турски рат. Побједа Русије, међутим, довела би рају под руску владавину, у положај који не би био ништа бољи од садашњег под Турцима.¹¹⁴ Интересантно је тумачење „Arbeiter Freund-a”, по коме би анектирањем Босне Аустрија „вадила кестење из ватре за Русију”. Исто-времено, лист упозорава Аустрију да не рачуна са јаким савезом са Њемачком, пошто је ова постала оруђе руске политике и у датом случају ће марширати на страни Русије.¹¹⁵ За разлику од социјалистичких листова протурске оријентације, рајхенбершки лист поставља се резервисано према изјавама турске владе датим прије избијања руско-турског рата да ће демократизовати положај хришћана. „Турска је изненадила Европу са уставом, који садржи веома лијепе либералне принципе. Али, овај ће, на жалост, дијелити судбину толиких других устава — остаће, наине само на папиру”.¹¹⁶ Међутим, када је писао о руској политици на Балкану, лист није имао никакве резерве, али је зато у својој критици те политике остао западњачки једноставан и једнојеран. Из његових анализа руске политике произлази да Русија израста у свемоћну силу, која пријети уништењем самосталности свих европских држава. Историјски циљ Русије јесте успостављање њеног свјетског господства. У том циљу, она је изазвала устанке и ратове славенских народа Балкана против Турске; кроз читаву историју Русије, као црвени конац провлачи се мисао и тежња за свјетском доминацијом. То је тзв. „Тестамент Петра Великог”. Изложен у 14 тачака; и мада он, по увјерењу листа не потиче од руског цара, у њему је одређен правац политике његових наследника.¹¹⁷ Нису антипатије против славенства, већ увјерење да је Русија „персонифицирана реакција” оно што социјалисте Аустрије чини најодлучнијим њеним противником.¹¹⁸

Супротстављајући се панславистичкој идеји као облику оставрења свјетског славенског царства, „Arbeiter Freund” не прихвата мотив и тезу, коју шире аустријски државни управљачи, да би Аустрија запосједањем Босне и Херцеговине ослабила ове руске планове. „Анексија ових провинција (тј. Босне и Херцеговине) постала би друго погоршано издање Шлезвиг-Холштајна”¹¹⁹, који је, као што је познато, у рату 1866. Аустрија морала да пре-

¹¹⁴ „Arbeiterfreund” — № 18 — 23. September 1876 — Sozialpolitische Rundschau.

¹¹⁵ „Arbeiterfreund” — № 19 — 14. Oktober 1876. — Sozialpolitische Rundschau.

¹¹⁶ „Arbeiterfreund” — № 2 — 27. Januar 1877 — Sozialpolitische Rundschau.

¹¹⁷ „Arbeiterfreund” — № 11 — 9. Juni 1877. — „Die Kulturmission Russlands”.

¹¹⁸ „Arbeiterfreund” — № 4 — 4. Märts 1878. — „Zur Orientkrise”.

¹¹⁹ „Arbeiterfreund” — № 5 — 14. Märts 1878. — Sozialpolitische Rundschau.

пусти Прусској. Извјештавајући о одлукама Берлинског конгреса, лист поставља питање да ли Аустрија постаје стабилнија тиме што ће анектирати двије југославенске покрајине, и на то питање одговара негативно. „Могуће је, разматра лист, да Аустрија узме у посјед ове двије покрајине само због тога, да би омогућила Русији „ослобођење аустријских Славена или га барем отежала”... „Аустријски народ не само да неће ништа добити предстојећом окупацијом Босне и Херцеговине, него ће зато морати да принесе значајне жртве у имовини и крви.”¹²⁰ Послије свега нешто више од мјесец дана, лист је могао да констатује да окупација Босне не иде тако лако, како су то очекивале значајне новине, и да је до сада захтијевала значајне жртве у крви.¹²¹ Полазећи са овог становишта, „Arbeiter Freund” критикује владу због допунске војне мобилизације да би се „европски мандат” могао успјешно да спроведе и при томе подвлачи да „аустријски народ није сагласан са окупацијом и да је није могао очекивати”.¹²² Када је, међутим, окупација Босне и Херцеговине била извршена, као једна од одлука Берлинског конгреса на линији рјешење кризе источног питања, лист је изишао са мишљењем да „Аустрија има интереса за развој ствари на Балканском полуострву, али да постојећи развојни правац не одговара интересу Аустрије, која је окупацијом Босне и Херцеговине забиљежила само привидне успјехе своје спољне политике. Што се тиче народа балканских земаља, упркос свим побунама, они нису ништа друго него оруђе у рукама појединих кабинета. Русија хоће да буде једини господар у балканским земљама, а Аустрија мора да јој оспорава ову власт. Услјед тога, раније или касније, неизбјежан је сукоб међу њима”.¹²³

Судећи по цитираним партијским листовима, аустријски социјалисти пратили су са веома живим интересовањем развој кризе источног питања и на основу информација из различитих извора саопштавали своје погледе и оцјене о догађајима који су кризи давали основни печат и садржај. Од свих европских социјалиста, они су догађајима на Балкану били најближи и највише заинтересовани у погледу учешћа владе Аустро-Угарске у њиховом расплету. Ипак, политика Русије стајала је у средишту њихове пажње. При томе је значајно констатовати да у оцјенама улоге Русије испољавају сагласност са њемачким социјалистима, али и разлике, које се највише огледају у третирању положаја Њемачке, односно Аустрије према Русији. Као њемачки,

¹²⁰ „Arbeiterfreund” — № 13 — 11. Juli 1878. — „Die Okkupation Bosniens”.

¹²¹ „Arbeiterfreund” — № 16 — 12. August 1878. — Sozialpolitische Rundschau.

¹²² „Arbeiterfreund” — № 17 — 22. August 1878. — Sozialpolitische Rundschau.

¹²³ „Arbeiterfreund” — № 21 — 14. November 1878. — „Der Berliner Friedenvertrag”.

и аустријски социјалисти сматрају Русију „персонифицираном реакцијом”. И за једне и за друге „побједа Русије значи смрт слободе у Европи”. Али, док је, по Либкнехтовој оцјени, захваљујући Бизмарковој политици неутралности, Њемачка дошла у положај политичке зависности од Русије и таквом „неутралном” политиком омогућава јој да оствари план свјетског господства, аустријски социјалисти сматрају да су Русија и Аустрија такође природни противници, који ће неминовно доћи у сукоб због непомирљивости својих интереса на Балкану.

У аустријској историографији ова проблематика није наишла на разматрање какво по нашем мишљењу заслужује. То прије свега важи за аустријску грађанску историјску науку, у чијем се фокусу налазе одлучујући фактори политичког живота, творци и токови владајуће политике. Радничка компонента политичког развоја Монархије била је у њој или занемарена или је добијала минимизирани третман. Тако је било и са становиштем и активношћу аустријских социјалиста у вези са кризом источног питања. У новије доба ово стање се поправља захваљујући у првом реду кругу историчара окупљеном око „Радне заједнице за историју радничког покрета у Аустрији” (*Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung in Österreich*). Уз др Рудолфа Неца у овом кругу неоспорно је најактивнији др Херберт Штајнер, писац значајних дјела: „*Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung 1867—1918*”, „*Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889*”,¹²⁴ као и низа студија и монографија из историје аустријског социјалистичког покрета. У дјелу: „*Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889*”, у поглављу „Балканска криза”¹²⁵ Штајнер излаже држање аустријске социјалистичке радничке партије према званичној политици Хабсбуршке монархије, која је свој епилог добила у окупацији Босне и Херцеговине на основу члана 25. Берлинског уговора. Он ту пише да се социјалистичка партија Аустрије „храбро супротставља разузданом шовинизму владајућих класа” и да су социјалистички листови због свога негативног становишта у погледу окупације Босне и Херцеговине били често конфисковани. Позивајући се на одребене напise у социјалистичким листовима „*Sozialpolitische Rundschau*”, „*Arbeiter Freund*” и „*Sozialist*”, Штајнер пише да се социјалистичка партија супротстављала оку-

¹²⁴ Herbert Steiner: „*Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung 1867—1918*”. — Vorwort von Prof. Fritz Klenner — Wien — Werlag des österreichischen Gewerkschaftsbundes — 1962. — „*Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889*” — Europa Verlag — Wien — 1964.

¹²⁵ Назив поглавља „Балканска криза” историјски је неадекватан. Наиме, иако је Балкан био централно поприште збивања и борби које су се водиле 1875—1878, њихов значај није био ограничен на односе међу балканским народима и државама. У европској историјској науци усвојен је назив „Криза источног питања”, које је отворено продором Турске у Европу и у разним облицима егзистирало све до потискивања османске државе са европске територије.

пацији како на радничким скупштинама тако и у новинама, у којима је одобравала борбу Босанаца и Херцеговаца против аустријских трупа. Он такође цитира из поменутих листова написе, у којима се позивају аустријски радници да се не одазивају позивима аустријских капиталиста да иду на рад у Босну, гдје их тобоже чека лака и брза зарада. Тиме је, по Штајнеровој оцјени, аустријска социјалдемократска партија потврдила своје интернационалистичко становиште и у тешкој и сложеној ситуацији дјеловала у духу принципа свога програма.¹²⁶ Недавно је др Херберт Штајнер такође писао о овим догађајима у часопису „Die Zukunft”.¹²⁷ Чланак „Босна и Херцеговина и аустријски раднички покрет” представља унеколико допуњено цитирано поглавље из књиге „Раднички покрет Аустрије 1867—1889”. У њему Штајнер пише да становништво Босне и Херцеговине није било спремно да турски јарам замјени аустријским и да је окупационим аустријским трупама пружио огорчен отпор. Због тога што је социјалистичка штампа изражавала симпатије према Босанцима, које су владини листови због њиховог отпора називали „разбојницима” и социјалистичке новине су оптуживане због „издајства домовине”. Није никакво чудо, наводи Штајнер, „што је влада у доба окупације ставила на располагање 150.000 гулдена тзв. фондовима штампе. Из ове суме куповане су новине и поткупљивани новинари да би стварали ратно расположење”. У складу са противокупационим становиштем социјалдемократске партије Аустрије, пише Штајнер, захтјевала је враћање аустријске армије из Босне. Исто тако, позивајући се на одребене написе из социјалдемократских гласила, он указује да су „политичари и пословни људи, руковођени интересима профита и екстрапрофита, подјаривали националну хајку и изван Аустро-Угарске монархије и да је стога оваку њену босанску политичку лист „Sozialist” с правом називао „профитерским патриотизмом”.

Изложили смо нешто исцрпније Штајнерово разматрање једног значајног момента у завршној етапи кризе источног питања са жељом да истакнемо да се у савременој аустријској историографији појавио живљи интерес за аустријски раднички покрет и такође критички однос према империјалистичком продору Хабсбуршке монархије на Балкану у склопу општег германског освајачког програма у историји познатог под називом *Drang nach Osten*. На крају овог чланка Штајнер је сматрао потребним да нагласи, и то с правом, „да је овај период неоправдано доспιο у заборав. Мало примјера оvdје наведених треба да буду свједочанство о разумном и зрелом држању радништва. Раднички покрет није још имао одлучујуће снаге, да стварно

¹²⁶ Herbert Steiner „Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889” — „Die Balkankrise” — str. 140—144.

¹²⁷ Herbert Steiner: „Bosnien und Herzegowina und die österreichische Arbeiterbewegung” — „Die Zukunft” — Sozialistische Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur — № 19 — Wien — Anfang Oktober 1973 — str. 16—17.

утиче на догађаје". Иако свакако тачно, Штајнерово виђење окупације Босне и Херцеговине, настало из одређених написа аустријске социјалистичке штампе, ипак је једнострано, али је и такво допринос — јер је то прави мотив њеног истраживачког напора — објективном разматрању и сагледавању историјског комплекса који чини криза источног питања 1875—1878. године.

*
*   *
*

Држање социјалиста Западне и Средње Европе у раздобљу кризе источног питања 1875—1878. било је пробни камен и провјера њиховог становишта према тежњама и борби балканских народа за ослобођење од власти феудалне османске државе. Била је то у ствари провјера њиховог односа према праву потлачених народа на национално самоодређење и самостални национални живот и истовремено њиховог схватања интернационализма и интернационалистичког одређења. Мислим да се може рећи да познавање њиховог става према догађајима који су творили кризу источног питања представља неопходан предуслов за разумјевање држања европских социјалистичких партија у догађајима који су непосредно претходили избијању рата 1914, на почетку и затим у току првог свјетског рата. Појава идеологије великодржавља и социјалпатриотизма у социјалистичким партијама Европе има своје заметке и корјене у пракси, потврђеној у периоду кризе источног питања, да се челник реакције, архепротивник људског прогреса, демократије и хуманизма готово увијек тражи изван сопствених националних граница. Унутар своје домовине, у најбољем случају, налази се његов, више или мање значајан помоћник, са којим би се већ некако могло изаћи на крај.

Богумил ХРАБАК

Филозофски факултет
Нови Сад

ПРВИ ИЗВЕШТАЈИ ДИПЛОМАТА ВЕЛИКИХ СИЛА О ПРИЗРЕНСКОЈ ЛИГИ

Призренска лига представља врло значајну појаву тзв. источне кризе, а за Арбанасе значи и једну од најважнијих страница њихове скорије прошлости. Оно што је за хисторичаре као истраживаче од значаја, то је да о Лиги постоје различита, па и противречна схватања, зависно од тога ко и како посматра програмска документа, праксу Лиге и уопште збивања у вези с њом. Због тога се као један од првих задатака ставља пред научне раднике да радом на изворима и научним захтевом „*scire ita et studio*”, као и без свечарских апологија, смањи тај раскорак у гледиштима.

Један од разлога различитих тумачења састојао се и у превременом уопштавању, утолико више што је развита Лиге био доста интензиван, те оно што важи на пример за трећу и најважнију фазу, не вреди за прву, и обрнуто. Да се избегну такви методолошки промашаји, у овом прилогу фактографски усмереном циљ је да се подробније претресу први извештаји неких страних конзула са терена и дипломата из Цариграда. Одмах треба установити да се ти први реферати међу собом не разликују много, поготово не у основним констатацијама, без обзира на различите интересе великих сила, чији су дипломати те реферате радили. Кад је реч о италијанским извештајима, они су ту скоро (крајем 1976) објављени у познатој италијанској дипломатској колекцији. Аустријски извештаји публиковани су још у току саме акције и од савременика су лако могли бити верификовани и евентуално оспорени. Односна званична збирка аката тешко се, међутим, може наћи и у светски значајним библиотекама, али се као прилог налази у архивском материјалу разних дипломатских служби. Избор тих докумената извршен је врло ригорозно, већ саобразно текућим политичким интересима и назорима Балплаца. Треба рећи да су бечки архивски фондови најбогатији (са неколико хиљада докумената о Лиги) кад је реч о Арбанасима у поменутом раздобљу. Свега неколико тих необ-

јављених докумената из Беча коришћено је у овом прилогу. Консултована је и грађа аустроугарског посланства на Цетињу, но она није дала неких знатнијих новина, а у целини је већ научно експлоатисана. Аустријска документација има и обавештајни карактер, као и италијанска, српска, црногорска и руска. Та околност не само што пружа знатно више информација, него садржи и знатно мање елемената консидација и комбинација, које смањују вредност навода. Француски документи нису обелодањени и налазе се у Дипломатском и Војном архиву у Паризу; они данас нису нарочито бројни и овде су коришћени у потпуности. Слично француским, и немачки дипломати гледали су на Лигу са становишта тзв. велике политике и нису се много удубљивали у односне ситуације. Извештаји британских дипломата о Лиги су управо објављени (С. Ризај, Приштина 1978), али нису ни издалека потпуно публиковани, јер је избором очигледно био заинтересован. Као туркофилски, ти би извештаји требало да су нешто друкчије стилизовани. Међутим, у конкретним подацима обично није тако, јер се збивања на терену нису могла скривати од властитих дипломатских централа. Руски извештаји са Цетиња консултовани су у виду концепата. Пошто је методолошки неоправдано користити концепте кад постоје сачувани оригинали, треба сачекати критичко издање докумената руске провенијенције у издању Црногорске и других југословенских академија наука. Овде се, према томе, неће наводити садржина руских и немачких дипломатских кореспонденција.

Поменути реферати анализирани су само за период до средине октобра 1878, тј. за време за које једино и постоје публиковани аустроугарски и италијански документи. За сам развитак Лиге прва половина октобра 1878. представља време извесног стагнирања после Мехмед-Алијиног убиства. Оно што се доноси у тим извештајима важи, дакле, за прву етапу у развоју Лиге и било би погрешно релевантна запажања сувише и пре времена уопштавати.

Да би се омогућио најнепосреднији увид у наводе, па и стилизацију извештаја, они су коришћени најинтензивније. Врло су често доношени искази *in extenso*, посебно реферата италијанских дипломата, с обзиром да су они најелоквентнији, односе се на неке мање познате моменте, па и сам италијански језик је мање приступачан већини истраживача. Радо су преношена саопштења о стању у Скадру, због значајних елемената Лиге везаних за Скадар. У Призрену је тада седео само аустријски конзул и зато су прикази ситуације из тога града нешто оскуднији. Уосталом, ту је било немогуће применити метод компарације. Пажња је обраћена држању разних друштвених слојева, Порте и Арбанаса католика.

Овде нису преношена м и ш љ е њ а страних дипломата (која могу бити субјективна и заинтересована), него само подаци о збивањима. Концепције неких од скадарских конзула биће објављене на другом месту.

I

Аустроугарски конзул у Призрену Јелинек (однарођени Чех) био је у праву 30. априла 1878. кад је јављао да су руско-турски прелиминари Санстефанског мира, посебно оне њихове одредбе које се односе на територијално увећање Црне Горе, Србије и Бугарске, изазвали међу Арбанасима Призренског санцака највеће огорчење и незадовољство. У току месеца априла међу главарима разних арбанашких племена око Баковице, Пећи, Гусиња, Љуме, Дебра и Тетова одржавана је жива веза да би се постигла сагласност о томе треба ли губитак делова територија које су сматране за арбанашке прихватити мирно или се ваља оружјем супротставити планираном крњењу постојећих граница, било уз пристанак Порте или без њега; испитивана је потреба предузимања сопствене иницијативе у корист земаљских интереса и припремања прикладних мера предострожности против опасности од српске, црногорске и руско-бугарске инвазије. На претходним саветовањима, одржаним последњих дана априла у Баковици, у којима су учествовали делегати из Љуме, Дебра и Тетова, за први мах је била обновљена у том крају уобичајена заклетва (беса) да се до Митровдана те године, с обзиром на политичке прилике у држави, не смеју вршити никакви акти крвне освете или друга непријатељства, да свако племе мора држати у приправности залихе оружја, муниције и животних намирница и до даљег не треба давати регруте које захтева Порта ни плаћати порезе и друге дажбине. Првих дана маја у Призрену или Љуми требало је да се одржи велики меџлис (скупштина) представника свих племена, који је требало да донесе даље коначне одлуке и из чије је средине имала да буде избрана и султану упућена трочлана депутација, са задатком да му преда жалбу у којој би се описао очајан положај муслиманског живља и изнеле његове жеље. У случају незадовољавајућег одговора, требало је дотадашњем пасивном ставу народа према цариградској влади дати озбиљнији карактер и, по могућности, изметнути га у отворени, оружани устанак.¹

Конзул Јелинек сматрао је да би се тај покрет могао угушити у клици, ако би се Призрен, Баковица и Пећ посели одговарајућом војном силом. Локалне власти, међутим, биле су пред тим губањем сасвим немоћне и беспомоћне и узалуд су се тру-

¹ Actenstücke aus den Correspondenzen des k. und k. Gemeinsamen Ministeriums des Aussern über orientalische Angelegenheiten, Wien 1878, s. 95—6, Dok. 148.

диле да сакупе контингент регрута одређен за ту годину, као и повраћај више хиљада државних пушака које су башибозуци из последњег похода понели кућама. Општем распложењу Арбанаса муслимана не мање су допринели стални доласци избеглица муслимана са територија које су поселе српска и руска војска, а још више беда која је владала међу тим избеглицама, погоршана епидемијом тифуса, која је међу овима избила у многим местима. У призренском срезу, и то на најскромнији начин, било је смештено 5.000 тих пребега, а у Ђаковичком 2.400.²

Прва манифестација поменуте политичке напетости огледала се у томе што се у Призрену и његовој околини опасно погоршала општа несигурност живота и имања хришћана. Током априла у теснацу Црнолева и на друму ка жељезничким станицама Феризовић (Урошевац) и Липљан убијено је осам православних Словена. Са сучевим заласком за упаничене хришћане престајао је сваки јавни промет, а многи се ни у по бела дана нису усубивали да појединачно, па чак ни на неколико минута, изађу у најближу околину. „Арбанишки католици — извештавао је призренски конзул — не мање него православни Словени, очекују дакле такође с великом забринутости даљи развој политичких догађаја и полажу сву своју наду једино у Европу, која би такође средила мучне административне и правосудне прилике овог краја и створила им, с новим покретом ствари, сношљивији опстанак, у најмању руку безбедност живота и имања.”³ Аустроугарски дипломата помишљао је, дакле, на то да трупе његове државе направе ред и на Косову!

II

Још крајем марта Пашко Васа („један арбанашки центлмен, добро упознат са турским покрајинама у Европи, где је обављао јавне службе као чиновник Порте”) предао је британском амбасадору у Цариграду меморандум против Санстефанског мира. Меморандум је садржавао гледишта круга арбанашких интелектуалаца у Цариграду, нешто касније врло делатног Централног комитета. Докуменат се изражавао против било каквог укључења Арбанаса у састав Црне Горе или које друге словенске државе и пледирао је да се Арбанасима уместо лоше турске администрације обезбеди аутохтона управа, која би омогућила да Арбанаси „виде како зрак цивилизације продире у њихову земљу коју су незнање и занемаривање заодели сенкама беде и понижења”. Посебна влада требало је да испуни решеност Арбанаса „да раскину ланце који их везују за Турску”. Закључак меморандума је био: „У случају да не добију аутономију, Арба-

² Исто, док. 147.

³ Исто.

наси, ако треба да бирају између потчињености некој малој словенској држави и припајања некој великој европској држави, без оклевања би се једногласно изјаснили у корист ове друге алтернативе.”⁴ Као што се види, већ марта 1878. цариградски круг пристајао је и на укључење у какву европску велесилу, само да очува територије које је држао да треба обезбедити за развитак Арбанаса. Та ће се дилема јављати и током целе 1878. године.

Амбасадор Layard пропратио је меморандум следећим речима: „Он ће пружити даљи доказ о опасности која настаје из охрабрења која се дају разним популацијама Турске царевине да у „аутономији“ гледају лек за све невоље које можда имају. Арбанаси се сада сматрају да имају права на самоуправне уставне и стварну независност... Мој извештач ми је изјавио да његови земљаци неће никад престати да се комешају и да ратују док не ослободе своју земљу од Бугара које сматрају за много нижу расу. Арбанашки муслимани и хришћани ујединиће се у ту сврху и ступити у савез са Грцима да би се одупрли захватима Словена.” Layardов закључак је био: „’Аутономија’ се можда неће показати као потпун лек за излечење секташких анимозности.”⁵

Првих дана маја британски конзул у Скадру Кирби Грин (W. Kirby Green) јавио је о расположењу међу брџанима Плава, Гусиња, Краснића па и Берана. Муслимани тих планина „склопили су једну Лигу која их обавезује колективно и појединачно да до смрти пружају отпор покушајима који би долазили било из иностранства или од Високе Порте да се измени садашње стање њихових територија”. „То становништво предузима кораке да се споразуме с Арбанасима даље на југу, близу Призрена, Приштине, Фандије, Дебра и Охрида, па чак и до Битоља; и тврди се да су ти муслимани одлучили да изврше покољ свих мушких хришћана, старих и младих, који тврде да су бугарског порекла, ако Порта или Руси покажу ма и најмањи знак да образовање Бугарске како је оцртана у Санстефанском уговору треба да буде спроведено у дело у најпунујем обиму.”⁶

Касније, средином 1880. године исти Грин, који је иначе две године помагао Лигина настојања у Скадру, дао је критичку ретроспекцију разочараног дипломате о настанку Лиге међу планинцима на црногорској граници, у Баковици, Пећи и уопште на Косову. Он је тада писао: „Чим се осетило да Санстефански уговор није коначан споразум, дозволило се да Арбанашка лига — како је горе означена — умре, и тек уочи састанка Берлинског конгреса, Хусејин-паша, тада генерални гувернер Скадра, конципирао је идеју да је поврати у живот да би се супростави-

⁴ S. Rizaj, *The Albanian League of Prishtend in the english documents (1878—1881)*, Prishtinë 1978, 189—92.

⁵ Исто, 189.

⁶ Исто, 192—3.

ло да Црна Гора задржи Улцињ, Бар и срез Крајину, које је Кнежевина заузела силом оружја за време рата. Активност и извештај Хусејин-паше брзо су охрабрили Назиф-пашу, валију Косова, да исте усвоји у својој покрајини да би се супротставио увећању Србије, и нека врста посланичког дома била је сазвана у Призрену, где су се представници, који су били углавном лица која је предложио генерални гувернер или његови службеници, састала се на кратко.⁷ Грин је, дакле, разликовао сасвим самосталну појаву идеје о Лиги у брдима на црногорској граници од ефективног оснивања Лиге у Призрену, у чему је видео и прсте Портиних намесника.

III

Непосредно по доношењу одлука на оснивачком конгресу Призренске лиге (18. јуна, пошто је конгрес почео 10. т.м.), о њему је јавио Бечу конзул Јелинек. На конгресу су се сакупили нотабилитет, племенски главари и делегати из Херцеговине, Новопазарског санџака, северне и јужне Албаније, Македоније, Епира и Тесалије. Расправа се водила о тзв. источном питању с обзиром на арбанашке интересе и позиције муслимана. Хришћанске општине нису захтевале да узму учешћа у саборисању. Представници католика код локалних власти (коџабаше) после једног саветовања упутили су одвојено од муслимана телеграм Порти, у коме су тражили да се она заузме на конгресу великих сила за земаљске интересе, како живаљ не би био покорен од руско-бугарске, српске и црногорске војске. Представници српско-православне општине у Призрену такође су (најкасније 17. јуна) упутили у Цариград брзојав у коме су изјавили да су верни султанови поданици и да желе да то и у будуће остану, пред Бугарима, Србима и Црном Гором. Изјаву су морали да дају због моралног притиска муслиманâ, мада су били наклоњени Србији. Општина у Призрену је у томе само следила пример православне општине у Тетову и Пећи. Конгрес је израдио адресу Берлинском конгресу. Неки конгресисти, имајући у виду будућност свога народа, а знајући да се не могу надати помоћи са стране, одлучили су да Албанију прогласе кнежевином и да помоћу једног масовног дизања на оружје обезбеде одржавање старих земаљских граница, у првом реду према Србији и Црној Гори. Јелинек је држао да је покрет који је довео до оснивања Призренске лиге потекао из народа али је запазио да многобројне околности наводе да су први импулс агитације за конкретно оснивање Лиге као организације (месеца јуна) потекли од енглеске владе, за сваку евентуалност, ако се буде показало као нужно да се води рат против Руса, ако то буду налагали

⁷ Исто, 291—2.

други политички циљеви, односно и зато да се спречи такав правац покрета који би био непријатељски оријентисан према турској влади и водио уништењу њеног ауторитета. У случају рата са Русима Енглези су обезбедили новац, оружје и муницију.⁸

IV

Италијански конзул у Скадру Бернардо Берико не само што је симпатисао Арбанасе, него је с њима имао великих комбинација против продора Аустрије у срце Балкана. Мада се залагао за исправке границе у корист Грногораца (држећи да би ове ту требало да буду етничке, са малим додацима Грној Гори), Берико је осуђивао санстефанско стешњавање Арбанаса и на три недеље пре оснивања Призренске лиге апеловао је да Европа штогод учини за Албанију, јер да је она сама немоћна, а лако може бити увучена у један устанак (слично као у Родопима) и обрачун између муслимана и хришћана, на које муслимани подозревају због словенске опасности.⁹

Конзул Берико је држао да је Призрен добро одабран за одржавање оснивачког конгреса Лиге. Био је то значајан град, на ивици Косова, најважнијег војничког положаја у Европи, у коме нису седели конзули страних држава (изузевши аустроугарског). На самом почетку деловања Лиге, у њеном раду узела је учешћа популација од око 300.000 муслимана (укључујући и Матју), Арбанаса са нешто словенских муслимана. Позвани су и представници арбанашких брћана, Скадрани, Битољци и Арбанаси из Епира и Тесалије, дакле разнородни елементи које је сједињавао ислам. Извесну подршку дали су и арбанашки католици. Порта је не само пуштала да ствари иду својим током, него је 21. јуна скадарски валија позвао двојицу Скадрана, најревноснијих ширитеља Лигине петиције Берлинском конгресу, да пођу у Призрен и да се споразумеју с Лигом, тј. да је финансијски помогну, а валија је преузео обавезу да прибави оружје (мада су Косовци располагали довољним бројем државних пушака система „Мартини“).¹⁰

Италијански конзул у Скадру дао је о Лиги и њеним првим програмским актима негативно мишљење. Он је дословно рекао:

⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Politisches Archiv, f. XXXVIII (Konsulat Pristrend), Karton 225, Bericht № 11/Pol, Pristrend 18. VI 1878.

⁹ Archivio storico del Ministero degli affari esteri (Roma), serie Politica 1867—1888, busta 219 (Turchia), № 2272, 20. V 1878, br. 347. — Приликом црногорске окупације Улциња (марта 1878) Берико је забележио наводну игру, певање, звоњаву чак и здравице муслиманских првака (I documenti diplomatici italiani, II serie, vol. X, Roma 1976 — у даљем тексту: DDI—, 28—9, 1. IV 1878). — Види и наш рад „Италијански конзул у Скадру В. Берико о арбанашком питању 1876—1878. године, Casopsis za suvremenu povijest br. 3/1978 (Zagreb).

¹⁰ DDI, II—10, 195.

„Шеф Лиге је неки Елиас-паша из Дебра, човек без икакве вредности, који се обогатио подвалама и испорукама влади и који хоће да постане племић. За генерала Лиге одређен је Целаледин бег, син горњега, човек 30-их година, без образовања и без председана.“ Боље се није изразио ни о Али-паши гусињском ни о Хасан-паши из Тетова. Лига је тврдила да располаже са 118.000 ратника — што је представљало велику борбену снагу — и да је скупила 2.000 кеса са око 200.000 франака. У програму Лиге Берио је издвајао жељу Арбанаса да остану под „непосредним суверенитетом“ Порте, и тек уколико дође до тога да неки крајеви треба да буду уступљени, ићи ће се на проглашење независне државе. Основни разлог за формирање Лиге био је, дакле, територијални. Подбадајући побуну, Порта је доказивала не само своју немоћ, него је кретала путем који је могао да буде опасан пре свега за њу саму. Јер, у Призрену је основана влада која није била султанова, која је била спремна да загази у рат, која се трудила да овлада свим арбанашким крајевима и која би се, на крају, морала супротставити султану.¹¹

Пошто је основана Призренска лига, скадарски конзул је јавио да се гусињски срез побунио против Порте и да се за тим примером повео Призрен. Турске власти и у Призрену су изгубиле углед под изговором да је Порта спремна да те крајеве уступи Црној Гори и Србији. У Призрену је затим дошло до јавног изјашњавања, те су незадовољници образовали савет као „представништво арбанашких крајева, па и свих крајева који се плаше да ће бити уступљени. У Баковици и у Пећи било је нешто друкчије — ту је избила побуна, за коју се није могло установити да ли се јавила пре изјашњавања Призрена. У сваком случају, збивања у Призрену дала су овим парцијалним побунама и опредељењима снагу и подршку. У Баковици, Пећи, Дебру, Тетову и Гусињу („који је словенски срез са словенским становништвом, али који су скоро сви муслимани“) владали су „бегови који су раније били суверени или скоро и који су после Махмутових реформи били обезвлашћени, али су у ствари били само медијатизовани“. У тим крајевима Порта је из опортунитета, а и због штедљивости, као управне старешине (кајмакаме) држала локалне феудалце који су се јуна 1878. дигли против Портног закључења Санстефанског уговора.¹²

За Бериоа је било карактеристично држање локалних отоманских власти. Оне су не само помагале Лигу и подстицале становништво да јој приступи, него су у скадарском крају чак повлађивале католицима, делећи крстове, дајући поклоне у новцу и намирницама и позивајући Пренка Биб Доду (дојучерашњег бунтовника и интернирца); ипак, више свега, те власти су,

¹¹ Исто, 196.

¹² Исто, 194—5 (23. VI 1878).

потурајући коицепт петицијâ и на други начин, распиривале мржњу муслимана и католика према православнима и Словенима. Конзул је сматрао да власти у првом налету ипак нису пожељеле веће плодове међу католицима, јер је у скадарском крају петицију потписало свега 35 припадника те конфесије (од око 8.000 у самом Скадру). Међу „малим људима” највише се манифестовала реакција чак и против телеграма који је из града послат. Два најревноснија католика, присталице Лиге у Скадру, после разговора са скадарским пашом 21. јуна, још исте вечери имала су састанак са аустроугарским вицеконзулом из Бара, Нетовићем, који је спроводио антицрногорску кампању. У исто време, конзули Француске, Енглеске, Аустрије и Италије у Скадру примили су петицију Мирдита, Пуке, Љешке Малесије и Лурије у којој је тражено нешто сасвим супротно захтеву Лиге — да Европа призна и санкционише њихову, католичку и брђанску атономију (за око 40.000 људи) под управом наследног мирдитског капетана, инспирисану од стране Пренка Биб Доде.¹³

Са оснивањем Призренске лиге, према вестима из Беча, у северној Албанији уопште се јавило реаговање против ширења суседне црногорске кнежевине. У Крајини крај Скадарског језера, у једном окршају, после оснивања Лиге, убијено је 12 муслимана и три Црногорца а више их је рањено.¹⁴ И у Скадру и околини било је избеглица, али нема података, до оснивања Лиге, о њиховом екстремном држању. Њима је скадарски валија омогућио зараду тиме што их је употребио за оправку путева.¹⁵

На подстицај власти из Скадра, и мирдитски прваци који су се налазили на турској плати 9. јуна послали су, заједно са Подгоричанима, протест великом везиру против предаје неких пограничних територија Црној Гори, обећавајући да ће се томе одупрети оружјем. Од истих људи сугерисано је, већ два или три дана касније, тј. одмах по образовању Лиге, и другим областима Албаније да приђу управо основаној Лиги, која је уредила питање акције против теригоријалних уступака. У исто време, припреман је нови протест који је требало адресирати дипломатама који су се тих дана искупили на конгресу мира у Берлину.¹⁶ Потписници овог другог протеста иступили су, у име арбанашког народа, за интегритет Албаније и против Словена, од којих се разликују и по раси, језику и вери. Француски представник у Скадру, Жорж Понс, одмах је приметно да су представку пот-

¹³ Исто, 196—7 и 198 (представка из Мирдитије од 18. VI 1878); Archives diplomatiques du Ministère des Affaires Étrangères (у даљем тексту: ADMAE), Correspondence politique et commerciales (у даљем тексту: CPC), Scutari, vol. XXI, f. 153—3', Ж. Понс из Скадра 24. VI 1878.

¹⁴ Le Monde (Paris) 4. VI 1878, 3; 28. VI 1878, 2.

¹⁵ ADMAE, CPC, Scutari, vol. XXI, f. 94, Colona-Ceccaldi из Скадра 20. V 1878.

¹⁶ Исто, ф. 130—3' и 131, телеграм Ж. Понса Паризу, из Скадра 11. и 12. јуна 1878; ф. 132—2', Понсов акт из Скадра 12. VI 1878.

писали појединци из разних области Горње Албаније без икаквих овлашћења а повезани са представницима власти у Скадру. Католици су били сложни с муслиманима да треба одбити Словене са арбанашких територија, али при томе су њихови политички захтеви били друкчији од захтева Лиге, тј. тражена је аутономија католичких племена, која би католицима омогућила да се повежу са напредним токовима цивилизоване Европе.¹⁷ Занимљиво је Понсово запажање у вези са протестом Скадрана Берлинском конгресу. Француз је сматрао да протест не одговара жељама ни муслимана ни католика, јер су први желели да сачувају своје повластице па су изражавали верност султану, а они други тежили су аутономији. Штавише, скадарски католици су дизали глас против људи који су потписали протест, немајући никакав мандат. Ипак, стварање Лиге од стране муслимана Горње Албаније против уступања земљишта Црној Гори било је већ у Скадру готова чињеница.¹⁸

Импулс који су скадарске власти дале испод руке (а који је био на линији политике Лиге) успео је пре свега у Крајини. Муслимани Крајине, примивши оружје у Скадру, 15. јуна упутили су се у правцу црногорске војне постаје у селу Зогају, са жељом да их нападну и протерају. Борбе су почеле истога дана, те се књаз Никола одмах обратио телеграмом конзуларном телу у Скадру.¹⁹

Отправник послова француског конзулата забележио је једну особеност поводом одласка делегата на већање у Призрен. Валија Хусејин-паша имао је намеру да се у Призрен пошаље мали број представника, те је означио само двојицу. Лигини прваци из Скадра и Подгорице, као и из других мањих места, видели су у својој делегатској дужности прилику да на лак начин дођу до лепих пара, тако да је отишао велики број делегата; исплаћивано им је из државне касе по 1.000 пијастри (200 франка).²⁰

Бернардо Берио је такође бележио чудне везе званичних органа власти и једног нелегалног покрета (валија изводи припреме за устанак против Црне Горе; влада плаћа трошкове делегата за конгрес у Призрену; влада даје Лиги оружје и муницију; у Лигу улазе елементи наглашено лојални султану). И сам се у то време занимао питањем арбанашке аутономије. Дошао

¹⁷ Исто, ф. 136, Понсов телеграм из Скадра 20. V 1878.

¹⁸ ADMAE, *Correspondence commerciale et consulaire*, Scutari, vol. VI, f. 3'—5, Понс из Скадра актом од 17. VI 1878, без броја; СРС, vol. XXI, 144, Понс из Скадра 17. VI 1878.

¹⁹ ADMAE, СРС, Scutari, vol. XXI, ф. 133 и 140, Понс из Скадра 15. и 17. VI 1878.

²⁰ Исто, ф. 157, Понс из Скадра са бр. 221 од 1. VII 1878.

је до закључка да су прави носиоци идеје о аутономији католички Арбанаси, док се муслимани тако понашају као да је питање аутономије привремена, а не суштинска потреба Албаније.²¹

V

У јањинском крају још током маја 1878. постојала је латентна агитација. Очекивала се нова војска (14 батаљона) из Цариграда. У варошкој јавности распрострањено се о чланку парламентарног посланика Абдул-бега Фрашерија, објављеном у бечкој *Politische Korrespondenz*, у коме је било написано да се у Епиру зна само за Арбанасе, мада су ту и прави Турци говорили грчки. Конзул Цербони држао је да су Фрашеријеве тврдње инспирисане од Арбанашког комитета који је основан у Јањини. Комитет је спремао једну молбу султановој влади, вапијући за заштитом у случају рашчлањавања Отоманске империје.²² У другој половини јуна у једном селу крај Гравене појавила се група од 35 наоружаних људи коју је водио неки Леонида, кога нико није познавао. Били су то грчки добровољци који су одлазили у Македонију да штите грчке крајеве у случају устанка Гега и других Арбанаса, као и у случају грчко-турског рата. У самој Јањини регуларне групе почеле су да праве злочине, што је до тога времена била повластица башибозука. Те групе су такође биле састављене од Арбанаса, тако да између њих и башибозука није било никакве разлике.²³

Италијански обавештајци били су многобројнији и активнији у јањинском крају где су после призренске прокламације обавили разговоре с главним беговима из Тепелена, Берата, Елбасана и Тиране, а повезали су се и са представницима „арбанашке партије” и у Бирокастру, Валони и у другим градовима (где је испитивано расположење и ширих слојева становништва). У Бирокастру целокупно муслиманско становништво показивало је исти став као и два најбогатија сопственика тога места, с којима је италијански повереник, на свој позив, разговарао. У великој варошици Либохови („која је један од расадника арбанашких кадија”) политичке идеје биле су блиске онима које су преовладавале међу муслиманима Доње Албаније, тј. против припојења Грчкој и уз спремност, ако друкчије не буде било могуће, да се прими облик зависности у односу на Италију. Према истом конфиденгентском извештају, грчки вицеkonzул у Аргирокастру био се потајно споразумео са православним архиепископом тога града како би се хришћани одвратили и заплашили да

²¹ ASMAE, busta 219, № 2670, 17. VI 1878, бр. 352.

²² Исто, № 2268, Сербони из Јањине 24. VI 1878, бр. 110.

²³ Исто, № 2671 и 2758, Сербони из Јањине 21. VI и 28. VI 1878, бр. 115, 117.

се придруже политичким намерама муслимана. Црквени великодостојник је потом позвао у епархијску зграду петнаестак најугледнијих хришћана и сугерисао им да одбију или да изврдају те не потпишу евентуалну резолуцију која би била упућена Берлинском конгресу против припајања Епира Грчкој. Муслимани су за то сазнали, те су те исте људе позвали два дана касније у једну текију и затражили да се прикључе потпису 200 угледнијих муслимана Аргирокастра којим се изражавала верност султану; пошто је било опасно по живот и имање одговорити негативно, и најугледнији хришћани су се нашли на списку. На исти начин покупљени су потписи у кајмакаматима зависним од Тепеленија, Делвине, Преметија и Востице.²⁴

Италијански обавештајац задужен за јањински крај, после своје „инспекције“ уверио се да су се у Албанији образовале две различите странке (не водећи рачуна о оној коју су образовали хришћани, наклоњени Грчкој, од мање важности због малобројности): „Једна од њих би хтела кнежевину којом би управљао мирдитски кнез и под заштитом саме Турске или друге европске силе. Седиште кнежевине требало би да буде у Бегату. Она би се протезала од Гуменице, испод Филатеса, на Јонском мору, до Скадра. Обухватала би целу Чамурију, допирући до реке Ајус, испод Долена, пењала би се у Вендомати, пружајући се дуж спољашње границе покрајине Коњице, Колоње и Корче, обухватала би читав предео који се од те линије протеже до Јадранског мора. Тој страни припадали би посебно Арбанаси који имају стално боравиште у Јањини.“ Представник те странке, један веома учен младић, требало је да буде упућен у Берлин, у случају ако би се арбанашко питање расправљало на конгресу. „Друга страна, која је према првој у сразмери пет према један прижељкује — и увек, као и она, у случају издвајања из Турске принудног или добровољног — кнежевину под протекторатом Италије, без означавања да ли се жели домаћи или страни кнез и најрадије би желела апсолутну унију с њом.“ Напори грчког дипломатског представника да, не жалећи новца и обећања, образује што јачу „грчку партију“ нису имала стварних изгледа на успех, и то зато што су се хришћани плашили освете својих муслиманских сународника.²⁵

VI

Занимљиве податке о замислима у редовима руководиоца Лиге дао је 9. јула поседник из Дебра Осман-бег италијанском конзулу у Солуну Трабаудију Фоскаринију. Врло утицајан међу Дебранима, Осман је ишао у Цариград да сазна какве су намере

²⁴ DDI, II — 10, 235—7 (29. VI 1878).

²⁵ Исто, 237.

Порте у погледу његовог краја. Он је био решен да се лати оружја да би се са осталим Арбанасима супротставио било каквом ширењу Бугарске или Србије на штету крајева у Македонији или Албанији. Призренски договор имао је везе и са областима источно од Вардара, с Кратовом, Кумановом, Врањем и све до Ниша, с циљем да се образује сила од 130.000 наоружаних људи. Додао је да је Дебар, ако би му отоманска влада гарантовала против тих евентуалности од којих се страхује, спреман да је подржи; но, ако би било друкчије, Дебарани „у којима — како му је рекао — живе старе успомене на Италијане, намеравају да се ставе под окриље Италије, па и да јој се предају”. Како је Осман-бег нешто пре тога био представљен султану, о његовом утицају су водили рачуна битолски валија и власти у Битољу. Италијански конзул био је врло уздржљив, те је изразио наду да ће отоманска влада имати повољан став за дебарски крај. Осман-бег је изјавио да ће у Цариграду посетити и италијанског амбасадора.²⁶

И у Превези је требало испитати симпатије арбанашког елемента за италијански протекторат. Вицеконзул Корте примио је у првој половини месеца јула једну комисију главних бегова из Доње Албаније и Епира који су га замолили да достави њихову петицију управљену на италијанску владу. Кад је у Превези службеним послом боравио конзул Цербони, један од најбогатијих и најутицајнијих арбанашких првака Весел-бег Дино дошао је да затражи заштиту Италије у случају да Порта буде приморана да Епир уступи Грчкој; Цербони је одговорио да судбина Арбанаса треба да се реши на Берлинском конгресу и да би сваки задоцнели корак Италије био неопортун, те да, уместо да се надају интервенцији, треба да установе школе, шире арбанашки језик и да прибаве важност својим правима као конституисана националност. После овога одговора арбанашки главари су се поделили у мишљењу: једни су се обратили за заштиту Аустрији и добили су замашна обећања, а други су остали за протекторат Италије, те су одлучили да у том смислу упуте петицију непосредно италијанској влади. Не само муслимани, него и архиепископ Арте, преко локалног епископа, изразио је једним пригодним даром поштовање Цербонију, позитивно говорећи о човекољубивом држању Италијана.²⁷

Шестога јула вратили су се у Скадар представници тога града и Малесије на конгресу Лиге у Призрену. За сутрадан, у недељу, телал је објавио општи састанак у јавном парку. Муслимани су се масовно одазвали позиву, а ако је понеки хришћанин хтео да уђе на збориште, на уљудан начин је био одбијен. Збору су на следећи начин приказане одлуке призренског конгреса:

²⁶ Исто, 315 (Солун, 10. VII 1878). — Осман-бег је требало да настави пут за Цариград у недељу 14. јуна (Исто).

²⁷ DDI, II — 10, 356—7 (14. VII 1878).

„1° да је Лига апсолутно независна од владе;

2° да је Лига образована да би се обезбедила националност и интегритет тих крајева;

3° да ће Аустрија, ако буде хтела да уђе и заузме Албанију бити дочекана као пријатељ и заштитник, да се призива интервенција те силе, а није искључена ни интервенција других;

4° али да ће се Лига супротставити до краја Словенима из Црне Горе и Србије;

5° да ће се у томе смислу обратити црногорском и српском кнезу, позивајући их да евакуишу територије које су дате под њихову окупацију; уколико се не буду евакуисали, Лига ће се латити оружја;

6° да владино оружје и залихе треба сматрати као националну својину, те да гада припадне само Лиги која ће њима располагати у предложеном циљу;

7° позивају се сви да учествују мишицом и новцем у патриотском делу. У ту сврху нека поједини депутати оду у поједине крајеве да би сакупили новац и отворили упис у војску. Седам делегата остаје у Призрену и сачињавају комитет који ће се назвати Комитетом јавног спаса. Хришћани из Скадра се позивају да суделују с понудом чији ће се изјас утврдити.²⁸ Овај приказ закључака био је, очевидно, измењен према локалним скадарским потребама. Нарочито је карактеристична тачка о Аустрији (3°), на коју су нарочито помишљали скадарски католици.

За време збора валија се негде изгубио а „све је то, дакле, не само толерисано, већ и жељено, већ и сугерисано од власти”. Италијански конзул је сматрао да та акција у Скадру „неће довести до великих резултата, али сигурно до штетне узрујаности”, како у односу на спољне непријатеље тако и у односима међу конфесијама. „Муслимани ће бранити своја права, своје претензије, организацију која им даје право превласти — превласти над хришћанима — који су са своје стране учинили непромишљеност да служе муслиманима као покриће да организују немир и борбу која ће се окренути на њихову штету.” Берио је одмах почео запажати елементе анархије: а) јер је влада лишена стварне власти, б) јер „велики страх влада међу хришћанима”.²⁹

Француски представник у Скадру је у вези с другим питањима обавестио своју владу о одлукама конгреса у Призрену, по повратку скадарских делегата. Према њему, било је одлучено:

1) да се створи централни комитет чије би седиште било у Призрену и чија би функција била контролна;

2) поткомитети би били изабрани у сваком санџачком средишту;

²⁸ Исто, 300—301 (Берио из Скадра, 8. VII 1878).

²⁹ Исто, 301.

3) сви за оружје способни људи морају се одазвати војној служби;

4) Скадарски санџак, рачунајући ту и области брђана, треба да изведу под заставу 30.000 људи;

5) других 30.000 људи треба да даду области Тиране, Елбасана, Охрида, Матје и Дебра; ти обвезници имају да дођу у Скадар и да са одредом Скадарског санџака формирају заједнички војни контингент;

6) концентрациона места корпуса били би: Призрен, Пећ, Косово, Нови Пазар и Скадар;

7) да би се удовољило потребама корпуса, давала би се „низамија“, а посебну таксу плаћали би они који се не би пријавили као борци; скупљање новца обавили би поткомитети;

8) сила ће се употребити одмах после закључења рада Берлинског конгреса и њених одлука о територијалним уступцима Црној Гори и Србији, ако се ове кнежевине не повуку са подручја која су поселе;

9) смртна казна уведена је за све оне који се не би одазвали на позив поткомитета да узму оружје у руке.³⁰

Десетог јула 15 муслимана из Скадра и Подгорице изабрано је за чланове поткомитета и истога дана је акција војачења почела. Сутрадан обзнањен је први декрет поткомитета; сва лица која желе да се ослободе обавеза на турско-црногорској војној линији треба да приме од поткомитета дозволу која би била издата у име арбанашког народа. Одмах је поткомитет устројио своју жандармерију од сто људи, којима је поверено извршење декрета. Дан касније, хришћани су били позвани да одреде своје представнике који би се ангажовали у управи. Четири трговца (које је требало изабрати) обишла су стране конзулате да чују њихово мишљење; Понс је био резервисан, те је католике упутио на валију. Био је позван и Пренк Биб Дода, како не би претрпели незгоду он лично и његова област. Грчки конзул је одржавао сталну везу са валијом, да би се обавестио о напретку арбанашких припрема. Већ с обзиром на паралелизам власти и ревност муслимана, у целом вилајету почела је анархија.³¹

Италијански конзул је отворено дао свој суд поводом позивања хришћана да узму учешћа на састанцима Лигиног поткомитета. Дванаестог јула био је позван Пренк Биб Дода и више других хришћана да „представљају покривач за Европу“. Сам комитет донео је одредбе, на пример, да нико не може отићи у места под црногорском окупацијом без одобрења комитета; да се све житарице државног складишта секвеструју у корист комитета итд. Муслимани су са пуно одушевљења прихватили позив, те је (од њих 15.000 у Скадру) одмах уписано у одреде

³⁰ ADMAE, CPC, Scutari, vol. XXI, 166', Понс из Скадра са бр. 222 од 14. VII 1878.

³¹ Исто, 167—9.

3.000 бораца а и новчани прилози су били значајни. То је све било 12. јула, а сутрадан је требало одржати општи састанак муслимана. По свом обичају, паша се удаљио из Скадра, позвавши конзуларни кор на вожњу паробродом по језеру. Но, тога дана (13. јула) пред конзуле је изашла једна комисија Скадрана да изрази страховања која у њима побуђује постојеће стање анархије, дезорганизације и млитавости власти пред деловањем Лигиног комитета. Кад су француски и италијански конзул одбили шетњу по језеру због тешке ситуације у земљи, паша је отказао општи састанак муслимана, јер су конзули алудирали на угроженост хришћана.³²

Главна брига скадарског огранка „Савета националне одбране Албаније” била је припрема напада на Црну Гору; савет је доносио декрете „у име Гега и Тоска”, регрутовао је заштије и војнике, постављао официре и паше, одређивао униформу, припремао се да разреже порез итд. Валија се сам ликвидирао у овлашћењима своје власти, те је био обавезно одсутан, кад је за акције требало примити одговорност. Представници скадарских католика у комитетима, пре него што су ушли у комитет, изашли су пред валију и питали га нема ли какве сметње да, као верни поданици, буду чланови комитета. Султанов намесник је отклонио сумње да тиме доводе у питање своје поданичке дужности, те је одговорио да учешће у комитету „зависи од патриотизма свакога, пошто се ради о националној одбрани”. Потом су хришћани одлучили да узму учешћа у раду комитета „како би спречили његове експесе”. Ствар са комитетским трупима постала је озбиљна јер су се три батаљона скадарских башибозука у Подгорици („цвет те мале војске”) побунили, пошто им плата није исплаћена 24 или 25 месеци; запретили су турским заповедницима да ће, ако не приме новац, напустити положаје и отићи да стварају кадар нове арбанашке војске.³³

Од извештаја које је из Скадра слао аустроугарски конзул Липич (Словенац из Горице, у великој мери италијанизиран) у службеној књизи бечког министарства о тзв. источној кризи објављен је тек онај од 20. јула, коме је конзул прикључио „карарнаме” (статут) Комитета за одбрану земље из Призрена (Лиге) од 5/17. јуна 1878. у 16 чланова и са 47 потписа делегата из Призрена, Баковице, Пећи, Гусиња, Новог Пазара, Сјенице, Пљеваља, Митровице, Вучитрна, Приштине, Гњилана, Скопља, Тетова, Кичева, Гостивара те Горњег и Доњег Дебра, као и „Талумат” (упуства) са 18 чланова. Члан први говорио је о одбрани интегритета земље, други о обавези чувања царског права султана, четврти је указивао на муслимански карактер Лиге, шеснаести је означио изасланике из Босне. Члан VI показује да је Лига својатала не само цели Санџак него и сва подручја данашње

³² DDI, II — 10, 357—8 (14. VII 1878).

³³ Исто, 359.

јужне Србије (где је до рата било доста насељених Арбанаса, али где они нису сачињавали већину становништва). Тај члан гласи: „Имајући пред очима ситуацију балканске земље, нећемо никако допустити страним групама улазак у наше подручје. Бугарску владу нећемо прихватити ни по имену. Ако Србија не би драговољно евакуисала крајеве које је противправно окупирала, ми ћемо против ње упутити акинције и учинићемо крајње напоре да бисмо издејствовали предају тих крајева. Против Црне Горе ћемо поступити на исти начин.”³⁴

Шаљући поменуте програмске документе Лиге, Липич је јавио да из Призрена нису стигла даља саопштења „вероватно зато што је Порта издала упутство да се не излази из става ишчекивања, нарочито у погледу предстојеће окупације Босне и Херцеговине”. Ипак, у Митровици је истоварен ратни материјал, а поткомитети по срезовима ревносно су обучавали мушкарце од 15 до 70 година за службу у народнај војсци. У погледу скадарског огранка, Липич је запажао спрегу Лиге са турским властима: „У делатности овдашњег Комитета запажа се колебљиво струјање које се управља сваки пут према интервенцији гувернера у његовим саветовањима.” За борбу против Црне Горе скадарски комитет је задужио свога члана Јусуф ефендију да измоли Централни комитет у Призрену за излазак на црногорски фронт башибозука из Дебра и неких других срезова. „Ипак — запажао је Липич — свуда постоји само слабо расположење да се са Црногорцима још једном туче због малих концесила, а по најмање у католичким Брдима и Мирдитији, без чијег су садејства немогуће озбиљне операције.” „У Призрену је стање ствари кудикамо озбиљније, па ма и само у погледу будућег положаја Портиних власти које, пошто су тамошње Арбанасе муслиманске вере наоружале одличним пушкама, дали им муницију и њихове вође снабдели овлашћењима која су још далекоснажнија но овлашћења владиних органа, неће више моћи да наведу народ да положи оружје а последице тога биће већ у најскорије време прилика с којима ће Порта извесно доћи у ситуацију да рачуна.”³⁵

Сутрадан (21. јула) у истом духу писао је и Липичев италијански колега. Завера Арбанаса приближавала се стању побуне. Војници су дезертирали да би се придружили устаницима. „Каже се чак да су војници преобучени у башибозук. Нема сумње да је програм устанка отпор одлукама Конгреса.” Говорећи о службеном саопштењу о томе да је Берлински конгрес доделио Црној Гори Бар, Подгорицу и села према Гусињу, Берио је приметио: „Та одлука Европе није ни мало изменила идеје, намере Турака, наших власти. Они ће да се по сваку цену одупру, да се одупру Словенима Црногорцима.” Комитети у Призрену и

³⁴ Actenstücke, Dok. 167.

³⁵ Исто.

Скадру наставили су рад на регрутовању и наоружавању муслимана и на раздраживању живља, без обзира што су понекад и хришћани позивани на саветовање. Врло је значајно запажање да се већина имућних — назовимо их условно буржоазијом — мири са судбином, али да су они „надвладани, заплашени гомилом која диже буку и која тражи реванш против Црне Горе и Србије”. Покрету је било немогуће одупрети се, јер „влада (или да бисмо се тачно изразили) локалне власти, то потпомажу: оне дају оружје, муницију, допуштају, с не увек мудрог попустљивошћу, с лоше прикривеном попустљивошћу, да буду лишени ауторитета, јер комитети могу да убирају десетак који се дугује влади, јер комитети могу да објављују своје законе и шаљу своје емисаре а ових дана су дошли дотле да пуштају регуларне војнике да дезертирају да би се придружили (они су Арбанаси!) устаницима, онима који се спремају да се побуне. Тврди се чак да је не мали број војника по наредби власти преобучен у башибозук и упућен да ојача редове устаника.” Управо у том свесном посустајању власти Берио је видео елементе анархије која се још није изродила у нереди. Постојање тих елемената порицале су заједнички локалне турске власти и Аустро-Угарска.³⁶

Питање одбране Солуна од Аустрије, и уопште опстанак османлијске власти, били су углавном повезани са Арбанасима. „Албанија мрзи Словене и обуздаће их, али не воли Аустрију, јер би и она збрисала, уништила ту малу нацију.” Италијански конзул у Скадру био је и против освајачких тежњи Грчке: „Претезије Грчке да поред Тесалије добије и Епир биле су апсолутно супротне било каквом принципу. Грчка је хтела Епир под изговором да говори грчки и средњу Албанију, да би начинила од њих једну јединствену државу: остала би горња Албанија, мала, слаба, сиромашна, угрожена са сваке стране. Ако би добила Епир, да ли би Грчка била у стању да се одупре напредовању Аустрије. Извесно не. Италија би стога имала једну сусетку на прелазу између Јадрана и Егејског мора и конкурента у миру, једну слабу сусетку, коју би она морала да брани у време рата, толико да Валона и Јадранско море не падну у аустријске руке.” Због тога је Берио сматрао да је за Италију боље решење једна велика Албанија, која би са становишта европске равнотеже требало да контролише Косово, како би сузбијала и надирање Аустро-Угарске. На Косовској висоравни треба да се, разуме се у борби против Аустрије, суоче не само Срби, Арбанаси и Црногорци, него и Грци; та висораван морала би бити слободна, и она би била најбољи барометар како за европску, тако и за балканску равнотежу. За арбанашку државу било би најбоље да буде аутономна, а под султановом влашћу.³⁷

³⁶ DDI, II — 10, 383 и 384—5 (21. VII 1878).

³⁷ Исто, 385—6.

VII

Мира није било ни на новој српској граници. Арбанаси из Качаника („правог разбојничког гнезда“) стално су упадали у села гњиланског краја која је држала српска војска. У времену од 1/13. до 15/27. маја убијено је ту 80 а од 16/28. маја до 23. V/4. VI 1878. лишено је живота још 32 хришћанина. Међу убијеним налазили су се најпознатији српски домаћини из поменутих села, којима су често и куће паљене. Прављене су заседе за сељаке који би одлазили у Врање. Из села Костадинач, пак, девет жена је одвучено у Гњилане, где су у затвору брутално мучене.³⁸

Један обавештајац солунског италијанског конзула из Приштине обавестио је конзула на сам дан сазива конгреса у Призрену (10. јуна) да је Лига основана да се Србија удаљи од Косова и да се спречи образовање бугарске државе. Међу учесницима конгреса налазио се наводно и Пренк Биб Дода, а очекивали су се делегати и из Солуна и Јањине. За Лигу је речено да је владин орган и да се прваци Лиге готово сваког дана налазе у преписци са Портом. Асамблеје Лигиног савета службе за ширење буке и за дизање башибозука, због чијег су терора последњих дана пред сазивање конгреса хришћани били приморани да масовније беже у Србију; из саме Приштине избегло их је 60. Вођама башибозука такво поступање није ни најмање сметало да се у представкама Порти са симпатијама изражавају о хришћанима.³⁹

Другог дана саборисања у Призрену јавиле су се различите идеје. Представници Скадра, Призрена, Баковице, Пећи и Дебра манифестовали су своју задњу мисао о потреби проглашавања и стварања независне Албаније. Међу њима је такође било разлике, јер су једни претпоставили италијанску а други аустријску заштиту; први су били у већини а међу другима нарочито су били агилни католички свештеници, зависни од аустријског конзулата. Такву процену извршио је један бег који је уживао велики утицај на Арбанасе и био је врло познат. Регуларне трупе биле су концентрисане не према Србији него према Санџаку, одакле су се очекивали Аустријанци. Дванаестог јуна Хафиз-паша је повукао војску са планине Рогозне, оставивши на њој само три батаљона, док се у логорима подигнутим крај леве обале Ибра код Митровице налазило десет батаљона. Према три турска батаљона у Куманову и Малешу налазило се 23 српска батаљона око Врања.⁴⁰

³⁸ ASMAE, serie Politica 1867—1888, busta 169 (Serbia), № 2766, Београд 28. VII 1878, бр. 180, са прилогом од 10/22. VI 1878.

³⁹ ASMAE, b. 220 (Turchia), № 2737, Солун 26. VI 1878, бр. 206, прилог I од 10. VI 1878, Приштина.

⁴⁰ Исто, прилог од 11. и 12. VI 1878.

Италијански конзул из Скадра доставио је Риму и обавештење фра Пјетра Батисте да Вероланова, мисионара и жупника у Зумби (код Призрена) од 11. јула „да се од 6-ог настављају борбе између устаника које је регрутовао Национални комитет и Србијанаца на висоравни Косова; не знају се резултати, али има места веровању да нису повољни по Турке, јер српски топови грме у близини”. Исти свештеник обишао је своје жупљане у редовима одреда. Остали хришћани који нису хтели да пођу са Лигиним четама били су кажњени замашним глобама. Исти мисионар послао је превод „белешке из Призрена”, датиране 25. јуна (свакако из редова Лиге). У њој је стајало: „Дефинитивно је утврђено да све покрајине заступљене у Призренском конгресу треба да пошаљу у рат све мушкарце способне за оружје, мање један по свакој кући који треба да се брине о сопственој породици. Број уписаних износи 420.000. Треба напасти Србију на једанаест тачака. Скупљају се житарице за опскрбу храном, жање се жито без пристанка власника. Влада обећава да ће са своје стране прибавити сву муницију и пушке које буду потребне. Од тог обећаног оружја већ је стигло 150 коњских товара, од којих је 100 отпремљено у Гусиње а 50 у племена Пећи. Договорено је да 75.000 бораца треба да се сакупи на Косову, и то на Бабином Мосту а потом у Новом Пазару. Осталих 20.000 људи покушаће са диверзијама на разним тачкама Србије, да би је затим изненадили са главнином. Реквирено је 500 коња да би били коришћени за транспорт житарица, муниције итд. Двеста коња преносиће животне намирнице са жељезничке станице у град да би биле смештене у складишта.”⁴¹

Првих дана августа српска влада је поновила своје жалбе на арбанашке пограничне упаде, изражавајући своје уверење да томе није крива само анархија која се зацарила у Призрену, него и околност да Porta због политичких потреба држи Арбанасе у стању ратне напетости, изазивајући пограничне конфликте. Српска влада је ситуацију на Косову поредила са оном у Родопима, насталим устанком муслиманских Помака.⁴²

Италијански представник у Београду говорио је годину дана касније о 15.000 Арбанаса муслимана који су морали напустити области које је посела српска војска и који су, углавном на Косову, живели бедно и често без крова над главом. Он је сматрао да ће Србија, на основу одлука Берлинског конгреса, морити да прими и те пресељенике, дајући им уобичајену сеоску самоуправу.⁴³

⁴¹ DDI, II — 10, 360—61.

⁴² ASMAE, b. 169 (Serbia), № 3209, Београд 3. VIII 1878, бр. 693.

⁴³ Исто, b. 169, № 3169, Београд 10. VIII 1879, бр. 796.

VIII

С обзиром на наглашено територијално питање у редовима Лигиних представника, треба видети какви су били народносни односи у областима које је Лига својатала.

Неких природних, географских граница које би омеђавале поједине етничке групације није било, као што није било ни историјских одређења народних територија. Постојали су различити појмови, на пример млетачки појам Албаније, који се нису везивали за етничку припадност становништва него за привремену владавину одређених држава, које су своје поседе арондирале заједничким неадекватним називима. Пошто су релевантни крајеви припадали једној држави, Отоманском царству, постојале су снажне миграције становништва, изазване политичким моментима али и природним одливањем увећаног планинског живља у плодне равничарске крајеве. Због тога су једине границе које су могле бити узете у обзир биле међе турских административних јединица (вилајета, санџака). Ове су се, међутим, доста често мењале; тако, Новопазарски санџак је четири столећа био везан за Босну и тек 1877. године удружен је са Косовом. Лигини прваци су арбанашким сматрали четири вилајета (Скадарски, Косовски, Битољски и Јањински), али су већ прве године деловања Лиге присвајали и Солунски вилајет, где је по њиховом мишљењу такође требало извести тзв. реформе, тј. завести арбанашку аутономију.⁴⁴

Арбанашки прваци су се сасвим сумарно изражавали о народносним односима у својим меморандумима, и то само о верским релацијама међу самим Арбанасима. У цариградском меморандуму британској влади од краја марта 1878. стајало је да Албанија броји два милиона душа, од чега половину чине муслимани, 750.000 православни и 250.000 латински католици.⁴⁵ О припадницима других народа на територији Албаније нису говорили.

Четири поменута вилајета, за које се сигурно рачунало да ће ући у јединствен арбанашки вилајет, имала су пред рат два и по милиона житеља, од којих су Арбанаси сачињавали само 44%. Ту су живели и Македонци („Бугари“) — 19,2%, Срби — 11,4%, Грци — 9,2%, Власи — 6,5%, Турци — Османлија — 9,3%, Јевреји, Јермени и Цигани — 0,4%. Муслимани српско-хрватског језика нису узимани самостално, већ су вероватно приказани као Арбанаси. По вери, муслимани су у тој скупуини давали 52,8% становништва, православни — 27,8%, егзархисти — 15%,

⁴⁴ A. Lorecchio, *Il pensiero politico albanese in rapporto agli interessi italiani*, Roma 1904, 30.

⁴⁵ S. Rizaj, n.d., 190.

Казе:	Арбанаси		Срби и Србо-Бугари у Нишу, Лесковуцу, Гњилану и Врању		Бугари (Маке- донци)		Мусл. разних раса		Черкези Цигани		Власи		Број села		Св.
	муслим.	катол.	правос.	муслим.	катол.	правос.	муслим.	Османлије Татари	муслим.	правос.	муслим.	правос.	Број села	Св.	
Призрен	35.000	1.700	15.000	15.000				2.000	800	600	1.000	1.000	199	71.600	
Баковица	25.000	9.800	500						2.000	500			150	38.300	
Пећ	20.000	2.200	15.000						1.000				192	38.200	
Тетово	55.000					26.000	2.500		500	700	500		163	84.500	
Приштина	21.000		11.500						4.500	1.100			258	38.800	
Гњилане	24.000	1.300	20.500		1.200			100	800	900			227	48.800	
Вучитрн	13.000		5.500						1.000	800	400		251	20.700	
Митровица	6.000		5.000											11.000	
Врање	25.000		60.500						1.500	3.700			325	90.700	
Лесковац	24.000		22.000						900	200			254	49.400	
Ниш			35.000					10.000	1.300	1.300	1.500	1.500	128	50.300	
Прокупље	15.000		9.500						1.500				141	26.000	
Куршумлија	19.000		1.500										91	20.500	
Скопље	20.000												170	69.100	
Куманово	11.000												122	42.900	
Н. Пазар — Рожај — Беране	30.000		80.000	26.000		30.000	300	14.500	100	1.200	300	300	170	136.000	
Гусиње	5.000		2.500			29.000	2.000		500	400			20	7.500	
Дебар Горњи — Доњи	68.000					17.500							159	86.400	
	35.000	500				500							(?)	36.100	

католици — 4%. Арбанаси су у конфесионалном погледу били: муслимани са 77%.⁴⁶

Етничким односима становништва у европском делу Отоманског Царства бавили су се научници и дипломати разних земаља, а нарочито Немачке и Аустро-Угарске. Управо 1878. аустријски конзул у Једрену Сакс објавио је о томе посебну карту. Те године била је израђена и позната карта немачког професора Киперта. За разлику од карата, детаљне статистике појединих ужих регија биле су ређе, јер су претпостављале вишегодишњи теренски рад. Једну такву статистику израдио је пре избијања рата аустријски конзул у Призрену Липич, који је на том подручју био десет година представник заинтересоване Аустрије. Како је знао језике земље и имао везе са жупницима, паросима и хоџама, био је у могућности да користи не само испитивање по селима него и податке верских старешина, који су у то време били најкомпетентнији. Из приложене статистике види се да, иако су били врло бројни у областима које су припали Србији у сливу јужне Мораве, они ту нису представљали већину становништва: Лесковац — 48,58%, Врање — 27,55% (један део врањског краја Срби нису добили), у Нишу Арбанаси нису ни унесени у статистику као релативно важнија група; једино је у Топлици постојала арбанашка већина живља: Прокупље — 57,68%, Куршумлија — 92,68%.⁴⁷

IX

На стање међу Арбанасима и на рад Лиге обазирали су се и други италијански представници. Конзул у Дубровнику Чезаре Дурандо био је мишљења (24. јула) да не изгледа тачно да се арбанашки покрет појавио једино зато да се Црна Гора спречи да уђе у посед додељених јој крајева. Према његовим обавештењима, „изгледало би да арбанашки муслимани теже да својим манифестацијама наметну Порти поштовање својих привилегија и да се не примењују оне новине које би им нашкодиле”. „Стога је — образлагао је Дурандо — супротстављање Црној Гори више изговор него узрок. То би супротстављање било прилично умесније када је рат био у јеку и када су се Црногорци из Бара проширили до Улциња, те су били скоро на догледу Скадра. Тада Арбанаси нису то чинили или су то чинили тако млитаво да је Црногорцима било лако да их задрже с веома малим снагама. Штавише, то супротстављање сада има мање разлога за опстанак, јер су територије које је усту-

⁴⁶ H. D. Schanderl, Die Albanienpolitik Österreich-Ungars und Italiens 1877—1908, Albanische Forschungen IX, Wiesbaden 1971, 9—10.

⁴⁷ ASMAE, b. 221 (Turchia), № 4486, Б. Берно из Скадра 11. XI 1878, бр. 379.

пио Берлински конгрес много ограничењу од оних које је давао Санстефански уговор. Локална влада распирује немир, дели оружје и мунисију, као што је то чинила почетком јуна прошле године." У ширењу арбанашког покрета учествовао је и католички клер (лаком и нетолерантан) који види да у Бару и околини под црногорском влашћу не би, као под турском управом, могао да удари намет на своју паству без кочница закона. „На концу, помажу да се увећа немир и аустријски агенти које поддржава католички надбискуп Бара, скадарски језуити и многи страни и домаћи свештеници који показују ревност према Аустрији која им даје поклоне, као што ревнују и за друге силе које им дају помоћ." Конзул са резиденцијом у Гружу навео је веома карактеристичан податак: мостарске муслимане су снабдели оружјем из бившег турског складишта, те су их заједно са бившим турским официрима и војницима почели да облаче као башибозук. Та околност је Дуранда навела да закључи да би тако преобучене херцеговачке муслимане имала да од Аустрије преузме турска власт и да их употреби с једне стране против Црне Горе, а с друге да изазове устанак муслимана у Родопима.⁴⁸

Нетачна вест да су Тесалија и Епир у Берлину додељени Грчкој, у Јањини и у Превези изазвала је велику радост хришћана, који су се препустили певању и клицању на јавним састајалиштима и честитањима грчком конзулату. То је раздражило муслимане, који су направили планове за паљевине и покоље. Срећом, вести су се показале као нетачне, те су утицајни људи с једне и с друге стране утицали на смиривање духова. Хришћани, без обзира на етничко порекло, били су за прикључење Грчкој пре свега из економских разлога, јер је цветној трговини Јањине запретила пропаст, ако би прекрајањем граница остала усамљена и одсечена у Отоманском царству. Наговештена гранична линија о ширењу Грчке до линије Каламе умирила је негодовање Арбанаса муслимана. Нови јањински валија Расим-паша затражио је од бегова да врате под заставу многобројне бегунце из редова арабнашких редифских јединица и мустахфица и да морају да скрпе корпус од 8—10.000 башибозука. Феудалци су почели да подозревају да их позивају и задржавају у Јањини као неку врсту талаца. „Из мојих посебних информација које су прибављене из директних извора — јављао је конзул Цербони — произилази да су бегови убеђени у две ствари. Они никако не сумњају да ће, уколико се на време не потруде, Арбанаси морати за не дуго време, да прихвате мрску унију са Грчком, чије поновне претње већ виде и познају лукаве понуде, а да Турска, потпуно без снаге и без новца, а неспособна за нови снажан живот, може да буде за њих само извор глобљења и пропасти. Изгледало би стога да су они одлучили, да би пре-

⁴⁸ ASMAE, b. 220, № 3049, Груж 24. VII 1878, бр. 62.

духитрили те последице подједнако кобне по њих, да се одметну од султанове власти и да образују привремену владу, прогласивши уједињење с Италијом. Добро знају да досад нису од ње добили никакво охрабрење у том смислу; но после уступака Кипра Енглеској а посебно после прикључења Босне и Херцеговине Аустрији, уверени су да ће за интерес сопствене одбране натерати да услиши њихове жарке тежње. Они тврде да Италија не може игнорисати опасне последице свог одбијања, од којих би прва била та да их натера, иако без икакве симпатије, да се баци са своја два милиона душа и с њиховом дугом обалом на Јадранском мору, у наручје Аустрије." Спој са Аустријом ишао би на руку и њиховој неутољивој жељи за стицањем материјалних добара. Услед слабљења отоманске власти у Епиру, веома се проширило деловање разбојничких чета (и од 60—100 чланова), које су палиле летину и куће, убијале људе, обешчашћавале жене, наметале претеране откупе и учене. „Толика проширеност анархије — резоновано је Цербони — не може се објаснити једино љубављу за течевином, већ се каже да је изазивају и потајно подржавају у Албанији сами бегови да би имали изговор да оправдају своје намеравано одвајање од Турске, а у другим хришћанским покрајинама Грци да би је (Турску) лакше навели на уступање пред перспективом немогућности да њима управља."⁴⁹

После одбијања владе у Риму (средином јула) да се меша у ствари јужних арбанашких крајева, Арбанаси муслимани у Превези су се све више загревали идејом да Аустро-Угарска добије протекторат над арабанашким крајевима или да их анектује, само да не би припали Грчкој. Они су се примирили кад су стигле нове турске трупе. У Превезу је из Цариграда приспео Абдул-бег (Фрашери), некадашњи председник комитета за одбрану у Јањини и брат Весел-бега из породице Ахмедино који је држао цивилну власт Епира у својим рукама. Абдул-бег је дошао у Превезу са намером да дигне устанак арабанашког живља у случају да Епир буде уступљен Грчкој. Абдул-бег је добио обећања и подршку од аустријских конзулата на Крфу и у Превези.⁵⁰

Двадесет осмога јула отправник послова италијанске амбасаде у Цариграду, Галвања, имао је значајан разговор с једним угледним Арбанасом католиком, високим Портиним чиновником. Посетилац (без сумње познати Скадранин Пашко Васа) одмах му је рекао: „Арбанашки главари који су се окупили у Призрену положили су свечану заклетву да се боре за одбрану родне груди против узурпације Србије, Црне Горе и Грчке, за очување прадедовских привилегија које је султанова влада прекр-

⁴⁹ DDI, II — 10, 407—9 (Јањина, 26. VII 1878).

⁵⁰ Исто, 411 (вицеконзул Корте из Превезе, 27. VII 1878). — Тај брат био је Абедин Дино, будући министар спољних послова, Абедин-паша.

шила. Арбанашки народ, ућуткавши старе газде, збратимио се у светој љубави према отаџбини, и муслимани, православни и Латини спремају се сада сложено да се лате оружја за заштиту својих заједничких права. Борба ће извесно време бити погубна; али какав ће бити њен резултат? Напуштена од Европе, нападнута од толиких непријатеља, Албанија ће, после жестоких отпора, на крају морати подлећи. Предвиђајући судбину коју му припрема будућност, арбанашки народ, пре него што падне под јарам непријатеља жудних да међу се поделе његове остатке, спреман је да принесе на жртвеник сопствену аутономију и да се баци у наручје оној европској сили која хоће да преузме старање над њим. Арбанаси најрадије управљају поглед према италијанском народу и када би могли да рачунају на заштитничку акцију Италије, не би оклевали ни тренутка да је позову у помоћ. У своје и у име неких мојих земљака долазим да упитам да ли би италијанска влада била вољна да прихвати нашу молбу и да задовољи наше жеље." Отправник послова одговорио је да је италијанска влада „далеко од тога да одобрава и да хоће да помогне покрет који се припрема у Албанији", да Италија спроводи на Леванту пацификаторску акцију и да је била незаинтересована на Берлинском конгресу. Пошто је надугачко излагао о важности коју би поседовање Албаније имало за политичке и трговинске интересе Италије, поменути угледни Арбанас је замолио отправника послова „да на веома опрезан начин" запита своју владу о њеном расположењу „уколико би Албанија замолила заштиту Италије да ли би ова пристала и у којој мери, да штити њене интересе"⁵¹.

Пре средине јула одржан је у Цариграду велики скуп најбогатијих и најутицајнијих бегова из Албаније и Епира под председништвом Абдул-бега (Фрашерија), бившег председника Комитета за одбрану у Јањини. Састанку је присуствовао и Рауф-бег, власник зграда и дућана у Парги и имања у њеној околини, тадашњи муктесар великог везира. Бегови су потом поднели петицију Порти, протестујући против било каквог уступања територије Епира Грчкој и изјављујући да ће се, у случају повлачења турске војске и органа власти, латити оружја да се сами бране. Поводом овога скупа Абдул-бег је послао телеграм лорду Биконсфилду и Берлинском конгресу. Бегови су тајно уговорили, ако се турске власти повуку, да се епирска покрајина преда Италији, уз један једини захтев — да им се зајемчи слобода вероисповедања. Нешто касније, са скупа од преко 60 бегова у Јањини упућена је Порти представка са условним протестом. Изабрана је и једна комисија са задатком да оде у Италију и да земљу понуди италијанском краљу. Пришло се и прикупљању новчаних средстава да се набави оружје и да се приступи ре-

⁵¹ DDI, II — 10, 413—4 (Терапија, 28. VII 1878).

грутовању бораца. Сви официри и војници турског гарнизона изразили су спремност да приђу одбору бегова; рачунало се и са 80.000 башибозука.⁵²

Последњих дана јула стигао је „из удаљене земље Гега“ телеграм у коме је арбанашким феудалцима у Јањини, које је валија држао као таоце, поручено да су северни Арбанаси спремни да дођу и бегове ослободе талаштва. На то су конфинирани одлучили да саставе петицију која је требало да буде представљена Порти, а у којој би се захтевало: да се у арбанашким областима образује један нов вилајет који би обухватио горњу и доњу Албанију, али и Битољ и Солун, тачније и целу Македонију, са седиштем у Берату или Тирани; тако би се под заштитом Османлијске царевине започели неосетно полагати темељи једне кнежевине, која би се потом, првом повољном приликом, прогласила независном. Предлог није био усвојен, јер су против њега посебно устали Сабри-бег, најинтелигентнији међу угледнима јужних арбанашких крајева и Наки-бег, син најбогатијег од њих, који су сматрали да могу спасти своју националност и постарати се за добро своје отаџбине само уједињењем и стављањем под заштиту неке европске силе.⁵³

Током следеће седмице Порта је послала нове трупе и одреде Черкеза коњаника, иако јањински крај није био изврнут ратној опасности споља. У исто време, британски конзуларни представници ишли су од града до града прикупљајући потписе становништва против уједињења с Грчком и уопште против сваке промене. Вести о таквом раду Енглеза ширили су један лист и аустријски конзул. Било је очигледно да Турска, ослањајући се на извесне унутрашње и спољне снаге, није мислила да, сходно одлукама Берлинског конгреса, препусти Грчкој територије јужно од линије Волос-Лариса-Арта-Превеза.⁵⁴

Турски гарнизони били су јаки нарочито у Јањини, Арти, Превези и Санги Кваранта (Саранда). Војни заповедници, Хамди-паша у Превези и други, давали су конзулима изјаве да Турска није расположена да преда ни педаљ земље Грчкој, јер ако су Турци били тучени од Руса те морају да им уступају територије, то није случај са Грчком: земље које су Османлије оружјем освојиле, само на сабљи могу изгубити. Градски муслимански живаљ био је много више склон да се мири са судбином него други друштвени слојеви. Тако, Арбанаси у Превези су крајем јула већ били начисто с тим да прихвате аустријски протекторат или анексију.⁵⁵ Уосталом, чак и у Серезу, на југоистоку Македоније, градски муслимани су покушали да траже аустријску заштиту.⁵⁶

⁵² Исто, 453—4 (Превеза, 11. VIII 1878).

⁵³ Исто, 420—21 (конзул Цербони, из Јањине 2. VIII 1878).

⁵⁴ Исто, 447—8 (Цербони, из Јањине 9. VIII 1878).

⁵⁵ ASMAE, b. 220, № 3086, Превеза 27. VII 1878, бр. 27.

⁵⁶ Исто, № 3067, Солун 24. VII 1878, бр. 213.

О састанку ага и бегова, позваних у Јањину, реферисао је и британски конзуларни агент из Јањине. Фудалци су, заједно са водећим муслиманима из места, управили петицију Порти, у којој су молили да се северни и јужни Елир (не сви арбанашки крајеви!) удруже у један или два вилајета, тражећи да се територије не уступају Грчкој и да се не дозволи да се страна политика уплиће у управу тих крајева: у противном, они ће покренути оружану борбу „чак и без помоћи владе“. У међувремену, чете арбанашких разбојника такмичиле су се са устаницима, палећи, убијајући и чинећи насиља. У јањинску област, у којој је ред очигледно био озбиљно нарушен, кренули су почетком августа познати одреди Черкеза и два батаљона регуларне војске из Арте, а очекивали су се нови контингенти трупа из Цариграда.⁵⁷

Х

Одмах по оснивању Призренске лиге, конзул Б. Берио изражавао је уверење да су једино католици прави носиоци арбанашке аутономије и да су само они онај део Арбанаса који жели раскид с Турцима, јер их мрзе.⁵⁸ Неки скадарски католици пошли су за Лигом и, према Берију, у њој ће они само извучити кестење из ватре за рачун муслимана (Турака). Њима прети опасност да постану оруђе и Аустрије, чије би тугорство над њима изазвало невероватну реакцију муслимана. Муслимани нису уверени аутономисти, те се католици излажу опасности од османлијске тираније, ако се сувише заложу за административну и политичку самоуправу. Берио је сматрао да је арбанашка агитација, коју влада унапређује (promuove) лоша. Оправдана је тежња Арбанаса да буду интегрисани на једној територији, али није оправдано њихово настојање против било каквих измена граница према Црној Гори, укључујући ту и пределе с десне стране Цијевне, Бар, Крајину, па и Улцињ. Берију није промакло да скадарски католици мање страхују од Црногораца него од губитака који би настали за њихову трговину од предаје Подгорице, од угрожавања пловидбе Бојаном и од немогућности да даље кријумчаре преко Бара.⁵⁹

Католици у великим племенима северне Албаније, они из Скадра и њихови душебрижници, представљали су посебну енигму и у ширењу програма Лиге. Католички фрањевци у поменутих областима припадали су италијанској провинцији св. Фрање и показивали су се као противници аустроугарске политике, која је у северној Албанији ширена преко скадарских исусоваца.

⁵⁷ С. Ризај, н.д., 213—14.

⁵⁸ ASMAE, b. 220, № 689, 9. IX 1878, бр. 367. — Аутор овога прилога спремно је и посебан рад о односу арбанашких католика према Призренској лиги.

⁵⁹ ASMAE, b. 219, № 670, Б. Берио 17. VI 1878, бр. 352.

У току јуна 1878. бечка влада је преко свог амбасадора код Свете столице отпузила фрањевачке мисионаре у Албанији као револуционарне елементе. Из фрањевачких извора информација знало се у Скадру да су Улцињани задовољни црногорском управом и да, наводно, не помишљају да се прикључе припремним демонстрацијама Лиге из Скадра. Један фрањевац из Призрена тврдио је, међутим, да ће се присталице Лиге одупрети не само наступању Црногораца него и уговореном успостављању аустроугарских гарнизона у Санцаку.⁶⁰ Фрањевци, стварно, нису били пријатељи ни Призренске лиге.

Кад су новине из Париза и Аустро-Угарске стигле у Скадар, донеле су обавештење да је, на захтев француског министра, Берлински конгрес утврдио да се обезбеди административна аутономија за Мирдите. Наследни али непризнати мирдитски кнез Пренк Биб Дода тада је дошао француском конзуларном агенту у Скадру да се с њим саветује у погледу држања према Лиги, не желећи да компромитује ни себе лично ни своју племенску област. Понс је тражио да телеграфски консултује амбасаду. Њен одговор је стигао 23. јула. Французи су препоручили младом шефу да буде обазрив и да не заборави на обећање дато Порти о својој лојалности. Пренк Дода је после поновног састанка око 1. августа закључио да треба да настави дотадашњи курс, тј. да католички брђани за тај тренутак не узимају учешћа у губању Лиге, као превасходно покрету муслиманских Арбанаса. Пошто Понсови савети Пренку по свој прилици нису могли бити дуго тајна за Скадрани, Порта се (и због других његових потеза) није случајно жалила Паризу на Понсово непријатељско држање према турским интересима. Уосталом, и италијански конзул Б. Берио, такође противник спреге између турских органа и представника Лиге, исто је тако постао предмет жалби отоманских власти у Риму.⁶¹

Око 10. августа скадарски поткомитет разрезо је допринос Скадра ствари Лиге у висини од 100 кеса (115.000 франака) и 1.000 товара жита, од чега је требало да трећина отпадне на хришћане. Средином истога месеца поткомитет је припремио за експедицију 1.500 бораца за појачање предстража турске војске, док је турски заповедник обезбедио резервну артиљерију. Валија је у задњи час обуставио припреме поткомитета, тако да су њени добровољци враћени у град; поред тога, обуставио је прикупљање поменутог новчаног намета. Такво држање изазвало је чуђење, јер није била никаква тајна да је управо он био

⁶⁰ ASMAE, b. 220, № 3296, Б. Берио 4. VIII 1878, бр. 359; DDI, II — 10, 427—8.

⁶¹ ADMAE, CPC, Scutari, vol. XXI, ф. 175 и 178, Понс из Скадра, 2. VIII 1878, бр. 224 и телеграм Понсу из Париза 7. VIII 1878. — Понс је одговорио да Портина сумњичења треба приписати интригама једног бојног лекара, аустројског грађанина, валијиног alter-ego (Исто, ф. 179 од 8. VIII 1878). О Берију: Исто, ф. 180 од 11. VIII 1878.

један од подстрекача и стварних организатора Лиге у граду. Разлог валијиног захлађења објашњен је 23. августа, кад је сазвао чланове поткомитета и изјавио им да не могу очекивати владину подршку. Скадарски муслимани, огорчени што су препуштени сами себи, сместа су затражили појачања у Призрену.⁶² Француском представнику, обавештеном о промени држања скадарског валије, велики везир је (25. августа) рекао да захтев скадарских муслимана за појачањима из Призрена неће бити остварен.⁶³

Скадарски поткомитет (кога је аустроугарски конзул крстио као „овдашња муслиманска странка отпора против конгресних одлука“) непријатељски је дочекао вест о мисији Мехмед-Али паше на Косову и у Скадру. На бучном збору, одржаном у једној скадарској џамији 19. августа, донесени су „најбесмисленији закључци“: „да се силом одупру уласку мушира у град, да се побију цивилни и војни гувернер Хусејин-паша, бригадни генерал Риза-паша и скадарски меџлис, да се изврши препад на аустроугарски конзулат итд.“ Поткомитет, који је истовремено држао седницу недалеко од џамије, успешно се супротставио необузданим изгредницима. Збору је прочитана изјава да ће се силом оружја спречити предаја Подгорице, која је порука преко курира саопштена Призренском комитету, с молбом да се сместа упуте помоћне трупе ради подршке. Војну помоћ нарочито су захтевали подгорички муслимани у Скадру, претећи да ће се супротставити свакој комисији којој би била поверена предаја места Црног Гори. Скадарски поткомитет је и после забране настојао да убере расписану новчану контрибуцију у Скадру. Он је ставио у покрет „све полуге да би придобио брдска племена за акцију отпора против уступања Подгорице, али су сви напори у том правцу остали досад без резултата, пошто се поменута племена, знајући да њихове територије остају у Албанији и да ће стога и делови подручја у Грудима и Тријепчи које су окупирали Црногорци, морати бити повраћени, мало брину за судбину Подгорице и само гледају како би се могли извући из учествовања у евентуалним операцијама а да при томе не добу у сукоб са муслиманском комитетском партијом и покрајинском владом“. Вести из Босне и Херцеговине такође су загревале духове, те су се у Скадру причале бајке о поразима царско-краљевских трупа, док је њихово поседање Сарајева просто прећутано.⁶⁴

⁶² ADMAE, CPC, Scutari, vol. XXI, ф. 182, 183, 184, 186—7, Понс из Скадра II, 15, 18, 19. и 23. VIII 1878.

⁶³ ADMAE, CPC, Turquie, vol. 419, ф. 189, телеграм Montholona из Цариграда 25. VIII 1878.

⁶⁴ Actenstücke, Док. 208 (24. VIII 1878). — Још раније, чим је у Скадар стигла вест о именовану Мехмед-Али паше за делегата у Комисији за турско-црногорско разграничење, скадарски валија је тражио да се информација демантује ако се жели да његов живот не буде угрожен (S. Skendi, *The Albanian national awakening 1878—1912*, Princeton 1967, 59).

XI

Стање у Призрену, Баковици и на Косову ипак је најзначајније кад је реч о почецима рада Лиге. Дебрани су 5. августа јавили комитету да су спремни за маршовање. Два дана касније Централни комитет дао је заповест против уласка у акцију и Дебранима и башибозуку из Баковице и Хаса. Комитет је то учинио јер је од стране мутесарифа (Хамил-бега) и Насиф-паше био обавештен о Портиној телеграфској наредби да се народ опомене да буде миран и да се забрани одлазак нерегуларних трупа. Коначну одлуку комитет је требало да донесе средином августа, с обзиром да је Иљас-паша из Дебра већ био пошао, да је он као „реис“ председавао саветовањима комитета и с обзиром на савет шејха Мустафе из Цариграда који се очекивао. У Призрен су већ били приспели спољни чланови комитета из Баковице (вође башибозука и Бајрам-ага, кадија Ахмед-ефенди Короница, члан мешлиса Сулејман-ага), Пећи (вође башибозука Халил-бег, Шабан-бег и Мудерија Омер ефенди), Митровице (Али Драга) и Новог Пазара (Ејуб-бег). Муслимани Новог Пазара били су за помоћ Сарајеву, те су за Сарајево наводно отишли 500—700 башибозука, но народ је замолио Али Драгу да се најпре сачека одлука призренског мешлиса. Из Призрена упућени агитатори (Халим-ага, Укћин Бериша) вратили су се. На простору између Новог Пазара и Митровице налазило се дислоцирано 12 батаљона низама и редифа. Званично гласило вилајета, лист *Косово* објавило је чланке који су мирољубиво обавештавали о окупацији Босне. У исто време, шириле су се најпустоловније и узнемирујуће гласине о покољима жена и деце, о њиховом обешчашћавању од стране аустроугарских трупа, о заробљавању хиљада окупатора Аустријанаца, о убиству турских чиновника у Мостару и слично; такве вести су годиле фанатизованим, до крајности узрујаним мулиманским масама.⁶⁵

Петнаестога августа марширале су под пуном опремом и са стварима две чете дезертера кроз село Кабаш (саг удаљено од Призрена у правцу Шар-планине) да би се разишли у родна места (Дебар, Тетово, Охрид). Ти Арбанаси борили су се у саставу бивших трупа Хафиз-паше, прерушени као башибозук против аустроугарских окупационих трупа. Заптије (жандарми) у Баковици су ухватили 50 тих дезертера и спровели их у призренски затвор. Дезертери су наводили да се против Аустријанаца борило још само неколико табора арбанашких прерушених трупа. У Приштини су заптије привели четири дезертера, при чему је један дезертер био убијен а један заптија рањен. Строг поступак према војним бегунцима био је потребан „да делује застрашујуће на ратоборно расположење странке“ комитета. После доласка Илијас-паше Централни комитет је конферисао

⁶⁵ Actenstücke, Док. 197 (Призрен, 14. VIII 1878).

целе ноћи 14—15. августа, али ништа није било закључено, јер су се образовале две фракције — једна за ратну акцију а друга против ње; оне су се на седници чак физички обрачунавале. Мутесариф је 18. августа изјавио аустријском конзулу да је комитет напустио сваку помисао на ратни поход против Аустро-Угарске, јер се задата беса односила само на Новопазарски санџак; мутесариф је намеравао да неколико одреда (око 4.000 људи) пошаље према Црној Гори, у Гусиње и Колашин, а већи контингент око 15—20.000 људи на линију Митровица—Скопље, према Србији.⁶⁶

Деветнаестог августа у Призрену је одржана главна скупштина комитета, и то мирно. У Призрену се очекивао Мехмед-Али паша с већим снагама из Солуна. Мирољубиве изјаве Централног комитета наредних дана запажене су у другим вилајетским средиштима, на пример у Скадру.⁶⁷

Мехмед-Али паша напустио је Цариград 19. августа, пошто је претходно преко британског амбасадора замолио владаре Србије и Црне Горе за помирљивост и предусретљивост при извршењу одлука Берлинског конгреса о предаји означених територија. Од Порте је добио упутства „како би убедио Арбанасе да одустану од отпора којим прете одлукама Конгреса”. Диригент српске спољне политике, Јован Ристић, примио је ово именовање са великим задовољством, али је „изразио озбиљне бојазни да ли ће, услед опште дезорганизације и узбуђења које влада на границама Србије, Арбанаси показати попустљивост према ауторитету Високе Порте”. У Србији се, при томе, пре свега мислило на одред од 5.000 људи, скупљених у Приштини под заповедништвом Лигиних повереника.⁶⁸

Избор Мехмед-Али паше као султановог комесара био је лош. Мушира су Арбанаси мрзели не само што је родом био Ђаур, него посебно зато што је пре седам година показао изразиту строгост при разоружању Арбанаса. Конзул Берио исказао је наду да маршал неће ни доћи до Скадра, јер ће се већ у Приштини повући кад буде видео негодовање народа. За Мехмед-Алију је напоменуто да је претио да ће затворити деветорицу од чланова Лигиног комитета. Скадарски делегат при Лиги у Призрену телеграфисао је да је влада наложила Лигином комитету да се распусти, јер да комитет не може рачунати ни на какву подршку од стране владе. Комитет је одговорио да он и не рачуна са владином помоћи, али да ће извршити свој задатак. Под тим задатком се у Скадру мислило на Лигину акцију према Босни и против Црне Горе и Србије.⁶⁹

⁶⁶ Исто, Док. 208 (Скадар, 24. VIII 1878).

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ S. Rizaј, n.d, 214—5, 218—9, 221.

⁶⁹ ASMAE, b. 220, № 3529, Скадар 25. VIII 1878, бр. 362. — Пашко Васа био је од Порте позван да се придружи муширу Мехмед-Али паши, али је он то одбио (S. Skendi, n.d, 57).

Мехмед-Али паша је 26. августа у згради конака у Призрену сазвао Лигин комитет, те је, с картом Балканског полуострва у рукама, објаснио нове границе утврбене Берлинским уговором; позвао је комитет, а преко њега и муслиманско становништво, на мир, наглашавајући да би једна акција и уопште ремећење мира само још више нашкодрили политичким интересима муслиманског становништва и државе, те би довели до најтежих заплета с европским силама. Султанов абутант Ахмед-бег, са своје стране, представио се као султанов специјални гласник, да би изразио суверенову захвалност за приврженост народа и пренео његов позив на одржавање реда. Мишљења о успеху те двојице весника мира била су у круговима Комитета веома подељена, од самог почетка. Као Мехмед-Алијине присталице важили су утицајни шефови комитета: Иљаз-паша из Дебра, Хасан-паша из Тетова, Али-паша из Гусиња, Абдулах-паша Дрени из Баковице и Шабан-бег из Пећн, све заповедници башибозука, којима је Мехмед-Али, као врховни командант турских трупа у походима против босанско-жерцеговачких устаника и против Србије, прибавио пашинске наслове. Чланове Комитета бунила је вест да је шејх Мустафа из Тетова, који је са Мехмед-Алијом путовао до Солуна, телеграфски био позван да се врати у престоницу. „Даље држање Комитета и муслимана — извештавао је Јелинек — лежи у овом тренутку, највероватније, у рукама старог шејха који ужива безусловно поверење народа.” Мехмед-Алијина трагедија почела је још 27. августа, кад је на јавном месту убијен његов телеграфиста, родом Грк из Једрена.⁷⁰

Тога дана, пошто је валија Назиф-паша изјутра отпутовао у Приштину (да се становништву објасни нова турско-српска граница), Мехмед-Али је за 15 часова сазвао чланове Централног комитета у зграду конака, да би с њима још једном конферисао. Међутим, ни до 17 часова се нико није појавио. У то време убијен је телеграфиста. Члану комитета Абдулах-паши из Баковице и његовим друговима који су се одмах после тога појавили код Мехмед-Алије да би изразили своје жаљење због нереда, мушир је, жестоко и гњевно, упутио најтеже прекоре а затим их је на груб начин отправио. Истога дана окупило се испред зграде Комитета око 150 наоружаних муслимана, под вођством оглашених као подбуњивача Халим-аге, Уксин Берисе, Реџеп-аге, Ибрахим-аге који су сви припадали пролетаризованом нотабилитету. Жестоко су захтевали да изађу представници града Призрена с Хаци-Омер ефендијом, Муртеза-ефендијом и Шабан-агом, јер с њима треба да се конферише. Пошто им то није удовољено, ступили су неки од вођа на позив градских представника у Савет, где су изјавили да су градски представници лишени својих мандата, с обзиром да су они једини који се противе ратној акцији, док представници Пећи, Баковице,

⁷⁰ Actenstücke, Док. 209 (Призрен, 27. VIII 1878).

Скопља и свих брдских племена гласају за акцију. Чланови призренског савета изјавили су да вође и њихови пратиоци, окупљени пред зградом Комитета у најбољем случају представљају 3—4 махале, док су они изабрани од целог града (24 махале). За време тих разговора, четворица људи из групе удаљили су се и пошли су у кафану на тргу Мараш, где се у то доба налазило неубичајено велики број гостију, 150 до 200 муслимана. Један од те четворице убио је с леђа поменутог телеграфисту, док је у друштву познаника прилазио кафани. Маса је омогућила да се убица склони и цео одред заптија под заповедништвом једног бимбаше (мајора) није га могао пронаћи. То прво недело имало је да послужи, односно да изазове радикализовање масе и општи устанак, слично као нешто раније у Сарајеву. Према неким гласовима, био је то први видљиви акт завере, чије је извођење одлучено на збору на истом тргу, 24. августа.⁷¹ Конзул Јелинек није могао знати да су коици завере водили у сам Цариград.

Подбуњивачи су очекивали да војнички строг Мехмед-Али паша на то нареди репресивне мере, које би радикализоване духове увукле у отпор и насиље. У случају да то успе, намера је била да се на јуриш заузме конак, да се Мехмед-Алија зароби и примора да се прихвати команде над нередовним трупама, које би одмах биле позване под оружје. Јелинек је план прокоментарисао речима: „Ново издање приче о Хафиз-паши у Босни!” Пошто се већина Призренаца понашала мирно, кад је наишао одред жандармерије, подбуњивачи су се у трку разбежали. Два дана касније почело је хапшење коловођа акције пред зградом Комитета, који су окривљени као завереници. У град је 30. августа приспео из Митровице један табор пешадије.⁷²

Сутрадан изјутра кренуо је Мехмед-Али у Баковицу да ту, као и касније у Пећи и Гусињу, објави мировни уговор и упозна прваке са новим границама. Абдулах-паша, кадија Ахмед ефенди Короница из Баковице и Хасан-паша зи Тетова отишли су још 28. августа да би народно расположење у Гусињу учинили еластичнијим и да би их приволели да се одрекну оружаног отпора против Црне Горе. Мехмед-Али је испрва намеравао да сачека одговор Абдулах-паше о расположењу народа у Гусињу. Поглавица башибозука Али Драга се 29. августа изненада вратио у Митровицу, с намером да се са својих 700—800 људи супротстави аустроугарским окупационим трупама у Новопазарском санџаку.⁷³

Занимљив је коментар скадарског конзула Липича, доброг познаваоца Призренаца. Убиством телеграфисте прваци Лиге су Мехмед-Алији, чија је мисија и иначе наилазила на тешкоће,

⁷¹ Исто, Док. 211 (Призрен, 31. VIII 1878).

⁷² Исто.

⁷³ Исто.

„свакако хтели да му демонстрирају ад оцулос што њему и самом предстоји ако би се усудио да против њих иступи”. За Липича, то убиство је било у духу одредаба Лиге, што се нарочито види по томе да је убица изрекао обореној жртви „издајца народа”, а затим нестao без трага, имајући у близини саучесника. Поред заплашивања мушира, требало је дати на знање да се телеграфска преписка може водити само на турском језику преко телеграфисте којег Лига може контролисати. Расположење муслимана чак и у Скадру било је раздражујуће и претеће, потхрањивано гласовима о поразу аустроугарских трупа у Босни.⁷⁴

У Призрен је до првих дана септембра стигло укупно шест батаљона и предузета су хапшења. Мехмед-Али паша није био у стању да Црној Гори преда Гусиње због отпора становништва. Претпостављало се да ће интервенисати оружаном силом.⁷⁵ Призренски Централни комитет је 27. августа дефинитивно прихватио Берлински мировни уговор. Припремани устанак и пљачка хришћана спречени су смотреним понашањем већине становништва. Баковички кадија Ахмед Короница протестовао је против оних делова уговора који су се односили на уступање Црној Гори Плава и Гусиња и других територија Србији. Кадија је подстрекивао народ на устанак, тако да је Мехмед-Али непријатељски био дочекан у Баковици.⁷⁶

Већ у ноћи 31. августа — 1. септембра и потом опет 2. септембра сакупиле су се групе арбанашких брџана, које су постепено нарасле на 4—5.000 људи, и који су са муслиманима из Баковице и Пећи почели да отварају плотунску палбу уз ужасну вику на конак Абдулах-паше, у коме су били опкољени Мехмед-Али, султанов аџутант, призренски полицијски бимбаша, двојица ага, 12 коњаника и сто фанда (католика). Када су у Баковици позвана два батаљона из Пећи и један из Призрена, Арбанаси војници су одбили послушност; сам командант позваног табора у Призрену изјавио је да нема наредбе да допусти да се пуца на муслимане. Од војника у Баковици њих 150 примљено

⁷⁴ Исто, Док. 214 (Скадар, 11. IX 1878).

⁷⁵ Исто, Док. 222 (Скадар, 6. IX 1878).

⁷⁶ Исто, Док. 224 (Призрен, 7. IX 1878). — Француски конзул у Солуну јавио је о седници Лиге 27. августа да је одбачено Портино настојање да се приме одлуке Берлинског конгреса и да је Лига искажала спремност да се оружаним путем одбаци турска власт; није прихваћено уступање Црној Гори Плава и Гусиња а Грчкој јужних области, у којима је арбанашко становништво у већини; свима Арбанасима ван земље упућен је апел да се врате у домовину и да се прикључе арбанашким оружаним снагама које се организују против сваког присвајања арбанашких територија; с тим апелом сагласили су се радници на прузи Солун—Митровица; устаничке снаге из Пећи и Баковице упутиле су се ка Скопљу, с циљем да пресеку железничку везу и тиме онемогуће слање војних појачања у рејонима у којима је активно деловала Лига (ADMAE, *Congresspondence commerciale et consulaire, Salonique*, vol. V, f. 361—69; С. Димевски, „Призренска лига” според извештаите на странските конзули, Гласник на ИНИ, бр. 3/1975, 111).

је у конак, а остали су разоружани од побуњеника. Око њихових мартинки (пушака) настала је жестока распра међу побуњеницима, те их је ту погинуло 8 или 9. Петог септембра конак Абдулах-паше био је запаљен кантама петролеја и сеном, те је био заузет на јуриш. Абдулах-паша био је избачен кроз прозор и изрешетан стотинама метака. На обе стране било је неколико стотина мртвих и рањених. Фанди су остали верни влади, те су изгубили око 100 људи. Мехмед-Али са двојицом ага и петорицом оданих затворио се у камену кулу Абдулах-пашиног конака. Шестог септембра у подне око куле је запаљено сено и она је коначно заузета на јуриш. Мехмед-Али био је изрешетан са 70 метака кад се појавио на отвореном простору поред куле.⁷⁷

Маршалова глава ношена је по граду, натакнута на мотку. Шест батаљона је потом, наводно марширало ка Баковици. Побуна се окренула против Порте. Као главни виновник баковичких збивања означен је кадија Короница. До 7. септембра никакви ешелони побуњеника нису пошли за Босну.⁷⁸ Од Абдулах-паше побуњеници су тражили да Мехмед-Алију истера из куће с рукама везаним на леба, но то је он одбио. Липич је сматрао да је маршалу саветовано да пође у Баковицу, како би био увучен у клопку. План о његовом уништењу био је потајно договорен између Призрена и Баковице, тако да су брђани на време били обавештени да сиђу у чаршију.⁷⁹

Липич је Мехмед-Алијино убиство доводио у везу с Лигом. Карактеристичан је податак да је енглески конзул у Скадру, још приликом доласка у Медову 31. августа, тамо већ наишао на глас да је маршал убијен. Дакле, сенка догађаја бачена унапред! И у Скадру се поводом убиства телеграфисте причало да је убијен и његов господар. Кад се сазнало да је пошао у Баковицу, јавило се мишљење да се и маршалу ускоро спрема исти крај. „Између Лигиних комитета — образлагао је Липич — који су били упознати са стварима које су се одвијале у њеном крилу између владиних службеника с ове и с оне стране, хоџа, фанатика и дешператних људи свих врста одиграва се живи непрекидни додир, делом путем телеграфа, делом писмено преко курира и повереника који путују тамо-амо.“ Аустријски конзул у Скадру резонувао је да је завера била посебно подмукла, јер су у клопку увучени и Абдулах-паша, рођени Баковац, жандармеријски мајор Бајрам-ага, старешина племена Гаша и Шаћир-ага, један од главара племена Краснића. Брђани су заштитили

⁷⁷ Actenstücke, Док. 224. — Разоружање батаљона у Баковици извршено је 4. септембра (Док. 229, Скадар, 11. IX 1878).

⁷⁸ Actenstücke, Док. 230 (Скадар, 11. IX 1878, према извештају Јелинека од 7. IX 1878).

⁷⁹ Исто, Док. 229 (Скадар, 11. IX 1878).

католике у Баковици, што је био још један доказ да су они били само оруђе завере а не њени виновници.⁸⁰

О Мехмед-Алијином убиству има доста вести у штампи⁸¹ и у дипломатској документацији. Британски конзул у Скадру лаконски је забележио (јуна 1880) о Портином „жртвовању” маршала: „Лига је била застор иза кога су Портини високи чиновници у тим крајевима могли да задају ударац којим је требало застрашити Европу; но чим је дело било извршено, Лига се растурила и омогућила Порти да се прогласи неспособном да казни кривце пошто, како је изјавила, то је било дело читавог становништва а не неког политичког тела.” Ова опасна је алузија на оно што је велики везир рекао британском амбасадору: Порта не зна кога да сад пошаље у ту покрајину; не може се поклонити вера ни трупама из Цариграда, јер неће пуцати у муслимане; неизвесна је предаја територија Црној Гори и Србији, јер се противе Арбанаси.⁸²

Вест о убиству учинила је, наводно врло мучан утисак на султана и његову владу. Ноћу после првог дана опсаде и борбе, док је владало затишје, мушир је успео да се телеграфски јави Порти. На жалост, два батаљона која су му пошла у помоћ, предала су се побуњеницима. Абанаси су били разјарени на њега

⁸⁰ Исто, Док. 233 (Скадар, 14. IX 1878). — Занимљива су и обавештења која је италијанском конзулу у Солуну послао из Приштине његов обавештајац о збивањима у Баковици првих дана септембра. Брђани су у Баковицу стигли још док се Мехмед-Алија налазио у Призрену; стигли су чак неки и из Гусиња; муширову пратњу представљао је батаљон од две чете које су у Баковици размештене по кућама, као и у касарни која је била 500 метара удаљена од града, на једној узвиштини; 4. септембра је почела озбиљнија пуцњава, а војници те две чете су делимично пуцали на побуњенике муслимане; само су Фанде стварно пуцале без резерве на побуњенике; у току четвртка паљба је трајала седам часова, после чега су побуњеници затражили од Абдулах-паше Дренија да им изручи маршала; у петак је ватра почела у два сата иза поноћи; племеници Бајран-аге и Шаћир-аге, који су стигли у Баковицу баш у то време, нису ништа учинили да сачувају поменуте аге; после погибје Абдулах-паше, султанов ађутант се спасао на тај начин што се предао у руке једном хоџи, који га је отпустио до Призрена; у току борбе један део побуњеника је отишао у касарну и разоружао шест чета војника; ови су предали своје пушке мартинке тек после малог отпора, на наговор неког Мухтар-бега (ASMAE, б. 220, № 3757, Солун 18. IX 1878, бр. 226, прилог из Приштине). — О смрти Абдулах-паше Дренија Пашко Васа је писао: „Осумњичен да је прихватио гледишта Мехмед-Али паше и да ради на штету националне части и достојанства, он је био први кога је требало да убију његови сународници и ја мислим да би сваки гавлар који би покушао да нанесе штету националном осећању или да га измени, доживео исту судбину као Абдулах-паша и остали који су погинули заједно са Мехмед-Алијом.” (С. Скенди, н.д., 58).

⁸¹ Види на пример париски *Le Monde* 11. IX 1878, 3—4 и 13. IX 1878, 3 (вести лондонског *Times*-а из Беча и Цариграда); погрешна је тврдња да се убиство десило у Пећи, где је мушир био наводно убијен са 22 војника и једним официром.

⁸² S. Rizaj, n.d., 222—23, 292.

зато што је потписао Берлински уговор и што је препустио територије Црној Гори. Још приликом именованја неки су на Порти приговорили да се он не шаље јер је навукао на себе непријатељство Арбанаса због строгости у сузбијању хајдучије. Порта је допустила да оде у сигурну смрт, јер је и сама била незадовољна његовим попустљивим држањем у Берлину. Муширова смрт је својеврсни протест саме Порте за понижења и губитке који су јој нанети на конгресу у Берлину.⁸³

Утисак који је вест о Мехмед-Алијевом убиству изазвала у Бечу био је потпуно неповољан за Турску. Многи су оптуживали турску владу да игра двоструку игру, а у делатности Лиге видели су безнадежну слабост султановог кабинета и власти и пад владаревог ауторитета. Британски амбасадор је забележио да „док се Порта позива на своју немоћ“ да осигура мир, „Аустрији ће бити пружен сличан разлог да предузме администрацију и у томе дистрикту“.⁸⁴

Неки детаљи у вези са убиством указивали су да су у ствари и постојећи шефови Лиге у збивањима у Баковици остали без ауторитета и да су ствари водили екстремни елементи који су имали везе са мањинском струјом у Лигином комитету. Према исказу шурака и слуге Мехмед-Алијиног, прерушених у обичне војнике — мушир је пре него што је био опкољен успео да придобије баковичке прваке да послушају султанове наредбе. Конач се нарочито налазио под ватром побуњеника са минарета једне џамије са кога се лепо видело у двориште конака. У конак су побуњеници продрли преко једних лоше утврђених врата и ту су ухватили Абдулах-пашу Дренија, одвукли га на минарет и одатле га бацили. Побуњеници су избегавали да пуцају на војнике, тврдећи да су официри и три главара издајници. Као изазивача немира и виновника Мехмед-Алијине смрти Беч је сматрао кадију Ахмета Короницу, Илијас-пашу, Хасан-пашу из Тетова, Дервиш-бега из Зуме, валију Назиф-пашу у Приштини и призренског мутесарифа Кјамил-бега.⁸⁵

Према информацијама Б. Берија у Скадру, Мехмед-Алија је пре свог трагичног краја дао налог да се ухапси Али-бег гусињски, моћни феудалац који је био један од првака Призренске лиге. Налог је, наводно, спроведен, али су се сакупили Гусињци (њих 1.200 под оружјем) те су га ослободили. Њима су се прикључила и нека племена, на пример Краснићи. Пошто су сазнали да је мушир у Баковици, пошли су тамо да га траже да пусти Гусињца Алију. Са њима је био нећак Фетах-аге из истакнуте феудалне породице, који је дражио Баковљане да држе страну „невернику“. Уз мушира на тапету су се одмах нашли и Фанди, католици насељени из Мирдитије, и то већ тиме што је

⁸³ Исто, 227—30.

⁸⁴ Исто, 226—7.

⁸⁵ Исто, 231 и 231—2.

један њихов, по одлуци Фанда, убио Фетах-агу. Поред тога, Фанди су у Баковици били жандарми и Абдулах-бегови колони. Од њих је 200 подигао на оружје Абдулах-бег, при чему је њих 50 пошло с њим а других 150 је бранило цркву. Одлучујући бој почео је у четвртак 5. септембра увече и трајао је до 24 часа. Од два пристигла батаљона један се разбежао а други, састављен од Арбанаса, одбио је да се бори. Мехмед-Алија је обећао велику своту новца за своје ослобођење. Нападаци су имали 200 мртвих а браниоци 50. Од бегова на мушировој страни погинулу су Абдулах-бег и његов рођак као и Баковички Фетах-ага, Шаћир-ага и Саид-бег из Тиране. Извештан број Фанда спасио се под једним степеништем од трупаца.⁸⁶

Руски амбасадор у Цариграду Лобанов приметио је у вези с убиством две ствари: 1) озбиљност арбанашке побуне, 2) немоћ Порте. Он је сматрао да европски кабинети неће моћи да остану равнодушни, јер Лига директно угрожава берлинске одлуке. Лига је организовала три војна корпуса — један према Црној Гори, један за одбрану Новог Пазара и један око Скопља. Овај последњи могао би имати задатак да помогне устанак муслимана у Родопима. У регуларним групама које су се слале на Косово половину су чинили Арбанаси и Босанци. У гарнизони-ма се није налазило више од 2.600 људи.⁸⁷

Жандармеријски бимбаша који је бранио Мехмед-Алију био је, према црногорском извештају, из племена Гаша. Помоћ која је долазила из Пећн враћена је. Племенску војску која се борила против Мехмед-Али паше (а која је бројала чак 20.000 људи) водио је Исмаил, брат Бајрам-аге који је погинуо на маршаловој страни. Са завереницима био је у споразуму Али-паша гусињски, коме је био упућен један суварија да га подсети на договор. Онда су гусињски Муслимани напали на Србе из гусињске вароши, скупили су сву мушку децу и младиће од 5 до 20 година, тукли су их и обријали су им главе. Један гласник Срба дошао је црногорском поверенику да прими налог о акцији; налог није постојао, него је само дат савет како да се људи боље осигурају, а дато је и нешто цебане.⁸⁸

⁸⁶ ASMAE, в. 220, № 3777, Скадар 15. IX 1878, са бр. 368. — Још пре убиства мушировог, Берно је 30. августа јавио да је у Баковици убијен један паша, изгледа муширов присталица (Исто, № 3606, Скадар 2. IX 1878, бр. 365).

⁸⁷ ASMAE, в. 220, № 3755, Галвања из Цариграда 10. X 1878, бр. 1257 (разговор од 15. септембра). — Отправник руског конзулата у Скадру скретао је пажњу на напад побуњеника у Баковици на утврбену касарну у којој су се налазила два батаљона (Државни музеј на Цетињу. Приновљени рукописи 1878, ф. XXVI, Спејер Лобанову а копија Гирсу од 29. VIII/10. IX 1878).

⁸⁸ Архив Црне Горе, Писма и наредбе, бр. 36/5 од 29. VIII 1878, Симо Поповић из Андријевице 28. VIII/9. IX 1878, Станку Радоњићу.

XII

Француски дипломатски представници у Турској такође су пратили ситуацију са Лигом („Ligue musulmane albanaise”). За мисију Мехмед-Али паше француски војни аташе је јавио да јој је главни циљ да спречи трупе ранијег армијског корпуса Хафиз-паше да се придруже присталицама босанског отпора и посебно да разувери чланове Лиге у потребу прикључења покрету против аустријске окупације. Пошавши из Цариграда (19. августа) преко Солуна (25. августа), Мехмед-Алија је имао да уреди ствари у Митровици, а потом да се упути „у тешке и планинске дистрикте Горње Албаније”. На Порти је постојала бојазан да његов успех неће бити потпун, пошто су арбанашки прваци дотад одбијали да маршала пусте да продре у њихову средину и да успоставе директну везу с њим. Није се знало ни да ли ће регуларне трупе у Митровици остати до краја верне, нарочито ако би се прекинули преговори између Мехмед-Алије и шефова организације. Тешкоћа се налазила и у самој личности Мехмед-Алије, који је негативно задужио арбанашке брбане у време агитације међу њима 1871—1872. године, а који је оперишући у пролеће 1877. у долини Таре показао строгост према арбанашким контингентима у Пећи, Приштини и Гусињу. Француски аташе је претпостављао да Мехмед-Алијини напори неће довести ни до каквог практичног резултата. Капетан де Корси јавио је Паризу, према саопштењу листа *Стамбул*, да је донесена одлука о образовању на Косову (Митровица) новог армијског корпуса, замењујући ранији II корпус у Шумли, дакле са територије коју је царство изгубило. Берлинским конгресом и аустроугарском окупацијом Босне, Митровица је добила изузетан значај, посебно према подручју раније Босне и Херцеговине, да брани приступ Аустријанцима у долину Вардара, али и да држи у покорности брбане.⁸⁹

Јављајући о смрти Мехмед-Алије и његовог домаћина Абдулаш-паше Дренија (кога је означио као председника Лигиног комитета), дипломатски представник у Скадру Понс је закључио да је дух арбанашког живља пренадражен и додао да је Порта немоћна „да издржи покрет који је сама изазвала”. Понс је јавио и о сакупљању скадарских Арбанаса против страних конзулата и да је већ запређено и француском драгоману (Беровићу), зато што је словенског порекла, али чак и аустријском конзулу (Словенцу Липичу) и грчком конзулу (као православцу). Валија је предузео неке војне мере да онемогући те намене, али он више није могао рачунати на верност војске састављене од арбанашких батаљона. Враћајући се са више елемената на Мехмед-Алијино убиство, Понс је био мишљења да је Порта

⁸⁹ ADMAE, CPC, Turquie, vol. 320, ф. 29—30' и 39—9', капетан де Корси из Терапије 2. и 3. IX 1878.

послала маршала у Призрен да, представљајући се Централном комитету, настоји да га растури; тек после тога по значају долазила је предаја Плава, Гусиња, Подгорице и других територија Црној Гори и привикавање муслиманског живља на одлуке Берлинског конгреса. Маршал је, наводно, пре свог одласка према Плаву и успутног задржавања у Баковици, дао ухапсити неке прваке, због чега је муслиманско становништво у Баковици тражило од Мехмед-Алије и његовог домаћина да маршал напусти њихову земљу. После тога је од Абдулах-паше затражено да преда „Баура“ (Мехмед-Али је био потурчен Немац) и извршен је напад на насеобину католичких Мирдита у месту. Новости са убиством не само што су повољно примљене од скадарских муслимана, него је велико уважање код скадарског валије стекао и Јусуф-ефендија, делегат Подгорице у Централном комитету, који се налазио у Призрену у време боравка Мехмед-Алије у том граду.⁹⁰

Поводом обавештења о убиству Мехмед-Алијином, француски амбасадор у Цариграду јавио је својој централи да је реч о правој бици у којој је погинуло преко 400 људи. „Изгледа — додао је — да се Албанија заиста налази у једној великој националној агитацији.“ Сам избор маршала за гушење отпора и за умирење арбанашког живља био је погрешан. Амбасадор Фурније је понављао да је у арбанашким крајевима агитација достигла национални карактер, да се сви, па чак и старци, наоружавају, како би бранили своје верско уверење. Са 160.000 бораца и са захтевом за некадашњом независношћу, Арбанаси су се могли опирати учесницима у деоби (Срби, Црногорци, Грци и Бугари). Руски представник на Порти Лобанов био је сав обузет арбанашким догађајима. Он се посебно трудио да установи да ли се у Албанији исказао стварни национални дух, о чему би се морало водити рачуна, и који би могао водити стварању арбанашке независности. „Независна Алабанија била би за Русију друга Црна Гора, која би се, под њеним окриљем, и ако затреба, могла супротставити амбицијама аустријским, грчким, српским, црногорским па чак и бугарским.“ Француски амбасадор био је фрапиран лакоћом, са којом се Лобанов мирио са судбином да се конституише једна Албанија. Берлински конгрес није предвидео ту нову националност, него је веома лако делио Албанију. Амбасадор Русије распитивао се што ће учинити Порта за одржање свог престижа у Албанији и за освећивање Мехмед-Алијине смрти.⁹¹ Као што се види, и француски, па чак и руски представник на Босфору, били су спремани да подрже стварање велике Албаније, кад се она приказала као чврста чи-

⁹⁰ ADMAE, CPC, Scutari, vol. XXI, ф. 194, 195—5' 197, 198—201, Понс из Скадра 9, 12, и 16. IX 1878.

⁹¹ ADMAE, CPC, Turquie, vol. 420, ф. 60, 64, 68—8', 87 и 118—9, Фурније из Цариграда 2, 9, 11, и 13. IX 1878.

њеница, и, посебно, као најодлучнија снага надирању Аустро-Угарске у средишту Европске Турске.

Пре него што је дошло до Мехмед-Алијиног убиства, које је значило прву етапу у развоју Лигиног покрета, док је оштрица међу арбанашким муслиманима била усмерена против Аустрије, „угледни Арбанас“, високи Портин чиновник (свакако Пашко Васа ефендија) поново је 1. септембра посетио отправника послова италијанске амбасаде у Цариграду. Дошао је да сазна одговор Рима на предлог учињен 28. јула. Према инструкцији од 13. августа Галвања је изјавио „да је италијанска влада веома осетљива на доказ поверења који јој је пружио арбанашки народ, за чији просперитет изражава најтоплије жеље; али да привржена начелима на којима се заснива наша национална политика, политика битно мирољубива и несебична, не може да удовољи жељама које је изразило арбанашко становништво за евентуални протекторат Италије“. Угледни сабеседник мучно је примио одговор и није крио „да су се његови сународници веома надали повољном пријему њихове молбе“. Сад је остао само један једини пут — ослонац на сопствене снаге. „Повређена у својим правима од стране Берлинског конгреса — нагласио је угледни посетилац — Албанија је одлучна да с оружјем у руци брани интегритет своје територије са било које стране да долази напад, од Црне Горе, Србије, Грчке или Аустрије. Територијални интегритет је за нас питање живота и смрти. Или Албанија треба да остане каква јесте, у поседу својих правих граница или је одређена да за кратко време нестане као прах својих грамзљивих суседа.“ Галвања је скренуо пажњу саговорнику да Арбанаси неоправдано верују да ће придобити симпатије и подршку великих сила, ако непромишљеним одлукама буду реметили поредак ствари који је предвидео Берлински уговор и то само зато да се обезбеди мир. Арбанаси треба да потраже спас у мирољубивом развијању својих установа. На то је посетилац рекао да арбанашки народ намерава да се обрати Европи да би се постигло: „1° да се загарантује интегритет (његове) територије; 2° да му се одобри посебна администрација; 3° да се арбанашки језик прогласи званичним језиком; 4° да се установи локална милиција.“ Ако велесиле испуне захтеве Албанија неће бити претња миру и „остаће мирна под султановим жезлом“.⁹²

XIII

И арбанашки покрет претрпео је штету од поменутих убиства. „Беса“ између Призрена с једне и Баковице, Пећи и брбана с друге стране је раскинута, с тим да се непријатељства

⁹² DDI, II — 10, 519, Галвања из Терапије 1. IX 1878.

не врше до бајрама. Баковица и Пећ са своје стране, наводили су да су злочини почели у Призрену и да с њима сами ти градови немају никакве везе. У Призрену су се очекивали главари баковичких и пећких брћана, да се Призренци с њима мирно погоде. За све то време судбина хришћана и аустроугарског конзулата била је крајње неизвесна, и конзул Јелинек није добио одговор на поднесену протестну ноту.⁹³

У таквим условима Комитет Лиге одредио је Пећ као своје главно седиште. Разаслао је позиве по свим срезовима северне и средње Албаније да пошаљу делегате да се придруже Комитету у Пећи. Скадар се одмах одазвао позиву. Делегати у то доба обично нису припадали реду утицајних ага и бегова, који су показали жељу да се привремено држе у позадини покрета. Погибија Мехмед-Алијина унела је узнемирење у племена око Призрена, Баковице и Пећи. Многи планинци који су остали верни Порти побијени су, а њихови робаци нису се показали склони да прихвате одлуку Лигиног комитета да се за проливену крв не сме тражити освета. Између племена је уговорено примирје које је требало да потраје до краја месеца рамазана, но оно није поштовано. Постојала је бојазан да ће се подељеност у мишљењима и интересима повећати уколико у току следећих дана аустријске трупе постигну какав видан успех у Босни и Херцеговини.⁹⁴

Отпор који је у Босни и Херцеговини пружен наступању Аустријанаца, покренуо је Скадрани да се боре против остварења одредаба Берлинског конгреса. Ипак, британски конзул није очекивао да би знатнији број људи пошао у помоћ Босанцима. Он није пропуштао ниједну прилику да објасни представницима власти и утицајним домаћим људима да њихов отпор конгресним одлукама ничему не води. Мада је запажао да су снаге турске регуларне војске сасвим недовољне и да су војници Арапи постали пасивни посматрачи, конзул Грин (не знајући да је Мехмед-Али паша већ мртав) сматрао је да неће ваљати ако паша покаже и најмање слабости у Призрену и Баковици. У том случају би надвладала тактика побуњеника који би пљачкали богате и незаштићене срезове.⁹⁵

У Приштини се у вези с погибијом Мехмед-Алије причало да су побуњеници убили Бајрам-агу и Фанде зато што су били означени као издајници. Кадија Короница, један од главних вођа побуне, претио је да ће се на челу 20.000 бораца појавити у Призрену и Приштини да би се изборио за арбанашко јединство. Приштински муфтија се поводом такве евентуалности бојао да се не деси општи покољ хришћана, јер трупе не би пу-

⁹³ Actenstücke, Док. 233 (Јелинеков извештај Липичу из Призрена 10. IX 1878).

⁹⁴ S. Rizaj, n.d., 234.

⁹⁵ Исто, 223—4.

цале на своје истовернике, што је показао случај у Баковици. Командант Косовске дивизије изјавио је да нема никаквог поверења у своје војнике.⁹⁶

У редовима чланова Лигиног комитета настала је подвојеност између следбеника арбанашког јединства (иза којих су се налазили побуњеници) и крупнијих феудалаца који су се држали са Портом и били спремни да прихвате Мехмед-Алијине разлоге. После маршаловог убиства, Портга је била приморана да тражи заједнички језик са „унионистичком” струјом. Та се веза могла постићи преко фамозног тетовског шејха Хаџи Мустафе Роухија, чија је сенка лебдела над маршалом упућеним у смрт. Повративши се из Солуна, камо је ишао са муширом, у Цариград, он је у ствари био члан „униониста” у вези са султаном. На захтев Порте да јој се делегира представник струје за арбанашко уједињење, појавио се шејх. Праћен од великог везира и Осман-паше, био је код султана, где су већали поводом демарша који су у вези са предајом територија стизали од Арбанаса. Пре 12. септембра шејх је због тога и други пут био код суверена. Он је члановима Лигиног комитета саветовао да наставе своју акцију, знајући како је Цариград примао демарше; није одобравао жељу неких чланова да се повуку; није му било право што се чврсто држе само Баковица, Пећ и Гусиње и што је пећки кајмакам побегао. Муслимани у Приштини су се сложили са уступањем територија Србији. Двојица чланова Лигиног савета, која су била из Приштине, одређена су да пођу са Хусни-пашом на границу; они то нису учинили, јер ни паша није кренуо. Поступак Приштеваца значио је кидане са идејом о јединству. Било је чланова исте тенденције који су остали у Призрену, да се не би нагло експонирали.⁹⁷ Петнаестог септембра, међутим, приспели су у Приштину представници струје јединства из Лигиног комитета — Илијас-паша из Дебра, Хаџи Омер ефендија из Призрена и Хаџи Ибрахим ефендија. Они су одржали саветовање код валије у Приштини, коме је присуствовао и Хусни-паша. Учесници саветовања изразили су своје негативно расположење поводом догађаја у Баковици, али су обећали да ће устаницима вратити оружје и муницију које су они одузели војницима. Илијас-паша је тврдио да Дебрани никад неће следити савете Коронице и да се неће мицати док их влада не позове. У Приштини је средином септембра било мирно.⁹⁸

⁹⁶ ASMAE, b. 220, № 2816, Солун 30. IX 1878, бр. 227, прилог из Приштине од 12. IX 1878. — Савремени албански хисторичар Кристо Фрашери пише о ситуацији насталој после Баковичких догађаја: „Убивши турског маршала, Призренска лига је прилично претерала са својом акцијом. Однос са Цариградом се затегао. Лига је сада очекивала репесалије од стране турске владе” (К. Frashëri, Histoire d'Albanie, Тирана 1964, 141).

⁹⁷ ASMAE, b. 220, № 3816, Солун 30. IX 1878, бр. 227, прилог из Приштине од 12. IX 1878.

⁹⁸ Исто, прилог из Приштине од 15. IX 1878.

Извештаји показују да су се међу Арбанасима који су се окупили око Лиге оформиле у ствари три струје — једна протурска из редова крупнијих феудалаца, друга за „јединство“, из редова ситнијих феудалаца, интелектуалаца и нижег клера и трећа радикална, која се ослањала на брђане Пећи и Баковице, која је и касније стално нагињала пуној независности Арбанаса.

Тих дана је из Цариграда у посебној мисији упућен Арбанасима у побуњеном рејону тетовски шејх. Чим се из брода искрцао у Солуну (18. септембра), полиција га је спровела валији. Он је, међутим, показао писмо великог везира и Осман-паше, те је био пуштен да иде у Скопље. Шејх је пут наставио сутрадан.⁹⁹ Порта није радила искрено. Послала је шејха, али је 20. септембра телефонирала Солуну да шаље јаке војне снаге за Скопље и Приштину; за Скопље 16 батаљона пешадије са две батерије а за Приштину — 32 батаљона пешадије, пет батерија топова и три коњичка пука. То су биле снаге репресије против побуњених Арбанаса, односно и против евентуалног наступа Аустријанаца. За Приштину је било одређено слање људске и сточне хране за 60 батаљона, али се људство није појавило.¹⁰⁰

Тетовски шејх Роухи ефендија носио је султаново писмо Лигиним првацима у коме је султан говорио да цени арбанашко јединство. Двор на Јилдизу и велики везир настојали су да се што боље повежу са „центром“ Лигиног комитета, који је исповедао исте идеје као комитет у Цариграду, на челу са Абдулом Фрашерџем. Двадесет првог септембра шејх је био у Приштини, где су дошли и представници Новог Пазара — градоначелник Сулејман ефендија и муфтија. Роухи је од њих тражио да пруже отпор у случају да Аустријанци уђу у Новопазарски санџак. У Приштини се тада разрађивала теза да ће Аустријанци преко Србије упасти на Косово, те је једна колона за наступање у том правцу већ установљена у Вишеграду. Новопазарски представници су дошли да приме директиве од валије и да се сусретну са арбанашким вођама. Глава Мехмед-Алијина била је из Пећи послата у Малесију Доњег Дебра, где је ношена по селима да би се Дебрани загрејали за ставове радикалнијих представника Лиге. У исто време, у Приштину је (19. септембра) стигао Портин телеграм да се формира комисија од угледних људи и неких главних функционера, која би одлучила о мерама које је требало предузети за кажњавање виновника баковичких догађаја. Ипак, Порта је од валије тражила да консултује мишљење Арбанаса о дефинитивном седишту вилајета, тј. да ли да оно буде у Приштини или Призрену. У Баковици и Призрену

⁹⁹ ASMAE, b. 220, № 3846, Солун 30. IX 1878, бр. 227. — Поменути Осман-паша образовао је једну странку која се залагала за рат против Аустро-Угарске; ту странку је, изгледа, султан фаворизовао (С. Скенди, н.д., 56).

¹⁰⁰ ASMAE, b. 220, № 3924, Солун, 2. X 1878, бр. 229.

било је мирно. Неки арбанашки прваци су се сакупили на мосту Луке (између Баковице и Пећи), где су одлучили да ће по завршетку бајрама одржати састанак Лиге у Призрену. Известан немир запажао се код мухацира у Приштини, Скопљу и другим местима, јер су били лишени свега осим незнатне владине помоћи, а зима је била на прагу. У Приштини се причало и о загонетном убиству Целаледин-паше и целе његове породице, па и слуге у Мати; разлог злочину није се могао установити.¹⁰¹

Покрети турске војске настали због Ђаковичких догађаја и побуне настављени су, али не наступањем него најпре повлачењем. Брод за Волос опозван је (11. септембра) у Солун, а један батаљон је из Приштине враћен у Скопље (14. септембра). Разлог је био — скупљање великог броја Лигиних присталица, а влада је желела да избегне конфронтацију. С обзиром на припреме железничке дирекције, ипак се у Солуну претпостављало да влада жели да у Приштини сакупи један армијски корпус од око 30.000 људи. У Скопље је 16. септембра упућен један батаљон. Тада је у Скопљу било 2.000, у Приштини 300 и у Пећи и Баковици 1.900 војника.¹⁰² Генерал Хафиз-паша телеграфирао је са Косова у Цариград да му треба послати 46 батаљона војника да би се повратио мир и ред. Порта је најпре предузела мере да се та војска сакупи, али је потом преовладало мишљење да би мудрије било да се поменути подухват лимитира.¹⁰³ Средином месеца у Митровицу је приспело шест батаљона. Војна команда у Приштини превезла је железницом из Качаника, Феризовића и Липљана ратни материјал у Приштину, вероватно у циљу да утврди гарнизон у Приштини.¹⁰⁴

Страни конзули слали су својим централама и извештаје како су у којим арбанашким средиштима коментарисани Ђаковички догађаји и шта је уопште предузимано. На крајњем југу, у Превези, говорило се да су маршал и неки прваци Лигиног комитета побијени зато што су се супротстављали планираној експедицији људства у помоћ побуњеницима у Босни. Италијански вицеkonzул у месту закључио је да Лига није основана само да се супротстави Грчкој и Аустрији, него и самој Турској.¹⁰⁵ Првак тога краја Абедин-бег сазвао је за 20. септембар у Превези, тајно и одвојено, старешине Чамурије, са налогом да се припреме за дизање устанка ако би се и један део Епира предао Грчкој. Према турским изворима, у Чамурији је основан један арбанашки комитет, састављен од Абедина, Метли Плиоина, од бегова из Парамитије, од сина Ахмета Дино из Лопсофилатеса. Његов председник Абедин настојао је да покрене епирске

¹⁰¹ Исто; као бел. 99.

¹⁰² ASMAE, b. 220, № 3757, Солун, 18. IX 1878, бр. 226.

¹⁰³ ASMAE, b. 220, № 3833, Галвања из Терапије 23. IX 1878, бр. 1268.

¹⁰⁴ Исто, № 4110, Соун, 16. X 1878, бр. 232.

¹⁰⁵ Исто, № 3690, Превеза 15. IX 1878, бр. 33.

бегове у циљу да обезбеди новац за пушке, топове и муницију. Многобројни власници су већ обећали знатније прилоге од 900 па и 1.000 турских лира. Веровало се да је тај комитет већ успоставио везу са Призреном и да ће прићи регрутовању бегова за војну службу. Постојало је уверење да се Порта не налази далеко од тих настојања, тим пре што је Абедин био владин чиновник у цариградској берзи и да није било никаквог разлога за његово тако дуго задржавање у Превези. Уосталом, он је и у време рата против Русије био из Цариграда упућен у Јањину као председник комисије за регрутовање башибозук. Италијански конзул у Јањини сматрао је да ће се и у насталој ситуацији Порта радо ослонити на арбанашки башибозук.¹⁰⁶

У југоисточној Македонији владала је велика узнемиреност како због арбанашког покрета, тако и због могућности да Руси окупирају те пределе. Више од 300 војника Арбанаса из коњице, са најмодернијим пушкама али одевено у труле дроњке, вратило се у Солун. Хришћани Македонци („Бутари“) нису се хтели одазвати позиву власти да учествују у земаљској одбрани.¹⁰⁷

У Цариграду у другој половини септембра поново је ступио на сцену познати Пашко Васа ефендија. Пошто је био одбијен у италијанској амбасади, он се без тешкоћа одшетао до аустругарске легације. Усмено је образложио политичку проблематику Арбанаса, насталу са образовањем Лиге и потребом да арбанашки народ буде заштићен од Европе. У каснијем писменом поднеску Пашко Васа је величао ратоборност и старину свога народа. Говорећи о Грчкој, Црној Гори и Србији као сувише малим државама да би им Арбанаси могли бити припојени, Васа ефендија је напоменуо: „Свест арабнашког народа се буни против идеје да се потчини власти која нема снагу дина, ни пространство огромног царства, ни традиције великих војних подвига. Томе осећању дугује порекло садашња Арбанашка лига. Идеју нико није инспирисао; она се створила сама у свести свих и у исто време и она је била неодољива.“ Том неодољивошћу он је тумачио и погибију маршала Мехмед-Алије од стране Арбанаса из масе, који „из јавне свести примају наредбе да управљају као шефови и јавну свест слушају да би деловали као војници“. „Саслушавши своје примитивне особине и свој витешки карактер — писао је даље члан цариградског комитета — арбанашки народ нема уображености да верује да је способан да се бори против воље Европе, али он има свест о свом задатку, и он поштује успомену на своје претке; он зна да умре а да се не жали. Он осећа у дубини своје душе да није срећан и да има права да то буде, на исти начин као и друге националности.

¹⁰⁶ Исто, № 3779, Сербони из Јањине 20. IX 1878, бр. 129, шифрован анекс на француском језику.

¹⁰⁷ ASMAE, b. 220, № 3757, Солун 18. IX 1878, бр. 26, прилог уз акт комерцијалног агента из Сереза бр. 43 од 13. IX 1878.

Глас векова му стиже из даљине и говори му да корача према прогресу и цивилизацији; он га чује, он осећа снагу и он би желео да му се повинује, али колико је препрека на његовом путу! (...) Исүвише примитиван да би припремио бољу будућност радом који изискује много времена и сувише поносан да се спусти до издаје и нискости, он узима оружје и ствара Лигу. То је његов начин протеста, начин говора. Он каже Европи: Ја хоћу да живим, хоћу да ходам, хоћу да будем срећан!"¹⁰⁸ У на­дошлој патетици, разуме се, није било речи о детаљима него само о потреби да се Европа заузме за границе будуће Албаније.

XIV

Док су се главни трговци Скадра помирили са насталим стањем, хватајући везу са Цетињем да би се омогућио рад њиховим пословним агентима у Бару и Улцињу, код чланова скадарског поткомитета Лиге читовао се дух отпора аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине. Пример отпора Босанаца надањивао је Скадрани да истрају у борби против ширења Црне Горе. Занимљиво је да се у Лигиним круговима у Скадру није постављало питање Грчке, односно судбине Доње Албаније, док се у исто време помишљало на предузимање праве офанзиве против Србије. Сматрало се да ће се на југу граница одржати. Жорж Понс је и даље понављао да, када Пор­та и њене валије у Скадру и на Косову не би охрабривале Лигин покрет, он би се свео на неколико хиљада фанатичних муслимана. Католички брђани били су одлучни да не узимају никаквог учешћа у насталом покрету.¹⁰⁹

Према обавештењима из Призрена (почетком октобра), Централни комитет Арбанашке лиге се стварно распао због унутрашњих раздора, те су се прваци из разних санџака горње и средње Албаније вратили својим кућама. Косовски и скадарски валија налазили су се у сталној вези са Портом, обавештавајући је о расположењу Лиге према извршењу клаузула Берлинског уговора и о писању европских листова о снази Лиге. Понс је чак у Скадру сазнао да је Васа ефендија из Цариграда за­добрио велики утицај у Албанији. Дипломата у Скадру није веровао да ефендија стварно ради на пројекту реформи у арбанашким крајевима, што су му приписивали извесни листови, а што је требало да представља израз жеља арбанашког становништва. Програм организације тог функционера могао би се оживотворити једино Портиним наредбама. То је било мишље-

¹⁰⁸ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv, цариградски амбасадор септембра 1878.

¹⁰⁹ ADMAE, CPC, Scutari, vol. XXI, ф. 202—4, Понс из Скадра, бр. 230 од 1. X 1878.

ње и других страних конзула у Скадру.¹¹⁰ Реформе Пашка Васе требало је да представљају редуцирани програм изречен 1. септембра; „интегритет” је имао да буде свакако изражен јединственом управном јединицом.

Није ред да се изостави ни дугачак извештај аустроугарског конзула из Скадра Липича од 7. октобра. „Изгледа да се Лига ближи својој пропасти — лоше је почео конзул у својим прогнозама — и да губи сваку опасност за иностранство. Свуда се осећају симптоми распада што обећава да ће бити прво испаштање за убиство Мехмед-Алије, чему извесно нису тежили његови зачетници. Тиме се дакако још не каже да ће покрет који је био са толиким утрешком агитације започео, без икакве борбе доспети до потпуног мировања; напротив, из стања пуне анархије у које је запала већина округа који су припадали ранијем савезу, треба закључити да у том погледу треба још понешто страховати, само бива све невероватније да сада још предстоје устанци у великом стилу и под јединственим руководством који би могао имати за последицу ратне заплете, било са царским и краљевским трупама, било са Србијом и Црном Гором.” Липич је инсистирао на различитости интереса, чак и малих заокружених области: „Пре свега, окрузи који су непосредно учествовали у крвавим догађајима у Баковици, нису никако у тако блиском међусобном контакту да би могли предузети неку заједничку акцију. Сваки од њих мисли на то како би најбоље могао да се извуче, има у виду своје партикуларистичке интересе и подозрева остале — па је чак спреман да на ове и удари. Пећ је одбила моћном Али-паши у Гусињу даљу подршку за одбрану тог среза против Црне Горе, с напоменом да има довољно посла са сопственим стварима и мора да се ограничи на то да брани сопствену територију. — Против Баковице недавно је запретила непријатељством пошто су Баковичани поставили захтев да им буду изручени неки становници тога града који су дуговали крв. — Још један разлог за несугласице међу поменутиим окрузима састојао се у томе што кадија Ахмед ефенди Короница жели да се солидарност учесника у убиству Мехмед-Алије изрази једним аутентичним документом, да би њим отклонио претњу од изоловане Баковице. На једном састанку о томе на пола пута између Пећи и Баковице, странке су се тако жестоко сукобиле да је кадијин живот био доведен у опасност, а он био принуђен да заобилазним путевима побегне натраг у Баковицу, где сада борави затворен у својој кући. У самој Баковици убиство Абдулах-паше је изазвало расцепе, јер, пошто је између његових присталица и побуњеника потекла крв, а његова кућа опљачкана и спаљена, нужно мора да се одвија крвна освета и да доведе до далекосежних аката одмазде.” Конзул се плашио и за судбину Фанда, повезаних са племеном Гаша, с

¹¹⁰ Исто, ф. 205—6', Понс из Скадра 15. X 1878, бр. 231.

обзиром да је њихов заклети непријатељ кадија Короница могао међу муслиманима провући предлог да, као хришћанска раја, буду разоружани и натерани да кулоче око изградње утврђења, којим је намеравао да опколи Баковицу. Сигнал којим је Ахмед Короница примамлио брбане у Баковицу био је: „Баур који је најбољи део Турске изао Европи, дошао је и прети да оскрнави харем”. „Други градови и окрузи који припадају Лиги — настављао је Липич — делом су сагласни у тежњи да са себе збаци одговорност за убиство Мехмед-Алије, а са друге гледају да се извукну од учешћа у једној још евентуалној планираној ратној акцији. Матја је у том погледу учинила крвави почетак, пошто је једноставно стрелјала свог кајкама Риза-бега, тамошњег вођу странке Лиге, који потиче из једне од најстаријих породица у земљи, а на његово место, као поглавара округа, поставила је његовог убицу и блиског рођака.” „Вођи народног покрета држе се веома мирно и сада се ни не говори о пројектованом нападу на Црну Гору, чему свакако доприноси како уверење да тај подухват нема изгледа, тако и католичких брбанских племена чији су главари, које је сазвао Хусејин-паша овде.” Конзул је навео више случајева убиства у Скадру и вилајету, за која нису били меродавни политички мотиви него обична пљачка. У неким случајевима правда је затајила јер би се могло „доћи у сукоб са муслиманским странкама”.¹¹¹

XV

Извештаји енглеског конзула у Скадру били су по својим подацима слични онима његовог аустроугарског колеге. Његове информације из Призрена потврђивале су да су настала размиолажења међу градовима и срезовима око Призрена. Комитет Лиге пренео је своје седиште у Пећ, под изговором да је тако ближи црногорској и босанској граници, али у ствари зато што су Призрен и друга места одбила да се обавезу на насилни курс за који се залагао Комитет. Лига је саопштила да ће Призрен, ако остане упоран у свом одвајању од националне ствари, бити нападнут, опљачкан и спаљен чим прође празник бајрама. Муслимани Љуме били су увек спремни да нападну град, те се у Призрену осећало знатно узбуђење. Кирби Грин је тада дао следећи суд о Лиги: „Вољан сам да придајем значај Лиги само као организацији места директно погођених територијалним уступцима које (берлински) уговор чини Црној Гори а не као организацији која било каквим снажним везама обухвата остатак Албаније. Она би, међутим, могла бити искоришћена од стране оних који су склонии нереду као заклон за напад на богате и напредне суседе.”¹¹²

¹¹¹ Actenstücke, Док. 247 (Скадар, 7. X 1878).

¹¹² S. Rıza, n.d, 235 (30. IX 1878).

И у једном свом октобарском реферату Грин је јављао о расцепу у комитету и поткомитетима Лиге. Локалне суревњивости и личне аспирације појединаца ослабиле су национални карактер Лиге, али је она, иако је понешто изгубила од своје важности, ипак имала „довољно утицаја да подигне жесток отпор против сваке мере која јој се представља као супротна арбанашким интересима”. Утицајни шејк из Тетова Мустафа оби-лазио је све главне градове у косовском вилајету. У Баковици је одсео код кадије Коронице, одобравајући на тај начин зби-вања која су се тамо десила. Призренски поткомитет га је име-новао за свога шефа, у нади да ће се и остали комитети повести његовим примером и тако обезбедити шејку врховно војно за-поведништво. Противречни гласови (на пример, да шејк по сул-тановој заповести треба да смири узбуђења у јавности) само су даље допринела да се осамостали акција разних Лигиних пот-комитета.¹¹³

Британски конзул у Лариси (Тесалија) јављао је да постоје знаци непокорности у неким арбанашким војним јединицама у Епиру и Тесалији. Њихову раздржаност због догађаја у Босни и Баковици покушавали су да искористе емисари, наводећи их да дезертирају и придруже се Лиги. Из посада у Епиру одмах је побегло 130 обвезника, а у Лариси је из батаљона Гега исту-пило 20 војника. У Епиру и Тесалији било је укупно седам ба-таљона и два коњичка пука Гега. У тим батаљонима од 800 мо-мака официри су били родом Арбанаси. Због тога је конзул сматрао „да ће бити веома тешко задржати те трупе од активног помагања било какве организоване комбинације арбанашких главара”.¹¹⁴

Закључак

Призренска лига првих дана свога постојања као прву ствар свога деловања имала је очување територијалног интегритета европских поседа Османлијског Царства (које је било врло по-годно за даљу демографску и територијалну експанзију Арба-наса). Не само што се она борила против отуђења оних зема-ља које је сматрала арбанашким, него су њени протурски али и радикално оријентисани елементи устали и против аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине, и то не са становишта неког антиимперијалистичког става, него с обзиром на мусли-мански карактер Царства. У прво време Лига је у овом погледу нарочито била усмерена против Србије и Црне Горе, потом про-тив Црне Горе, и најзад против Црне Горе и Грчке. Због тога се јављало расположење против Словена.

¹¹³ Исто, 237—2 (22. X 1878). — Starvo Skendi (n.d., 37) пише да је шејх Мустафа из Тетова био изабран за председника Лиге.

¹¹⁴ S. Rizaj, n.d, 236 (30. IX 1878).

Питање утврђивања територијалне припадности давало је карактер осталим делатностима чланова Лиге — пројектима о аутономији, спремности да се прими протекторат какве велесице (најпре Италије као слабије и мање опасне, а потом и Аустро-Угарске, према којој је у прво време владало у маси незадовољство због њених очигледно анексионистичких апетита на Балкану) па и тези о независности, која је тада имала најмање изгледа на успех и зато је и остављана као последња могућност. При томе, Лига није ни једну од покренутих могућности, осим ове последње, примала искрено, као трајнију форму политичке егзистенције арбаншаког народа, него као тактичко-стратегијске варијанте за постизање крајњег циља — једне велике Албаније. Зато су се политички људи лако оријентисали за какву другу, често и супротну алтернативу, заштиту друге силе и слично. Већ од првих дана Лиге неки њени кругови (скадарски меморандум од 13. јуна 1878!) мисле на независну Албанију под окриљем великих сила (и на подршку тада туркофилске Бјуглеке), тако да је борба за аутономију и тада и касније за Арбанасе представљала само једну привремену и пролазну политичку платформу. Код неких националних бораца боље обавештених (као код Пашка Васе) постоји јасна свест о недовољности властитих снага, те се зато и тражила заштита велесица.

Лига, као организација за очување територија са већинским или само делимичним арбанашким живљем, у првим месецима свога рада, без обзира на присуство делегата из средње и јужне Албаније (који су представљали њен прогресивнији део), ипак је била национална организација Арбанаса Косова, Македоније, старе Зете и северне Албаније. Поред тога, без обзира на извесно присуство католика из северне Албаније, то је била изразито муслиманска формација. То се у то време видело на сваком кораку (присутност Херцеговаца на оснивачком конгресу, теза о потреби одбране Босне и Херцеговине, неспремност одвајања од Турске и султана, увођење шеријата, манипулисање са католицима који су се стварно држали по страни). Код прогресивније струје која је сачињавала „центар“ покрета постојала је свесна жеља да се превазиђу верска ограничења, али та тенденција у првом периоду није дошла до доминантног утицаја. У јужној Албанији стање је било друкчије и она је у борби против ширења Грчке имала своје посебне облике отпора и друкчије планове, нарочито бегова у вези са захтевом за италијанским протекторатом. Ту је Порта оправдано сматрала арбанашке феудалце сепаратистичким елементима, те их је држала као таоце, гомилала трупе на граници итд. У северним арбанашким крајевима није постојала бојазан од Грчке, јер се веровало да ће Порта (уз британску подршку) сама бити у стању да одржи своје границе. Католички брђани северне Албаније, као једини искрени арбанашки аутономисти, слично као и у ратним годи-

нама 1876—78, тежили су једној католичко-племенској аутономији. Скадрани варошани били су Лиги ближи него племеници, мада је и из њиховог круга потекао програм (од 13. јуна 1878) супротан интенцијама Лиге, који је рачунао са пуном независношћу. То Лигиним муслиманима тада није могло одговорати, осим у крајњој нужди.

Не могу се прихватити мишљења неких конзула, па и многих старијих (и српских) историчара да су оснивање Лиге и њена делатност били Портино дело, без обзира што се Лига као организација дуго ослањала на турску државу и што ју је Порта врло дуго толерисала и издашно помагала, нарочито у каснијем периоду. С друге стране, није тачно ни схватање да се Лига од самог почетка, као националноослободилачка снага, фактички налазила у конфликту са државом Османлија.

У социолошком погледу, у Лиги су у обухваћеном периоду доминирали феудалци старог и новог типа. Превласт бегова и ага замагљивала је национални карактер Лиге, посебно кад је реч о социјалном програму једне ослободилачке организације. Ти исти феудални елементи су у Епиру били главни носиоци сепаратизма, знајући да хришћани, без обзира на своје порекло, желе ликвидацију феудалних односа, те се ослањају на Грчку. Грађанска класа у формирању, већ као знатно инфериорнија друштвена снага, како због своје структуре (трговачка а не мануфактурно-индустријска или финансијска буржоазија) тако и због своје феудализације (јер и градски трговци купују чифлуке, још увек са феудалним карактером) није давала Лиги радикалније поборнике. Карактеристични су подаци скадарских конзула да су се скадарски привредници помирили са судбином, те су почели хватати везе са црногорским двором да се њиховим агентима омогући рад на окупираном подручју. Кад је железница, почетком 70-тих година, повезала Македонију и Косово са великим солунским тржиштем, Скадар је изгубио знатне трговинске позиције у подручју где је Лига имала језгро своје снаге, те је своју пословну снагу развијао појачавањем контакта са аустријским Трстом и Италијом. Тачне су и рефлексије да су пословни кругови крајњег арбанашког југа, без обзира на народност, желели сједињење са Грчком, с обзиром на тмурне перспективе за одребене центре после наговештеног разграничења са Грчком. Таква констелација друштвених снага само појачава оно што је речено о општем карактеру Лиге. Селак је био сасвим инфериоран у организацији. Он је привучен страхом од даљег ширења хришћанских држава и опасношћу да ће морати да се сели, као и жељом да сачува нешто од свог ранијег привилегисаног положаја који је имао као муслиман. Једино су католички брђани, као и 1876—78, показали самосталније класно-политичко држање. У условима неизвесне класне перспективе, иако је настала анархија имала и неких политич-

ких облика (подстицање од стране сепаратистичких бегова и прогрчких елемената у јужним крајевима), револт сељака исказивао се у овешталој форми — у облику хајдучије. Један друштвени слој био је од посебног значаја за све радикалније политичке програме; био је то градски муслимански плебс, тако карактеристичан за све исламске земље, економски на ивици егзистенције а политички бесправан и поводљив. Тај плебс био је главни извршилац убиства у Солуну (1876), Баковици и Призрену, најзапаљивији али и најнестабилнији, неотпоран на демагогију, агресиван према немуслиманима и главно извориште за познати башибозук. Стварни прогресивни елементи били су буржоаска интелигенција (ако своју егзистенцију ипак није обезбеђивала феудима) и брџани, без обзира на веру.

За друштвено-политичка схватања чланова Лиге од значаја је одлука да се жетва, потребна за прехрану Лигиних одреда, скине са њива чак и без сагласности власника. Дакле, примена национализације.

Анализирани дипломатски извештаји бацили су ново светло на држање великих сила према арбанашком питању. Све заинтересоване силе (без Аустро-Угарске) биле су спремне да помогну скицирање велике Албаније ако Арбанаси пруже доказа да ће, као национално покренути, моћи да се употребе за заустављање аустријског ширења према Солуну. Чак је и Русија брижљиво испитивала карактер Лигиног окупљања, те је била готова да се због својих трајних интереса на Балкану, а на штету својих неодбрањених санстефанских тековина, заложи за оформљење једне снажне Албаније која би била руски бастион на Балкану, чак и против суседних словенских држава. У истом смислу, Италија је била спремна да Косово преда под контролу Арбанаса, ако буду у стању да зауставе аугријску пенетрацију. Ово нису схватили многи вођи Лиге, него су играли само на противруску и антисловенску карту. Неки од њих, као Абдул Фрашери, држали су се тада Беча, те су у бечким новинама изашли први Фрашеријеви програмски чланци и пре Санстефана. Арбанашки националисти ће се, уосталом, све до 1918. године држати проаустријске оријентације.

Обогаћени слојеви, не само у јужној Албанији него чак и у Цариграду, највише су рачунали са Италијом, јер би она, с обзиром на своју незнатну снагу и због својих веза са буржоазијом Запада, највише класно помогла јачање арбанашког грађанства а најмање била у стању да једном засмета стварању независне Албаније. Идеја о јединственом арбанашком вилајету у склопу Отоманске Царевине такође је била идеја тих кругова а не бегова из северних арбанашких предела. За ту су идеју посебно били заслужни чланови цариградског комитета Абдул Фрашери и Пашко Васа. Како је време радило за обогаћене слојеве (трговачка буржоазија, буржоазирани феудаци, нарочито нови-

-аге, представници високог чиновништва), ови су били доста спремни на компромисе и рачунали су са својим јачањем у будућности, како у свету унутрашње тако и у релацијама спољне политике. Трговачкој буржоазији је више одговарала широка аутономија у оквиру великог и неразвијеног царства него мала независна држава, посебно у време кад су се почеле градити железнице и савремене саобраћајнице. Њима насупрот, независност су тражили неки бегови јужне и средње Албаније, мање везани за производњу али уплашени грчком анексијом и слабошћу Царевине, и ситна буржоазија неких градова, на пример Скадра, која је на својој кожи осетила негативне економске и политичке трендове, те је спас видела у самосталној националној држави, где би она дала прву националну бирократију. То важи и за буржоаску интелигенцију и за радикализоване брбане, католике и муслимане. У сваком случају, проблем Лиге није могуће посматрати без обраћања пажње врло снажно израженом тзв. спољњем чиниоцу, мада марксисти, разумљиво, полазе од друштвено-економских тј. унутрашњих елемената. Од избијања тзв. источне кризе 1875. тај спољни фактор био је непосредно акутан.

Борбе МИКИБ

Филозофски факултет
Приштина

ПРИЗРЕНСКА ЛИГА И АУСТРОУГАРСКА ОКУПАЦИЈА БОСНЕ
И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЗАПОСЕДАЊЕ НОВОПАЗАРСКОГ
САНЦАКА (1878—1879. ГОДИНЕ)

У В О Д

На проблем реаговања неких феудалних фактора Призренске лиге на одлуке сила учесница Берлинског конгреса да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину и запоседне Новопазарски санџак, узгредно су указали: почетком овог века Јован Хаџи Васиљевић¹, нешто касније Васа Чубриловић² и у новије време Касим Исовић³. Међутим, услед недоречености и важности постављене проблематике, која представља не само прилог историји Босне и Херцеговине, Санџака и Призренске лиге, већ и аустроугарској политици према Албанији и наведеним покрајинама, она заслужује да се нешто о њој посебно каже. Коришћени подаци су из Haus-Hof und Staatsarchiv у Бечу⁴, Дипломатског архива Секретаријата спољних послова у Београду и објављене збирке докумената Архива Косова „Lidhja Shqiptare e Prizrenit e dokumente Angleze”⁵.

У разматрању проблематике доминираће она која се односи на Новопазарски санџак, не само због мање обрабености, него и због своје специфичности. Јер, у време спровођења одлука Берлинског конгреса, у овој жижи Балканског полуострва — Новопазарском санџаку — стицало се готово исто онолико снага колико се ту граничило националности и држава.

¹ Др Јован Хаџи Васиљевић, Арбанашка лига, Београд 1909.

² Васа Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, Београд 1930.

³ Kasim Isović, Austro-Ugarsko zaposedanje Novopazarskog Sandžaka 1879. godine, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine godina IX, Sarajevo 1958.

⁴ Haus-Hof und Staatsarchiv Wien (у даљем тексту ННStA) Politisches XII Turkci K. 177, Истраживања конзула Симона Јовановића Новопазарског Санџака.

⁵ Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumente Angleze, Prishtina 1878.

Уклапање Балкана под одлуке Берлинског конгреса, не само ових него и других питања, учинило је да се балканско питање одвоји од општег источног питања и да пређе из руку меродавних европских државних фактора у руке балканских народа. Ова ситуација је карактеристична нарочито за албански народ. Он је, користећи се источном кризом и тешким унутрашњим стањем међународном ситуацијом Турске, фактички тада ступио на поље сличне револуције, из којих су раније настале Србија и Грчка. Албанци су хтели не само да се ослободе турске власти него и да не дођу ни под чију другу. Тенденције Албанаца, које су испољавале национално свесне снаге организоване у Призренској лиги, нису ишле у рачун, не само буржоазијама балканских држава, него и аустроугарском империјализму. Да је Хабзбуршка Монархија била противна тенденцијама Призренске лиге, указао је још Јован Хаџи Васиљевић. Он се осврнуо на овладао „некритичко мишљење само у нашој, домаћој књижевности, да је Порта инспирисала Конгру и Лигу по наговору Аустрије”. Он „јасно види да је Аустрији баш било, онда у највећем интересу да Арнаути мирују, зато што је имала да окупира Босну и Херцеговину”.

У прилазу проблему опирања Лиге реализовању аустроугарске добити на Берлинском конгресу, треба имати у виду и класно-социјалну страну снага које су се томе опирале. Иако у односу на Турску снаге Лиге подељене у два табора: аутономашке и протурске (богати феудалци), оба су била уједињена у општој линији очувања целокупности албанске територије. У Новопазарском санџаку ова ситуација је била још сложенија. Ту су се преплитала два крила албанских снага с југа са двама крилима тамошњих муслиманских властодржаца и ситнијих друштвених слојева, који су се у односу на Турску опирали непрестано свим реформним акцијама Порте, руковођени верским, личним и материјалним интересима, које је тих дана уставност Митхат-паше изједначавала са рајом. За разлику од Албанаца, који су у погледу страног продирања у Албанију били јединствени, санџачки властодржци у свом држању према Аустро-Угарској кретаће се у релацијама двоструког држања Порте после Берлинског конгреса према окупацији Босне и Херцеговине и запоседању Новопазарског санџака.

I АУСТРОУГАРСКА ПОЛИТИКА ПРЕМА АЛБАНСКОМ ПИТАЊУ У ИСТОЧНОЈ КРИЗИ И ПЕРИОДУ ДЕЛАТНОСТИ ПРИЗРЕНСКЕ ЛИГЕ

Призренска лига, централни догађај албанског народа у другој половини 19. века, од оснивања 10. јуна 1878. године, нашла се на међународном плану и у сукобу, не само сила и

⁶ Др Јован Хаџи Васиљевић, Арбанашка лига, 36.

земаља које су радиле да ликвидирају османлијску власт у европском делу Царевине, него и са самом Турском. Основана је у политичкој атмосфери припрема за одржавање конгреса у Берлину, који је имао да решава резултате велике источне кризе, што јасно говори о њеним тенденцијама. Територијалне претензије албанских суседа, политичка пропаганда Турске, страних сила и албанских главара, били су значајни фактори у остваривању замисли политичког окупљања и груписања свих Албанаца. Психоза страха од суседа, њихове тежње да „деле Албанију”, могућност да се на Берлинском конгресу „дели” Турска држава била је значајан спољнополитички фактор који је довео до стварања Лиге⁷.

Политика, коју ће Аустро-Угарска да води према Призренској лиги и њеној активности, коју ће она гледати кроз своју ситуацију у Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку и пре и после окупације, односно запоседања, заснивала се на политици Монархије према Албанији од почетка источне кризе.

Да би у великој источној кризи предухитрила развој фактичког стања и предвидела територијалну поделу Европске Турске, Аустро-Угарска се споразумева с Русијом. Тако Беч настоји да обезбеђује свој утицај у Албанији, и да штити своје интересе од Италије. Наиме, Италија у ово време не говори толико о „заштити хришћана” и „пацификацији Балкана” попут Аустро-Угарске и Русије, већ се радије служи пропагандним тезама Наполеона III о „тежњи цивилизовања обала средоземља” и „начела народности”. За рад у Албанији основан је посебан „итало-албански одбор за ослобађање источних Албанаца”, који од септембра 1876. године развија живу активност на „ослобођењу браће Албанаца”, који станују под муслиманским деспотизмом.⁸

Одредбом 3. чл. рајхштатског споразума између Аустро-Угарске и Русије од 8. јула 1876, утврђено је између министара спољних послова Андрашија и Горчакова да „у случају неког територијалног преуребења или распада Отоманске царевине искључено је образовање једне велике, повезане словенске државе, али зато Бугарска, Албанија и остатак Румелије могле би да се конституишу као независне државе”. Министар Андраши је хтео да се појам „аутономне” стави на место „независне” који је предлагао Горчаков. То подвлачи да је тежња Аустро-Угарске била да одржи Османску царевину ма колико она била лабаво склопљена или да на њено место постави свој доминантан утицај. У сваком случају, интенције Андрашија поклапале су се са интенцијама Горчакова, на чијем меморандуму од 18. апри-

⁷ Бернард Стули, Албанско питање 1875—1882, Рад. 1959, књ. 318, 318—319.

⁸ Исто, 294—7; *Historia e Shqipërisë II Tiranë* 1965, 111.

ла 1867. године о подели Турске царевине на аутономне покрајине — почива рајхштатски уговорни докуменат.⁹

Појачањем притиска Русије на Балкан и Турску, у Аустро-Угарској је даље јачала замисао о споразуму „удвоје” с Русијом. И убрзо после рајхштатског споразума, 15. јануара 1877. године, дошло је до познате тајне конвенције између Аустро-Угарске и Русије у Будимпешти. Овде је предвиђено, у случају потпуне пропасти Европске Турске, да се Албанија конституише као „независна држава”.¹⁰

У току 1877. године аустроугарско-талијанске супротности на Балкану дале су на међународном плану албанском питању даљи значај и појачале активност. На то су утицали руско-италијански контакти крајем 1876. године и почетком 1877. године, као и догађаји у северној Албанији у то време, посебно међу Мирдитима, који су испољавали старе тежње и планове о савезу са Црном Гором против Турске.¹¹ Још раније, тачније 1874. године, српско заступништво у Цариграду успоставило је било контакт са капетаном Марком, братом некадашњег шефа Мирдита Биб Додом.¹² Половином 1876. године Мирдита су изјавили црногорском кнезу Николи, да хоће да устану на Турску, али су захтевали писмену тврдњу да ће им се признати независност. Цетиње је тражило мишљење Београда, одакле је јављено „Пристајемо потпуно”.¹³

Разбуктавање балканске кризе довело је и у Албанији до антитурског покрета. У Скадру се активирала једна група патриота: Зеф Јубани, Пјетер Гуракући, Пренк Доди, Лоренц Гуракући и др. Они су настојали да покрету Мирдита дају одређено политичко обележје и истовремено да га прошире и на муслимане Малесије и Скадра. Да би спречила савез Мирдита са Црном Гором, Порта у лето 1876. године враћа из Цариграда у Скадар младог Пренк Биб Доду, који се у Цариграду био повезао не само са српском и црногорском дипломатијом, него и са руском, која му је сугерисала наступање са Црном Гором. Биб Дода, по доласку у Мирдиту, иако у почетку неодлучан, придружује се устаницима „Пред светом је сада искрсло албанско питање” — писао је крајем 1876. године из Скадра руски конзул Јастребов. Али, како се Црна Гора почетком 1877. године налазила у примирју са Турском, а Русија још није ушла у рат, Порта је имала одрешене руке према Мирдитима, против којих шаље војне експедиције које су крајем маја угушиле устанак.¹⁴

⁹ Hans Dieter Sehandlerl, Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877—1908, Albanische Forschungen 9, Wiesbaden, 41.

¹⁰ Др Васиљ Поповић, Источно питање, Београд 1928, 140.

¹¹ Бернард Стули, н.д. 300.

¹² Дипломатски архив Секретаријата спољних послова, Београд, Политичко одељење 1874 P/5—VII, Београд 11. VII 1874 № 43 (238). (У даљем тексту ДАСИП, П. одељ.)

¹³ ДАСИП, П. одељ. 1876. Ц/4. Цетиње 19. 1877. до 776.

¹⁴ Historia e Shqipërisë, 111—115.

Аустро-Угарска је пажљиво пратила акције Мирдита и ве-
зе других са њима и помогла саветима Порту против тих акција,
водећи при томе рачуна о безбедности мирдитског кнеза Пренк
Биб Доде, којег је настојала да придобије за своје акције и пла-
нове.¹⁵ Беч је настојао да држи на узди покрет Мирдита, који
би могао да створи опасне компликације за њега.¹⁶ Аустроугар-
си и енглески конузли, са обећањима и новцем, добили су при-
станак Пренк Биб Доде да напусти устанак и да се преда тур-
ским властима, обезбеђујући му опроштај и њихову подршку
да га Порта именује за капетана Мирдита. То је био пресудан
моменат за угушивање устанка.¹⁷

Покушај Албанаца у време источне кризе да сами, или у
заједници са другим балканским народима, реше своје питање,
није ишло у рачун Аустро-Угарској. То показују њени међуна-
родни уговори и њена дипломатска активност у вези устанка
Мирдита.

Мисијом председника италијанског доњег дома Ф. Криспи-
ја, предузетом септембра и октобра 1877. године — Париз, Бер-
лин, Лондон и Беч, ударени су почеци међународној политици
око Албаније, изван руско-аустријског споразумевања. У Берли-
ну је канцелар Бизмарк изнео да ако Аустро-Угарска окупира
Босну и Херцеговину, Италија узима Албанију или било коју
турску територију на Јадранском мору, под чиме се у ствари
могло подразумевати само Епир.¹⁸

Руско-аустроугарска сагласност, с победоносним надирањем
руске армије 1877. године против Турске и покушајем руске ди-
пломатије да преко амбасадора Игњатијева једним максималним
програмом оствари потпуну поделу Турске, при чему би бал-
канске провинције, које би убрзо стекле независност, доспеле
у великој мери под руски утицај, претворила се у противречност.
Политика Русије нашла је израза у Санстефанском миру 3. мар-
та 1878. године¹⁹, којим се завршио рат између Русије и Турске
на штету ове последње. Енглеска и Аустро-Угарска, као силе
које су биле највише заинтересоване за судбину Отоманске ца-
ревине, сматрале су за упутно да иступе из своје резервисано-
сти да би својим сопственим интересима прибавиле важност.
Енглеска је то учинила демонстрацијом своје флоте, а Аустро-
Угарска изношењем идеје о конгресу сила — потписница Париског
уговора, у циљу споразумног регулисања источног питања.²⁰

Аустро-Угарска није могла допустити проширење руског
утицаја од Егејског мора до границе Босне. Андраши је, доду-
ше, изјавио да је споразуман с проширењем Бугарске до Егеј-

¹⁵ Бернард Стули, н.д., 300—301.

¹⁶ *Historia e Shqipërisë*, 111.

¹⁷ Исто, 113.

¹⁸ Hans Dieter Sehandlerl, н.д., 19.

¹⁹ Исто, 41.

²⁰ ННStA Истраживања конзула Симона Јоановића.

ског мора, али само под условом да долина Вардара остане слободна за планирану аустроугарску Источну жељезницу. Крајеви настањени Албанцима западно од бугарске границе, како ју је замислио Андраши (од залива Рендина па све до Врања), требало је да буду обухваћени једном покрајином с аутономном управом под именом „Македонија” са очуваним Новопазарским санџаком као клином који одваја Србију и Црну Гору. Русија је била спремна на концесије аустроугарским интересима на западном Балкану, укључујући и стварање аутономне Албаније, али је упорно остајала при деоби Новопазарског санџака између Србије и Црне Горе, чиме је Монархија опет била ометана у очувању својих интереса на Балкану.²¹

У санстефанску Бугарску били су укључени и неки албански крајеви,²² док је Албанија остала под Турском.²³ Албанци нису били задовољни одлуком Санстефана. Становници скопског санџака, муслимански, „грчки” и јеврејски прваци слали су петиције амбасадорима великих сила у Цариграду. „Један албански центлмен” дао је енглеском амбасадору у Цариграду, посебан меморандум којим се опширно протествовало против Санстефанског мира.²⁴ Априла 1878. године, почели су договори виђенијих људи из Албаније, с Косова, из Македоније, јужне Србије и Санџака, па и Црне Горе. Тада је одржан низ састанака, од којих су били најзначајнији они у Баковици и Скадру.²⁵

У овој ситуацији и услед Бизмаркове дозволе да Италија „узме” Албанију, Андраши у телеграфу од 26. априла 1878. године свом амбасадору у Риму недвосмислено је писао: „Ми немамо ни воље ни новаца за анексију Албаније која нам не би била ни на корист. Изгледа нам да је та покрајина далеко боље заштићена од панславизма својом сопственом аутономијом но поседом неке стране силе. У датом случају изволите категорички изјавити да ми ни најмање не рефлектујемо на посед Албаније. Напротив не бисмо могли пристати на анексију Бара Црној Гори, који доминира читавом тамошњом обалом и Скадарским језером, и која би анексија била равна угрожавању наше трговине и католичког елемента у северној Албанији и верујемо да се наши интереси у тој тачки поклапају с интересима Италије.” Ових неколико реченица важе као принципијелно објашњење става Аустроугарске Монархије према Албанији и оне су се потпуно поклапале са изјавама италијанског министра спољних послова Кортија датих Хајмерлу маја 1878. го-

²¹ Hans Dieter Schanderl, 42.

²² Бернард Стули, 306.

²³ Др Славко Димовски „Призренска лига” според извештаите на странските конзули, Гласник ИНИ, Скопје 1975, бр. 3, 104.

²⁴ Lidhja Shqiptare br. 4 и 5, 188—189.

²⁵ Ali Hadri Prilog rasvetljavanju Prizrenske lige (1878—1881), Perparimi, Priština 1967, br. 1, 35.

дине.²⁶ С друге стране, као одговор на Санстефански мир, шеф царске канцеларије генерал Бек израдио је у почетку 1878. године један мемоар са приложеном картом, у којој је Албанија означена као аустроугарска сфера утицаја.²⁷

Пошто је сматрала да Албанија спада под њену контролу, аустроугарска дипломатија се и понашала тако на Берлинском конгресу. У претконгресној атмосфери у Берлину, Андраши је изјављивао Турској да жели да она очува Албанију.²⁸

Иако је Санстефански мир био ревидиран на штету Русије, за Отоманску царевину била су изгубљена управо подручја настањена Албанцима. Чланови XXXVIII и XXXIX Берлинског уговора одређивали су да Подгорица и за ратне бродове затворена лука Бар, као и албански крајеви око Плава и Гусиња, треба да припадну Црној Гори, док су територије Спића и Гацког (Херцеговина) освојене у рату и у Санстефану потврђене, изгубљене у корист Аустро-Угарске, а Улцињ у корист Турске.²⁹ Осим тога, територије око Куршумлије и Топлица, које су биле насељене и Албанцима, припале су Србији.³⁰ У чл. XXIV третирано је разграничење између турске и грчке територије, које је требало да буде резервисано за посебан споразум између Цариграда и Атине, при чему су све велике силе, у случају потребе, задржале право поседовања. Грчки захтеви, који нису били узети у обзир Санстефанским миром, обухватили су читаву област јужно од линије коју је требало повући од долине Пенеиоса у Тесалији до реке Каламс на Јадранском мору, те су према томе укључивали велики комад албанског подручја.³¹

Тенденције аустроугарске политике према Албанцима сасвим јасно разоткрива меморандум Скадрана од 13. априла 1878. године, упућен енглеском министру Дизраелију. У њему се каже да Аустро-Угарска не може бити такав заштитник, као Енглеска, јер је сувише заинтересована и не крије своје тенденције да од Јадрана начини своје језеро и да настоји проширити своју доминацију од Трста на југ, па дуж албанске обале, и да се учврсти у лукама Бара, Сан Бована ди Медуа, у Драчу и Валони.³² И поред тога, албански прваци из Цариграда послали су 20. јуна 1878. године писмо Андрашију, којим су тражили посебан положај Албаније у оквиру Турске царевине.³³

²⁶ Hans Dieter Sehandlerl, n.d. 22—23; Бернард Стули н.д. 305.

²⁷ Васа Чубриловић, Србија и Аустрија у XIX веку, Отисак из Зборника радова приказаних на Међународном научном скупу Велике силе и Србија пред први светски рат, Научни скуп Српске академије наука и уметности књ. IV, Одељење историјских наука књ. 1, Београд 1976, 19.

²⁸ Бернард Стули, н.д. 314.

²⁹ Hans Diter Sehandlerl, н.д. 43.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

³² Бернард Стули, н.д. 324—325; Hans Diter Sehandlerl, н.д. 44.

³³ Hans Diter Sehandlerl, н.д. 46.

Држање Аустро-Угарске у вези албанског питања на Берлинском конгресу показује, с једне стране, да је хтела да их има уз себе да се не би окренули другој сили, а с друге стране, да у даљој етапи продора у Турску припреми њихово освајање.

Прву тенденцију показала је Аустро-Угарска на Конгресу приликом расправљања питања Мирдита. За овако једнострано постављање албанског питања, које у Берлину није у целини ни постављано посебно него у низу многих споредних питања, у комплексу проблема преостале Европске Турске, крив је и председавајући на Конгресу, немачки канцелар Бизмарк. Албанске меморандуме, који су у Берлин стизали са многих страна, он је оквалификовао речима „нема албанске нације“.³⁴ Фрагментарно и у ограниченом територијалном обиму мирдитско питање јавило се на конгресној седници од 5. јула. Тада је француски делегат у име француске и аустроугарске делегације предложио да се Мирдитима осигурају оне привилегије и слободе које су имали и до тада. Предлог је напала турска делегација, коју је подржала енглеска. Турска делегација је истицала да се ради о средњовековним привилегијама, које су осуђене да нестану и које ће новим реформама бити уклоњене. Енглески делегат их је подупро тезом да би било „опасно санкционисати привилегије, које су недовољно одређене, и дати обичајима снагу међународних обавеза“. На ово су аустроугарски и француски делегати износили да се ради о потврди вековне аутономије, да се ништа не мења у стварним односима, већ само потврђује постојеће стање и да је Конгрес склон решењу питања турских поданика, посебно хришћана, на бази аутономије, а да Мирдита у том погледу заслужују посебну пажњу Конгреса; да је у процесу толиких измена у Европској Турској потребно умирити и осигурати Мирдите одржавањем статус квоа њихова положаја у Турској. Решење је нађено у томе, што су представници Турске изјавили да Турска неће „засада“ извршити никакву измену у положају Мирдита, а представници Аустро-Угарске и Француске су се задовољили да њихов предлог и изјава Турске буду фиксирани у протоколу Конгреса, те нису инсистирали да се њихов предлог изгласа као закључак и унесе у текст конгресних закључака. Очито је да је питање племенских привилегија Мирдита, каже Бернард Стули, било наглашено и подстакнуто од Аустро-Угарске, која је хтела да на одређен начин и у одговарајућој мери истакне свој интерес у северној Албанији, што је она вековима истицала службено и неслужбено. Ако на Конгресу и није дошло до закључака о Мирдитима, ипак је Аустро-Угарска сматрала успехом само постављање тог питања, надајући се да ће то код албанских племена моћи да посведочи о

³⁴ Исто, 46.

њеној заштитној улози и ојачати јој политичке изгледе у даљим етапама борбе око поделе Балкана.³⁵

На Берлинском конгресу национално-државна гледишта при преговорима о границама нису играла одлучујућу улогу уопште, па ни када су били у питању Албанци. Само је многонационална држава Аустро-Угарска заступала на Конгресу албанска национална права, да би зауставила пораст словенских држава. Али и Монархија је морала да склапа компромисе да би постигла свој циљ у Босни и Херцеговини и стога се задовољавала захтевом да „становништво Мирдита и даље ужива привилегије и слободе које је поседовала од давнина”, што су представници Порте „за тренутак” зајамчили.³⁶

Припреме за освајање Албаније, манифестоване тиме што је Аустро-Угарска свој интерес за Албанију испољавала у време претконгресних припрема када је најављивала да ће тражити од Црне Горе право да из Херцеговине, преко територије Црне Горе, пробије пут и жељезницу у Албанију. Замисао Аустро-Угарске о жељезници одржавала је јасне економске и политичке циљеве. Тај захтев Аустро-Угарске наишао је на пуно разумевање Конгреса, и чланом XXIX Берлинског одређено је Црној Гори, да се „мора споразумети с Аустро-Угарском о праву изградње и одржавања једног пута и жељезнице преко нове црногорске територије”. На овој страни, у непосредној близини албанске, односно турске границе, Аустро-Угарска је добила знатне позиције добијајући приморско место Спич, чиме се знатно приближила Албанији.³⁷

На другој страни, стицањем Босне и Херцеговине и Санцака, Аустро-Угарска је изванредно учврстила свој источнојадрански посед ранијег уског далматинског појаса, а тиме ојачала битно и своје опште јадранске позиције. Поседовањем Санцака, она не само да се приближила албанском етничком простору, него је успела да се Санцаком што више раздвоје и удаље државне територије Србије и Црне Горе и да Санцаком, „кроз те своје Дарданеле” како се изразио Андраши, добије несметан пролаз ка вардарској долини и вардарском путу у Солун. На тој кључној прометној и уопште економској стратешкој жили средишњег Балкана, у подручју Македоније, која је тек имала да се дели у будућности, Аустро-Угарска је елиминисала захтев трећих сила, водила гласну битку, да се то подручје и пут оставе турској и аустроугарској интересној сфери, полазећи од главних тежишта политичке битке за те позиције. И аустроугарска грађанска историографија, истиче Бернард Стули, признаје да „цела истина” ипак није била само у „заштити хришћана” у Тур-

³⁵ Бернард Стули, н.д. 336.

³⁶ Hans Dieter Sehandertl, n.d. 43.

³⁷ Бернард Стули, н.д. 337.

ској, већ у споменутим, сасвим конкретним материјалним интересима економског политичког продора Аустро-Угарске на Блиски исток, преко средишњег прометног пута Балкана.³⁸

У оваквој ситуацији циљ Лиге — спречавање по Албанце штетних одредаба Берлинског уговора — ишао је у прилог жељама Порте, због чега је Цариград у почетку подржавао Лигу.³⁹ Али, и поред тога, Порта је настојала да преко својих људи, по могућности, прати и усмерава рад и политичку линију Лиге и парализује акције усмерене према борби за аутономију, а готово за независност Албаније. При томе је нарочито указивала на судбину Босне и Санџака.⁴⁰ Истовремено је покушавала да Лиги да карактер муслиманске организације, како би испољила солидарност са муслиманским становништвом Босне и Херцеговине.⁴¹

Рачунајући да ће међу својим поданицима у европској Турској наћи и подстаћи све оне државне слојеве које је економски и политички везала уза се и уз судбину Турске Царевине, Порта је рачунала да их искористи и у борби против спровођења у живот закључака Берлинског конгреса. Њени властодршци одмах су покушавали да стварају све могуће тешкоће спровођењу одлука Конгреса, даље одржавање Европске Турске и целе Царевине.⁴² У почетку је Порта имала извесног успеха и са Призренском лигом у реаговању на Аустро-Угарску. Јер, чланови оснивачке скупштине Призренске лиге, у класном погледу највећим делом припадали су феудалном слоју. Бегови и паше, који нису били изабрани од народа, већим делом били су под утицајем Порте.⁴³

Касније, како је факор националне свести преовладавао у Лиги и јачао над исламистичким снагама, њено држање према Аустро-Угарској, чије добити на Конгресу нису задирале у националне интересе и етничке територије Албаније, постаће све ирелавентније. С друге стране, са Црном Гором око Плава и Гусиња и Грчком око разграничења створила се врло заоштрена ситуација. Међутим, Порта се није мирила са обртом Лиге у односу према њој и њеном пасивизацијом према Аустро-Угарској. Тако је Порта у задатак Али-паши у Албанији, попут Хафиз-паше у Босни, који није тамо имао да заводи ред и мир, ставила да међу Албанцима спрема потајно отпор против уласка аустроугарске војске.⁴⁴

Имајући у виду држање Албанаца према страним утицајима и међународну ситуацију, Беч је избегавао да се конфронти-

³⁸ Исто, 339.

³⁹ Hans Dieter Schanderl, n.d. 47.

⁴⁰ Бернард Стули, н.д. 383.

⁴¹ Др Славко Димовски, н.д. 107.

⁴² Бернард Стули, н.д. 340.

⁴³ Ali Hadri, n.d. 35.

⁴⁴ Васа Чубриловић, Босански устанак, 344.

ра са њима. Андраши се строго држао тога става. Према њему, продор Монархије у албанско етничко подручје довео би је у сукоб са албанским племенима и тиме би били уништени плодови њиховог дугогодишњег мучног културног рада у корист њиховог италијанског конкурента. Јака албанска насеља у Санџаку и њихови сународници, истицао је министар, пружили би сваком окупатору „огорчен отпор”. Имајући ово у виду, Андраши је сматрао „да може бити само у њиховом интересу, ако се овај отпор Албанаца окрене против Срба и Црногораца и тако се и даље одржи традиционално непријатељство између Албанаца и Словена. Аустроугарска политика према Албанцима иде за тим да се припреми будућа аутономија албанског народа и да се спречи утврђивање Италије на албанској обали Јадрана”. С друге стране, Андраши је сматрао да би аустроугарска „појава на граници Албаније морала би од стране Турске да буде схваћена као непосредно угрожавање ове провинције, као демаскирани напад на Солун”.⁴⁵

Иако Албанска лига, према енглеском конзулу у Скадру, није имала намеру да ратује било против Црне Горе, Аустрије, Србије, Бугарске, Русије и Грчке, него је само обавестила свет да је Албанија, тако рећи, фидеикомис и да султан не може да отуђи ни педаљ од ње без пристанка законитих наследника Албанаца,⁴⁶ и удаљавање Лиге од Порте ишло у рачун Аустро-Угарске, која је Албанце стављала у комбинацију наследника у случају евентуалног распада Европске Турске, ради спречавања и јачања велике словенске државе, Беч је зазирао од албанског устанка. Држећи да је отпор Албанаца на северним границама добио муслимански карактер и да постоји реална опасност да дође до нереди на верској основи, аустроугарска дипломатија, штитећи Албанце-Католике, тражила је од Порте јуна 1879. године да преузме што ефикасније мере против фанатизираних хоџа и других муслиманских и верских представника. Указано је да скопски муфтија Абдул-ефендија подстрекава албанско становништво да изврши покољ Црногораца. У овој ситуацији Порта је довела у Солун скопског муфтију и затворила га. У исто време, у немирне албанске крајеве послала је она неке утицајне муслиманске духовнике да умирују ситуацију.⁴⁷

Имајући у виду грчко-албански гранични спор, Андраши је новембра 1879. године зазирао од избијања албанског устанка. Ову забринутост он је испољавао Бизмарку и Гаштајну, истичући да, ако би устанак обухватио све албанске области од Скадра до Јањине, да би се он могао проширити и међу муслимане

⁴⁵ Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Oesterreich-Ungarischen Ministerium des Aussern, Bd I br. 32.

⁴⁶ Lidhja Shqiptare br. 37, str. 239.

⁴⁷ Др Славко Димовски, н.д. 118.

у Босни и Херцеговини.⁴⁸ Већина аустроугарских извора гледа у албанском покрету директну опасност за окупиране области у Босни и Херцеговини.⁴⁹

С друге стране, Русија и Енглеска виделе су у албанском устанку и националном покрету Лиге већ у ово време препреку против продора Аустро-Угарске ка Солуну. Италијански конзул у Солуну, Ламбертенги, изјављивао је да је Италија заинтересована да се Албанији да аутономија и да се помоћу ње препречи продирање Аустро-Угарске према Солуну. За то су се, пре свега, залагали трговачки кругови Италије. У овом смислу деловали су и италијански комитети, који су одржавали везе са Албанском лигом у Призрену и Приштини. Крајем 1879. године, новоименовани руски конзул у Солуну Хитров, антигрчки расположен, правио је планове да се постигне договор између Македонаца и Албанаца, око стварања заједничке административне области, са унутрашњом аутономијом. Када је таква комбинација отпала, Хитров се са симпатијама и даље односио према албанском покрету. Енглеска влада, следећи своју политику очувања енглеског утицаја у новоствореним државама европске Турске, предвиђала је да ће имати користи за себе од аутономне Албаније, која ће природно постати баријера против аустроугарског продирања на југ.⁵⁰

Иако је Аустро-Угарска противна албанском устанку и русофилској политици Црне Горе, Беч је у граничном спору између Црногораца и Албанаца био на албанској страни. У овом смислу, аустроугарски конзул у Скадру говорио је тамошњем шефу Лиге, Али-паши Гусињском. Због овога је била створена општа сумња да Аустро-Угарска подстиче борбу Албанаца против Црне Горе. У суштини, она је настојала да појачава противречност између Албанаца и Црногораца.⁵¹

И у време Призренске лиге, као и на Берлинском конгресу, из држања грофа Дупског, аустроугарског амбасадора у Цариграду, јануара 1880. године, према албанским католицима, била је јасна аустроугарска политика према албанском питању. Њена дипломатија је отворено иступала као заштитник албанских католика. Потпомогнут од француског амбасадора у Цариграду, Фурнеја, гроф Дубски је тражио од Порте да се Мирдитима-католицима да извесна самоуправа и да се њихов млади вођ Пренк Биб Дода именује за кајмакама.⁵²

Почетком 1880. године Аустро-Угарска је давала на знање Порти, да је она заинтересована за судбину области Новог Пазара, Албаније, Македоније до Солуна. У овом смислу, у од-

⁴⁸ Исто, 113.

⁴⁹ Исто, 118.

⁵⁰ Исто, 118—120.

⁵¹ Исто.

⁵² Исто, 119.

носу на Албанију, аустроугарска дипломатија приступила је темељном проучавању снага које су сачињавале Призренску лигу. Дошло је до сазнања да су у њој заступљена два правца: један аутономашки (представници Албанаца Призрена, Дебра, Љуме, Скопља, Гњилана и др.) и други од представника протурске политике (Пећ и Баковица). Протурски покрет био је јачи, будући да су његови чланови били богати албански феудалци. Изгледа, да је и политика Аустро-Угарске терала Албанце у протурску политику. Према изјави богатог и утицајног пећког трговца Али Мехмедовића, протурски оријентисан, албански покрет је одбацивао идеју за стварање једне аутономне кнежевине Албаније, будући да би се то могло остварити само преко задовољавања Грчке и Аустро-Угарске деловима албанске територије, што није у интересу Албаније, која би без Турске изгубила самосталност.⁵³

Преовладавање већине у протурском табору и одређење богатих албанских феудалаца, бегова и трговаца да Албанија остане у оквиру Турске Царевине, имало је одраза и на став великих сила, које су раније подржавале албански ослободилачки покрет против турског ропства. Руска дипломатија је почела да тражи принудне мере против албанског покрета у албанско-црногорском спору, видећи да иза тога покрета званично стоји Турска. Енглеска влада није била против руског тражења, но износила је мишљење да ће се задовољити не само Црногорци, него и Албанци, ако им се да полуаутономија под врховном влашћу султана.⁵⁴

II ДРЖАЊЕ ПРИЗРЕНСКЕ ЛИГЕ ПРЕМА ОКУПАЦИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Док су у Призренској лиги преовладавале феудално-конзервативне снаге, од њеног формирања 10. јула до пленарног заседања 27. новембра 1878. године,⁵⁵ било је предвиђања оружаних албанских заштита територија од аустроугарског посудања и реаговања Албанаца на окупацију Босне и Херцеговине.⁵⁶ У извештају врховној команди, од 1. септембра 1878. године, између осталог, налазимо и ово: да су се Албанци још пре 3—4 месеца скупљали и држали скупове у Призрену где су долазиле поглавице из целог Арнаутлука, Македоније па чак и Босне.⁵⁷ Према једном извештају из Призрена, тамошњег просветног радника

⁵³ Исто, 119—120.

⁵⁴ Исто, 120.

⁵⁵ Šukri Rahimi, *Pitanje autonomije Albanije u okviru Osmanskog carstva 1877—1881, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka knjiga 4. Sarajevo 1977, 333.*

⁵⁶ Др Славко Димовски, н.д. 107.

⁵⁷ Др Јован Хаџи-Васиљевић, Арбанашка лига, 46.

Новчића, отприлике 26. јула 1878. године, он је записао: „Данас су телеграфирани овдашња комисија вали Мецлиса у Босну да им се отуда јави када аустроугарска војска упадне у Босну, тобоже за то да притечу у одбрану”.⁵⁸ Вероватно да је овај телеграм имао присталица, имајући у виду социјални састав чланова Лиге, у којој су тада доминирали феудални кругови, као и то, што је иза њих стојала Порта. Јер, чињеница је да је Турска на Берлинском конгресу пристала на аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине уз највеће опирање. Зато је приликом окупације Турска одиграла једну, у најмању руку, двосмислену улогу.⁵⁹ Могућа је у почетку одлука Лиге да се спрема на отпор Аустро-Угарској у Босни, што је унето и у Статут Лиге, чл. 16-им⁶⁰, довести у везу са овом дволичношћу Порте. Иако је Порта обзнанила валији и властима у Босни да се не одупиру уласку аустроугарских трупа, она није ништа предузела што би спречило прелазак из Санцака у Босну, већ су, напротив, обилно добављани муниција и оружје.⁶¹ Јавно је Мехмед Али-паша 26. августа 1878. године у Призрену читао султанов ферман о закључењу Берлинског конгреса и разложио збору да ће Аустрија држати Босну и Херцеговину само три године.⁶²

Када је у питању Босна, као ирелавантан проблем за Лигу изузев снага муслиманског убеђења, она врло брзо после настанка није била расположена да се повинује Порти; аустријски посланик у Цариграду јавио је својој влади 27. августа 1878. године да су Албанци одбили позив Босанаца, да им пошаљу у помоћ 20.000 момака⁶³. Јован Хаџи Васиљевић, говорећи о томе, пише да Лига није ни с места свога макла против окупације Босне и Херцеговине остајући равнодушна према окупацији те области.⁶⁴ Исти пише да „кад су Аустријанци ушли у Босну, Босанци су призивали Албанце у помоћ но ови нису ишли”.⁶⁵ Међутим, иако Лига није била на попришту отпора, реаговања је било. О томе је аустроугарска дипломатија имала податке, који говоре, да су главари албанских племена искористили расположење Порте, сазвали зборове у Призрену, Дебру и Новом Пазару на којима се саветовало о томе какав став да се заузме према наступању Аустро-Угарске, од које су тада сви страховали, као и према репресалијама Црногораца и расправљало се озбиљно о питању аутономије Албаније.⁶⁶

⁵⁸ ДАСИП, П. Одељ. 1878, Ф IV, дос. VI Т/1. Призрен, 15. I 1877, № 478.

⁵⁹ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

⁶⁰ Ali Hadri, n.d. 37.

⁶¹ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

⁶² Др Јован Хаџи Васиљевић, н.д. 53.

⁶³ Васа Чубриловић, Босански устанак, 365.

⁶⁴ Др Јован Хаџи Васиљевић, Арнаутски покрет у 19 веку, Београд 1905, 7.

⁶⁵ Исто, Арбанашка лига, 46.

⁶⁶ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

Аустроугарска дипломатија је у лето 1878. године будно пратила кретање међу Албанцима, посебно због евентуалних војних припрема Турске против предвиђене аустроугарске окупације Босне и Херцеговине. Конзула Јелинека из Призрена извештавао је Беч, да би у случају одбијања албанских захтева, пасивни отпор Албанаца против владе могао прећи и у оружани устанак, уколико тај покрет, непријатељски турској влади, не буде угушен у корену. Она је сматрала да би се то могло постићи окупацијом Баковице, Призрена, Пећи одговарајућом војном силом.⁶⁷

Порта је од почетка рачунала да ће се Лига одупрети Аустро-Угарској у Босни и Херцеговини. Уместо неодлучног Вели-паше, кога су Босанци протерали, нови војни заповедник у Босни Хафиз-паша, који је дошао у Сарајево 12. јула 1878. године, довео је пљеваљског муфтију Мехмеда-Вехби-ефендију Шемсекадића, који је, према Васи Чубриловићу „имао везе са Лигом, или штавише био њен члан изгледа сигурно”.⁶⁸ Он се са Хафиз-пашом познавао још из рата 1876—1878. против Црне Горе и Србије, јер је још тада водио башибозуке и истакао се у борбама. Довођењем пљеваљског муфтије Вехби-ефендије Шемсекадића, показало је још у почетку, да Хафиз-паша не мисли деловати на народ у Босни да без отпора прими окупацију. На седници Вилајетског већа и Народног одбора која је била 13. јула, главни говорник био је управо пљеваљски муфтија. Он је доказивао „да је по Корану сваки правоверни дужан да се одупре непријатељу. Који муслиман то неће, треба му уништити имање а њега прогнати. Смрт од непријатеља води у рај и буду ли се муслимани тога држали, лако ће одбити аустријску војску. Доћи ће у помоћ Србија и Црна Гора и 300.000 Арнаута”. У другој половини јула 1878. године енергични пљеваљски муфтија враћен је натраг у Новопазарски санџик због агитације.⁶⁹ Изгледа, како пише Касим Исковић, да је у ово време пљеваљски муфтија Шемсекадић живо агитовао међу Албанцима у Призрену и Гусињу.⁷⁰ У то време, тачније 10/12. јула 1878, група босанско-херцеговачких емиграната упутила је проглас муслиманима и хришћанима, под чијом су се 2. тач. имали под оружје да позову сви муслимани и хришћани Новопазарског санџака. Проглас су потписали архимандрит Сава Дечанац, Мићо Љубибратић, Алекса Јакшић, Сима Поповић и Станко Секулић. Ова група емиграната била је ухватила везе и у Новопазарском санџаку са виђенијим муслиманима и хришћанима.⁷¹

⁶⁷ Бернارد Стули, н.д. 321.

⁶⁸ Васа Чубриловић, Босански устанак, 343 и 365.

⁶⁹ Исто, 343—346.

⁷⁰ Kasim Isović, n.d. 126.

⁷¹ Васа Чубриловић, Босански устанак, 376—377.

Имајући у виду муфтијин боравак у Босни, аустроугарски конзул Симон Јоановић, износи да су се санцаклије 1878. године сматрале позваним да организују отпор против аустроугарске окупације Босне, санкционисане Берлинским уговором. Исти држи да су двојица вођа из Новопазарског санцака, и то из Пљевља, предузела организацију босанске револуције, а то су: Исмаил-беј Селмановић, као политички вођа са седиштем у Сарајеву и муфтија Мехмед Шемсекадић, са својим људима из Колашина, као командант спољашњих помоћних трупа. Овај први је морао, с обзиром на брзи продор аустроугарских трупа према главном граду Сарајеву, убрзо да побегне, док је другом пошло за руком да се учврсти у Посавини и да окупираној војсци пружа све до пред крај операција у Босни жесток отпор.⁷² Он се, наиме, из агитације по Санцаку вратио у Сарајево 4. августа, одакле је одмах отпутовао у Посавину.⁷³ Изгледа да је са собом довео и неколико албанских бегова, који су се са њим заједно борили у Посавини. Он сам „често пута је у својим говорима обећавао Босанцима, да ће им Албанци доћи у помоћ, а с помоћу из Албаније агитовали су у то доба и други по Босни и Херцеговини.“⁷⁴

Крајем августа, муфтија Шемсекадић покушавао је да пробије аустроугарску бојну линију код Добоја, али није успео. Муфтија побуни муслиманске крајеве око Тешња и муку је имала аустроугарска војска да очува слободан пут долином Босне за Сарајево. Половином септембра сакупила се велика војска око Посавине. Два корпуса послана су против муфтије и 15. септембра 1878. године, после јаке борбе, заузели су Аустријанци Брчко. Истог дана, почео се муфтија повлачити са својих положаја на обронцима Требавац и Озрен планине и, подухваћен с југа од Романије и са севера и запада, повлачио се уз непрекидно чаркање Тузли, где је хтео да још једном окуша ратну срећу. Али убрзо је увидео, да је сваки отпор против аустријских корпуса немогућ. Оставио је Тузлу без борбе и отишао с једним делом војске Зворнику. Одавде су неки муфтијини људи прешли у Србију, а он сам са 3—4.000 људи пошао је Сребреници, па Вишеграду. Овде је хтео да пружи Аустријанцима последњу битку. Али неки хоџа је викао против даље борбе. Аустријски батаљони примицали су се полако границама Новопазарског санцака. Муфтијине чете изгубиле су сваку наду на успех и разишле су се без боја кућама.⁷⁵ Према аустроугарском конзулу Симону Јоановићу, муфтија Шемсекадић је у Посавини дуго времена држао у шаху читаву једну дивизију аустроугарске окупационе војске. Снаге су му биле сломљене у борбама код Бандиног Оцака и Брчког.⁷⁶

⁷² ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

⁷³ Васа Чубриловић, Босански устанак, 355.

⁷⁴ Исто, 365.

⁷⁵ Исто, 364.

⁷⁶ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

Држање Албанаца у време аустроугарске окупационе акције у Босни и Херцеговини, било је предмет интересовања и енглеске дипломатије. Према речима конзула у Скадру Керби Грина, од 8. септембра, одлучан отпор који се пружа напредовању Аустројанаца у Босни и Херцеговини, чинио је да су у Скадру забрављали на претрпљене недаће у току недавног рата и подстицање обилним обећањима потпоре у оружју и људству, оживљавало је наду да ће одредбе Берлинског уговора учинити ништавним. Конзул није пропустио ниједну прилику, да властима и многим утицајним домаћим људима, који су га посећивали поводом његова повратка у Скадар, укаже на опасност којој се излажу својим празним разметањем и припремама да се одупру одлукама Конгреса. Хусеин-паша је говорио да су Аустројанци умарширали у Босну зато што је султанова власт тврдила да није у стању да успостави тамо ред. Албанцима је истицао, како би један аустројски армијски корпус могао лако за пар дана да продре до Скадра из Спича. Конзул није веровао да ће Албанци у било каквом знатнијем броју поћи у помоћ Босанцима и да ће можда неколико момака да предузме пљачкашке походе, подједнако против пријатеља и непријатеља.⁷⁷

У Бечу је вест о убиству Мехмед Али-паше од Албанаца у Баковици 6. септембра изазвала дубок утисак, потпуно неповољан по Турску. Енглески амбасадор у Бечу Елиот 10. септембра 1878. године сматрао је, да уколико Порта одмах не предузме енергичне мере да афирмише свој ауторитет у Албанији, то ће бити од штете по њене интересе. У исто време, у Бечу су многи оптуживали Порту да игра двоструку игру и да жели да ствара тешкоће на путу аустројског напредовања. С друге стране, умеренији кругови у Бечу задовољавали су се тиме, што је став, који је заузимала Албанска лига, приписиван безнадежној слабости султанове владе. Имајући и у ово у виду, амбасадор Елиот је сматрао да „ма како се гледало на ово питање, ако се Лиги допусти да се развија тако да организује моћан отпор у енклави, ефекат ће вероватно бити исти“. „Ако Лига узме стравичне резултате у енклави, писао је Елиот даље, док се Порта позива на своју немоћ, да то спречи, Аустроји ће бити пружен сличан разлог, да предузме администрацију и у том дистрикту.“ Он је имао у виду то, што је Европа позвала Аустроју да узме управу у Босни и Херцеговини, зато што није веровала да Порта има довољан ауторитет у тим покрајинама да би осигурала њихов мир. Да не би и Албанија доживела исту судбину, Елиот је сматрао да је у интересу Порте да пружи доказ да поседује потребан ауторитет, који други могу бити спремни да успоставе ако се она изјасни да је немоћна.⁷⁸

⁷⁷ Lidhja Shqiptare, br. 24, 223—224.

⁷⁸ Исто, бр. 26, 226—227.

Енглески амбасадор у Цариграду, Лајард, полазећи од отпора на који је Аустрија наилазила у Босни и Херцеговини и тадашњег ратоборног става Албанаца, истицао је чињеницу да је у новој територијалној расподели Турске у Европи, егзистенција турског и муслиманског стањовништва била у великој мери заборављена. Зато је сматрао, да се Порта не би могла сматрати одговорном за отпор, који поносан, независан и ратоборан народ пружа некој страниј сили, која му је туђа по вери, законима и обичајима и у коју подозрева, да смера да га лиши његове слободе, својине и старих права. При овоме, Лајард је истицао да се ваља подстетити да су бегови и муслиманско стањовништво Босне и Албаније, тешко били наведени да признају ауторитет Порте и да је недостатак моћи од стране турске владе Аустрија искористила као изговор за инвазију и окупацију. У овој ситуацији немоћи Порте, амбасадор је сматрао да Беч нема право да сматра Порту одговорном што није приморала своје становништво да се потчини туђинској акцији и прихвати окупатора као пријатеља.⁷⁹

Гроф Андраши, и поред тога што је савршено увиђао тешкоће у којој се налази Порта да одмах пошаље у Албанију турске трупе у довољном броју, сматрао је за своју дужност да од ње захтева да учини све што је у њеној моћи да стане на пут „анархији“ која узима маха. Према енглеском амбасадору Елиоту, Андраши је дао половином септембра 1878. године упутства амбасадору у Цариграду Зичнју, да запита Порту, не може ли она да отпусти коловође Лиге и да изнесе да ће је Беч сматрати одговорном за свако одуговлачење и за последице које из тога могу да произађу.⁸⁰

Турски министар спољних послова Сават-паша, у вези отпора у Босни, међу дипломатима у Цариграду износио је да се становништво које нема никакве сродности или, највећим делом, никаквих веза по пореклу или раси са државом са којом треба да буде сједињено, побунило против идеје окупације и да је оно донело екстремну одлуку, да се Аустро-Угарској супротстави силом. Даље је говорио да отоманска влада није имала времена да у Босни становништво уразуми и да су сви њени напори били немоћни да спрече крваве сукобе између њих и аустроугарских трупа употребљених за окупацију земље.⁸¹

У другој половини септембра 1878. године енглески конзул у Скадру Керби Грин сматрао је, уколико аустријске трупе постигну у току неколико дана било какав видан успех у Босни и Херцеговини, да је вероватно да ће подељена мишљења и интереси повећати постојеће неслагање и тако произведена анархија ће, у сваком случају бити од користи, што ће учинити да

⁷⁹ Исто, бр. 27, 229.

⁸⁰ Исто, бр. 29, 231—232.

⁸¹ Исто, бр. 30, 232.

узнемирана племена постану мање спорна за своје суседе но што су била раније.⁸²

У ово време исти конзул је обавестио Лондон да је Комитет националне лиге преселио своје седиште у Пећ, под изговором да је тако ближе црногорској и босанској граници.⁸³ Конзул је 22. септембра писао, поводом новинских вести из Београда, које су из политичких или других разлога представљале како су Албанци упутили знатна појачања муслиманима у Босни и како нагомилавају своје снаге код Новог Пазара и других пограничних градова у циљу да се супротставе Аустријанцима, ако би ови напредовали до албанских пограничних области, да, колико је он могао да сазна, никакви Албанци нису прешли у Босну. Овом приликом он је сматрао да би отпор, ако би неки непријатељ умарширао у земљу, мада упоран, био потпуно локални, сматрајући да би се сваки срез или град ослањао на сопствена средства и снагу.⁸⁴

Лист „Пол. Коресподенц“ од 7. септембра 1878. године је донео вест из Призрена, да је успешна окупација Босне и Херцеговине у Албанској лиги претрпела крнзу, која прети њеном опстанку, и да су се одлучни Албанци, као Абдурахман-беј, муфтија Скендер-беј, вођа Селим-ага и други, када су дознали да Босанци трпе пораз за поразом, отцепили од Лиге.⁸⁵ Ова ситуација може се довести и у везу са убиством Мехмед Али-паше, који се међу косовским странама, после гласова да Аустрија наступа ка Новом Пазару без отпора, почела осуђивати она племена и фисове који су приредили катастрофу у Баковици.⁸⁶

Да ли је судбина Босне имала утицаја на ситуацију у Лиги, не може се тачно рећи, али чињеница је да је убиство Мехмед Али-паше имало за последицу тренутно слабљење Призренске лиге. Неколико крајева и градова, као што су Дебар, Љума, Тетово, Призрен и Скопље, изјављивали су да не примају одговорност за тај догађај. Међутим, Призренска лига је обновљена, јер је 25. октобра поново успостављена беса. За Порту је сада стање било тако критично, да је Липич обавестио Беч, „да у таквим околностима не би било чудно да се устанички пламен тих крајева прошири у свим правцима... и да се усмери против Порте. Устаници и Лига доминирају сада политичким стањем. „Он је затим обавестио Беч, да су Мат и Дебар одрекли послушност порти и да ће се покорити само Лиги. Али Хадри сматра да је убиство Мехмед Али-паше догађај од великог значаја, јер се од тада продубљава јаз између Лиге и Турске, створен још у време када Лига није пристала да удовољи Портином захтеву да

⁸² Исто, бр. 31, 234.

⁸³ Исто, бр. 32, 235.

⁸⁴ Исто, бр. 35, 238.

⁸⁵ „Исток“ — Београд, 28. IX 1878.

⁸⁶ Др Јован Хаџи-Васиљевић, Арбанашка лига, 57.

пошаље своје трупе за одбрану Босне и Херцеговине од Аустрије. Он држи да ће се тим, под утицајем напредних снага, Лига ослободити панисламизма.⁸⁷

III СИТУАЦИЈА У ВЕЗИ ЗАПОСЕДАЊА НОВОПАЗАРСКОГ САНЦАКА И ДЕЛАТНОСТ ПРИЗРЕНСКЕ ЛИГЕ У ЊЕМУ

а) *Значај Новопазарског санцака за Аустро-Угарску и њено договарање са Турском око запоседања*

Као најјужнији део босанског вилајета, Новопазарски санцак био је предмет разговора на Осмом заседању Берлинског конгреса 28. јуна 1878. године.⁸⁸ Он је приликом прелиминарног мира у Санстефану био подељен између Србије и Црне Горе. Према овом уговору, линија Лима је представљала границу између ових кнежевина.⁸⁹ Аустро-Угарска је била још пре Конгреса извршила све припреме да Србију потисне из Новопазарског санцака, па је то гледиште било толико овладало, да су чланови Конгреса искључивали могућност да се тај крај прикључи Србији. Како је српски делегат на Конгресу Јован Ристић писао из Берлина, то питање се није ни у претрес узимало, пошто је Аустрија до Копаоника обележила своју интересну сферу.⁹⁰ Обрадовање Новопазарског санцака, уског појаса земље између Србије и Црне Горе у смеру југо-истока преко Митровице, ишло је првенствено за тим, да се трајно спречи сједињење двеју јужнословенских држава. Овом стилизацијом, Владимиру Шулему изгледа да је уједно Аустро-Угарској дат политички и економски утицај на подручју Македоније.⁹¹

Према писму грофа Андрашија, упућеном 16. августа 1879. године Херцогу од Виртенберга, команданту окупационих снага у Босни и Херцеговини, на Берлинском конгресу Аустро-Угарској су према Новопазарском санцаку стајала отворена три пута: прво, она је могла да акцептира санстефански статус кво у вези Санцака; друго, могла полагати право на окупацију и администрацију истог, као Босне и Херцеговине и треће, да побе оним путем којим је стварно изабрала. Све три могућности Андраши је означио овим потезима. Прихватање стања створеног у Санстефану, уништило би најважније предности увлачења Босне и Херцеговине у аустроугарску интересну сферу, јер главни циљ ове акције, са аустроугарског гледишта, био је да политички и

⁸⁷ Ali Hadri, n.d. 47—48.

⁸⁸ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ ДАСИП, П. одељ. 1878 Б/1 Берлин, 21. VI 1878, № 8 (пов. 463).

⁹¹ Владимир Шулек, Дипломатска историја централних сила 1882—1915, књ. I Загреб 1938; 9: Види: Др Манал Пандески, Балканите и Македонија в политиката европските сили по време на Източната криза 1876—1878 г. „Мост“ бр. 49, Ниш 1978, 24—37.

материјално себи отвори Оријент. Лајтмотив Европе је био, да аустроугарским увлачењем буде спречено уједињење Србије и Црне Горе и тиме насилно славизирање ове половине Оријента. Насупрот овоме, подела Санцака између двеју кнежевина, истицао је Андраши, садржавала је баш супротно. Наиме, аустроугарским одвајањем од Оријента, као и стварањем једне словенске велике државе, Босна би се од једног положаја који је требало да води политичком и материјалном утицају Истока, претворила у ћорсокак. Аустроугарска би у војном погледу била обухваћена непријатељски расположеним суседима, трговачко-политички укочена, јер би свака жељезница, сваки пут, који би аустроугарску трговину требало да носи ка мору, зависно од добре воље Србије и Црне Горе, штавише од обеју. Будућност би опасности ове ситуације учинила још много више претећим. Турска би, потпуно изолована од Монархије, једва била у стању да одржи свој положај у Албанији и природно је да би највећи део ове провинције припао Црној Гори. Најзад би непредвиђени догађаји или природан ток ствари довели до уједињења суседних кнежевина под једном династијом и тиме би се створила једна велика словенска држава, која би, природно, морала да развија своје експанзивно дејство према Босни и Далмацији. Андраши је сматрао да би ово биле неизбежне последице поделе Новопазарског санцака између Србије и Црне Горе.

Следећа могућност, да се Новопазарски санцак, као што је то Аустро-Угарска учинила са Босном и Херцеговином, сасвим укључи у њену интересну сферу и да она преузме његову искључиву окупацију и администрацију, учинила би да се Беч финансијски и војнички ангажује преко својих снага, а политички упуту на пут који је био сасвим по страни од великих циљева који су руководили политику Фрање Јосифа I од почетка источне кризе. Административно и војничко управљање Санцаком према Андрашију, било је несравњено теже од оног у Босни и Херцеговини, како због отпорности становништва, тако и због тога, што је тај крај географски много мање лежао у интересној сфери Монархије. Његово сиромаштво и запуштеност знатно би повећали терет администрације, а недостатак путева и извоза довео би до великих жртава окупације. Аустроугарска влада није могла себи да затаји да би оружаном продирање у Санцак, без олакшања од стране Турске, као што је то било потребно у Босни, већ стога захтевало несразмерно јаке трупе, пошто је Санцак по својој географској конфигурацији и према Србији и Црној Гори јак изложен. У овој ситуацији, према Андрашију, преузимање Санцака је захтевало жртве и материјалне и у људству, којим Монархија у тадашњим околностима без преке потребе није хтела да се оптерети. За Аустро-Угарску ово преоптерећење не би било једина шкодљива последица овакве једне мере. Много веће су биле политичке опасности које су из тога

могле да произађу. Отворен или потајни отпор према аустро-угарској позицији, приморао би је да према Турској иступи непријатељски. Не узимајући у обзир стратегијску опасност једне такве борбе према српском бочном положају, неке политичке последице биле би праћене највећим штетама за Монархију. Пре свега, борба Турске са Аустро-Угарском била би сигнал за њено уништење. Јер, Русија, чим би видела неку другу силу ангажовану са Портом, свом снагом би стала на позорницу догађаја. Она би хришћанском становништву Македоније, Источне Румелије, Србије и Црне Горе дала знак, да се одваже на последњи јуриш за потпуно збацивање турског јарма. Овој акцији би се, због својих циљева, придружила и Грчка. У овој ситуацији, Аустро-Угарска би морала или да пристане да руске трупе уђу у Цариград, или би сама морала тамо да умаршира, да би предупредила руске трупе, али за ово Монархија није била припремљена.

Према томе, Аустро-Угарска није могла да дозволи поделу Санцака између Србије и Црне Горе, а ни сама није могла да га узме, те јој је преостајао само још један пут: право на војничко поседовање Санцака у договору са Турском. То је био пут који је изабрала аустроугарска влада.⁹²

На једном другом месту, у вези Санцака Андраши је рекао: „Заједничко поседовање Санцака аустроугарским и турским трупама довело је основну замисао наше источне политике до најпрецизнијег изражаја. Ова основна мисао је: одржање Турске, утолико и тако дуго док се она не може да замени нечим бољим и спречавање југословенских формација тамо где је турско господарење склоно распадању.”⁹³

Правни основ војне окупације Новопазарског санцака од стране Аустро-Угарске заснивао се на Берлинском уговору. Али модалитети примене којима је право војне окупације требало да се оствари, били су утврђени конвенцијом закљученом у Цариграду 21. априла 1879. године. На захтев Турске, уз придржавање права која проистичу из XXV чл. Берлинског конгреса, именоване су три тачке које привремено треба да окупирају аустроугарске трупе, и то: Прибој, Пријепоље и Бијело Поље, дакле читава линија реке Лима. Број окупационих трупа, уз исти придржај, ограничен је на 5.000 људи, од чега 4.000 у поменутих местима а осталих 1.000 требало је да буде гарнизонирано на граници на тлу Босне. У погледу заузимања планине Рогозне од стране аустроугарских трупа, заузет је став да то буде резервисано за посебан споразум са Портом.⁹⁴ Вероватно је о Рогозни била реч, када је Мехмед Али-паша, пре него што је пошао из Цариграда у Албанију „обележио на карти европске Турске

⁹² Ос-У А I бр. 32: ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

⁹³ Ос-У А I бр. 32.

⁹⁴ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

неке стратегијске тачке у Новопазарском санџаку, које Порта не треба никако да уступа Аустрији, ако није рада да изгуби Солун и Македонију” — „Ова је карта мој аманет — рекао је Мехмед Али-паша својим друговима у Серасџерату на растанку — немојте никада одступити од ње.” Према Јовану Хаци Васиљевићу, „Међу обележеним тачкама налазило се и једно места, које доминира над оним узаним пролазом између Србије и Црне Горе, куда би могла проћи војска у Македонију. Уговарачи (аустријска влада и Порта) се нису могли да погоде око тог места.”⁹⁵

За Аустро-Угарску, Новопазарски санџак је имао огроман значај у њеној општој оријенталној политици. У Андрашијеву програму, ова област представљала је највећи копнени мост који се географски настављао на вардарску долину. Тако се на питању Новопазарског санџака врти у Андрашијевом оријенталном програму читав низ комбинација. Новопазарски санџак је за Босну и Херцеговину исто што и поседовање Босфора за Црно море.⁹⁶ Тако је Новопазарским санџаком „до иза Митровице”, Аустро-Угарској био осигуран утицај, и добила је право да у том делу Отоманске царевине, поред држања гарнизона, контролише војне и трговачке путеве, чиме јој је остајао отворен пут за Солун. У исто време, Србији је био запречен приступ Јадранском мору.⁹⁷

Цариградска конвенција од 21. априла 1879. године састојала се из 10 чланова и једног анекса. У члановима од 1. до 6. реч је о босанским пословима, а од 7. до 10. и анекс баве се Санџаком.⁹⁸

Крајем јула 1879. године, на основу 5. чл. Цариградске конвенције, упућен је у Сарајево турски генералштабни генерал Хусни-паша, да у смислу 7. чл. конвенције да иницијативу за потребно увођење детаља који се тичу издржавања и смештаја аустроугарских трупа у Новопазарском санџаку, заједно са командантом тих трупа. Официри које је аустроугарска влада опуномоћила за вођење тих преговора састали су се 28. јула 1879. са Хусни-пашом. Већ прва седница под председништвом херцега од Виртенберга, показала је да пуномоћ Хусни-паше није довољна те се готово у свим питањима морала прибавити сагласност Порте. Преговори су трајали до краја прве седмице септембра. У уводним речима којима је херцег од Виртенберга отворио преговоре, пала је у очи напомена да онај део конвенције који се односи на окупацију Новопазарског санџака ваља сматрати уговором о одбрамбеном савезу између Аустро-Угарске и Турске против сваке повреде коју би било ко могао да усмери против

⁹⁵ Др Јован Хаци Васиљевић, Арбанашка лига, 51.

⁹⁶ Kasim Isović, n.d. 109—111.

⁹⁷ Hans Dieter Schandler, n.d. 47.

⁹⁸ HHStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

ауторитета високе Порте или против аустроугарске владе. Ова изјава, према претпоставци конзула Симона Јоановића, имала је за циљ да се код Хусни-паше отклони свако неповерење и да се увери у мирољубиву мисију аустроугарских трупа у Санцаку које штите интересе Турске.⁹⁹

Опирање Турске да да пристанак на окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, довољно говори о разликама у политичким гледиштима двеју држава у Санцаку. Политички интерес Аустро-Угарске у Санцаку је усмерен у првом реду на спречавање штетних утицаја у Босни и Херцеговини, па долазили они од Црне Горе, Србије или од стране Турске, као и одржавање и јачање сопственог утицаја у Санцаку. Интерес Турске, напротив, дејствује енергично и о томе не може бити никакве сумње према искуствима из времена које је до тада протекло у правцу одстрањивања сваког туђег, па и аустроугарског утицаја и што је могуће већег ограничења овог последњег да би се потпуно онемогућило, или бар отежало, даље продирање његово према истоку и југу. Према томе, не може бити речи о неком заједничком политичком циљу Аустро-Угарске и Турске.¹⁰⁰

Како је Турска 70-их година прошлог века настојала да преко Новопазарског санцака одржи одвојене Србију и Црну Гору, да би осигурала везу са Босном, то је продирање аустроугарских трупа у Санцак после окупације Босне и Херцеговине за Аустро-Угарску имало исти циљ одвајања, али и држања отвореног приступа ка унутрашњости европске Турске. У основи, дакле, Аустро-Угарска је Берлинским конгресом преузела задатке Турске. Задатак је остао исти, али су се крајњи циљеви разилазили. Постизање аустроугарског крајњег циља — држања отвореног приступа до унутрашњости европске Турске, отежавале су многе сметње. Поред Турске, Србије и Црне Горе, ту су били и Албанци. Читава тежња Албанаца усмерена је на то да извојују слободу. Зато они нису били спремни да се добровољно приклоне туђој власти, а турску су подносили одувек против воље и уколико им је она остављала извесне слободе.¹⁰¹

За Аустро-Угарску Новопазарски санцак је био осматрачница *par excellence* — опсерваторија која допушта широк поглед на тенденције балканских држава и расположење њихових становника.¹⁰² Сложена ситуација Санцака и сенке велике европске политике лебдеће над њим нарочито у време припрема Аустро-Угарске да у вези њега реализује одлуке Берлинског конгреса.¹⁰³

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ Kasim Isović, n.d. 109.

б) *Вести о отпору, његове припреме и миран улазак аустроугарских трупа у Новопазарски санџак*

Призренска лига је у почетку и у вези Новопазарског санџака показивала знатно реаговање. У самом Санџаку она је имала своју организацију. Овде су, одмах после Санстефанског мира, у току априла 1878. године, виђени људи почели да се договарају,¹⁰⁴ ради постизања јединственог става у вези промена одређених наведеним миром. Турски министар спољних послова, Сават-паша, говорио је да су „Турци“ из Новопазарског санџака изјавили цару, да ће сами ратовати са Србијом, ако морају под њу потпасти.¹⁰⁵

На оснивачку скупштину Призренске лиге из Новопазарског санџака дошли су из Пљеваља — Мехмед-ефенди муфтија Шемсекадић, из Сјенице — Осман-ага Ђатовић и Муја-ага Ђосовић — контрактџија, из Новог Пазара — Ејуп-беј Хусеинбеговић, Мурат-беј Билевџић и Али-ефендија мудериз.¹⁰⁶ Касније, тачније 26. августа 1878. када је Мехмед Али-паша с војском опколио Барјак џамију у Призрену, међу искомљеним Албанцима и многим њиховим поглавицама, било их је из Нове Вароши, Сјенице и Новог Пазара.¹⁰⁷ Међу потписницима текста Статута Призренске лиге, били су и делегати из округа Нови Пазар, Сјеница и Пљевља.¹⁰⁸

У време отпора уласку аустроугарских окупационих трупа у Босну и Херцеговину, и Новопазарски санџак је био немиран. Према допису из Приштине „Пол. Кареспонденц“ од 15/28. јуна 1878. године, Осман Нури-паша био је на челу војске која се појачавала између Новог Пазара и Митровице, а агитацију против Аустро-Угарске нарочито је развијао познати муфтија из Таслице (Пљеваља).¹⁰⁹ И овде је, на глас о убиству Мехмед Али-паше, Лигино крило у Новом Пазару замерило његовим убицама у Баковици. У Новом Пазару сакупили су се грађани и договорили, да никако неће с Конгрмом, па им Аустрија и у Нови Пазар ушла. Јован Хаџи Васиљевић наводи извештај од 19. септембра 1878. године из кога се види да је „убиство Мехмед Али-паше у Новом Пазару произвело зазирање и страховање код имућних и уопште свих житеља који што имају, а једино... базибозук, радује се том дрском делу. Међутим, и остали имућни Турци (Арнаути?) како стоји у извештају, сложили су се и писмено захтевали, да устан-

¹⁰⁴ Kristo Frasher, Lidhja e Prizrenit 1878—1881, Tiranë 1956, 18.

¹⁰⁵ ДАСИП, П. одељ. 1878, Р/1. Б. Београд, 16. II 1878, № 158.

¹⁰⁶ Исто, П. одељ. 1878, Ф. IV дос. VI Т/1, Призрен, 15. XI 1877, № 478; О учесницима из Новопазарског Санџака у лигиним акцијама против Санстефанског мира и Берлинског конгреса види: Akte te Rilindjes Kombetare Shqiptare 1878—1912, Tiranë 1978, 2—50.

¹⁰⁷ Др Јован Хаџи Васиљевић, н.д. 53.

¹⁰⁸ Бернард Стули, н.д. 322—323.

¹⁰⁹ „Народни Гласник“ — Београд, 12/24. VII 1878.

ку (Конгри) учествовати неће, то јест, да ни пред самим Новим Пазаром аустријској војсци се одупирати неће, и с тим су заузели одсудан положај наспрам башибозука".¹¹⁰

После завршетка босанског ратишта, крајем новембра 1878. године, пљеваљски муфтија Шемсекадић сав се предао припремању отпора против аустроугарског уласка у Новопазарски санџак. У том правцу он је развио велику активност.¹¹¹ Аустроугарски посланик из Београда, Харберт, јављао је да се Шемсекадић налази у Новопазарском санџаку и да сада поново прикупља своје борце, које је, након повратка у Санџак са босанског ратишта, распустио кућама.¹¹² Према извештају конзула Јелинека из Призрена, муфтија је већ окупио знатан број оружаних људи око себе и располагао је са око 2.500 људи, претежно својих бивших бораца из Босне. Њега је у Приштини дочекао велики Назиф-паша у новембру 1878. и предао му Портину одликовања за храброст показану у Босни.¹¹³

Поред пљеваљског муфтије, крајем 1878. године и почетком 1879, међу Албанцима су против уласка Аустро-Угарске агитовали су и други. Док се у Цариграду почетком 1879. године преговарало између Аустро-Угарске и Турске о Новопазарском санџаку, Арбанаси из тих крајева, заједно са муслиманима, бегунцима и устаницима из Босне и Херцеговине, радили су да се тежиште Лиге пренесе у новопазарске крајеве и војује против Аустрије. Марта 1879. у Новопазарском санџаку се налазио Исмаил-бег Пљеваљац, потомак најстарије муслиманске породице у Пљевљима, и многе друге вође муслимана у Босни. Ови су распаљивали у Новопазарском санџаку Албанце, муслимане и хришћане против Аустрије.¹¹⁴

Изгледа да је и Порта у ово време покушавала, ако не ради успеха, а оно због цариградских преговора, да врши притисак на Аустро-Угарску, а још више на Лигу, да је одврати од њених унутрашњих захтева и да је усмери на збивања у Санџаку. У једном извештају од 16. марта 1879. године види се да ће се: „по заповести Портној поново организовати арбанашка лига, за коју раде осим бегунаца из Босне и Херцеговине: Исмаил-беј, Јумер муфтија, Латиф каџабаша Скопљак. Они од султана, стоји у извештају даље, добијају сваку помоћ. Новац им је предао новопазарски командант и они уписују војнике за Лигу.”¹¹⁵

Према Јовану Хаџи Васиљевићу, за разлику од Босне, када се решавало да ли ће аустроугарска окупација обухватити и Новопазарски санџак, Албанци се налазе опет у комешању и спре-

¹¹⁰ Др Јован Хаџи Васиљевић, Арбанашка лига 57.

¹¹¹ Kasim Isović, n.d. 115—116; Васа Чубриловић, Босански устанак, 364.

¹¹² Kasim Isović, n.d. 127.

¹¹³ Isto, 128.

¹¹⁴ А. Б. Поповић, Хаџи Лојина буна, Београд 1898, 41.

¹¹⁵ Др Јован Хаџи Васиљевић, Арбанашка лига 90.

мању, да тај чин спрече. Он ту доста види и прст султанов, али и њихово старање за свој, лични опстанак и безбедност.¹¹⁶

Док су бегунци и устаници босански распаљивали Албанце и друго становништво у Новопазарском санџаку против Аустрије, дотле су аустријске војне власти, у име босанских муслиманских првака, који су се били покорили окупационој власти, упутиле правоверним у Санџаку апел, којим су им препоручивале да се не буне. Тај је апел гласио: „Скромна и љубазна браћо! Ми смо већ одавно чекали, кад ће настати тишина и патриотско олакшање, и ево смо сретни што вам можемо дати на знање, да је то настало. Небо је збацило један део својих црних завеса и опет су нам се указале звезде надања. Знајте, браћо, да смо ми поуздано дознали, да ће цар одиста посетити само ова места на левој обали Лима, на која му даје право уговор углављен с подишахом (нека нам живи хиљаду година!). Али тим се неће ни мало повредити право нашег народа. Мошеје ће бити светиња, коран неповређен, имање недирнуто; ви ћете имати ваше судије и носити оружје ваше. Порезе плаћаћете по старом начину и нико се неће мешати у ваша права и повластице. Па и земља, која ће се посетити, остаће у сваком погледу једна с отаџбином нашег народа; цар не жели анексију, нити ће се таква анексија ни сада ни доцније предузети. Зато, скромна и љубазна браћо, не треба више да се бринете о томе и можете са светом душом захвалити Алаху на његовим бескрајним добротама. Ако би се ваше мишице затражиле, затражиће се зато да заштите вашу удаљену браћу у болом закриљеном Епиру и да покорите нашег старог непријатеља”.¹¹⁷

С друге стране, према енглеском конзулу Керби Грину, Турска је агитацији Аустро-Угарске међу Албанцима супротстављала контраагитацију. На телеграме које је аустроугарски конзул у Скадру примао од своје владе о успесима у Босни, и у интересу своје земље саопштавао их јавности, која се раздраживала, локална власт настоји да не допусти да малакше фанатични жар у масама. Четири дана на главном тргу у Скадру био је истакнут телеграм, у којем је стојало да су устаници у Босни одсекли 49.000 аустријских носева. Конзул Керби Грин указивао је на то да ако се истина о Босни пре или касније дозна, реакција ће у разочарењу бити јака исто толико колико и тадашње одушевљење.¹¹⁸

Упоредо са овим агитаторима против уласка аустроугарске војске у Санџак, радила је и група босанско-херцеговачких емиграната, између којих је познат Мићо Љубибратић. Он је у јесен 1876. године радио у Сарајеву са Жарком Љешевићем на стварању отпора против уласка аустријске војске у Новопазарски

¹¹⁶ Исти, Арнаутски покрет у 19. веку 8.

¹¹⁷ Исти, Арбанашка лига, 91.

¹¹⁸ Lidhja Shqiptare, br. 2, 183—184.

санцак. И Алекса Јакшић се био прикључио раду у Новопазарском санцаку.¹¹⁹ Аустроугарски посланик у Београду Херберт од свог енглеског колеге сазнао је да је Мићо Љубибратић у Нишу давао изјаве да се састао са бугарским устаником Илијом, кога су, како је он говорио Љубибратићу, позвали његови пријатељи из Новог Пазара.¹²⁰

Аустроугарски конзул Липич из Скадра у једном извештају наводи да му је познато да су Руси дали новац беговима у Новом Пазару, Приштини, Пећи, Призрену и Баковици у сврху припреме отпора у Санцаку. У другом извештају он износи у великом броју емисара, муслимана и хришћана, који долазе у разна места Албаније и Новопазарског санцака са задатком да дигну устанак против аустроугарског уласка у те крајеве. Он чак зна да овом групом руководи Албанац Махмуд Недим-паша и Буслим-беј из Брусе. Ови емисари, према конзулу Липичу, стајали су под заштитом и помоћи Русије, али су се ослањали и на помоћ Србије и Црне Горе. Посланик из Београда Херберт располагао је подацима према којима Руси успостављају депое за оружје у појединим местима Новопазарског санцака. Русија се, из разумљивих разлога, није једноставно могла одрећи свог престижа и својих интереса на Балкану, па ако није могла јавно, она је потајно, преко словенских комитета и својих агената и емисара, настојала да међу словенским и хришћанским становништвом подржава нерасположење против Аустро-Угарске и да га, по могућности, окреће отворено против ње. У једном извештају Херберт извештава Хајмерлеа да је у Новопазарском санцаку образован комитет за агитацију, као орган петроградског словенског комитета. Овом комитету додељени су митрополит Михаило, Мићо Љубибратић и Алекса Јакшић, а од Руса Бусман Никандер, Атанас Васиљев Васиљевић ранији вођ словенског комитета у Црној Гори, Александар Хитров, иначе поузданик Чернајева, и Георг Дринпелман.¹²¹

Склапање конвенције у Цариграду 21. априла 1879. године у Новопазарском санцаку је изазвало нов талас незадовољства. Муслиманска емиграција у Цариграду, помагана и од других, антиаустријски расположених елемената, настојала је да до склапања Конвенције или никако не дође, или да се са склапањем одговлачи, очекујући промену политичког стања у овом делу Балканског полуострва. Када је, пак, Конвенција била закључена, чињени су покушаји да се њено спровођење онемогући организовањем оружаног отпора. Бегови из Цариграда су настојали да преко Махзар-паше, последњег босанског гувернера, помоћу пљеваљског муфтије Шемсекадића, одлучног борца против Аустро-Угарске, организују евентуално и Албанце. Њима је објаш-

¹¹⁹ Васа Чубриловић, Босански устанак, 378.

¹²⁰ Kasim Isović, n.d. 123.

¹²¹ Исто, 122 и 124.

њавано да се цела ствар неће свршити само запоседањем неких делова Новопазарског санцака, него ће Аустро-Угарска у подесном моменту окупирати и Албанију. Вести из Солуна говориле су о нерасположењу у источним пределима Санцака и Косовског вилајета, које не само да није престало него се чак и појачавало. Тамо су се шириле вести да Конвенција и није склопљена по жељи султановој, него управо против његове воље. У вези с тим, у Новом Пазару дошло је до сукоба између башибозука и низама. Војни команданти покушавали су да спрече отворену пропаганду против Аустријанаца, али им то, и поред помоћи коју су им у том смислу пружали и неки албански прваци склони Аустро-Угарској, као Али Драга и Мехмед-ага Варвик, није успевало. Ради очувања реда, морала су се у Митровицу чак довлачити војна појачања, а такође и у Нови Пазар и Приштину.¹²²

Турски функционери у Новопазарском санцаку нису били одређеније заинтересовани за политичка збивања и читаву ситуацију која се у вези с тим стварала. Држали су се или неодређено, или су, као новопазарски мутесариф Назиф-паша, објашњавали муслиманима да треба да напусте став сарадње са анти-аустројанским елементима, јер га је он сматрао пропагандом словенских комитета и српско-црногорских агитатора, а они, муслимани, немају шта очекивати од тих комитета и Руса.¹²³

Турска је пре покушавала подупирањем елемената непријатељски расположених према Аустро-Угарској да има у земљи ослонац и прима оне који морају да узмакну с поштовањем. Довољно је навести пример пљеваљског муфтије Шемсекадића, који је 1879. године остао у Санцаку или његовој близини. Друго, Ејуб-беј, у скупштини првака у Сјеници и касније у Приштини машио се за ханџар, кад је мутесариф прочитао проглас о окупацији Санцака. Он је, и поред тога, после кратког боравка у затвору, смео да се врати у Сјеницу и могао да агитује у аустроугарској најближој околини.¹²⁴

Двојица турских Бумрукџија и један официр у разговору на Јавору саопштили су начелнику среза моравичког да је априла 1879. године држана скупштина у Сјеници на којој су били сви прваци из тог краја и посланици из Малесије. Закључено је да не дају Аустроји доћи, а ако хтедне силом да се бију докле узмогну. На скупштини су одређени делегати да оду у Митровицу код валије и да му саопште жељу народа, а он их је, када су му се делегати представили, позатварао. Али из Сјенице телеграфичу султану, који је наредио валији да делегате пусти и са њима ступи у договор.¹²⁵ Када се маја 1879. године дознало за Конвенцију у Цариграду, војни вођ Албанске лиге Јусуф-беј,

¹²² Исто, 120—122.

¹²³ Исто, 122—123.

¹²⁴ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

¹²⁵ ДАСИП, П. одељ. 1879, Б/1 Ужице, 18. V 1879, № 241.

пугујући из Скадра за Јањину, задржао се три дана у Новом Пазару, где се трудио да што више распали народ. После њега, дошао је и Али Драга из Пећи и Баковице у мисији Порте и изнео да је турска влада задобила 36 најпознатијих поглавара Лигиних да се не противе аустроугарском уласку у Санџак.¹²⁶

У оваквој ситуацији, командант моравске дивизије слао је Албанцима у Баковицу и Пећ маја 1879. године Смаила Османовића из Тупала. Када се овај вратио известио је да су тамошњи Албанци, кад су дознали да ће Аустро-Угарска да поседне Новопазарски санџак, изјавили турској власти да сви желе потпасти под Србију но под Аустро-Угарску и да ће, ако се то обистини, како они који су пребегли из Србије, тако и сви остали, прећи у Србију.¹²⁷

Каква је ситуација у Новопазарском санџаку и на Косову у погледу уласка аустроугарске војске у Санџак, писао је лист „Пол. Коресподенц“ од 17. маја, дописом из Новог Пазара, који су 31. маја 1879. године пренеле „Српске новине“. Ту је писало да се „не може порећи да у Санџаку Новопазарском и вилајету Косовском не влада извесна узрујаност. Да би се могло оценити садашње стање почев од Лима па до Белог Дрима, ваља пре свега казати да се народ у окупацијама: Новог Пазара, пећком, баковачком, рожајском и ново-варошком дели у две неједнаке велике партије; — мању која је уз владу и већу која је противу владе. У прву партију броји се све што је пореклом, именом, сталежом, имањем, угледом и личним заслугама стекло угледан положај у Арбанији и што га заиста и заузима. У другу партију спада уопште маса, пролетери, амали, надничари, бескућници, једном речју елементи који слабо шта или ништа немају изгубити, па се надају да ће се њихово стање поправити сваким метежом или побуном противу Порте. У овај логор спадају и сви мухамедански фанатичари, који одавно сматрају Стамбол као гнездо неверника, неверничке науке, противу које ваља војевати.

Она партија која је уз владу и којој су вођи Али-Драга, Махмуд-ага Бајевић из Пећи, Ибрахим Али из Бакова, Фејзија Тикинцић из Пријепоља и Селим Чауш из Бјелог Поља, није истина одушевљено предусрела глас о закљученој конвенцији између Аустро-Угарске и Порте, по којој ћесаро-краљевска војска има посести санџак Новопазарски, али је ипак саслушала сасвим мирно и покорно и изјавила команданту у Митровици Осману Нури-паши, а и гувернеру призренском Муниб-паши, где се неће никако противити уласку аустријске војске. Када је Порта поменуте арбанашке главаре позвала да умирују своје земљаке, они су влади турској ставили на расположење своју моћ и најбољу вољу и употребили сав свој утлив да стишају

¹²⁶ „Српске новине“, 23. V 1879.

¹²⁷ ДАСИП, П. одељ. 1879 Т/1 Београд, 14. V 1879, № 235.

узрујане земљаке. На томе су највредније радили: Драга, отаг и сен, Кортезовић-беј и Махмуд-ага из Пећи. Они су пропутовали целу област између Лима и Белог Дрима и свуда саветовали народ да послуша вољу султана. Када су најзанесенији и агитацијом почели народ да увлаче и у борбу и када је у чаршији неколико редифа било и рањено, беседио је Кортезовић на пијаци народну беседу која није остала без дејства. „Браћо, рече овај народни трибун, снажним и звучним гласом: Шта хоћете ви? Хоћете ли да ископате огњишта ваша? Хоћете ли да се напијете крви браће ваше? Хоћете ли да се бунтовнички противите заступнику мұхамелову, сенци божјој? Ко може и помислити, да би калиф издао народ свој? Наш султан не чини ништа мимо воље божје, па зато и мора све добро по нас бити, што он учини. Он је углавио уговор са великим монархом аустријским, да би војници обојице владара стражарили над нашом сигурношћу и бранили земљу арнаутску од свију непријатеља којих, као што знате имамо. Ако аустријанци дођу у овај Санцак, доћи ће као гости нашег владара и Арнаута, народа његовога. Зар ћете ви разуздати ваше зле страсти противу гостију и пријатеља наших и нанети нам срам а земљу напојити крвљу и покрити развалинама? Ко је тај који би убијао синове а отаџбину упропашћивао? Не! Не, таквог шејтана нема међу вама, ви сте скромни, добри, мудри, па идите вашим кућама, на ваше селамлуке и радите ваше послове, а оставите сасвим нашој мудрој влади да се стара за наше добро и да Арбанију чува”.

Истина ове речи су и очувале те се није пролила крв, као што хоћаше бити, али се ипак нашло фанатичара који повикаше: „не веруј му!” Око стотину пролетера отишло је за агитаторима у порту код велике џамије, те су тамо одмах приредили против демонстрацију, какве противничке партије за последње две недеље прируђују готово сваки дан по Санцаку. Језгро ове партије састављено је из најзаstraњенијих елемената и њене поглавице као што су: Ејуб-беј, Сулејман-беј, Мустафа-ефенди, Али Чингрић итд. Лове у мутној води и своју целъ траже у превратима и анархији. Каква страст гори овим агитаторима може се видети из ових речи коловобе Мустафе-ефендије који је јуче говорио скупљеној маси:

„Вампири стамболски, рекао је Мустафа исисали су нам крв и мозак, сада нас отурају од себе, продају нас баурима, чија је власт гора него у црна Бавола. Саветници су султанови или сами баури или издајнице. Шта је стало до наше вере Караспорду, који једе крметину? Шта је стало гуџинцу Хајредину, том издајничком великом везиру, до наша имлања и крви, до наше земље и наше слободе. Ништа сасвим ништа, још мање него што вреди овај пепео са луле моје. А ти јуначки народе, ти коме се свет диви, покажи да си кадар раскинути све сковане ланце и доскочити свима убилачким покушајима.”

Што до сада у пашалуку Новопазарском није дошло до боја, има се захвалити само концентрисању велике војске. Између Сјенице и Митровице стоји сада 21.000 војника који су готови да бунтовнике растерају ако се дигну на оружје, што није немогуће.¹²⁸

Јуна 1879. године, према саопштењу начелника округа Ужице, сви мухамеданци из Нове Вароши изашли су из града и посели шанчеве.¹²⁹ О активности пљеваљског муфтије Шемсекадића против аустроугарског уласка у Новопазарски санџак писала је и бечка штампа. Лист „Deutsche Zeitung” од 7. јуна 1879. године бележио је на основу поузданих извора да је пљеваљски муфтија окупио знатан број присталица и људи који ову граничну област насељавају, у једну чврсту организацију и да тамошње становништво има једну једину жељу бранити своју земљу од странаца.¹³⁰ Лист „Глас Црногорца” од 30. јуна 1879. године је писао, да се у Албанији труде да се што пре погоде и измире са Грцима, да би се могли одупрети Аустро-Угарској. Један дописник енглеског листа „Стандард” из Беча јављао је, како је Андраши тада био вољан да поради на томе да се Грчкој уступи Јањина, а да сам присвоји себи Аустро-Угарску.¹³¹ Септембра 1879. године командант моравског кора известио је војно министарство у Београду, да су Албанци из Пећи, Баковице, Малесије и Дебра и других нахија кренули у Новом Пазару против аустроугарске окупације. Даље је известио, да ће они наићи на отпор турских регуларних трупа које су размештене око Митровице.¹³²

У Скопљу је средином 1879. године прочитана публикација која говори о предстојећој окупацији Новопазарског санџака од стране аустроугарских трупа, којом се позивало муслиманско становништво на ред и мир. Када је после тога конзул Кнапич из Битоља посетио Мухтар-пашу, овај је изјавио да сматра да још није дошао прави тренутак за званично проглашење, макар и делимичне окупације Новопазарског санџака од стране аустријских трупа, чему би свакако претходно обострани споразум. Треба пустити, говорио је Мухтар-паша, да прође извесно време и сачекати да се стиша становништво јужне Албаније које је сада доста узбуђено а које треба да се навикне на ову помисао. Када би се Албанцима сада рекло да ће окупација да уследи у најскорије време, постигао би се управо супротан ефекат од оног који се жели. Духови би се веома узбудили с обзиром да је у последње време било територијалних уступака Црној Гори, као и оних у Тесалији и Епиру. У даљем излагању Мухтар-

¹²⁸ Исто, Т/1, бр. 269, Препис из „Српских новина” бр. 119 од 31. маја 1879. године.

¹²⁹ Исто, П. одељ. 1879 Б/2, Ужице, 1. VI 1879, № 270.

¹³⁰ Kasim Isović, n.d. 116.

¹³¹ „Глас Црногорца” — Цетиње, 30. VII 1879, бр. 24.

¹³² ДАСИП, П. одељ. 1879 Т/1 Београд, 4. IX 1879, № 317 (434)

-паша је рекао да је он, у својству комесара приликом недавних дипломатских преговора, имао прилике да добро упозна расположење које влада међу Албанцима и да сматра да с њима треба поступати веома опрезно и стално им чинити нове уступке, а то се односи и на питање окупације Новог Пазара. У ово доба дошла му је делегација угледних муслимана зи горње и доње Албаније која је категорички захтевала објашњавања не само о Тесалији, већ и о северним областима где су биле предвиђене политичке реформе. Делегација је протествовала против ма каквог смањења своје политичке егзистенције, било са територијалног аспекта, или у домену њене потпуне административне самосталности и суверености. Тражила је своја права тако енергично да је он, желећи да их смири, био принуђен да им објасни како не треба да се брину ни у једном ни у другом смислу, јер преговори који се управо воде неће имати по њих неповољне резултате, ни у Новом Пазару, нити у јужним провинцијама. Тада му је успело да умири албанску делегацију, али није могло бити говора о неком стварном смиривању духова. Напротив, истицао је конзул Кнапич, њихово узнемирење се веома повећало због завршетка преговора о Новом Пазару и настављања преговора о регулисању границе у Тесалији. Према томе, препоручивала се највећа опрезност. Мухтар-пашини напори, у датом тренутку, усмерени су на то да смири све елементе, а нарочито горњу Албанију, и да Албанце на тај начин припреми за догађаје о којима се, додуше, много говорило у јавности, али који још нису потпуно доспели у свест становништва. Што се тиче напора Мухтара-паше да се смирује расположење албанског становништва у случају да Аустрија евентуално окупира Нови Пазар, конзул Кнапич је сматрао да је он у праву, кад каже да је корисно да се са акцијом не жури, већ да се причека да прође још извесно време. Јер, до тада у Битољу није примећена нека промена у расположењу Албанаца у односу на политичке прилике. Конзул је истицао, да је још увек било људи који су маштали о уједињењу свих области насељених Албанцима у јединствену велику целину са самосталном администрацијом.¹³³

План о организовању масовног отпора аустроугарским групама при уласку у Новопазарски санџак није остварен; на цело то питање, како каже Касим Исовић, најреалније је гледао аустроугарски конзул у Скадру Липич. Он је обавештавао Андрашија да због разних ситних вести које су говориле о локалним нерасположењима и антиаустројској делатности појединаца није хтео да изазива узбуђење. Он је знао већ од почетка да ће ту бити неке агитације, али не толико убедљиве, да би довела до подизања широких народних слојева на општи устанак. Конзулу Липичу је то било битно у целој ствари. Иначе, о делатности те

¹³³ Архив Косова — Приштина, несрећена граба, извештај аустроугарског конзула Кнапића из Битоља.

врсте био је добро обавештен, јер су га с том упознавали католици, а посебно католички свештеници патер Емил Габос и патер Pietro da Verola. Циљ ове агитације био је да се становништво, ако не другачије, а оно бар демонстративно одупре мирном запоседању Лимске долине. Јединствен фронт Липичу је изгледао немогућ, иако он зна и за руске, српске, бугарске и турске агитаторе и за међусобна супротстављања про- и антиаустријски расположених појединаца. Најбитнији узрок неуспеха целе ствари је, по Липичевој оцени, у томе што свим овим покретима, који настају и растачу се од данас до сутра, недостају масовна подршка са села без којег су градови немоћни. Католичко албанско становништво неће се покренути на устанак. Тешкоћа је, дакле, у томе што су и муслиманска албанска села незаинтересована. Према Липичу, муслиманско становништво у албанским селима и планинама, ако можда свуда не симпатише, а оно није ни посебно непријатељски расположено. И даље низ Вардар према Солуну, говорио је Липич, не влада ратоборно расположење. Муслимани у Скопљу нису ратоборно расположени. Агитатори су беспомоћни и пропаганда њихова може да успе само код малог броја фанатика. Позиви на рат против аустроугарских трупа остали су без одзива.¹³⁴

Муфтија Шемсекадић у целом овом питању највише је рачунао на ударну снагу албанских племена. У том правцу је настојао да, заједно са српским и руским агитаторима, укаже Албанцима на опасност од заузимања Санџака, што би непосредно угрозило и саму Албанију. Међутим, и Аустро-Угарска је предузимала кораке да сузбије непријатељску пропаганду међу Албанцима. Деловање јој није било тешко, јер је католички део албанског становништва, католички клер и црква, већ одраније ставила у своју службу. Са муслиманским становништвом било је теже. Њему је пропагиран ред и сигурност и говорено о бољим животним условима које собом доноси аустроугарска управа. У том смислу, убацивала је аустроугарска пропаганда међу Албанце људе из Босне који су говорили о добрим приликама, о реду, сигурности и обимним радовима у Босни, који становништву пружају могућност добре зараде. Према Касиму Исовићу, ово није остало без позитивних резултата у смислу пасивизирања Албанаца. У смислу њихова умиривања Липич је писао да „Ако би се у Новопазарском санџаку нашли и искористили подесни људи да становништву претходно објасне целу ствар и корист од уласка трупа, аустроугарским војним јединицама не би било отежано да без муке изврше тај задатак. На том послу требало би искористити и народне вође. И тако се већ говори да се аустроугарске војне јединице неће зауставити у Новопазарском санџаку, него ће се продор наставити дубље

¹³⁴ Касим Исовић, н.д. 131.

на исток и југ, па ипак у вези с тим не влада у народу нарочито забрињавајуће стање. Буде ли то једном већ учињено, да више једном брзом продору према Солуну не би предстојала никаква сметња и са самосталношћу са ових страна оштећене Албаније, истицао је Липич, било би једним ударцем свршено". И сам муфтија Шемсекадић, како пише Касим Исовић, био је депримиран држањем Албанаца. Он се у својој непосредној средини жалио на Албанце и њихову неодлучност и изјашњавао се тако као да ту нема више реалне могућности за озбиљан рад против непријатеља, коме би се до краја требало супротстављати.¹³⁵ Али, услед склапања аустроугарског уговора о запоседању Новопазарског санџака, пред улазак аустроугарске војске, уклонила је Порта муфтију Шемсекадића из Новопазарског санџака и довела у Цариград, где га је султан Абдул Хамид за држање у Босни претрпао частима и поклонима.¹³⁶

Начин уласка аустроугарских трупа у Санџак, ближе одредбе о смештају, опреми, избору места за логоровање, подизање барака итд. сачињавали су предмет саветовања која су вођена у Сарајеву у лето 1879. године. Преговоре су водили херцег Вилем Виртенбершки, као командант окупационих трупа у Босни и представник Порте, Хусни-паша, на основу другог одељка 7. чл. Цариградске конвенције.¹³⁷ Хусни-паша је смерао само да отежа преговоре. Стога је наступање према Санџаку морало да започне а да саветовања нису била формално окончана, ако се желела да избегне зима.¹³⁸

За напуштање запоседања Бијелог Поља могли су да буду, према конзулу Симону Јоановићу, „меродавни делом политички, али у сваком случају не брижљиво проверени и разматрани мотиви. Тај град је био склониште страшног пљеваљског муфтије и његових — Арнаута — после повлачења из Босне, те се сматрало да он располаже позамашним бројем наоружаних присталица. Турски комесар Хусни-паша и претерани извештаји ухода, су муфтијину војску увећавали на 200.000 (!) људи. Ово је свакако, истицао је конзул Симон Јоановић, да се наступање према Бијелом Пољу постави у прикладнију светлост." Он каже да се „сем овога, било огрезло у заблуду да у Бијелом Пољу станују Албанци". Пошто се желела избећи свака борба са становницима Санџака, а нарочито с Албанцима, конзул Симон Јоановић износи да се „при томе пазило да се овима покаже да аустро-угарске трупе не ступају на тле Турске као непријатељи и сматрало се умесним да се одустане од постављања гарнизона у Бијелом Пољу".¹³⁹

¹³⁵ Исто, 131—132.

¹³⁶ Васа Чубриловић, Босански устанак, 365.

¹³⁷ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића; Касим Исовић, н.д. 134.

¹³⁸ Исто, Истраживања конзула Симона Јоановића.

¹³⁹ Исто.

Наредбу за улазак команда у Сарајеву издала је 4. септембра 1879. године. Сам улазак аустроугарских трупа одиграо се без озбиљнијег отпора. Корпус од око 7.000 људи био је под вођством генерала Килића и Обадића. Према уласку аустроугарске војске хришћани Санџака били су пријатељски расположени. Муслимани, чија је отпорност била потпуно сломљена у биткама код Бандина Оџака и Брчког, пред неминовношћу, пали су у њима својствену равнодушност и индолентност. Стога, Порта, чак и да је била склона отпору према аустроугарским трупама у Новопазарском санџаку, нарочито у оном његовом делу који је требало да буде окупиран, једва је могла да нађе становништво које би за то било спремно. Према конзулу Симону Јоановићу, „Кад је дакле, улазак, како су ставри стојале успео на миран начин то не треба приписати, како истиче генералштабно дело о окупацији Босне, лојалности Порте и предусретљивости Хусни-паше, већ пре заслуги и храбрости наших трупа које су Босанцима улиле поштовање као и њиховом тактичном, али истовремено енергичном и вештом вођству приликом уласка у Санџак и последица мудре политике Порте која је, тачно процењујући ситуацију, била решена да радије прихвати мање зло присутности аустро-угарских трупа но да изазивањем сукоба отрпи неизбежно проширење њиховог делокруга.¹⁴⁰ Јер, је одређено било у споразумима, да се запоседање Новопазарског санџака у случају потребе и у споразуму са Турском може и проширити на остале делове Санџака“.¹⁴¹

У времену између 8. и 14. септембра 1879. године аустроугарске трупе, које су улазиле у две колоне, запоселе су тачке које су узете у озбир као главна гарнизонска места. Испред Пљеваља и Пријепоља сачекали су их угледни грађани и турски одељци трупа: у Пљевљима бригадни генерал Мустафа-паша лично, у Пријепољу, пуковник Хамди-беј, сваки на челу по једног батаљона. У смислу сарајевског протокола, турске трупе имале су да напусте град Пљевље после уласка аустроугарског окупационог корпуса, који је требало, уколико је то могуће, да се настани у њиховим смештајима. Око овога је настао мали неспоразум, јер се на вишем месту пристало на заједничко запоседање града, о чему је турски генерал био обавештен раније него генерал Килић. Код запоседања Пљеваља, већ у почетку се показало да је турска влада издала упутства својим органима, да аустроугарским трупама чине најнеопходније уступке.¹⁴²

Иако је Порта, како претпоставља конзул Симон Јоановић, својим органима можда издала наредбу да допусте што лакши улазак аустроугарских трупа, она им је, мисли конзул, ипак дала извесна и стриктна упутства да се боре од самог почетка

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Kasim Isović, н.д. 120.

¹⁴² ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

против ширења страног утицаја. Мир који је завладао при уласку, морао је убрзо да уступи место једном, по Аустро-Угарску мање повољном расположењу утолико што су, за извесно време, одстрањени непријатељски елементи, који никаквим интересима нису били везани за присутност аустроугарских трупа, поново почели да се јављају. Потајно охрабрани од стране турске владе, односно од њених органа у Санцаку, како сматра конзул Симон Јоановић, ти су се елементи окупили после уклањања муфтије Шемсекадића, око Махмум-аге Бајровића. Он је у своје време био близак муфтији. По свом положају, као први саветник у Мецлису, имао је великог утицаја код покрајинских власти, као капетан башибозука уживао је популарност у земљи због својих борби против Црногораца, а као главни лиферант турских трупа у Санцаку, с једне стране, сакупио је себи богатство, а с друге, умео је да сеоско становништво одржи у сталној зависности од себе. Лукав и талентован и добро познат, истиче наведени конзул, мора да се сматрао стварним руководиоцем слабих и неодлучних тадашњих турских функционера, бригадног генерала Мустафа-паше, његовог наследника Хусеина Февзи-паше и кајмакама Хаци Мустафе Нури-ефендије. Он сам био је непријатељски расположен према Аустро-Угарској и уопште према сваком страном утицају, као и његове присталице, које су се састојале од муфтијине пратње и других немирних елемената. У овој ситуацији, вођи аустроугарске окупационе војске, пошто је главни циљ активност Бајровић-аге био усмерен на очување утицаја у земљи и спровођење његових сопствених материјалних интереса, а поврх тога ту је била његова лакомост за новцем, која је надвладала верске скрупуле, увидели су да би он лако могао да буде приробијен. Године 1881. уступљен му је један конзорцијум за испоруке аустроугарским групама, који је он основао и њиме управљао.¹⁴³

Међутим, хришћанско становништво, отрежњено од прве раздраганост због уласка аустроугарске војске у Санцак, убрзо је дошло до убеђења да групе нису дошле да му помогну у борби против муслимана.¹⁴⁴

И ван граница правог Новопазарског санцака, почео је народ постепено да изражава отворене антипатије према окупацији. Тако су, убрзо по уласку трупа, одржани у Призрену и Приштини зборови Албанаца, који су у писменој молби, упућеној султану, протествовали против окупације Санцака од стране Аустро-Угарске и проглашавали га за неодвојиви саставни део Албаније. Истовремено, у Санцаку је било одлучено да се с оружјем у руци супротстави сваком страном мешању у унутрашње

¹⁴³ Исто; Данило Поповић, Аустријанци у Новопазарском Санцаку, „Београдске Новине” 18. и 19. октобар 1909.

¹⁴⁴ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

ствари и да се албански патриоти, који су се борили против Црне Горе за посредовање Плава и Улциња, потпомогну оружјем, муницијом, провинијатом и новцем. Странка која је стојала под утицајем огорченог непријатеља Црне Горе, Махмуд-аге Бајровића, ишла је чак дотле, да је вођи покрета против Црне Горе, Али-паши Гусињском, упутила захвалност за његову успешну одбрану отаџбине, истовремено изражавајући жаљење што због присуства Аустријанаца нису у могућности да узму учешћа у борби.¹⁴⁵

Уопште, после уласка трупа у Санџак, ситуација се развијала онако како је то конзул Липич предвиђао и пре: „моћи ће долазити до непријатељстава и незадовољства, али и тада под условом да се створи јединствен оружани фронт”.¹⁴⁶ Али ако је имала другу последицу о којој је аустроугарски министар спољних послова говорио 1908. године, до чега би дошло повлачењем гарнизона из Санџака: „Начело одржања Турске тиме што би се у области Лима заједно, један поред другог, налазио турски и аустроугарски гарнизон, било је штетно, јер не само што Турци нису схватили намере Беча, којим се руководио у размишљању о заједничким гарнизонима, а поседање неколико тачака у Санџаку изазвало је султаново неповерење, које је спречавало да Аустро-Угарска води здраву и привредно корисну источну политику.”¹⁴⁷ Говорећи о важности Новопазарског санџака за Аустро-Угарску, као споне између Запада и Истока, конзул Симон Јоановић истиче да је његова важност у могућности одбијања турских претензија према Босни још у турском тлу и у могућности напредовања преко тадашње границе аустроугарске сфере утицаја све до иза Митровице. Тако су на територији Новопазарског санџака, политички и војнички интереси Турске и Аустро-Угарске стојали у директној супротности.¹⁴⁸ Још у јуну 1879. године српски посланик у Цариграду обавештавао је Београд, да се султан зближава са Русијом услед опасности од Аустро-Угарске и симптома да се она неће задржати у Новопазарском санџаку.¹⁴⁹ Канзулу Симону Јоановићу догађаји су показивали да је присуство турских трупа пре било сметња него подршка делатности аустроугарских трупа. При том истиче, да је ситуација у Албанији пружала прилику турским властима да затраже помоћ од аустроугарских трупа, но то се није догодило, а када би се понудили, било је са захвалношћу откљоњено.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ Kasim Iović, n.d. 130.

¹⁴⁷ Ос-У А I br. 32.

¹⁴⁸ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

¹⁴⁹ ДАСИП, П. одељ. 1879 Ф. III P/5 — VII, Јеникеј 5. VII 1879. № 89.

¹⁵⁰ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

в) *Делатност огранка Призренске лиге у
Новопазарском санџаку*

Нису само делегати из Санџака били учесници оснивачке скупштине Призренске лиге, него је Лига имала своје организације и по Новопазарском санџаку. Средишњи одбор ових организација налазио се у Новом Пазару. Он је имао своје подружнице по свим мањим местима Санџака.¹⁵¹ На сталној арбанашкој скупштини у Призрену јула 1880. године био је и неки Зефир-ефендија, члан конгре за Нови Пазар.¹⁵²

Новопазарски санџик је био повезан са свим догађајима у којима је покрет Албанаца крајем 1879. и 1880. дошао до изражаја. Године 1880. око поседовања Плава и Гусиња вођене су с променљивом срећом огорчене борбе између Албанаца и Црногораца. У лето је, под утицајем несигурне политичке ситуације уопште и услед ширења несрећног пророчанства да ће Османлијско Царство пропасти 1.300 година по хиџри, духове почело да захвата све веће узбуђење. На зборовима које је Лига од формирања организовала сви прваци вилајета, као и пљеваљског санџака, били су позвани да узму учешћа у саветовањима или одашиљању делегација. Становници Пљеваља су, додуше, одбили наваљивање локалне управе за њихово активно учешће, али су ипак били побуђени да потпомогну албанску Лигу новцем.

Према једногласно донетој одлуци о отпору сваком новачењу, требало је да за одлучивање о свим питањима буде меродаван верски закон: почела се по њему изрицати правда и изрицале су се казне против оних који се нису придржавали прописа Корана. Сваки покушај власти, које су у Албанији и Санџаку ионако биле готово без икакве моћи, да спроведе наредбе које су им стизале од Порте, наилазили су услед тога на јединствен отпор, према аустроугарској дипломатији „фанатизованог“ становништва. Као његова прва жртва, пао је новопазарски мутесариф и ферик Хасан-паша приликом покушаја да становништву одузме државно оружје. Њега је, када је хтео да једном наоружаном Албанцу у Новом Пазару отме из руке пушку, тако тешко ранио моћни страначки вођа Ејуб-беј, да је неколико дана после извршеног атентата умро у Митровици.

Ускоро су у градовима Новопазарског санџака почели да се отварају сопствени „анархистички“ комитети, тј. Лигини комитети, звани шуба, који су, у вези с Лигом, настављали отпор сваком правцу. Када је комисија за регрутовање стигла у Сјеницу, пружила се поново прилика да се омета рад власти. Регрутовање је у тим крајевима уопште само ретко спровођено, те се стога могло очекивати да ће бити отпора. Да би се осталим

¹⁵¹ Васа Чубриловић, Босански устанак, 365.

¹⁵² Др Јован Хаџи Васиљевић, Арбанашка лига, 104.

срезовима дао добар пример, почело се са Пљеваљским санџаком, најмирнијим делом вилајета. Овде је фактички успело, да како, само уз примену далекосежне трпељивости, да се прикупи 57 регрута, то је шести део контингента регрута који је опадао на три године. После тога првог успеха, пак, комисија се једва појавила у Сјеници кад је становништво предвођено Ејуб-бјеном протествовало против узимања регрута. Пошто су званични органи, ипак, хтели да приступе насилном спровођењу регрутације, наоружана светина је опколила комисију и пуцала на њу, тако да се ова морала дати брзо у бекство. У овој ситуацији валија Осман-паша је сматрао да је најпаветније уступити пред силом и издао је наредбу да се регрутовање привремено обустави.

Истовремено је валија покушао да становништво другим средствима приволи на послушност. Он је концентрисао у Приштини све расположиве трупе из вилајета, тако да је у осталим гарнизонским местима у покрајини остало укупно само три батаљона низама и надао се да ће показивањем своје импозантне снаге спровести вољу владе. Покрајински прваци били су сазвани у Приштину и, пошто им је указано на потребу регрутовања, позвани су да се овој не супротстављају. Као и увек, како пише аустроугарски конзул С. Јоановић, албански прваци су искористили и ову прилику да гласно изразе своју покорност вољи султана, али су једногласно изјавили да узимање регрута сматрају сувишном мером, пошто је свако приправан да отаџбину брани с оружјем у руци када се за то јави потреба.

Пошто ништа није могло да се постигне наговарањем, морао је Осман-паша, да би спречио отпор који би компромитовао његов положај, да питање регрутовања потпуно преда у руке вођа покрета. Он их је овластио да сазову збор у Сјеници, на коме је требало да се посаветује о путу и начину за спровођење регрутације. Збор је одржан 15. децембра 1880. године и донео је негативан резултат, пошто је централни комитет у Призрену, чије је мишљење затражено, наредио да се не дозволи узимање регрута.

У јануару 1881. године албански покрет је достигао кулминацију. Он се све више ширио и сада се протезао до Скопља, где је од стране владе наменовани мугесариф Реуф-беј био протеран, а његов противник Кемал-беј, присталица Лиге, кратко време пре свог одласка тријумфално враћен у конак.

У ово време, преговори које је валија Осман-паша водио са шулама Новопазарског санџака изгледало је да ће довести до делимичних успеха, захваљујући значајним уступцима према којима би регрутовано људство требало да буде стављено под команду домаћих официра и да не напусти свој завичај. Под тим условима обећао је моћни страначки вођа Ејуб-беј, да је вољан да допусти спровођење регрутовања у Новом Пазару и Митровици.

Али вест о томе навела је централни комитет у Призрену да себи прибави углед и ван ужих граница своје територијалне надлежности, одашићањем наоружаних „лауди“ до најудаљеније делове вилајета и да заплашене чланове шуба учврсти у отпору против владиних органа. Тако се почетком фебруара 1881. године појавила једна „банда“ од око 1.000 наоружаних Албанаца под вођством Ибра Алије у Приштини и Митровници, која је требало да крене и ка Новом Пазару да реорганизује одметнуте шубе и да заведе неку врсту народне владе по узору на албанске комитете.

У таквој ситуацији, када Порта још није хтела или није могла да супротстави довољан отпор, пале су као жртве две валије: Осман-пашу је у фебруару 1881. сменио командант цариградског корпуса Исмаил-паша, који је, међутим, и сам могао да се одржи до почетка априла, када га је сменио Ахмед Хирзи-паша. И новопазарски мутесариф Нури Осман-паша морао је у марту 1881. да уступи место Кемалу-паши, који је био по вољи присталица Лиге.

Захваљујући тој попустљивости Порте, убрзо је дошло до фузије владиних органа с народном владом присталица Лиге. Било је, додуше, мирније у земљи, али је ауторитет Порте био сведен тако ређн на нулу.

Несигурна спољнополитичка ситуација и опасност од избијања ширих немира у другим деловима Царства, коначно су навели владу да предузме енергичне мере за сузбијање сепаратистичког покрета у Албанији.

Мисија умирења Албаније поверена је енергичном Дервиш-паши: у ту сврху стављене су му на располагање валије Косова, Скадра и Битола, као и читава оружана сила, расположива у тим крајевима. Са толиком моћи могао је Дервиш-паша дакако да успостави ред и мир у читавој Македонији и Албанији, да су му у Цариграду биле остављене одрешене руке. Само, и овде где је изгледало да предузете мере по енергичности превазилазе све досад учињено, убрзо су се умешали страначки обзир и разорни утицај двора да омету довршење започетог дела пацификације.

Док се сузбијање Албанске лиге међу Албанцима спроводило силом оружја, у Новопазарском санџаку се ограничило на објављивање једног манифеста који је позивао становништво на послушност и на испуњавање поданичких дужности. Манифест указује на то како се у шкакљивој ситуацији, због извесних ванредних стања, налази управо тај део Царства и како пркос и отпор против легитимне владе служе на радост само страним непријатељима и крче им пут за даље нападе. Тврдња бечке дипломатије, да је та изјава желела да укаже и на Аустро-Угарску, не подлеже никаквој сумњи. У томе се огледа политика Порте како је отада увек спроводена у том делу Царевине, изложеном инвазији од стране аустроугарских трупа од којих се

толико страховало. Да би се у датом случају имало у руци поуздано оружје, морали су се становништву у Санцаку учинити најдалекосежнији уступци.

Ускоро је Лиги блиског новопазарског мутесарифа Кемали-паше пошло за руком да шубе у Санцаку учини послушним. На њихово место ступиле су сталне комисије за пореске, административне и унутрашње послове, чији су чланови били узети из шубе, тако да им је остао очуван утицај на владине послове. Убрзо потом могла је да се обави и регрутација у Сјеници, а порези који су више година били у заостатку, били су ту и тамо покупљени.

Тако је Новопазарски санцак остао изван акције Дервиш-паше, који је по угушењу Лиге био заузет уређењем администрације и унутрашњих послова међу Албанцима на Косову, у Албанији и Македонији. Међу променама које је он спровео, било је успостављање Пећког санцака, којем су срезови Беране и Рожај (Трговиште), који су до тада припадали Новопазарском санцаку, у административном подручју били прикључени Новопазарском санцаку.

Међу педесетак ухапшених присталица Лиге, од Албанаца у Новом Пазару је био ухапшен Ејуп-беј и прогнан у Малу Азију.¹⁵³ Према једном документу из 1909, године којег је писао неки Борбе Кнежић из Херцеговине, а тада живео у Србији, овај је, после Берлинског конгреса, стојао у преписци са арнаутским прваком Ејуп-Беговићем у Санцаку да у Херцеговини дигне устанак против окупације Босне и Херцеговине. Када је Борбе Кнежић, са знањем српске владе и на рачун тога добијених 14 дуката, дошао у Нови Пазар да се са родољубивим Ејуп-Беговићем састане, но затекао га је ухапшеног на захтев аустријских власти. Том приликом се чуло да је ухапшен и Борбе Кнежић, а заправо то је био Андрија Парамановић, који је после у Скопљу, на интервенцију руског конзула Јастребова, пуштен.¹⁵⁴

¹⁵³ ННStA, Истраживања конзула Симона Јоановића.

¹⁵⁴ ДАСИП, П.П. одељ. 1909. ред 1570, 133 „К“ Београд, 20. XI 1909. № 6607.

Лазар ПЕЈИЋ

Економски факултет
Београд

УТИЦАЈ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА НА ЕКОНОМСКУ МИСАО СРБИЈЕ И АУСТРО-УГАРСКЕ, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПРОБЛЕМЕ ЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ И ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ

Када би учинити било исто тако лако,
као и знати шта треба чинити,
капеле би биле цркве,
а кућа сиромаша принчевска палата.

(Виљем Шекспир: *Млетачки трговац*)

I

Међу бројним питањима која су обрађивали економисти почев од средине XVII века па све до тридесетих година нашег века уочавамо, поред осталих, проблем порекла и узрока богатства једне земље (Адам Смит), проблем теорије привредног развоја (Јозеф Шумпетер), проблем вредности и цена (Смит, Рикардо, Маркс), проблем новца (меркантилисти, британски класици, Маркс), проблем ефективне тражње (меркантилисти и Кејнс), проблем превазилажења капиталистичких односа производње и изградње нових социјалистичких друштвених односа и улоге радничке класе у том друштвеном преображају, као и значај ових промена за привредни развој једне земље (Маркс, Лењин, пост-марксиста), као и низ других проблема од прворазредног значаја. Највећи број школа и праваца у развоју економске мисли усредредио се на једно или више питања са наведеног списка, а само мањи број (Смит, Маркс) посматрали су све ове проблеме свеобухватно, као једну целину. Већина од наведених проблема и данас је присутна у теоријским и практичним расправама економиста.

Анализа ових схватања показује да се у центру пажње различитих школа и праваца у развоју економске мисли увек налазио, поред осталих, и проблем привредног развоја било читаве

националне привреде појединих земаља, било светске привреде, или проблем привредног развоја кроз анализу развоја појединачних предузећа.

Меркантилисти су настојали да кроз спољну трговину обезбеде држави прилив племенитих метала, јединог облика богатства, по њиховом мишљењу, којим се увећавало богатство земље. Позитиван спољнотрговински биланс значио је прилив племенитих метала, који је доводио до повећања платежно способне тражње а, самим тим, и до подстицања развоја мануфактурне производње и убрзаног привредног развоја. Физиократи су сматрали да је извор богатства једне земље пољопривреда, па су истицали потребу економског либерализма, насупрот меркантилистичком интервенционизму, као и унапређење пољопривреде, како би се убрзао привредни развој једне земље. Адам Смит анализирао је узроке и порекло богатства једног народа, док је Давид Рикардо посматрао проблем расподеле. По његовом мишљењу, повећање ренте утицало је на смањење профита. Како је профит посматрао као извор акумулације, док је рента углавном служила луксузној потрошњи, повећање ренте или пад профита негативно су деловали на привредни развој, а повећање профита позитивно. Због тога је, по његовом мишљењу, неопходна слободна трговина житом која обара трошкове живота и најамнине, затим цене жита и ренту, а самим тим утиче на повећање профита и акумулације и подстиче привредни развој Енглеске.

Вулгарна економија посматрала је проблем привредног развоја кроз теорију капиталистичког предузећа. Приватни предузетник понашао се као „*homo oeconomicus*“, који рационално комбинује факторе производње и алоцира их тако да оствари највећу могућу профитну стопу. На тај начин, фактори производње (рад, капитал и земља) давали су кроз своју употребу оптималне производне резултате.

Сличне ставове заступају и маргиналистички писци, како бечке, тако и лозанске и маршалијанске школе, уз различите приступе и финесе у анализи. И неокласична анализа заступа сличне ставове, а они се одражавају делимично и у савременим теоријама оптималне употребе и алокације фактора производње.

Међутим, сви ови економисти су на тај начин истовремено усвојили став да се капиталистичка привреда стално налази у условима пуне запослености и да тржишни механизам аутоматски решава све привредне проблеме, па га стога треба детаљно изучавати, како у области размене (цена), тако и у области расподеле (доходака, односно трошкова). Тако ће се лако утврдити на који ће начин бити решени проблеми привреде једне земље или светске привреде. Велика економска криза пока-

зала је и у пракси оно што су Маркс и његови следбеници, а касније и Кејнс, претходно доказивали у теорији.

Историјска школа посматрала је проблем привредног развоја кроз национални економски развој. Царински протекционизам и државна интервенција имали су да обезбеде услове за развој домаће индустрије како би Немачка, у којој се историјска школа развија и настаје, достигла ниво привредног развоја тада најразвијенијих земаља Енглеске и Француске.

Оснивачи научног социјализма, Маркс и Енгелс, као и пост-марксистички писци, нарочито су критички анализирали проблеме привредног развитка у капитализму, указујући на проблем привредних криза и реализације, проблеме друштвене репродукције, анархије капиталистичке робне производње, на питање деловања закона просечног профита и вишка вредности и друге манифестације деловања закона вредности у капитализму, а нарочито на капиталистичку експлоатацију радничке класе. На тај начин, они су указали на недостатке и нерационалност привредног развоја у капитализму, доказујући својом економском анализом потребу друштвеног преображаја и превазилажења капитализма, односно замену капитализма социјализмом. У својим радовима они су дали теоријске основе за анализу привредног развоја у социјализму и извршили пресудан утицај на каснију марксистичку економску мисао, у оквиру које ће се појавити и посебна научна дисциплина у овој области *Теорија привредног развоја у социјализму*¹, као и сродне дисциплине: *Привредно планирање*, *Економска политика* и др.

Све поменуте школе и правци наилазили су на одређени одјек и у југословенској економској мисли. Под утицајем различитих теоријских канцепција, насталих у развијеним европским земљама у XIX веку, настојали су економски писци југословенских земаља, у зависности од историјских услова, свог образовања и класног порекла, да утврде путеве и начине привредног развоја појединих области или појединих југословенских земаља. Специфичности њиховог развитка утицале су на то да и економска мисао добије одређене карактеристике и да у различитим тренуцима добију предност ове или оне концепције. Поред тога, услед историјских прилика, сталних ратова и сукоба између Турске и Аустрије, разарања и померања граница, исто-

¹ О концепцијама појединих школа и праваца о економској политици и привредном развоју у историји економске мисли видети: академик др Б. Шошкић: *Развој економске мисли*, Београд, 1970; J. Robinson i J. Eatwell: *An Introduction to Modern Economics*, London, 1973; W. E. Kuhn: *The Evolution of Economic Thought*, Cincinnati, 1970, D. P. O'Brien: *The Classical Economic Theory*, New York, 1967; Академик др Б. Шошкић: *Теорија вредности — класична економска анализа*, Београд, 1970; Др Б. Шошкић: *Економске доктрине*, Београд, 1975, W. S. Mitchell: *Types of Economic Theory*, New York, 1967; др Р. Стојановић: *Теорија привредног развитка у социјализму*, Београд, 1961.

ријске прилике су у први план истицале час један град или територију, час час други град или другу територију, тако да, осим Дубровника, ниједан град и ниједан део југословенске територије није имао четири века непрекидног развитка а самим тим и могућност за привредни и културни напредак, као и за развој економске мисли, јер су стални ратови и покрети са истока на запад и са севера на југ и обратно стално ометали тај развитак. Тек у XIX веку југословенске земље доживеле су мирнији и стабилнији развој, што је условило и појаву првих значајнијих систематских економских дела. При томе је једно од централних питања било питање привредног развоја.

Како су југословенске земље биле подељене, јер су се, осим Србије и Црне Горе, све остале југословенске земље налазиле под влашћу Аустријске или Отоманске империје, то је и развој економске мисли, а нарочито концепције о економском развоју, био повезан са историјским приликама. Због тога се ове концепције могу изучавати хронолошки уз обухватање развоја економске мисли југословенских писаца у целини, или одељено према историјским приликама које су код нас владале у XIX веку. При томе један од најзначајнијих историјских догађаја, који је утицао на развој економске мисли код нас, а нарочито на развој концепција о економској политици, био је Берлински конгрес, на коме су Србија и Црна Гора добиле независност и после кога су економски односи Србије и Аустро-Угарске дошли у први план, а такође и економски односи Србије, Црне Горе, Аустро-Угарске и Турске међусобно. Због свега тога ова проблематика је веома занимљива и даје широке могућности проучавања,² а за њено разумевање је неопходно почети са проучавањима развоја економске мисли код нас, као и у Аустрији, отприлике од краја XVIII века.

II

Осамнаести век, век просвећености, био је раздобље дефинитивног обрачуна са феудализмом у Европи, једно од најзначајнијих у историји људског друштва, које се завршава са француском буржоаском револуцијом 1789. године и променама које она доноси. Историјски догађаји из овог периода били су повезани и са научним напретком. Нови филозофски правци лишавали су цркву њеног најубојитијег оружја — мистике и општег незнања. Уместо тога, дошло је до новог тумачења света, не религијом него знањем, логиком природних кретања и закона, објашњавањем здравог и слободног ума. Овакав напре-

² О развоју југословенске економске мисли писао је аутор опширно у својој докторској дисертацији: *Развој економске мисли у Југославији — до другог светског рата*, св. I—IV, Београд, 1976, стр. XVIII + 1039.

дак друштвених наука, а затим и природних наука и математике, био је свакако условљен потребама привредног развоја наступајућег капиталистичког начина производње, који је, с једне стране, уништио од два зла веће: феудализам, физичку принуду и експлоатацију, несигурност, период мистике и незнања у коме је религиозна фантастика пружала објашњење за све светске проблеме и догађаје различитим схоластичким решењима. С друге стране, он је створио нове односе експлоатације, у којима је кмета заменио правно слободан радник, а физичку принуду економска.

Југословенске земље биле су тада, као што је већ речено, подељене између две велике, истовремено и најзаосталије силе у Европи: Аустрије и Турске, што није било нимало повољно за развој привреде и друштва, а још мање за развој наука и јачање напредних друштвених струјања. Ипак, крајем XVIII века, долази после једног релативно дугог мирног периода до поновног пораста становништва и оживљавања трговине, а нарочито између Београдског пашалука и пречанских српских, хрватских и мађарских земаља, односно и са самом Аустријом. Развој трговине, а такође и камералистичка политика Марије Терезије и Јозефа II, изазивају у Аустријској империји велики интерес за економску проблематику, који се одражава и у писаној литератури, која се налази под снажним утицајем бечког камералисте³ Јозефа Зоненфелса,⁴ а долази и до продора физиократских концепција.⁵

Камералистичка мисао карактерише Аустрију, а у исто време, после дуге стагнације, оживљава економска мисао код хрватских, словеначких и српских економиста у земљама под Аустријом, а касније и у Караборбевој и Милошевој Србији, Црној Гори за време Његоша и у другим југословенским земљама. Појавили су се бројни камералистички писци у Словенији, Хрватској и међу војвођанским Србима. Један од њих је Адалберт Барић (1742—1813) познат као следбеник Јозефа Зоненфелса и једини професор Политичко-камералне школе у Вараждину (1769—1773), прве економске високе школе код нас, који у Хрватској непосредно утиче на појаву бројних камералистичких

³ Камерализам — вид, који меркантилизам добија у Немачкој у XVII и XVIII веку.

⁴ Joseph von Sonnenfels (1732—1817) био је син берлинског рабина, који је емигрирао у Беч, где је као академски професор и државник деловао као представник просветитељске филозофије и камерализма. Био је главни саветник у економским и правним питањима царице Марије Терезије и цара Јозефа II. Његово дело *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* (1765—1767) било је деценијама званичан уџбеник политичке економије у Аустријској империји.

⁵ За либерализам и унапређење пољопривреде залажу се физиократски писци Julio Bajamonti (1744—1800) у Далмацији, Franc Breckersfeld (1740—1806) и Антон Јанша (1734—1773) у Словенији, чувени филозоф Рубер Бошковић (1711—1787) и др.

писаца. Други камералистички писац, Никола Шкрлец (1731—1799), следбеник је камерализма, али се истиче и по залагању за либералистичке принципе економске политике, како би Хрватска могла слободно да извози жито и на тај начин обезбеди позитиван спољнотрговински биланс, нарушен услед увоза аустријских мануфактурних производа. Он је сматрао да ће се на тај начин убрзати привредни развој Хрватске, па се супротставља интервенционистичкој камералистичко-меркантилистичкој доктрини, која је имала да обезбеди убрзан мануфактурни развој, интервенцијом државе и развојем спољне трговине, односно царинским протекционизмом.

Зоненфелсове концепције следи и српски камералиста Симеон Петровић (друга половина XVIII — почетак XIX в.) који се залаже за државну интервенцију која треба да обезбеди благостање појединцима и целој држави, пораст и благостање становништва и несметани привредни живот. Економска политика треба да обезбеди убрзан привредни развој и да поправи стање настало услед лоших улагања капитала, неплодних година и других посебних ситуација. У исто време, треба развијати мелiorације, изградњу путева и ширење тржишта што све убрзава развој једне земље.⁶

Доситеј Обрадовић, велики народни просветитељ, а исто тако и познати просветитељски писац Јован Мушкатировић (1743—1809), залажу се за повећање броја радних дана у години и смањење броја црквених празника, и уједно за рационализацију пољопривредне производње.⁷ Под утицајем Зоненфелсовог неокамерализма и физиократских концепција, Мушкатировић пише своју књигу *Краткаја размишљања о средствих која дражајшему нашему отечеству Мађарској с добрим месом и рибом постојано помошчи би се могло и меса умањеније следоватељно уселену скупост удалити* у којој истражује како се повећањем производње стоке и меса може побољшати стање привреде у Угарској, развој индустрије и мануфактуре, сировинске базе, млинарство и сл.⁸ Он се залаже за крупну пољопривредну производњу и критикује ђуфтинску идеологију и оне који се противе великим улагањима, јер она доносе много већу корист.⁹

Камералистичке концепције заступа још и Димитрије Исаиловић (1783—1853) у свом делу *Историја трговине* (1816) у коме истиче да се богатство једне земље састоји у новцу.¹⁰ Стога, ради повећања богатства земље, економска политика треба да развија трговину, а исто тако и земљорадњу, мануфактуру, ин-

⁶ С. Петровић: *Полицај*, Будим, 1813, стр. 11.

⁷ Ј. Мушкатировић: *Краткоје размишљеније о праздници*, Беч, 1786, стр. 12—14.

⁸ Објављено у Будиму 1805. Пре тога је 1802. аутор објавио исто дело на мађарском језику.

⁹ Исто, стр. 12.

¹⁰ Д. Исаиловић: *Историја трговине*, стр. 1.

дустрију и занатство, како би се извозом и кроз позитиван спољнотрговински биланс обезбедио прилив племенитих метала у земљу.¹¹ Једно од последњих дела камералистичке литературе код нас пише и позни камералиста Јован Рајић, професор Београдског лицеја, под насловом *Начални основи умоправословне и положителне Полиције*¹² у коме истиче да је сиромаштво највеће зло за једну земљу, а опште благостање њен циљ. Сиромаштво настаје највише услед беспослице, ниске продуктивности, уситњености имања, оскудице новца, превише великих пореза, рђавог кредита и других разлога. Зато држава мора да води интервенционистичку политику, да утиче на пораст становништва као фактора привредног развоја, на сигурност и обезбеђење посла за сваког житеља и на изградњу фабрика и мануфактура, да подстиче трговину и занатство и развој пољопривреде, и да тако подигне богаство земље.¹³ Неопходно је обезбеђење капитала и кредита, као и политика развоја тржишта, уређења градова, села и државне управе, изградња саобраћајница, канала и мелиорација, све у циљу економске политике против сиромаштва и незапослености.¹⁴

Од важних камералиста треба поменути и Франца Хенрика Рајгерсфелда-Раковца (1697—1760), који у Словенији брани меркантилистичке идеје, залаже се за развој трговине, мануфактуре, занатства и пољопривреде, истиче значај саобраћајница, лука и ширења тржишта. Својим радовима овај значајни аутор претходи позним камералистима код Хрвата и Срба, и за време владе Марије Терезије утиче знатно на увођење камералистичких идеја у Словенију и њихову примену у државној управи и привредној пракси.

Камералистичке концепције код нас заступа и Урош Миланковић (1800—1849), филозоф, публициста, економиста и официр, либерал у политичком погледу и следбеник Вука Караџића, док је у економској области заступао концепцију позитивног спољнотрговинског биланса, развоја индустрије, мануфактуре, пољопривреде, трговине, занатства и саобраћаја, јер је сматрао да само применом ове концепције Србија и остале југословенске земље могу себи да обезбеде економску независност, која је услов политичке независности и државности наших народа.¹⁵

У привредној пракси камералистичке концепције примењивали су у Црној Гори владика Петар Петровић Његош (1813—1851) и књаз Милош Обреновић у Србији, сматрајући да ће оваквом политиком, диктираном иначе нивоом привредне развијености обе земље, обезбедити њихов даљи развитак. Како

¹¹ Исто, стр. 15.

¹² Објављено 1841. године у Београду, стр. 141.

¹³ Исто, стр. 43.

¹⁴ Исто, стр. 49—50.

¹⁵ Видети његову књигу *Наше време*, Београд, 1857, стр. 100.

су се и Србија и Црна Гора налазиле тада у периоду првобитне акумулације капитала, ове концепције су одговарале историјским приликама. При томе треба имати у виду да је књаз Милош из политике царинског протекционизма и трговинских монопола извлачио и низ личних користи, и да је камералистичку политику спроводио путем физичке принуде и грубих метода. С друге стране, Његош је, спроводећи ове концепције, увео царинске мере, порезе, државну управу и државне финансије, поправио низ путева, уредио јавне магацине и спровео и низ других мера. Књаз Милош је, за разлику од Његоша, својом камералистичком политиком утицао на убрзану акумулацију капитала, која је са јачањем трговаца довела до њиховог отпора оваквим концепцијама и захтева за економским либерализмом, који долазе до изражаја и код Вука Караџића¹⁶ и код касније уставобранитељске владе, и чији ће значај опасти тек после Берлинског конгреса. Поред отпора књазу Милошу, економски либерализам требало је да доведе и до економске независности од Отоманске империје, а нарочито од њених рђаво склопљених трговинских уговора са развијеним земљама Западне Европе.

Вук Караџић је тражио пореске олакшице за сељацима, за сиромашне бивше чиновнике, критиковао је Милошев апсолутистички режим и тражио његову реформу, како би се држава организовала на правним основама, да се донесу устав и закони и да се на тај начин спроведе у дело захтев буржоаско-демократских револуција: правна сигурност, неоспорно право приватне својине и законитост, као услови капиталистичког начина производње. Он тражи и укидање кулука, уређење школа, развој образовања и слободну трговину, као услове развоја Србије.¹⁷

Као и Вук Караџић, само далеко оштрије, меркантилистичке концепције критикује, крајем XVIII века, један изузетно значајан економски писац у Хрватској, Јосип Шипуш, који у свод делу *Темељи житне трговине* (Загреб, 1796) преноси први пут идеје Адама Смита код нас. Он излаже концепцију економских слобода и противи се било каквом мешању државе које би утицало на цене пољопривредних и других производа. Укидање ограничења трговине житом требало би, по Шипушу, да обезбеди бржи привредни развој Хрватске, јер се на тај начин стимулишу производња и трговина. Осим тога, оваква политика би обезбедила слободан пласман хрватских пољопривредних производа у Аустрији, што је до тада било отежано услед царинских баријера. Из Шипушевих радова може се видети да је он добро познавао не само Смитову, него и мисао физиократа, францу-

¹⁶ Видети о томе чувено писмо Вука Караџића Милошу Обреновићу из 1832. године (В. Караџић: *Историјски списи*, Београд, 1969. стр. 359.)

¹⁷ Исто, стр. 225—226.

ских просветитеља и меркантилиста, а Смита истиче изнад свих и назива га „дика инглескога народа”.

Крај камерализма био је у југословенским земљама, као и у Србији, повезан са завршетком периода првобитне акумулације и продором савременијих економских концепција четрдесетих година прошлога века из Западне Европе. Јачање трговине и мануфактуре и појава првих фабрика условљавали су нове економске концепције. Зато се камералистичке идеје, које су првобитно имале да заштите развој домаће мануфактуре и занатства, напуштају, јер коче даљи развој производње, јер ограничавају развој тржишта. Њих ће заменити нове концепције грађанске вулгарне политичке економије, које ће бити у великој мери примењиване у пракси, анализиране у теоријским расправама и предаване на универзитетима. При томе ће британска и француска вулгарна економија имати већег утицаја у Србији, док ће у Хрватској одмах јачати концепција историјске школе, а у Словенији равноправно и једне и друге. Јер, док Србија економским либерализмом жели да оствари економску независност у односу на Турску, дотле то исто жели и Словенија, која као и Хрватска, опет, што долази до изражаја код историјске школе, жели да царинским протекционизмом заштити развој домаће индустрије од аустријске индустријске експанзије.

III

Поред трговине и промета, предмет анализе економиста сада постоју и проблеми производње, народног богатства, фактори производње и расподеле. Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година, први српски социјалисти Живојин Жујовић (1838—1870) и Светозар Марковић (1846—1875), указаће на проблеме капиталистичке експлоатације и потребу промене друштвених односа. Уопште, промене у привредном и друштвеном развоју утицаће и на промене у развоју економске мисли, које ће и те како повратно деловати на економску политику и опште привредно стање, нарочито у Србији.

Идеја економског либерализма и приватне иницијативе, као најрационалнијег облика привређивања, долазе до изражаја у Србији прошлога века почев од педесетих година код нових генерација грађанских економиста образованих у Западној Европи. Ове концепције ће бити нарочито снажне све до 1878. године, када је Србија добила на Берлинском конгресу политичку независност. Све до тада захтев за економским либерализмом значио је истовремено и борбу за економску еманципацију од Турске, јер је требало да економске слободе на међународном плану разреше Србију, као део Турске империје, од обавеза из рђаво склопљених турских међународних економских споразума.

Ниске царинске тарифе из турских државних уговора (од 3%), које су обавезивале и Србију, спречавале су српску владу да води протекционистичку економску политику ради заштите домаће индустрије. Економске слободе имале су да обезбеде економску еманципацију Србије од Турске, што је био предуслов њеног економског развоја. С друге стране, камералистичка економска политика књаза Милоша Обреновића (1815—1839) за време његове прве владе кочила је развој трговине и производње у Србији, па је опредељење за либерализам бројних грађанских теоретичара било резултат домаћих економских прилика. Оно је дошло до израза и код најважнијих политичара тога времена, а нарочито у ставовима Илије Гарашанина, политичара и државника (1812—1874), и уставобранитељског министра финансија Јована Гавриловића (1796—1877) у његовим радовима и економској политици.¹⁸

Британски класици нису имали директног утицаја на српске економске писце.¹⁹ Концепције о слободној трговини, као предуслову економског развоја и привредног напретка, српски економисти, а и економисти осталих југословенских народа, преузимају углавном од вулгарне грађанске политичке економије у Енглеској и Француској, нарочито кроз радове Мек Кулоха, Џона Стјуарта Мила, Бастија, Сеја и других енглеских, француских и немачких економиста, а нарочито Карла Хајнриха Рауа, по чијем делу *Lehrbuch der Politischen Oekonomie* (1826—1837) пише један од најпознатијих српских економиста XIX века Коста Цукић (1826—1879) своју чувену *Државну економију* (1851—1863), прво систематско економско дело код нас.²⁰ Либерализам оставља трага и у економским идејама Алексе Спасића (1831—1920), Јеврема Грујића (1826—1895), Јована Ристића (1831—1899) и других економиста и политичара у Србији средином XIX века, који су веома често уједно и министри, државни функционери, банкарни, трговци или високи чиновници и баве се и практичним економским радом и економском политиком, и знатно утичу на привредни живот Србије у другој половини XIX века.

У то време јављају се и први припадници историјске школе економске мисли, међу којима су најзначајнији Владимир Јо-

¹⁸ Видети његову књигу: *Нешто из рада српске финансије за последњих тринаест година од 1843/4 до 1855/6*, објављену у Београду 1857.

¹⁹ Једини изузетак у том погледу је Јосип Шиници, који следи мисао Адама Смита.

²⁰ Видети: Др К. Цукић: *Државна економија*, I—III, Београд, 1851—63; I част: „Народна економија: I. Увод у народну економију”, стр. 114+XII; Производња, деоба и трошња народ. имања”, стр. 183, Београд, 1851; II част: „Економна полиција”, стр. 632+IX, Београд, 1862; III част: „Финансија: I Државни расходи, државни приходи до данка, стр. 256+VII; II. Данак, одношење прихода к расходима, спољашње финансијско уређење, стр. 352+III, Београд, 1853.

вановић (1833—1922) и др Михаило Вујић (1853—1913). Иако припадници историјске школе, у домену вредности и расподеле они заступају сличне концепције као и вулгарна политичка економија, у области спољнотрговинске политике, њихова тежња за царинским протекционизмом против пенетрације аустријског и осталог страног (европског) капитала и производње, њихов захтев за развијањем домаће капиталистичке индустрије и националне привреде у целини, оставља извесне позитивне ефекте, као и њихови напори у области практичних и државних финансија.

Концепције историјске школе доминирају у српској грађанској економској мисли после добијања независности, дакле од краја седамдесетих година прошлог века, па све до другог светског рата. Поред ове две школе, у борби мишљења о економском преображају све ће већу улогу после појаве Светозара Марковића (1846—1875) играти и социјалистичка мисао, а нарочито после оснивања Српске социјалдемократске партије кроз радове Димитрија Туцовића (1881—1914), Радована Драговића (1878—1906), Душана Поповића (1884—1919), Драгише Лапчевића (1864—1939) и других.

Либерално оријентисани грађански економски писци Милован Јанковић (1828—1899), Јован Ристић, Јеврем Грујић, Милан Миловук (1825—1883) и други враћају се средином педесетих година као први државни питомци, свршени студенти и доктори наука који су своје завршно образовање стекли у иностранству, нарочито у Немачкој и Аустрији, а у мањем броју случајева и у Француској. Сви они баве се интензивно економским проблемима и, као први школовани економисти, заједно са Костом Цукићем и Владимиром Јовановићем и другима, дају печат економским идејама у Србији, а нарочито економској политици и друштвеном развоју педесетих година.

Њихово залагање за либерално-економске идеје, нарочито у спољној трговини, уједно је и борба за национално и економско ослобођење и против сваког турског утицаја у српској привреди, трговини и царинском систему. Међутим, после остваривања независности, њихове концепције неће више погодovati привредном развоју Србије, која више политички не зависи од Турске, али је у све тежем економском положају према Аустро-Угарској, па би у таквој ситуацији слободна трговина и укидање царина отворили врата аустријској пенетрацији капитала и експанзији аустријског увоза и угушили домаћи привредни развој, па стога ове концепције имају мањи значај.

Слично томе, у Хрватској ће либералистичке принципе заступати Павао Мухић (1811—1897), у тежњи за ширењем тржишта за хрватске аграрне производе у Аустрији, која је путем царина ограничавала увоз жита, док ће са индустријским развојем и индустријском револуцијом последњих деценија прошлога

века преовладати концепције историјске школе, нарочито кроз радове првог ректора Загребачког универзитета Блажа Лорковића (1839—1892),²¹ оснивача и првог уредника „Мјесечника“ Правничког друштва, у коме су излазили и економски чланци, а такође и кроз радове Франа Милобара (1869—1945)²² и других писаца. Сви они залажу се за царински протекционизам, који треба да заштити развој индустрије у Хрватској и на тај начин обезбеди убрзани привредни развој земље. Сличне тенденције имао је и развој економске мисли у Словенији, са већим бројем писаца обе школе.

Од присталица либералистичке економске политике²³ веома занимљива личност је несумњиво Милован Јанковић, који 1855. и 1856. године пише серију чланака у „Српским новинама“ из области политичке економије, у којима, иако је Србији неопходна државна интервенција ради унапређења привреде, иступа са позиција Манчестерске школе. Он сматра да привредни живот треба препустити слободном деловању закона понуде и тражње, јер ће се тако постићи најбољи привредни резултати. Нарочито је значајно да се у зависности од понуде и тражње формира каматна стопа, како би се на најбољи начин искористио оскудни капитал, а такође на исти начин треба формирати и цене. Тако се остварује најбржи привредни развој. Међутим, у условима неразвијеног тржишта, слабе индустрије и неразвијене пољопривреде, уз велики удео натуралних односа, овакве концепције нису имале јачи утицај на привредни живот земље.

Други либерални теоретичар, Милан Миловук, у свом делу *Начела науке о трговини* (Београд, 1861) и у другим радовима, залаже се такође за слободну трговину, јер само у условима када су људи економски и правно слободни и када понуда и тражња одређују ниво цена, валутних курсева и каматне стопе, може се остварити главно начело либерализма, тј. да је „главна вештина у политици трговине заинтересовати народ да из своје земље црпи добити, колико је могуће највише“.²⁴ Трговина се мора развијати уз развој производње, пре свега индустрије и мануфактуре, а такође и пољопривреде, при чему најважнији предмет трговине постају домаћи производи, а не, као у неким земљама, папири од вредности. При томе, земља треба да буде плодна, народ марљив, а опорезивање умерено, да не оптерећује

²¹ Видети његове радове: *Počela političke ekonomije ili Nauke općega gospodarstva*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1889, str. XI + 322 и *Razgovori o narodnom gospodarstvu*, Zagreb, 1880, str. 358, и др.

²² Видети његово изврсно дело: *Izabrana poglavlja iz narodnog gospodarstva*, I—II, Zagreb, 1902, I str. 248+VIII; II str. 364+VIII.

²³ У овом раду се подела економиста на присталице „laissez-fairea“ и државне интервенције врши само са аспекта става према економској политици и привредном развоју, док се подела на школе и правце врши са аспекта њиховог става о вредности.

²⁴ *Начела науке о трговини*, стр. 83—84.

превише ратаре и производњу. С друге стране, ниски порези су последица, а не узрок рбавог економског стања.²⁵

Миловуков савременик Коста Јовановић (1832—1895) писао је, слично Миловану Јанковићу, у духу концепције вулгарне политичке економије и Манчестерске школе.²⁶ Сматрао је да, ако је земља плодна, порези мали, а трговина ослобођена од свих ограничења, напредак долази сам по себи. Држава ту није имала великог посла и није требало да се меша у привредни живот.

Ово није било тачно, и већ неколико година после Милошевог одласка из Србије, када се привреда ослободила последица тешких ограничења насталих током његове владе, почео се осећати недостатак државне интервенције. Пољопривреда је била примитивна, земља слабо обрађивана, сгочни фонд некавалитетан, индустрије готово да није било, занатство је тешко могло да издржи страну конкуренцију. Због тога прво Владимир Јакшић (1824—1899), статистичар и економист, а затим и Коста Цукић, тада либералније оријентисан него касније када као министар финансија кнеза Михаила (1861—68) заступа интервенционистичку политику државе, Владимир Јовановић и Милован Јанковић, пишу низ чланака, нарочито у „Српским новинама”, и истичу да држава треба да интервенише у привреди, јер је привредни живот још увек на врло ниском ступњу развоја и има још много да се уради. Државна интервенција, по њиховом мишљењу, није смела да угрози унутрашње економске слободе.

Ове критике с краја педесетих година уплашиле су српску владу, па она из пера Јована Гавриловића објављује преглед свих буџета од доласка на престо кнеза Александра Карађорђевића, како би показала да је радила на економском уређењу земљу, и поред својих либералистичких концепција.²⁷ У то време владавина утасвобранитеља и њиховог бирократског режима била је на заласку, јер је педесетих година већ била неопходна добра економска политика, уместо неразвијеног грађанског економског либерализма у једној економски заосталој аграрној земљи. Интервенционистичка политика државе имала је, и поред тога, пресудан утицај на економске прилике у Србији све до прве деценије нашег века.

У таквој економској ситуацији, када су у Србији још увек постојали порези из турског времена (главница, харач, чиновнички данак и бећарски данак), Коста Јовановић залагао се за увођење пропорционалног опорезивања ради стимулесања привред-

²⁵ Исто, стр. 85.

²⁶ Он је био један од првих економиста који се залаже за увођење реда у систем пореза и пропорционалног опорезивања, уместо пореза по кући и мушкој глави, који је најтеже оптерећивао сиромашне сељаке. Био је један од изсаланика српске владе који су после Берлинског конгреса преговарали о новом трговинском уговору са Аустријом.

²⁷ Тако је настало Гавриловићево дело: *Нешто из рада српске финансије*..., из 1857. године.

ног напретка, што је за оно време било од великог значаја, јер је једнако опорезивање било крајње неправедно и дестимулативно.²⁸ Пропорционално опорезивање требало је да сузбије и зеленаштво, које је узимало маха у Србији, јер су зеленаши позајмљивали сељацима новац да могу да плате порез.²⁹ Одбацујући маркантилистичко начело да се богатство земље састоји у новцу, Јовановић истиче да се оно састоји у производима и подвлачи начело вулгарне економије да услови слободне конкуренције обезбеђују најбољу употребу фактора производње (рада капитала и земље), па је либералистичка политика државе императив привредног развоја.

И други грађански економиста из друге половине прошлог века, Алекса Спасић (1831—1920), залаже се за економске слободу, начело малог буџета и буџетске равнотеже и увођење финансијске администрације. Најбољи привредни резултати постижу се у условима слободне конкуренције и немешања државе, што се у финансијској области огледа у уредној финансијској администрацији без буџетског дефицита, финансијске самовоље и расипништва, који негативно делују на привреду. Већи расходи од прихода само су онда дозвољени, ако подстичу привредни развој и општи напредак земље, када се она богати, а не ако служе за задовољење потреба бирократског апарата, који оштро критикује и њему насупрот ставља модерну финансијску организацију.³⁰

Спасић је један од првих писаца, који проблематику производње и расподеле вредности и факторе производње и кредитни систем доводи у везу са привредним развојем. Развој индустрије одвија се кроз сарадњу садашњег и претходно акумулисаног рада (капитала). Радник користи акумулисани рад (машине, алате, знање и сл.) док капиталиста користи садашњи рад радника за стварање профита. При томе индустријски развој доводи до преваге капитала над живим радом.³¹ При томе, капитал је динамичнији фактор који брже повећава народно богатство.

Он указује и на проблем криза у капитализму, које настају услед расипништва појединих предузимача, недовољне штедње, неодговорности и неусађености расположиве количине сталног и оптицајног капитала, спорог обрта оптицајног капитала, као и претераних инвестиција које обртни капитал претварају у стални и на тај начин ометају развој производње и промета добра. На тај начин, Спасић даје једну варијанту тзв. теорије

²⁸ К. Јовановић: *О преиначењу и преуређењу наше пореске системе*, Београд, 1861, стр. 63.

²⁹ Исто, стр. 20.

³⁰ Видети његове радове: *Финансије и народи*, Београд, 1871, Гласник Српског ученог друштва, књ. XXXI, стр. 144—342, *Државе и финансије*, Београд, 1871, стр. 149, *Установе и народно благо*, Београд, 1868, стр. 42 и др.

³¹ А. Спасић: *Новац и кредит*, Гласник СУД, књ. XXVI, 1870, стр. 33.

„структурне“ кризе у капитализму. Тиме он указује да су кризе у капитализму могуће и да могу да успоре привредни напредак једне земље.

IV

Наредна група економиста комбинује начела либералистичке и интервенционистичке политике, да би касније прешла потпуно на интервенционизам (Коста Цукић, Владимир Јовановић и Чедомиљ Мијатовић (1842—1932), док остали припадници немачке историјске школе, нпр. Михаило Вујић, Велимир Бајкић (1876—1952), Милић Радовановић (1860—1936), као и низ других, затим министар финансија Србије почетком XX века др Лазар Пачу (1855—1915) и Коста Стојановић (1868—1921) заступају концепције државног интервенционизма, а нарочито после Берлинског конгреса, 1878.

Коста Цукић био је један од најобразованијих људи у Србији свога времена. Хајделбершки ђак, докторирао је код познатог професора Рауа, који се као политичар прво опредељује за либералну (као секретар Светоандрејске скупштине, 1858. године), а касније за конзервативну (напредњачку) странку. То оставља трага и у његовим погледима. Док као професор на Лицеју (1848—51. и 1853—56) заступа либералистичке концепције, као министар финансија и просвете и један од најближих сарадника кнеза Михаила за време читаве његове владавине и први амбасадор независне Србије у Аустро-Угарској (до 1879), залаже се за државни интервенционизам у привреди.

Привредни развој земље требало је, по Цукићевом мишљењу, подстицати државном економском политиком тако што би се, с једне стране, стимулисао либерализам и слободно предузетништво на унутрашњем привредном плану, а снажни протекционизам на спољашњем.³² Иако је Србија у то време била обавезна да поштује ниске царинске стопе од 3% на које се пред европским силама обавезала Турска, Цукић је успео да, у склопу своје протекционистичке политике, на бриљантан начин реши питање повећања царина, и то тако што је уместо наплате царина на фабричку вредност робе, како је радила Турска, увео наплаћивање пијачнине на тржишну цену на пијацама у Србији. Тако је обезбедио делимичну заштету домаће привреде, а уједно и повећао државне приходе и обезбедио до извесне мере савијестиву државну финансију.

Ради подстицања пољопривредне производње, Цукић се залагао за решавање проблема сељачких дугова и за сузбијање

³² Цукић је сматрао да је меркантилистичка политика била право таторство, а одбацује и физиократски „laissez-faire“, као екстреман либерализам и истиче да је Смитов систем економске теорије омогућио да се развије исправна наука о државној интервенцији.

зеленаштва³³, а поред тога и за благе порезе, како се привредни живот не би спутавао. Као и кнез Михаило, кога је Цукић подржавао, он је сматрао да се у Србији морају подићи железнице, као и водени путеви и друмови. Залагао се за развој шумарства, рударства и индустрије, којој је давао велики значај у циљу привредног напретка земље. Уопште, Цукић је био један од првих економиста у независној Србији, који су њене и светске привредне проблеме третирали на европски начин, сасвим савремено, и који су различите мере економске политике које су заступали у теорији спроводили и у пракси. На жалост, далеко је био већи број тадашњих политичара и државника, који су се недовољно разумевали у економска питања и стога нису својом политиком доприносили привредном развоју земље и повећању њеног друштвеног богатства.³⁴

Чедомиљ Мијатовић, државник, политичар, књижевник, економиста и историчар, једна од најконтраверзнијих политичких личности Србије у другој половини XIX века, био је и до сада предмет многих занимљивих студија из области политике књижевности, историје и политичке економије, дипломатије и филологије. Образован, немирног духа, стално активан, он је у току свог дугог живота написао бројне радове и оставио многе трагове у дипломатској и политичкој историји Србије у току друге владавине династије Обреновића (1859—1903), чији је ватрени присталица био, лични пријатељ краља Милана Обреновића (1855—1902), конзервативац, династичар и грађански економиста.

У својим расправама он је стално нападао социјалистичку друштвено-економску мисао³⁵. Контрадикторан као и увек, он је уједно штитио социјалисте и раднике, за разлику од неких радикалних и либералних лидера и других „прогресивнијих“ грађанских политичара и политичких партија.³⁶ Плаховит, понекад површан, одличан дипломата, али у процени унутрашње политичке и економске ситуације сувише страначки и династички оријентисан, Мијатовић није увек био у стању да иде укорак са друштвеним и историјским приликама и односима.

Тако је нпр. 1874. године држао у Народној скупштини у Крагујевцу своју прву буџетску беседу, коју је био саставио према либералном буџетском говору Гледстона у британском

³³ У том циљу је 24. 8. 1862. године основана Управа фондова (касније Државна хипотекарна банка), прва банка у Србији, која је требало да јефтинијим кредитом сузбије зеленаштво.

³⁴ Цукић је имао успеха у отварању рудника у Мајданпеку, Управе фондова, ширењу културе свилене бубе, ради стварања сировинске базе за текстилну индустрију, и др.

³⁵ Видети Мијатовићеву студију „Научност политичке економије“, Гласник СУД, 1869. уперену против првог српског социјалисте новијег доба Живојина Жујовића.

³⁶ И томе сведочи Радован Драговић у свом чланку у „Радничким новинама“ (бр. 22, 1. 6. 1902), који каже да ни радикали ни „самосталци“ нису помогли раднике, док их је Мијатовић штитио од политичког терора.

парламенту, који је овај одржао као председник британске владе. Но, ако су либералне Гледстонове концепције биле разумљиве за виговско-торијевски британски парламент, који је либерализам посматрао као идеологију капиталистичког друштва. У Народној скупштини Србије, састављеној од ситних сељака, сеоских газда, учитеља, нижег свештенства и сл., такво излагање није могло наићи на разумевање. Јован Бошковић, Мијатовићев школски друг, оштро је иступио и као представник опозиције критиковао овај предлог, па је њихов сукоб био још истог дана опеван као пародија на песму *Краљевић Марко* (Бошковић) и *Муса Кесеџија* (Мијатовић). Мијатовићев говор био је, с друге стране, типичан пример за то време како је некритички преузимана економска мисао из иностранства, као и да Мијатовић није водио рачуна о историјским приликама и заосталости Србије.

Мијатовић је као министар финансија 1873. године увео у употребу метарски систем, уместо шароликог ранијег система мера. Он је заслужан и за динарски систем и унификацију валуте у Србији: као новчана јединица узет је један динар = сто пара. На његов предлог Србија је приступила тзв. „Латинској унији”, где су све земље имале да успоставе паритет своје валуте према франку у односу 1 : 1. Тако је уведен монетарни систем у Србију и извршена унификација валуте и спречен монетарни хаос.

Мијатовић се залаже и за доношење првог „Закона о потпомагању индустријских предузећа” (од 31. дец. 1873), којим се предвиђало да се појединим предузећима дају различите пореске и царинске олакшице и повластице у циљу подизања индустрије.

Ова мера била је повезана са општеприхваћеним мишљењима тадашњих економисте у Србији, да је Србија јако сиромашна земља и да се из тог сиромаштва не може извући, ако поред пољопривреде не развије и индустрију, која је имала да динамизира убрзани привредни развој.

Због тога се у то време много писало како би могла да се подигне домаћа индустрија, поготову зато што су заштитне царине, које су по методу историјске школе друге земље обилато користиле, биле Србији ускраћене, јер је она морала, као турска вазална држава, да прихвати турски систем ниских царина од 3%. Због тога је Мијатовић као министар финансија извршио прелаз на систем индустријских концепција и повластица, које су имале да замене царински протекционизам. Међутим у „Народној скупштини ова врста повластица била је примљена са неповерењем, као повреда слободне утакмице (конкуренције — Л. П.) — повреда услед које ће потрошачи прескупно плаћати производе повлашћених предузећа. И поред тога, ова врста повластица била је озаконена, јер се мислило, да код овако мале унутарње пијаце (тржишта — Л. П.), као што је наша, само оно

индустријско предузеће може се исплаћивати, које буде имало монопол целе пијаце. Слаба страна система концепције лежала је у томе, што ни он није био у стању одбранити домаћу индустрију од стране утакмице. Монопол дан једноме домаћем предузећу спречавао је појаву сличних предузећа у самој земљи, али није спречавао страна предузећа да својим нижим ценама туку монополисаном предузеће чак и на нашој властитој пијаци.³⁷ Спољашња конкуренција није се могла, дакле, спречити овим мерама због ниских царина.

Мијатовић, даље, сматра да систем слободног предузетништва треба и може да обезбеди привредни развој Србије и да постоји подударност интереса појединца и општег интереса државе, јер се повећањем богатства предузетника (појединца) повећава и богатство народа. Производња се, по његовом мишљењу преузетом од вулгарне економије, одвија помоћу комбиновања три фактора производње: рада, капитала и земље, при чему су рад и природа имали већи значај на нижим, а капитал на вишим ступњевима развоја привреде. Капитал је, по његовом мишљењу, технички фактор производње, који убрзава производњу и омогућава човеку да лакше делује на природу. У условима слободне конкуренције, предузетници ове факторе комбинују и обезбеђују њихову најрационалнију употребу и привредни развој. Али, поред залагања за слободно предузетништво, Мијатовић је истицао и значај државне интервенције ради бржег привредног развоја.³⁸

Мијатовић је такође указивао и на могућност криза хиперпродукције у капитализму. Он познаје структурне кризе услед непоклапања понуде и тражње на тржишту и кризе које настају када је тржишна цена дуже времена испод трошкова производње.³⁹ И повећање броја машина и технички напредак могу изазвати кризе и незапосленост, но сви ови облици криза нису општег и трајног карактера и не спречавају, већ само успоравају привредни развој једне земље, а такође изазивају и трвења радника и капиталиста, услед незапослености и зато што радници „још не опажају да је у њиховом интересу да се с капиталом здружују, а не да се на њега дижу“.⁴⁰

Један од најзанимљивијих грађанских економских писаца средином и у другој половини XIX века у Србији био је и Владимир Јовановић, који се у својим радовима доста бави при-

³⁷ С. Јовановић: *Влада Милана Обреновића*, Београд, Сабрана дела С. Јовановића, том IX, Геца Кон, 1934, св. I, стр. 321—322.

³⁸ У области финансија његово залагање за интервенционизам је још јаче изражено. Видети: Ц. Мијатовић: *Наука о финансијама или наука о државном газдинству*, Београд, 1869, стр. XIV + 390 и др.

³⁹ Др Ц. Мијатовић: *Извод из политичне економије*, Београд, 1867, стр. 177.

⁴⁰ Исто, стр. 97.

вредним развојем и економском политиком.⁴¹ Он је својим примером илустровао феномен грађанског либерализма у Србији XIX века. Присталице Либералне странке били су за западно-европски либерализам само на унутрашњем привредном и политичком плану, док су се залагали за царински протекционизам, царински рат са Аустро-Угарском и концепције историјске школе у спољној трговини, док су конзервативци (присталице Напредњачке странке), за које се мислило да су за крути државни интервенционизам, захтевали, иако не сви, веће економске слободе у међународној трговини, што је било у пракси потврђено и тзв. „Тајном конвенцијом“ из 1881. године, коју је краљ Милан Обреновић склопио са Аустро-Угарском.⁴²

Насупрот конзервативцима, либерали су били за економске слободе и приватну иницијативу на унутрашњем тржишту, али су сматрали да државна интервенција треба да се примени на спољњем и унутрашњем плану где год приватна иницијатива не може слободно да делује. Главни представници овог схватања били су Владимир Јовановић и Јован Ристић, који је под утицајем Јовановића као министра финансија за време свог премијерског мандата 1878—1880. године захтевао од краља Милана царински рат са Аустро-Угарском. Ристић и Јовановић су сматрали да би (1878. године) трговински уговор са Аустријом, која је тражила велике трговинске повластице, довео Србију у подређен положај, спречавајући њен индустријски развитак, њено занатство би било уништено, а поред тога, Србија би и политички постала зависна од Аустро-Угарске.

Јовановић и Ристић сматрали су да без економске не може бити ни политичке независности, коју је Србија стекла 1878. године и која је требало да јој послужи као основа за даље ослободилачке напоре. То не би било могуће уколико би пала у економску зависност од Аустро-Угарске. Због тога су либерали били спремни на царински рат са Аустро-Угарском, чија је последица имала да буде забрана извоза стоке и других пољопривредних производа из Србије у Аустрију и забрана увоза индустријских и мануфактурних производа из Аустрије у Србију. Јовановић је нарочито зазирао од Аустрије и њене политике. Сматрао је да

⁴¹ Од његових важнијих радова из ове области видети: *Узроци назадака и услови напредка пољске привреде у Србији*, Београд, 1858, стр. 32; *За слободу и народ*, Нови Сад, 1868, стр. 275, и др.

⁴² У склапању Тајне конвенције учествовао је Чедомиљ Мијатовић, тада министар иностраних дела, иначе интимни пријатељ краља Милана. Конвенција је потписана 28. јуна 1881. У економском и политичком погледу Тајна конвенција била је врло неповољна за Србију. Србија се обавезивала да неће имати никакве примедбе на право Аустрије на Босну и Херцеговину и да никакав политички и економски уговор неће склопити мимо Аустро-Угарске. Аустрија је заузврат гарантовала краљу Милану и његовим потомцима престо и потпору Србији у евентуалним ратним сукобима. Тајном конвенцијом је Србија била доведена у зависан положај према суседној двојној монархији.

ће царински рат проћи без тежих последица и да ће бити могуће да се издрже напори таквог економског рата. Пољопривредници би при том имали штете, али је развој занатства и градског тржишта могао да замени извоз. Ако би градска господа остала без луксузних производа и иностраних штофова, не би било страшно. Морала би да носи сукно као и сав народ, говорио је он. Поред занатства, развијала би се и индустрија. Ситуација није била тако неповољна и због тога што је земља била без дугова, осим ратног дуга Русији, чије се исплаћивање могло одложити, па се сматрало да застој спољне трговине није морао обавезно да има тешке последице.⁴³

Оваквом политиком били су интереси занатства и индустрије стављени изнад интереса пољопривредника, који су сачињавали већину становништва, док је нпр. Мијатовић стављао на прво место потребу извоза пољопривредних производа, па чак и по цену пенетрације аустријског капитала и споријег развоја занатства и индустрије. У циљу општег привредног напретка, Јовановић и други економисти залагали су се да се ради заштите занатства и индустрије жртвују интереси пољопривредника којима би Аустрија забранила извоз. Склапањем чувене „Тајне конвенције”, краљ Милан Обреновић омео је у потпуности вођење овакве политике и увео је аустрофилску политику, па је извршио притисак на либералну Ристићеву владу да поднесе оставку, што је било проузроковано и тешким последицама рата и политичких интрига краља Милана, па је тако у пракси за неко време била напуштена концепција о царинском рату са суседном монархијом.⁴⁴

У факторе привредног развоја Јовановић убраја, као и Смит, поделу рада, која зависи од обима тржишта и слободне трговине.⁴⁵ Поред тога, требало би проучавати привредну историју како би се утврдио ниво привредног развоја једне земље, а на основу тога и адекватна економска политика, која за предмет има општу и гранско-привредну економску политику. Он такође истиче и значај фактора производње: рада, капитала и земље, као и појединих грана: индустрије, саобраћаја, занатства и пољопривреде, за привредни развој. Значајан је и убрзан развој становништва, као и пораст националног богатства. При томе, у индустријском развоју не би требало занемарити пољопривреду, која пружа намирнице и сировинску базу за развој индустрије.

⁴³ Ову политику спровешће у дело Србија тек 1906—1911. године, када је добила чувени царински рат са Аустро-Угарском.

⁴⁴ Мора се признати да је Ристић пре Берлинског конгреса склопио са министром Аустрије грофом Андрашијем уговор о економској сарадњи две земље. Србија је имала да за три године изгради железнице од Београда до Ниша и Врања, склопљен је трговински уговор, а Аустрија је преузела обавезу уређења Бердапског канала.

⁴⁵ В. Јовановић: „Еволуција човечанства”, рукопис, Историјски архив Београда, стр. 217.

Он истиче предности међународне поделе рада, али само у условима слободног и самосталног развитка сваког народа, који обезбеђује убрзан развој, што доказују и историјске чињенице.⁴⁶ Иначе ће јаче развијене земље (као нпр. Енглеска) довести у подређен положај развијеније земље.⁴⁷

Појава социјалистичких мислилаца, пре свега Живојина Жујовића (1838—1870) и Светозара Марковића (1846—1875), а касније и нови политички статус после Берлинског конгреса, доводе до промене старих и појаве нових економских идеја у Србији, а исто тако и у другим југословенским земљама, као и у Аустрији. Поред тога, и у Аустрији долази до напуштања старих интервенционистичких концепција и јавља се једна од најпознатијих школа маргиналистичког правца: бечка школа, са својим представницима Бем-Баверком, Менгером и Визером.

Први социјалиста у Србији, Живојин Жујовић у својим радовима, није посвећивао посебну пажњу проблемима економске политике и привредног развоја. Он сматра да се једна држава богата сопственим снагама а не помоћу страних држава и њихових капитала и супротставља се страним зајмовима за изградњу железница. По његовом мишљењу треба најпре развити индустрију, рударство и земљорадњу, изградити насипе и мелiorације и на тај начин омогућити изградњу железница и путева. Он смагра да претходно не би требало градити железницу и да би она донела само трошкове због коришћења страног капитала.⁴⁸ Поред тога, Жујовић је сматрао да је образовање становништва Србије сувише ниско, па треба усавршавати школске заводе.

Ако би се, осим тога, средства намењена само отплати камата на железнички зајам употребила за изградњу домаће индустрије за помоћ научних и индустријских предузећа и акција, уз јаче удруживање, онда би развој био убрзан, па би и изградња железница могла лакше да се финансира. Поред тога, Жујовић је за заштиту домаће привреде од утицаја из иностранства, а сматра да би увоз квалификоване радне снаге из иностранства, ради коришћења високе технике када недостаје домаћа, такође довело привреду у зависност као и до експлоатације земље и њених економских снага.⁴⁹ Уопште, привредни развој је непосредно повезан са друштвеним развојем и има много подручја где би требало деловати, а пре свега би требало: усавршити судство и законодавство, слободу збора и писања, састанака и помоћи стварање самоуправе („Self-governing”), старање сваког

⁴⁶ В. Јовановић: *Узроци назадка и услови напредка пољске привреде у Србији*, Београд, 1858, стр. 1.

⁴⁷ Исто, стр. 5—10.

⁴⁸ З. Жујовић „Да ли да градимо или да не градимо гвоздени пут?”, *Сабрани списи*, I, Београд, Рад, 1974, стр. 278.

⁴⁹ Исто, стр. 278.

о себи, затим усавршити порез, царине, пошту и телеграфе и све то пре железнице, јер је важније.

Решење ових проблема Жујовић види у будућем друштву (социјалистичком), које се заснива на радничким асоцијацијама у којима су радници удружени, где нема најамног рада, својине, капиталиста, конкуренције, интереса на капитал, интереса на интерес, а и амортизације капитала. Закони који управљају друштвеним развојем су и закони привредног развоја, па је стога нужно да се политичка економија бави проблемима друштвеног рада и законима који њиме управљају, па ће тако доћи и до законитости развоја у сваком моменту развоја друштва.

Други велики српски социјалистички мислилац Светозар Марковић, бави се такође проблемима привредног и друштвеног развоја. Он одбацује могућност решења ових проблема у капитализму и стога критикује капиталистички привредни развој, а с друге стране истиче да је њихово решење могуће само у будућем социјалистичком друштву.

С једне стране, Светозар Марковић сада даље разматра на који начин се ови проблеми могу решити у социјализму, док с друге значајну пажњу посвећује критичкој анализи проблема развоја и последица експлоататорских друштвених односа у капитализму. При томе, он указује на тенденцију осиромашивања народних маса у Србији, које настаје као резултат капиталистичког развоја и које води читаву земљу уназад.⁵⁰ У чланку „Наш економски напредак” он истиче да је ово осиромашивање, нарочито сеоских маса, толико да једна рђава година (сушна или са превише кише) може да изазове најтеже последице.⁵¹

Услед продирања робноновчаних односа и конкуренције, долази до распадања сеоског натуралног газдинства, као и до његовог уситњавања. Долази до опадања броја стоке, до слабљења земљорадње и до појаве ниских надница, док се, с друге стране, и поред тога што се повећавао извоз хране и стоке, није увећао увоз алата, опреме и пољопривредних машина. Маказе цена у међународној размени доводе Србију у тежак положај, а с друге стране, поред губитака у спољној трговини, много се брже од броја радника увећава број трговаца и чиновника, док се начин производње не усавршава а продуктивност не расте.⁵²

Због тога Светозар Марковић сматра да Србију нико не приморава да прође кроз све ове рђаве последице капиталистичког

⁵⁰ О томе видети његове чланке: „Политички и економски положај радничког сталежа у Србији”, „Радничко питање”, *Начела народне економије* I—II, „Наш економски напредак”, *Србија на истоку*, „Финансија” и др. („Сабрани списи”, Београд, Култура, 1965, III—IV.

⁵¹ „Сабрани списи”, II, стр. 189—204.

⁵² Исто, стр. 201.

развоја.⁵³ Он указује на потребу преображаја друштва и револуционарних промена од капитализма ка социјализму. У том погледу, најважније је место економског и друштвеног преображаја, а одмах иза тога долази реформа образовања која ће обезбедити спој образовања са производним радом и створити квалификовану и образовану радну снагу која ће мењати друштво, које треба да буде засновано на организованом раду и самоуправи, са општином као основном административно-политичком јединицом.⁵⁴

У социјалистичком друштву по различитим гранама производње биле би организоване радничке задруге, које одговарају управо развијеном друштву, каже Светозар Марковић. Ове задруге развијале би се у оквиру општина удружених у савез, федерацију општина у оквиру државе, где би се општим договором и законом уредили рад и својина и сви економски односи, као и други јавни послови којима се баве држава и њени органи.⁵⁵ Посматрајући развитак друштва, може се предвидети правац развоја социјалних општина и радничких задруга. Земљорадничка општина ће све више уводити машинску и фабричку производњу и развијаће своју радну снагу, а поједине гране индустријске производње спојиће се са земљорадњом, прошириће се број занимања, порашће продуктивност и доћи ће до општер привредног развоја. При томе ће општина настојати да захвати што више грана привреде, како би се смањили трошкови размене и транспорта. Држава (односно општина) ће при томе морати интензивно да прати привредне токове, а интервенција у привреди је неопходна.

Указујући на то да капитализам у Србији доводи до осиромашења целог народа, Светозар Марковић види решење проблема привредног развоја у будућем друштву у низу различитих мера, индустријском развоју, развоју технике и образовања, пољопривреде и у новим друштвеним односима, који ће тај развитак обезбедити.

V

Иако је Србија и пре Берлинског конгреса 1878. године у својим трговачким везама са иностранством готово потпуно била упућена на Аустро-Угарску⁵⁶, тежина њеног економског поло-

⁵³ „Ово (капиталистичко — Л.П.) газдинство нераздвојно је скопчано са целокупним друштвеним и државним развитком сваког народа”, каже Светозар Марковић и затим даље анализира законитости капиталистичког начина производње. (Исти, стр. 202.) Овај став побија тезу да је сматрао да се капитализам може прескочити.

⁵⁴ С. Марковић: „Социјализам или друштвено питање”, *Сабрани списи*, св. IV, стр. 342—425.

⁵⁵ Исто, стр. 371 и даље.

⁵⁶ Пред сам Берлински конгрес око 86% трговине Србије ишло је на Аустро-Угарску, око 11% на Турску и око 2% на Румунију.

жаја је у потпуности дошла до израза управо после Берлинског конгреса, јер је аустријском окупацијом Босне и Херцеговине Србији била затворена и последња сувоземна веза са морем преко Мокре горе и Фоче за Дубровник. Тако се Србија нашла у положају потпуне зависности од Аустро-Угарске, која је доводила у питање и признање државне независности на Конгресу.

Положај Србије био је неповољан и пре Конгреса због турских трговинских уговора који су је обавезивали, а чак и када је Турска успевала да склопи неки повољан трговачки уговор, Србију је као вазалну државу остављала на цедилу како би јој се осветила за устанке са почетка XIX века. С друге стране, потучена од Пруске која преузима од ње вођство међу немачким државама (1866) и ствара Немачко царство, Аустрија се окреће на југоисток, па врши притисак на Србију у циљу освајања Балкана и избијање на Егејско море. Србија је, напротив, желела економску независност, али је, поред тешког политичког положаја, као аграрна земља била у тешкој економској ситуацији у односу на индустријски развијенију Аустрију и Западну Европу.

Економски притисак Аустро-Угарске дошао је до израза приликом сређивања неколико поменутих питања из односа Србије и Аустро-Угарске. Прво од тих питања било је питање железница, друго питање трговинског уговора Србије и Аустро-Угарске, треће питање индустријског развоја Србије и четврто питање царинских тарифа, обавеза Србије према турским трговинским уговорима и питање српског извоза у Аустро-Угарску.

По питању железнице, нови аустријски министар иностраних послова, барон Хајмерле, који је заменио грофа Андрашија, иначе наклоњеног добрим односима Србије и Аустро-Угарске, изричито је вршио притисак на Србију да приступи изградњи железнице, а посебно пруге Београд—Ниш—Врање и пруге Ниш—Пирот, ради везе са турском и бугарском железницом, што је све требало да послужи аустријској експанзији на исток. У Србији је постојала бојазан да би пруга значила економско потчињавање земље суседној империји, и да би створила могућност за брзо транспортовање аустријских трупа у унутрашњост земље и њену окупацију. Тада се још није увиђала корист од ове пруге која је у време царинског рата обезбедила нова тржишта српском извозу (1906—1911). Ристићева влада морала је да прихвати да за три године изгради пругу Београд—Ниш—Врање, док је линија за Пирот одложена, јер је изградња железничке мреже тешко оптерећивала ионако презадужену Србију, која је морала да се обрати страним кредиторима ради зајма за изградњу железница.

По питању трговинског уговора, Аустрија је тражила клаузулу највећег повлашћења без начела узајамности, позивајући се на уговоре Аустро-Угарске и Турске из 1862. године, који су по њеном мишљењу обавезивали и Србију, тадашњу вазалну тур-

ску земљу, као и склапање трговинског уговора који је био врло неповољан за Србију претворивши је у тржиште за аустријску индустријску робу. Ристићева влада је одбила овај предлог и желела царински рат, јер Ристић није хтео да пристане на било какав уговор без начела узајамности, не желећи да прихвати турске уговоре, јер је истицао принцип политичке независности Србије и бојао се да ће је Србија изгубити ако падне у економску зависност од Аустро-Угарске. Његов министар финансија Владимир Јовановић то све није прихватио из економских разлога, јер се залагао за развој домаће индустрије по начелима историјске школе. Кнез Милан није желео сукоб са Аустријом и оборио је због тога Ристићеву владу, после које је на власт дошла напредњачка влада Милана Пироћанца,⁵⁷ у којој је одговорне ресоре у овим областима (иностраних дела и финансија) држао тада познати економиста и писац Чедомиљ Мијатовић који се као лични пријатељ краља Милана увек повиновао његовим жељама.

С друге стране, у Србији тога времена владало је мишљење да је основа привредног напретка развој индустрије. Стога су тадашњи грађански економисти тражили да се обезбеди развој индустрије и занатства, једни интервенционистичком, а други политиком „laissez-faire”. Тада нико није сматрао да би се развојем пољопривреде и њеним извозом могла обезбедити акумулација потребна за привредни развој, већ се говорило да страни индустријски производи „исисавају” богатство земље и односе га у иностранство. Такве концепције заступали су готово сви водећи економисти тога времена, а нарочито најзначајнији српски грађански економист XIX века др Михаило Вујић иначе припадник Радикалне странке. За разлику од ових економиста, једино је Чедомиљ Мијатовић сматрао да треба обезбедити бенефиције извозу пољопривредних производа из Србије, а тек касније бавити се и проблемом индустријског развоја путем других мера, а баш је он био у позицији да решава ове проблеме у одсудним тренуцима почетком осамдесетих година.

Питање обавеза из ранијих турских уговора требало је по општем мишљењу решити, али је Ристић према начелу независности сматрао да независна Србија не може да наследи уговоре Турске, односно вазалне Србије, и истицао је принцип равноправности и узајамности, односно сматрао је да треба све односе Србије и Аустрије уредити изнова, док је с друге стране Мијатовић сматрао да треба склопити нови уговор, па ће самим тим престати да важи стари. На крају је у пракси било примењено Мијатовићево гледиште, које је било у основи и аустријско, с тим што је барон Хајмерле хтео од почетка да покаже да

⁵⁷ Напредњачка странка основана је уочи њеног доласка на власт 1880. године и била је по оријентацији конзервативна, мада је окупљала већи број познатих интелектуалаца и политичара тога времена.

ће Аустрија према Србији водити политику чврсте руке. С тим у вези требало је решити и питање царинских тарифа, при чему је за своје индустријске производе Аустрија тражила врло ниске стопе царина. Проблем извоза аграрних производа из Србије у Аустро-Угарску није никада до краја био решен, нарочито проблем извоза стоке, а посебно су 1880. трговци вршили притисак на владу да потпише што пре споразум са Аустријом, како би се омогућио извоз.

И док ће се железничке пруге градити без сметњи, нарочито касније, дотле је по питању трговинског уговора победило аустијско, односно Мијатовићево гледиште.⁵⁸ Мијатовић је лично био за то да се прихватање аустријских захтева не коси са интересима Србије.⁵⁹ За разлику од осталих српских економиста тога времена, он није превише инсистирао на протекционистичким мерама трговинске политике.⁶⁰ За привредни развој Србије он није постављао као искључиви услов заштиту заната и првих покушаја индустријализације, односно фабрика, од аустријске конкуренције. Много важнијим сматрао је отварање аустријског тржишта српским аграрним производима уз што мање царине. Тако је он потписао трговински уговор од 5. априла 1881. који је донео низ узајамних уступака између Србије и Аустро-Угарске и требало је да донесе царински савез.⁶¹ Нешто касније, он је по налогу краља Милана потписао и тзв. „Тајну конвенцију”⁶². У финансијској политици коју је напредњачка влада водила до 1887, преовлађивала су и нека од тадашњих либералних „виговских” начела, међу којима начело буџетске равнотеже, реформа

⁵⁸ С. Јовановић: *Влада Милана Обреновића*, Београд, 1934, стр. 323.

⁵⁹ Исто, стр. 323.

⁶⁰ Исто, стр. 323.

⁶¹ Уговор је полазио од претпоставке да је Србија аграрна земља и обезбеђивао ниске царинске тарифе за извоз аграрних производа из Србије у Аустро-Угарску, док су за Аустрију као индустријску земљу важиле олакшице за увоз индустријских производа у Србији. Међутим, уједно закључена ветеринарска конвенција омогућавала је да кад год жели забрани увоз стоке и меса из Србије, па ју је стављала у повољнији положај, а Србију у зависан.

⁶² Склопљена између Србије и Аустро-Угарске 16/28. јуна 1881. године, Тајна конвенција је стављала Србију у политичку сферу Аустро-Угарске и потписана је на инсистирање кнеза Милана. По њој је Аустрија обезбеђивала пристанак Србије на окупацију Босне и Херцеговине, обећавала је признавање краљевине Србије и дипломатску потпору Србији и подржавала је династију Обреновића. Србија је била обавезна да без претходног политичког споразума не може склопити уговор нити преговарати о политичким уговорима са другим страним државама и да неће пустити на своје земљиште било какву војску добровољаца или редовну војску из иностранства. Она је такође у случају рата са неком другом силом обезбеђивала обема земљама пријатељску неутралност, па чак и војну сарадњу и била је склопљена на десет година. У сваком случају, она је стављала Србију у подређен положај и везивала је у међународним односима сваку њену акцију за претходни споразум и одобрење Аустро-Угарске.

непосредних пореза и питање решавања државних дугова, док је још Чедомиљ Мијатовић индустријски развитак форсирао путем индустријских концесија и олакшица, које су имале да компензирају неповољну ситуацију за развој индустрије, услед ниских царинских тарифа за увоз аустријских индустријских производа. Ова политика није имала много успеха и није могла да обезбеди довољно брз привредни развој Србије, што се може и пратити кроз статистичке податке о њеној индустријализацији крајем XIX века.

Занимљиво је, међутим, да није Србија била та која је раскинула ову за њу тешку ситуацију, већ је то била Аустро-Угарска. Полазећи с једне стране од свог империјалистичког става према Србији и жеље да подре даље на исток, а с друге стране од непријатељског става мађарских аграрних теоретичара (агараца) према увозу пољопривредних производа из Србије, мотивисаног жељом да се сузбије конкуренција из Србије с једне, и општеприхваћеним ставовима историјске школе с друге стране, Аустрија се решила за још радикалнију политику према Србији. Она је приступила забрани увоза из Србије, да би је што брже и ефикасније економски ослабила, а имајући при том у виду рђаво стање њених финансија, услед великог државног дуга, који настаје као последица тешке економске ситуације после српско-турских и српско-бугарског рата, рђаве финансијске политике и дугова које је у иностранству правлио краљ Милан, а плаћала их је српска влада.

Почетком XX века немачки пољопривредници дошли су у тежак положај јер нису могли да издрже конкуренцију руске и мађарске пољопривреде са изузетно јевтинином снагом. Због тога Немачка забрањује увоз жита из иностранства, што поставља питање тржишта жита за мађарске велепоседнике и уједно питање конкуренције из Србије, јер је за аустријске аграрце српски сељак био неиздржив конкурент са ниским ценама, док су мађарски велепоседници у Немачкој постизали високу зараду и стога под притиском мађарских агараца двојна монархија укида уговор из 1892.⁶³ Настао је сукоб концепција. За стари уговор били су српски сељаци и трговци извозници, аустро-угарска индустрија и радништво због снижења цена животних намирница, а за високе царинске стопе борили су се мађарски аграрци и велепоседници и српска индустријска буржоазија. Све ово довело је, с краћим прекидима, до царинског рата између Србије и Аустро-Угарске од 1906—1911. године, који ће Србију упутити на нова тржишта у Средоземљу, на Солун и ослободити је раније стешњености и зависности од Аустро-Угарске.

⁶³ Аустрија је захтевала обуставу увоза живе стоке из Србије, ограничење количине увезеног меса и укидање ранијих бенефиција на превозним средствима, што српски сељак није могао да издржи, па је тиме увоз пољопривредних производа из Србије готово заустављен, при чему је повремено била примењивана и фамозна ветеринарска конвенција.

Читава ова ситуација одразила се и на економској теорији и била је углавном уклопљена у већ постојеће теоријске концепције. У Аустрији доминирају концепције бечке школе у оквиру маргиналистичког правца. Њени представници Бем-Баверк (1851—1914), Менгер (1840—1921) и Визер (1851—1926) залагали су се за концепт *lese fera* и слободну трговину у међународним односима. У новој аустријској економској оријентацији ка истоку, двојна монархија иступала је према неразвијеним аграрним земљама, као индустријска земља којој одговара слободна трговина. Она је желела да извози индустријске производе и обезбеди себи нова тржишта, како би подстакла свој индустријски развој, односно да себи економски потчини слободне балканске државе и југословенске земље које су се тада налазиле у њеном саставу. Таквој оријентацији више су погодиле либералистичке концепције (које су укључивале слободно предузетништво и слободну међународну трговину) бечке школе и маргинализма, па се концепције историјске школе много не прихватају (осим код неких писаца, нпр. Е. вон Филипович).

За разлику од оваквих теорија, у Аустрији почев од седамдесетих година, у Мађарској још од Кошута, који следи концепције претходника историјске школе Фридриха Листа, доминирају у грађанској економској мисли протекционистички ставови историјске школе. Државна интервенција и царински протекционизам треба да спрече пенетрацију аустријског капитала и робе у Мађарску и да омогуће домаћу индустријализацију. Уједно, протекционизам је требало да заштити Мађарску од увоза јевтиних пољопривредних производа из Србије.

У Хрватској ће такође доминирати протекционистичке и државно интервенционистичке концепције историјске школе (Блаж Лорковић, Фран Милобар и други), док у Чешкој, која представља индустријску зону Аустрије у грађанској економској мисли, има доста либерализма. Слично као и у Хрватској, у Војводини су такође имале значајног утицаја протекционистичке идеје, мада се економска мисао овде сторије развија после 1848. године и великих разарања у рату 1848—49. године која су захтевала дугогодишњу економску обнову.

У Србији је ситуација била слична као и у Хрватској. Економски теоретичари грађанских школа политичке економије настојали су да пронађу путеве за остварење концепције привредног развоја кроз индустријализацију и развој занатства. Стога већина, у жељи да пронађу начин за заштиту домаће индустрије и занатства од аустријске економске пенетрације, истиче концепције историјске школе, економског протекционизма, високих царинских тарифа и економске интервенције државе. Ове концепције долазе нарочито до израза за време царинског рата.

Један од најзначајнијих писаца у овом периоду био је др Михаило Вујић, који је касније у радикалним владама имао као

министар финансија доста утицаја на економску политику и економску мисао Србије. Он је још 1883. године истицао потребу индустријског развоја као услова развоја пољопривреде: „У нас се најчешће говори о подизању нашег домаћег земљорада и сточарства као о једној од најпречих економских потреба наших — каже Вујић. — Међутим, ваља једном бити сасвим начисто са тиме да се земљорад не може усавршити без подизања домаће индустрије. Нема рационалног земљорада без блиских пијаца а ове индустрија ствара. Догод наш сељак мора посредством извозне трговине да за своје сировине тражи далеке пијаце све дотле он мора и јевтиније да даје производе своје, јер они могу добити само ону цену која на страним пијацама влада и то по одбитку свију преносних трошкова и трговачких добити до на лице места. Све дотле наш сељак није у стању да боље и скупије алате и методе примењује у привреди својој . . . Пут, којим нам ваља поћи у економној политици нашој, указују нам дакле само потребе наше, а то је пут који води стварању наше домаће народне индустрије.”⁶⁴

Вујић је отворено истицао потребу државне интервенције и ову идеју је касније и у току свог практичног деловања као министар финансија спроводио у дело. Већ у свом раду *Најновији обрт у економној политици*⁶⁵, Вујић је као и пре њега либерали (Ристић и Јовановић) истакао потребу економске еманципације Србије од Аустро-Угарске. Он стално настоји да у време када је био министар уведе заштитни царински систем, како би спречио увоз аустријске и друге стране робе и домаће тржиште сачувао за домаћу индустрију и занатство. У пракси то је било тешко могуће, будући да је трговински уговор Србије и Аустро-Угарске из 1881. и касније из 1892. године спречавао сваку заштитну меру, јер је за Аустрију обезбеђивао велике повластице у спољнотрговинској размени. Стога је Вујић примењивао далеко мање ефикасна средства, као што су повластице домаћим индустријским предузећима, мере за ширење домаћег тржишта и друго. Када је први пут постао министар у радикалној влади 1887. године, није могао да спроведе овакве мере, између осталог и због тога што је ова влада била сувише слаба за јаче економске реформе, и друго, јер је он као и његов претходник у министарству финансија Стеван Р. Поповић полазио сувише круто од становишта да би Србија према Керијевим начелима требало да води строгу протекционистичку политику, као и САД, да би постигла сличан развој. При томе није узимао у обзир огромно унутрашње тржиште САД, док је тржиште у Србији било тек у зачетку, као и то да Србија није имала могућности да са малим снагама, малом територијом и неразвијеном при-

⁶⁴ Др М. Вујић: *Наша економна политика*, Београд, 1883, стр. 71—73.

⁶⁵ Др М. Вујић: „Најновији обрт у економној политици”, приступна беседа у Српској академији наука, 1903. године.

вредом, створи привреду која би сама могла да задовољи домаће потребе у свим производима, а поред тога недостајао јој је и капитал, квалификована радна снага и стручни технички кадар.

У свој програм унапребења домаће привреде, Вујић је 1887. године унео санирање буџетског дефицита и државних финансија, који су били у лошем стању од рата са Бугарском 1885, и настојао је да се монополи на со и дуван одузму од странаца, којима их је напредњачка влада (1881—1887) била дала у закуп. Заштитне царине и помоћ домаћој индустрији и јачање државне интервенције у привреди и индустријски развој били су такође елементи овог програма, јер је пасивна економска политика Србије, нарочито у периоду од 1835—1865, донела низ негативних последица.⁶⁶ Вујић је такође сматрао да економска зависност једне земље не само што гуши њен привредни развој, већ уједно изазива и новчане и трговачке кризе, које су у економској историји Србије у XIX веку биле веома честе.⁶⁷ Јачање државне интервенције је стога морало да обезбеди да се највећи део друштвених потреба задовољава производима домаће индустрије и занатства.⁶⁸ Вујић је тражио и прераду домаћих сировина у земљи, а исто тако и оснивање потрошачких задруга за трошење домаћих производа, како би се подстакло развој домаће индустрије. Међутим, од свих ових мера успео је да спроведе у дело само одузимање експлоатације монопола дувана од странаца, за које су, као и за посредничке банке, ови регали били „златни мајдани”. Покушао је да спроведе и друге мере, али је Аустрија према њему код краља Милана заузела оштар став због његовог настојања да Србију увуче у царински рат и да спроведе царински протекционизам, како Србија као и друге балканске земље не би постала „поприште немачке колонизације, плен економског и политичког завојевања германског, аустро-немачка Индија”.⁶⁹

Уопште, Вујић је сматрао да политичка економија није неутрална наука и да има класни карактер, а да су односи међу класама и те како утицали на мишљења многих економиста.⁷⁰ Он је истицао да се економска мисао дели на економску теорију и политику, и да економска теорија мора да изучава историјски развој привреде и економске мисли и фундаменталне теоријске проблеме, а економска политика мора бити активан чинилац привредног развоја једног народа.⁷¹ При томе ниједна разумна економска политика неће у земљи дизати оне гране за чију развој не постоје повољни природни услови, већ ће дизати оне за

⁶⁶ Др М. Вујић: *Наша економна политика*, стр. 40. и даље.

⁶⁷ Исто, стр. 56—70.

⁶⁸ Исто, стр. 75.

⁶⁹ Исто, стр. 79.

⁷⁰ Др М. Вујић: *Начела народне економије*, I књига, Београд, 1895, стр. 22.

⁷¹ Исто, стр. 17.

које постоје природни услови како би земља могла да се укључи у међународну поделу рада.⁷²

Вујић се супротстављао и екстремном случају слободне конкуренције и претераној концентрацији производње. У првом случају, конкуренција је корисна јер приморава привреднике на рационалније пословање и утиче на одабирање свега бољег, али у екстремном случају може довести до уништења низа слабијих економских јединица које су, опет, друштву и привреди неопходне.⁷³ С друге стране, концентрација може довести до превласти великих предузимача и богаташа, уместо сразмерне расподеле богатства, а у привреди и рада и капитала. Он одбацује Сејов закон тржишта и прихвата могућност криза у једној земљи. Баш због криза, неопходан је стални привредни напредак, јер оне настају из разних економских и ванекономских узрока, онда када опада привредна снага једног народа.⁷⁴ С тим у вези, закон слободне конкуренције је фаталан за економску стабилност, јер се заснива на равнотежи успостављеној осцилацијама у понуди и тражњи, што такође доводи до криза; стога он Србији не препоручује систем „laissez-fairea”, већ државну интервенцију, царинску заштиту, развој индустрије и пољопривреде, све мере којима су се раније служили и западноевропски народи, у Вујићево време поборници слободне конкуренције.⁷⁵

Сличне идеје заступали су и други економисти у Србији, а такође и многи економисти у Хрватској, који се залажу за заштиту хрватске привреде од аустријске економске пенетрације. У Хрватској, после Берлинског конгреса, за државну интервенцију залаже се још и др Стјепан Посиловић (1850—1929), др Фран Врбанић (1847—1909), као и Еуген Кватерник (1825—1871), који у делу *Хрватски главничар*⁷⁶ износи идеје историјске школе у погледу државне интервенције у области политике националног привредног развоја Хрватске, због чега посебну пажњу посвећује појединим привредним гранама и њиховом развоју. Он говори о расулу феудалног поседа, усавршавању пољопривреде и организацији кредита у Хрватској, како би се остварило народно благостање и економски напредак.⁷⁷ Полазећи од ових ставова и борбе за национално ослобођење, он је подигао буну против Аустрије, која није успела.⁷⁸

⁷² Исто, стр. 34.

⁷³ Исто, стр. 41.

⁷⁴ Исто, стр. 148.

⁷⁵ Исто, стр. 27.

⁷⁶ Написано у Загребу 28. марта 1863.

⁷⁷ Видети: *Monografija o E. Kvaterniku, Zagreb, Znanje, 1971, str. 504—541.*

⁷⁸ Исто, стр. 507.

Сличне ставове у Хрватској заступају још и др Јурај Врбанић (1859—1929), као и Милован Зоричић (умро 1912), Брозоз Брозовић⁷⁹, др Јулио Роуер⁸⁰, Драгутин Лихл⁸¹ и други.

У Србији Мита Ракић, познати књижевник, једно време министар финансија, у почетку следбеник Светозара Марковића,⁸² а касније конзервативац и члан напредњачке странке, сматра да је дошло време када многи посвећују пажњу само свом личном богаћењу, а треба се посветити умножавању и очувању државног богатства.⁸³ Сличне ставове заступају и Владимир Јакшић и Богољуб Јовановић (1839—1924), који заједно са Владимиром Јовановићем издају прве статистичке публикације у Србији. Занимљиво је да се у то време и у Македонији јавља Димитар Точков, који брани докторску дисертацију у Хајделбергу и залаже се за заштиту привреде у Македонији од турске експлоатације и за њену модернизацију.⁸⁴ После 1848. године у Војводини развој економске мисли текао је успореним темпом, а у Словенији се такође јавља већи број економиста који се залажу за концепције историјске школе.

VI

Крајем XIX и почетком XX века у Србији долази до наглог индустријског развоја, па то утиче на даље промене економских концепција економских писаца, политичара и политичких странака. Од посебног је значаја појава Српске социјалдемократске странке и њених представника Димитрија Туцовића (1882—1914), Радована Драговића (1878—1906), Драгише Лапчевића (1864—1939), Душана Поповића (1884—1918) и других. Поред тога, јача и утицај млађе историјске школе и тзв. катар социјалиста (Лудвига Брентана и Адолфа Вагнера), што се нарочито испољава у првим радовима др Велимира Бајкића (1876—1952) и Милана Стојадиновића (1888—1961), који ће касније у међуратном периоду штитити интересе крупног капитала и крупних банака. Истовремено, аустријска економска мисао задржава ек-

⁷⁹ Видети: J. Vrbanić: *Kratka uputa u narodno gospodarstvo*, Zagreb, 1902; M. Zoričić: »Financijalno gospodarstvo hrv. slav. krajine, god. 1872—1876, obzirom na trošak autonomne uprave i javne dohotke krajevine Hrvatske i Slavonije«, Zagreb, 1879; и др. B. Brozović: *Historijski razvitak i znamenitosti narodnoga gospodarstva*, Split, 1882.

⁸⁰ Dr Julije Roauer: *Potreba, kritičko-ekonomska studija*, Zagreb, 1903.

⁸¹ Видети: др Dragutin Lihl: *Novi novci, narodno-gospodarske crtice o promeni vrednote*, Zagreb, 1892.

⁸² Он је био једини југословенски економиста који је лично познавао Маркса и посетио га у његовој кући, за време свог боравка у Лондону 1870—71. године.

⁸³ M. Ракић: *Пореза, покушај за студију*, стр. 2—5, Београд, 1875.

⁸⁴ Видети: D. Totschoff: *Rauchwaarenhandel und Kürschmerei insbesondere in Ochrida (Macedonien)*, Hajdelberg, 1900.

панзионистички теоријски и практичан став према Србији, што је проузроковало и низ теоријских контроверзи и бурна кретања у време царинског рата 1906—1911. године.⁴⁵

Међу ове економисте спада Александар Борисављевић (1858—1913), који у својим радовима заступа концепције историјске школе и еманципације Србије од Аустро-Угарске, а у финансијској области залаже се за стабилне финансије и сребивање домаћих економских прилика. И Милић Радовановић (1860—1936), професор Правног факултета у Београду, једно време министар финансија и председник Главног савеза Српских земљорадничких задруга, сматрао је да држава треба да интервенише у привреди, посебно у погледу индустријализације. Он се такође залаже и за развој задругарства.⁴⁶ Међутим, у неким својим иступањима он је заузимао и екстреман став, сматрајући да би се Србија убрзано развијала у заједници са другим југословенским народима у оквиру Аустро-Угарске — (концепција тзв. тројне Монархије).

Др Лазар Пачу (1855—1915), политичар и лекар, студирао је медицину у Цириху, где се придружио групи следбеника Светозара Марковића. Заједно са Пером Тодоровићем издавао је часопис „Стражу“ (1877—79), који је због социјалистичких идеја био забрањен од стране мађарских власти. Завршава студије медицине 1881. године у Берлину, затим прелази у Београд где прво ради као општински лекар, а касније као управник Управе монопола и министар финансија у Пашићевој влади. Са Николом Пашићем и Стојаном Протићем био је у току петнаест година један од најутицајнијих чланова Радикалне странке. Финансијама је почео да се бави на предлог др Михаила Вујића. Био је одлично образован и после Светозара Марковића први је савладао Марксов *Капитал*. Као министар финансија 1904—1910, са малим прекидима уредио је финансије и финансијску администрацију Србије и извршио реорганизацију државног рачуноводства. Склопио је повољне зајмове са Француском ради изградње железница и наоружања и других привредних пројеката, а финансијски је припремио Србију за балканске и први светски рат. Док је у младости био следбеник Светозара Марковића и социјалиста, касније као радикалски министар финансија залагао се за државну интервенцију у привреди а нарочито у области финансија, за изградњу железница и индустрије, а заједно са Костом Стојановићем био је један од креатора економске по-

⁴⁵ Видети: Др Ј. Грунцел: *Међународна трговинска политика*, Финансијски преглед, Београд, 1899. Преведено, са немачког. књ. II стр. 228 и посебно 246.

⁴⁶ Видети његове радове: „Народна економија“, скрипта, Београд, 1911—12. стр. 439+44; „Један поглед на економију као науку“, „Отаџбина“, књ. 26, 27 и 28, „Стара и нова школа у економској науци“, приступно предавање 1893, и др.

литике Србије за време царинског рата 1906—1911. године. Допrineо је развоју концепција о привредном развоју у Србији и својим теоријским и практичним радом.

Међу истакнутим економистима почетком XX века, који под утиском последица Берлинског конгреса траже економску еманципацију Србије, налази се и Коста Стојановић (1868—1921), иначе претеча кибернетике у нашој друштвеној мисли.⁸⁷ Као министар народне привреде он је био један од главних поборника царинског рата са Аустро-Угарском. У односу на спољнотрговинску политику он је био ватрени поборник царинског протекционизма и присталица независног националног економског развоја Србије и ослобођења од аустроугарске економске доминације.⁸⁸ Сматрао је да Србија треба да одговори на аустријски систем заштитних мера, посебно заштите аграрне производње протекционизмом своје радиности, доказујући при томе да Србија неће имати веће привредне губитке јер ће развој индустрије да надокнади оно што би евентуално било изгубљено у пољопривреди. Залагао се за отварање нових тржишта за пољопривредне производе Србије, пре свега кроз солунско пристаниште.⁸⁹ Он је критиковао став Аустро-Угарске која је својом политиком гушила индустријски развој Србије, што јој је донело знатну економску корист. Стојановић је истицао да је Немачка почела од 1906. године да спроводи аграрни протекционизам и да је Аустро-Угарска под утицајем Пеште почела да заступа исту политику, због чега је дошло до царинског рата, до затварања аустријског тржишта за српске аграрне и српског за аустријске индустријске производе. Тако су били прекинути традиционални трговачки путеви и везе Србије, па се она прво преко Бугарске, а затим преко Солуна све више оријентише на друга тржишта, а индустријску робу увози из Немачке, а касније и из Француске. На

⁸⁷ Видети о томе његове радове: *Теорија економних вредности*, Београд, 1910, стр. 193+4; „Тумачење физичких и социјалних појава”, Дело, 1909—10, *Расправе и чланци из науке и филозофије*, Београд, св. I, 1922, и др.

⁸⁸ Припремајући Србију за царински рат, он је 1. јула 1906. послао писмо шефовима одељења Министарства народне привреде у ком је наредио да се прикупе подаци који треба да омогуће да се учини све што је могуће да Србија постане економски независна, а нарочито због аграрног протекционизма Аустро-Угарске изазваног немачким аграрним протекционизмом. Стога је било неопходно да се Србија ослободи економске зависности од суседних земаља, каже Стојановић у овом писму (стр. 1).

⁸⁹ Оцењујући у једном интервјуу („Преглед”, Сарајево, 15. новембра, 1910) последице царинског рата, он каже: „Наша се индустрија налази тек у фази рабања. Да нису нове струје у међународној трговини, заштита аграрних интереса великих индустријских држава нагониле Србију да тражи накнаде развијањем своје индустрије због немогућности свог извоза сировина, не би данас у нас могло бити говора ни о индустрији, ни о условима њеног будућег снажења.” (К. Стојановић: *Говори и расправе*, књ. III, 1920, стр. 211.)

тржишту стоке други купци смењују Аустрију, па је све то довело до појаве гледишта да Србија може даље да се развија и без веза са Аустро-Угарском, иако јој је то било најближе и најрационалније тржиште. Стојановић је у вези с тиме доказивао на статистичким подацима да је извоз Србије после 1906. све више растао и да је био предузет читав низ мера да се тај тренд одржи.⁹⁰

Веома рано (још 1902), Стојановић је увидео неопходност царинског рата и указао је да је Аустрија вршила притисак на Србију због пораза на северу против Пруске и због губитка Ломбардије у рату са Италијом којим је изгубила велико аграрно подручје и тржиште за своје индустријске производе. Оријентација на Балкан и на Исток, анексија Босне и Херцеговине, подстрекавање Бугарске на братоубилачки рат са Србијом и почетак првог светског рата 1914. године, све су то били резултати овакве империјалистичке политике. Овакве теоријске концепције у овом домену обезбеђују Стојановићу име југословенског Фридриха Листа, бар када је реч о државној интервенцији, царинском протекционизму и привредном и индустријском развоју. Његов допринос у другим доменима још је значајнији, у области теорије има вредности методолошког значаја још и данас и није довољно истражен.

Од млађих економиста овог периода истиче се и Велимир Бајкић који, заједно са групом економиста, још 1903. године покреће часопис „Српски економист“, први теоријски економски часопис у Србији. У својим раним радовима овај ученик Лудвига (Луја) Брентана истиче потребу (капиталистичког) индустријског развоја и за њега је „модерна богата држава... индустријска држава“.⁹¹ Томе циљу теже све народи, каже Бајкић, а критична тачка економског развоја јесте она када индустријски развој достигне такав степен да индустрија диктира привредни развој целе земље и других привредних грана (пре свега пољопривреде).⁹² Да би се превазишао аграрни карактер привреде једне земље и да би се достигао висок степен индустријског развоја, потребно је да земља правилно води своју трговинску (дакле заштитну царинску, извозну и увозну) политику, која „обухвата често сва она питања која се односе на целокупно културно и политичко развиће једног народа“.⁹³ Стога су трговинско-политичке мере од изузетног значаја за привредни развој.

По методу историјске школе, Бајкић врши градацију ступњева развоја једне привреде; њих има укупно три: комуни-

⁹⁰ Видети: К. Стојановић: *Говори и расправе*, I—III, Београд, 1910—1920.

⁹¹ В. Бајкић: *Историја српске трговинске политике*, Београд, 1902, стр. 3.

⁹² Исто, стр. 3.

⁹³ Исто, стр. 3.

стички (првобитна заједница), индивидуалистички (капиталистички) и каритативни. Србија се почетком XX века, по његовом мишљењу, налази у фази распадања сеоских задруга, као типа комунистичке привреде, у индивидуалистички тип.⁹⁴ На основу искустава оних земаља које су прошле овај степен привредног развитка и превазишле аграрни карактер својих привреда, Бајкић указује на блиску индустријску трансформацију привреде Србије, када ће занатлије бити потиснуте фабричком производњом у свим оним гранама где занатлија производи исто оно што и фабрика, која има низ преимућстава у погледу квалитета, трошкова по јединици производа, цена и продуктивности рада.⁹⁵ Индустријски развој је неминован, као и потискивање заната, иако радницима иде рђаво као и занатлијама, а у Србији нарочито сељацима који чине већину радног становништва.⁹⁶ Сељаштву прети опасност од економског раслојавања и пропадања, а „ми немамо великих фабрика и великих предузећа, где би ти људи нашли људске зараде. Али није боље ни са нашим сељаком, који има 5 дана ораће земље. Један Србин као радник у каквој немачкој фабрици има 5—6 дин. дневно, а то је више но чист принос са пет дана ораће земље средњег квалитета. Кад се к томе дода да се половина потреба (нпр. животне намирнице) намирује у великој јевропској вароши са 100% скупље но у Србији, и да се друга половина намирује 100% јевтиније но код нас, онда видимо да је погрешно оно гледиште о благостању сопственика” (земље — Л. П.).⁹⁷

Сељак је сиромашан и поставља се питање снижења пореза, но и државне финансије су сиромашне, али се проблеми не могу решавати државно-политичким мерама, треба се одрећи идеја као што су штедња буџета, стезање каиша, јача контрола и сл. Нема финансијера који може поправити стање српских финансија, па био он Сеј, Гледстон, Пит, Микел, Билински или Кајцл, јер су они имали успеха „на основу цветања народне привреде” и зато су се могли ослонити на снажне пореске изворе.

Само подизањем целе привреде могу се поправити финансије Србије, а привредни развој води земљу у капитализам, неминовну фазу кроз коју друштво мора да прође,⁹⁸ али то је фаза која доноси са собом беду пролетаријата, мада нису у праву романтичари који мисле да је положај сељака у Србији бољи од положаја радника нпр. у Немачкој. „Људи који гледају на народну привреду кроз романтичке наочари средњег века и

⁹⁴ Исто, стр. V.

⁹⁵ Исто, стр. V.

⁹⁶ Исто, стр. VI—VII. Он увиђа да још није, али ће ускоро наступити подела друштва на радничку и капиталистичку класу, као и до појаве радничких партија.

⁹⁷ Исто, стр. VII.

⁹⁸ Исто, стр. VII.

у њој не виде ништа друго до заједницу Робинсона, желе да Србија остане у блаженом стању у коме је магарац најглавније саобраћајно средство, и реке пола године служе за саобраћај, а пола године плаве вароши и од житарских магацина праве млетачке куће на води. Веле боље је то старо доба, јер оно није познавало беде радничкога пролетеријата.⁹⁹ Он поставља питање да ли је боља земља у којој ратни инвалид проси пред црквом у коју нико не иде, старац моли бога да умре да не би био на терету својима, а болесник умире немајући средстава за лечење или лекара, или индустријски развијена земља. Беда пролетеријата је при том нужна појава у овој фази друштвеног развика, али се може ублажити разним мерама (социјално и здравствено осигурање и сл.).

Стога економска политика не би смела да буде меркантилна, тј. не треба да буде стимулисања индустрије на рачун пољопривреде — већ треба помагати пољопривреди, ослобађањем од пореза и сл. мерама, развијати индустрију, али не треба све подредити само стимулисању спољне трговине. Поред тога, Бајкић се залаже за царински протекционизам од Аустро-Угарске и за индустријски развој помоћу економске политике утврбене на основу нивоа развијености привреде Србије по методу историјске школе.

И други познати млади економиста из овог времена, др Милан Стојадиновић припадник тзв. „Бајкићеве школе”,¹⁰⁰ залагао се такође за индустријализацију Србије, стабилну финансијску политику и царински протекционизам. Он је детаљно разматрао буџетско питање, које је за тадашњу Србију било од велике важности услед дугогодишњих финансијских гешкоћа и царинског рата са Аустро-Угарском и припрема за балкански рат. Он се такође залагао за уређење поштанских штедионица ради прикупљања новчане акумулације од становништва, која би се преко банкарског система трансформисала у инвестиције.¹⁰¹

За разлику од грађанских економиста, младе генерације српских социјалиста (Драговић, Туцовић, Поповић, Лапчевић и други) већином рођене у независној Србији и васпитане на идејама Светозара Марковића и марксизма, сматрале су да није довољно посветити се привредном развоју, који доводи до развоја капиталистичких односа експлоатације и до формирања радничке класе. Напротив, они су сматрали да се односи производње у којима је радничка класа експлоатисана морају изменити, односно заменити новим, социјалистичким односима.

⁹⁹ Исто, стр. XI.

¹⁰⁰ Видети о томе: Др М. Стојадиновић: *Немачки буџет*, докторска дисертација, Београд, 1912, стр. 183.

¹⁰¹ Видети: Др М. Стојадиновић: „Поштанске штедионице”, *Дело*, 1911, књ. 58, стр. 433, књ. 59, стр. 70 и 270.

Отуда је њихова мисао, делимично под утицајем тадашње пост-марксистичке економске мисли у Европи, имала за предмет анализе углавном критику капиталистичких друштвених односа с једне стране, и питања организације радничке класе и радничког покрета и његове политичке и економске класне борбе с друге. Веома ретко имамо студије које се баве искључиво социјалистичким односима производње и решавањем различитих друштвено-економских проблема у социјализму.

У домену политичке економије, такође, предмет анализе наше социјалистичке друштвено-економске мисли из овог периода, првенство има критика капиталистичког начина производње и различитих друштвено-економских односа који се успостављају у његовим оквирима, а затим се ова питања разрађују на специфичним друштвено-историјским односима у Србији на почетку овога века. Под удар критике нарочито долази проблематика експлоатације радничке класе, незапослености, кризних ситуација, лошег материјалног стања, здравствене и социјалне заштите радника и њихових породица, што је последица слободне конкуренције, монополи, економска, а нарочито буџетска политика српске владе, аустријски политичко-економски империјализам у односу на Србију, и друга питања. Од посебног је значаја борба за радничко законодавство и законску заштиту радника, коју су српски социјалисти, а нарочито Димитрије Туцовић, водили приликом доношења Закона о радњама (1910), чије су прве варијанте (аутор је био Милић Радовановић) углавном занемаривале интересе радника.

Поред бројних дела преводне литературе најпознатијих марксиста из земаља Западне Европе, коју објављују српски социјалисти, они пишу и своје многобројне чланке, студије, брошуре и друге радове у којима износе своје погледе на економску литературу. Ове концепције они углавном износе у својим чланцима у социјалистичкој штампи, али и у својим књигама и брошурама. Мада до сада није пронађена ниједна систематска студија из овог периода из области политичке економије коју су написали српски социјалисти, њихови радови који обрађују поједине проблеме и области значе велики допринос у развоју социјалистичке друштвено-економске мисли код нас. Они су такође били и средство које је допринело и бржем ширењу и организовању радничког покрета у Србији, које је постало интензивније после оснивања Српске социјалдемократске партије 1903. године.

Међу најактивније писце спадају Димитрије Туцовић и Радован Драговић, који су ширили марксистичку мисао у Србији почетком нашег века. У својим радовима Драговић оштро критикује капиталистичке друштвено-економске односе и истиче принципе марксистичког погледа на низ економских проблема. Он подвлачи револуционарне особине српског народа и после-

дице капиталистичке индустријализације и концентрације капитала која доноси пропадање ситних сопственика и претварање масе народа у радничку класу која продаје своју радну снагу ради обезбеђења средстава за лични живот.¹⁰² Он се залаже за класну борбу радника, за организацију Српске социјалдемократске партије, за организацију синдиката, за борбу путем штрајкова, а исто тако и за тарифне уговоре, који ће заштитити раднике од негативних последица на тржишту радне снаге.¹⁰³

Конкуренција у капитализму доводи раднике у све тежи положај, јер се преваљује на наднице, пошто њихово снижење обезбеђује снижење трошкова и цена и конкурентност капиталиста на тржишту. У Србији се, осим тога, јављају и више форме организације капитала-картели (цигљарски, дрварских трговаца и млинарски), који ће довести само до повећања цена и даље експлоатације радника, због чега радници треба да настоје да своју радну снагу продају што је скупље могуће, како би се одржали у животу.¹⁰⁴ Уједно, оснивање картела доводи до пропадања мањих предузећа и незапослености радника, што успорава и привредни развој,¹⁰⁵ па је стога неопходно да радници организују своје синдикалне организације како би се заштитили од оваквих појава. Све то показује да постоје рђаве перспективе привредног и друштвеног развоја у капитализму и потреба његове замене социјализмом.

По мишљењу Драгише Лапчевића, индустријски развој представља општи интерес Србије. Међутим, он је стално говорио да ће због нерешеног радничког питања стално избијати велики покрети радника, па ће странци изгубити интерес да своје капитале инвестирају у развитак индустрије у Србији, а настаће неповољна ситуација и за домаћи капитал. Избијање царинског рата српска социјалдемократија схватила је као почетак борбе за економско и политичко ослобођење од аустроугарске зависности и њених настојања да од Србије начини своју колонију. Д. Лапчевић и Д. Туцовић истицали су потребу борбе против империјалистичких тежњи Аустро-Угарске, чија је економска пенетрација у Србији изазвала назадовање земљорадње и сточарства и слаб развитак индустрије и рударства.¹⁰⁶ Лапчевић је истицао да Скупштина не сме прихватити никакав уговор који би довео Србију у зависан положај, јер је она до сада у ствари својим извозом жита само помагала млинску индустрију у Мађарској, где се жито продавало, а затим извозило у друге земље, као што је Мађарска куповала и препродавала и стоку из Србије.

¹⁰² Писмо Р. Драговића Д. Туцовићу од 23. 10. 1898.

¹⁰³ Радничке новине, бр. 37, од 13. 5. 1904.

¹⁰⁴ Р. Драговић: „Картели”, Радничке новине, од 7. 12. 1902. године.

¹⁰⁵ Р. Драговић: „Фабрика врши своје...”, Радничке новине, од 7. 01. 1903.

¹⁰⁶ Д. Лапчевић: *Привредна пропаст или развитак индустрије*, Београд, 1906, стр. 20—21.

Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији,¹⁰⁷ дело је написано по угледу на Енгелсов *Положај радничке класе у Енглеској*, нако Лапчевић истиче да није имао намеру да имитира то дело.¹⁰⁸ У овом обимном и добро документованом раду Лапчевић је указивао на тежак положај радничке класе у Србији, на експлоатацију и историјски развој радничког покрета у борби за права радничке класе. Поред тога, он је сматрао да радници морају добро познавати економске проблеме, нарочито због борбе против класне „финансијске политике буржоазије”¹⁰⁹, при чему пролетаријат не сме губити из вида да је свака борба његова класна борба и да у њој мора истрајати све до коначне победе.¹¹⁰

Душан Поповић је нарочито критиковао капиталистички развој који доноси модерну капиталистичку експлоатацију преко монопола и акционарских друштава, и на основу тога истицао да тактика класне, односно револуционарне борбе, мора да се подешава према новим облицима капитализма и да се стално развија.¹¹¹ Она не сме да буде ни шаблон ни рутина ни доктринаризам ни опортунизам, па је стога неопходна борба против малограђанских и опортунистичких елемената, поред борбе против буржоазије, каже Поповић.

Димитрије Туцовић је индустријализацију сматрао неопходним условом развоја једне земље, међутим и он није видео добре перспективе у капиталистичком, већ у социјалистичком развоју. Он је истицао неопходност економске и политичке борбе радничке класе.¹¹² Економска борба кроз синдикате црпела је по његовом мишљењу своју снагу из сукоба рада и капитала, и придобијала све шире масе које су пружале отпор капиталистичкој експлоатацији. Политичка борба је подизала погледе пролетаријата и упућивала га „да схвати значај класног друштвеног уређења за одржање експлоатације. Политички рад радничке класе развија њено теоријско сазнање, идеологију и револуционарно мишљење”.¹¹³ Због тога су синдикални и политички рад пролетаријата упућени један на другог, каже он, узајамно се помажу и допуњују.¹¹⁴ Отуда произилази и значај марксистичке политичке економије, која објашњава економске односе у капиталистичком друштву.

Поводом расправе о Закону о радњама, који је изгласан 10. јуна 1910. године, Туцовић је истицао да је борба за модерно регулисање односа између радника и предузетника заузела ва-

¹⁰⁷ Београд, 1928. године, стр. 411+24.

¹⁰⁸ Исто, стр. 6.

¹⁰⁹ Д. Лапчевић: *Наше државне финансије*, Сарајево, 1919, стр. 4.

¹¹⁰ Исто, стр. 4.

¹¹¹ Д. Поповић: *Акција и тактика*, Београд, 1910, стр. 12—17.

¹¹² Д. Туцовић: „Класна борба”, *Радник*, бр. 30, 25. септ. 1904.

¹¹³ *Целокупна дела Д. Туцовића*, св. I, 1924, стр. 116.

¹¹⁴ Исто, стр. 103.

жније место од односа међу радњама, који су били у центру пажње српског законодавства пре продирања капиталистичких производних односа крајем XIX и почетком XX века. На тај начин почело се све више говорити о социјалним дужностима државе и „радничка класа је успела да буржоаском друштву наметне да се њеним питањем занима и то је њен први значајан успех”.¹¹⁵ Но, и поред тога, Туцовић сматра да радничка класа не сме бити задовољна овим законом, да мора водити револуционарну борбу за даље побољшање свог положаја, али да треба у потпуности да искористи одредбе овог закона, које иду у корист радника, односно да спречи његово изигравање и неизвршење.¹¹⁶

Туцовић се залагао за изучавање полигичке економије и социологије у радничким удружењима, за класну борбу пролетаријата, која треба да доведе до социјалистичке производње, која ће се из основа разликовати „од данашње капиталистичке. У њој ће средства за производњу бити у радничким рукама, биће друштвена својина, а ко је господар свих средстава за производњу, тај не може бити економски роб, тај не може бити експлоатисан. Данас радници немају тих средстава за производњу, они имају само голу радну снагу”.¹¹⁷ Том радном снагом располажу капиталисти, али у будућем друштву то неће бити могуће. Средства за производињу у капитализму су у рукама капиталиста, она представљају приватну својину, а под тим режимом радници су економски експлоатисани. У капиталистичком друштву се не може уништити експлоатација. „Експлоатација нестаје тек онда кад социјалистичка производња дође на место данашње капиталистичке”.¹¹⁸ А класна борба има смисла само онда ако јој је циљ социјалистичка производња.¹¹⁹ Уопште, Туцовић је у свим својим радовима истицао марксистички поглед на економске проблеме.

Туцовић је на примеру царинског рата увидео да се трговински уговор са Аустро-Угарском и те како тиче радничке класе. С једне стране, аустријска економска пенетрација гушила је развој домаће индустрије и повећавала незапосленост, с друге радник као потрошач плаћао је царину на увезену робу, која се није производила у земљи, што му је повећавало животне трошкове и обарало реалну најамнину, а треће извоз ју је такође погађао јер су се извозили њени производи. Говорећи о неповољном уговору склопљеном 1908. године, Туцовић је рекао: „Отежице извозу, које нови трговински уговор садржи, натера-

¹¹⁵ Исто, стр. 103.

¹¹⁶ Исто, стр. 106. Из чланка „Закон о радњама и социјална демократија”.

¹¹⁷ Д. Туцовић: *Сабрана дела*, књ. I, Београд, Рад, 1975, стр. 207—209.

¹¹⁸ Исто, стр. 209.

¹¹⁹ Исто, стр. 209.

ће Србију да ту потчињену, примитивну сељачку улогу напусти. И ми не само да гледамо у томе 'пропаст Србије' и нову 'Сливницу', већ напросто сматрамо да је Аустро-Угарска у једном тренутку према саможивости аграраца, припомогла, управо учинила да се Србија одреши са гвозденог ланца којим је била привезана за најпримитивнији сељачки рад и најнерационалнији трговински саобраћај. Ми сматрамо да ће промене у трговинским односима повући за собом промене у привредном развоју, а преко тога и социјалном и политичким односима у земљи".¹²⁰

Он се залаже за царински протекционизам и против старог трговинског уговора јер „У привредној политици социјална демократија стоји на гледишту индустријализације земље, зато што то захтевају интереси радничке класе. Она неће уживати плодове свога рада, или ће постати политички фактор и више ће се ценити њен рад. Даље у индустрији најбоље се развијају продуктивне снаге...“¹²¹ Он је, полазећи од Кауцког и Ота Бауера, сматрао да је индустријализација неопходна, јер „у веку међународног капитализма искључиво аграрне државе не могу одржати националну независност... (И наша економска независност од Аустрије)... није у основи ништа друго него израз природне надмоћности индустријских земаља над аграрним. Пут ка еманципацији јесте пут ка индустријализацији“,¹²² подвлачи Туцовић.

Поред изградње фабричке индустрије, потребна је широко развијена и разноврсна саобраћајна мрежа, и пре свега физичко и духовно подизање радничке класе, као најважнијег производног фактора.¹²³ Указујући на реакционарну политику аустроугарских аграраца, он је показао да је корист од ове политике што ће Србију одвести путем индустријског развоја. Но, ни тај притисак није био аустроугарским империјалистима довољан, па је овај уговор био одказан 31. марта 1909, једва шест месеци пошто је потписан, па је почео још тежи царински рат, који је трајао све до почетка 1911. године. Царински рат означио је победу Србије јер је њен извоз од 1905—1910. порастао од 72 на 98,3 милиона динара, док је аустријски увоз у Србију опао од 50% на свега 19%. Све ове коначне ефекте Туцовић је имао у виду још 1908. године, па је стога и истицао да је за пролетаријат боље да радну снагу, тј. своје производе продаје индустријски развијенијим земљама (Западне Европе), где је већа продуктивност него у заосталој Аустро-Угарској, иако у капитализму пролетаријат нема највеће користи од индустријализације, него бур-

¹²⁰ Радничке новине, од 29. јула 1908.

¹²¹ Исто.

¹²² Д. Туцовић: „Нови трговински уговор са Аустро-Угарском“, Радничке новине, од 31. јула 1908.

¹²³ Исто, стр. 14.

жоазија која присваја његову радну снагу. Али, са развојем индустрије и умножавањем пролетаријата, стварају се повољнији услови за социјализам, каже Туцовић.¹²⁴

*
*   *
*

Све то показује да су различите историјске прилике деловале на развитак економске мисли у Србији и да су у великој мери утицале нарочито на ставове о привредном развоју и економској политици. У овој области Берлински конгрес и добијање независности Србије били су од великог значаја. До 1878. године у Србији су преовлађивале либералистичке концепције, што је требало да обезбеди економску еманципацију и независну економску политику и привредни развој у односу на Турску, и посебно у односу на њене неповољне трговинске уговоре са ниским царинским стопама од 3%, које је Коста Цукић својом економском политиком настојао да ублажи, да би заштитио Србију од стране индустријске експанзије, посебно аустријске.

После Берлинског конгреса либерализам је ослабио не само у области економије, него слаби и Либерална странка на челу са Јованом Ристићем. Сада преолађују интервенционистичке концепције, настојање за индустријализацијом и царинским протекционизмом по рецепту историјске школе, како би се српска привреда заштитила од аустријског утицаја и конкуренције.

У исто време, социјалистички писци тражиће решења ових проблема у новом социјалистичком друштву, одбацујући и критикујући капиталистички начин производње и друштвено-економске односе које он доноси и залажући се за индустријализацију која увећава пролетаријат и ствара боље услове за настанак социјализма.

---

¹²⁴ Исто, стр. 14.

BALCANICA

IX

Издаје
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР
ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ
И БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Технички уредник
ТЕОДОР ВАСИЉЕВИЋ

Коректор
НАДА ТОМИЧЕВИЋ

Опрема и штампа
ИРО ПРОСВЕТА, Београд — Нови Сад